ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI
QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQSTAN GUMANITAR ILIMLERINIŃ AKTUAL MÁSELELERI

tamasındağı f.i.d. N.Dawqaraevtıń, t.i.d. Y.Dosumovtıń 120 jıllığına, f.i.d., akademik H.Hamidovtıń, t.i.d., professor M.Mambetullaevtıń hám kórkem óner iliminiń kandidatı A.Allamuratovtıń 90 jıllığına bağıshlanǵan

Republikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyası materialları

T O P L A M Í

Nókis qalası, 2025-jıl 21-noyabr

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ ILIMLER AKADEMIYASÍ
QARAQALPAQSTAN BÓLIMI

QARAQALPAQ GUMANITAR ILIMLER ILIM IZERTLEW INSTITUTÍ

QARAQALPAQSTAN GUMANITAR ILIMLERINIŃ AKTUAL MÁSELELERI

atamasındağı f.i.d. N.Dawqaraevtıń, t.i.d. Y.Dosumovtıń 120 jıllığına, f.i.d., akademik H.Hamidovtıń, t.i.d., professor M.Mambetullaevtıń hám kórkem óner iliminiń kandidatı A.Allamuratovtıń 90 jıllığına bağıshlanǵan

Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyası materialları

T O P L A M Í

NÓKIS
“NUR TURAN PRINT”
2025

УОК 001(575.172)(08)
КБК72ya43
Q 50

Qaraqalpaqstan gumanitar ilimleriniń aktual máseleleri // f.i.d. N.Dawqaraevtıń, t.i.d. Y.Dosumovtıń 120 jıllıǵına, f.i.d., akademik H.Hamidovtıń, t.i.d., professor M.Mambetullaevtıń hám kórkem óner iliminiń kandidatı A.Allamuratovtıń 90 jıllıǵına baǵıshlanǵan Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyası materialları. – Nókis: "NUR TURAN PRINT", 2025. – 392 b

Bul toplam Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bóliminiń 2025-jılı social-ekonomikalıq rawajlandırıw baǵdarında ámelge asırılatuǵın ilajlardıń (№01-12/15-32. 25.01.2025 j.) Jol kartası hám Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutınıń 2025-jıl 30-maydaǵı 5-sanlı Ilmiy keńesiniń qararına muwapıq f.i.d. N.Dawqaraevtıń, t.i.d. Y.Dosumovtıń 120 jıllıǵına, f.i.d., akademik H.Hamidovtıń, t.i.d., professor M.Mambetullaevtıń hám kórkem óner iliminiń kandidatı A.Allamuratovtıń 90 jıllıǵına baǵıshlanǵan Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları tiykarında tayarlandı.

Toplamda respublikamızǵa belgili qánige ilimpazlar menen doktorantura, magistraturada tálim alıp atırǵan jas alımlardıń jańa ilimiy baǵdardaǵı maqalaları orın alǵan.

Juwaplı redaktorlar:
Alniyazov A.I., Bekimbetov A.M.

Baspaǵa tayarlawshılar:
Nurjanov S.U., Davletyarov M.M., Sayımbetov Sh.O.
Óteniyazov P.J., Bekbauliev A., Rzamuratova Z

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı Ilimiy keńesiniń 2025-jılı 14-noyabr sánesindegi 11-sanlı qararı menen baspaǵa usınılǵan.

Konferenciya materiallarınıń mazmunı hám durıslıǵına hárbir avtor hám ilimiy basshı juwapker. Shólkemlestiriwshiler hám baspa maǵlıwmatlardıń durıslıǵı ǵana juwapker emes.

ISBN 978-9910-585-42-5
© "NUR TURAN PRINT" baspası, 2025

NÁJIM DÁWQARAEVTIŃ ÓMIRI HÁM DÓRETIWSHILIK ISKERLIGI

Bekbergenova Z.U.

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń hám filologiya iliminiń rawajlanıwında jazıwshı, dramaturg hám ilimpaz Nájim Dáwqaraevtıń ornı girewli.

N.Dáwqaraev 1905-jılı Qońırat qalasındağı bardamlı adamlardıń biri Saatdiyinniń shańaraǵında tuwıladı. Ol dáslep eski mektepte, sońınan jańa mektepte bilim aladı. 1920-jıllardıń ortalarında bilimge qushtar, ziyrek jaslardı oqıwǵa jiberiw baslanadı. Usı jaslardıń biri bolǵan N.Dáwqaraev 1924-1925-jılları Orenburg qalasında Qazaq xalıq bilimlendiriw institutınıń tayarlıq kursında oqıydı. 1926-1930-jılları Alma-atadağı Qazaqstan Joqarı pedagogikalıq institutın pitkergennen soń 1930-1934-jılları Qostanay pedagogikalıq texnikumında muǵallim bolıp isleydi. N.Dáwqaraev 1934-jılı Tórtkúldegi muǵallimler institutında dáslep oqıtıwshı, sońınan kafedra baslıǵı bolıp islese, 1939-1942-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń juwaplı xatkeri, tiykarǵı jumısına qosımsha 1939-1948-jılları Qaraqalpaqstan Jazıwshılar Awqamınıń baslıǵı, 1942-1944-jılları Qaraqalpaqstan Ministrler Keńesiniń kórkem óner isleri boyınsha bólim baslıǵı, sońınan ómiriniń aqırına shekem, yaǵnıy, 1944-1953-jılları Ózbekstan Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstandağı ekonomika hám mádeniyat institutınıń direktorı wazıypasın atqaradı.

N.Dáwqaraev 1934-jıldan Jazıwshılar Awqamınıń aǵzalıgına qabıllanadı. Bolajaq talant iyesiniń dáslepki "Kóp kúnlerdiń birewi" gúrrińi 1929-jılı Alma-ata qalasındağı "Jańa mektep" jurnalında basılǵan bolsa, dáslepki ilimiy maqalaları 1930-jıllardıń ortalarında jazıladı.

Jazıwshı "Miynet Qızıl bayraq", "Húrmet belgisi" ordenleri menen sıylıqlandı hám "Ózbekstanǵa miyneti sińgen muǵallim" húrmetli atağına iye boldı. Ol Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan Joqarǵı Keńesine deputat bolıp saylanadı. 2012-jılǵa shekem ÓzRIAQb Til hám ádebiyat institutı Nájim Dáwqaraevtıń atı menen atalıp keldi.

N.Dáwqaraev 1953-jılı talantınıń áyne gúllengen shaǵında 48 jasında mezgilsiz qaytıs boldı.

N.Dáwqaraev talantlı shayır sıpatında 1930-jılları "Keshegi bir kúnlerde", "Kim bilmeydi Ayshanı", "Ótkellerden ótkende", "Jańa kanal" qosıqların jazadı. Avtor bul qosıqlarınıń ideya-tematikası arqalı "keshe kim edik, búgin kim boldıq" degen sorawlarǵa juwap tabıwǵa umtıladı. "Keshegi bir kúnlerde" qosıǵında xalqımızdıń keshegi hám búgingi turmısın janlı detallar menen salıstırıp súwretlegen bolsa, "Kim bilmeydi Ayshanı"

qosıǵında jetim qız Ayshanıń keshegi ayanıshlı turmısı menen búgingi baxıtlı ómirin salıstırmalı ráwishte súwretlew arqalı Aysha sıyaqlı san mıńlaǵan qaraqalpaq qızlarınıń jańa mektep internatlarda bilim alıp, óner úyrengenligin hám elimizdiń aldıńǵı qatardaǵı adamları bolıp jetiskenligin bılayınsha tolıp-tasıp jır etedi:

Jetim bolıp anadan
Ashlıq penen sandalıp,
Úyme-úyge tentirep,
Jılap júrgen kúnlerde,
Kimler kórdi Ayshanı?
Qıstıń suwıq kúninde,
Jalań ayaq, jalań bas,
Kiyimi joq ústinde,
Bosaǵada turǵanda,
Kimler kórdi Ayshanı?
Kópshiliktiń Ayshası,
Jańa turmıs aynası,
Birew emes bul kúnde,
Millionnan asqan toparın,
Kim bilmeydi Ayshanıń?

1930-40 jılları xalıq turmısındaǵı úlken jańalıqlardıń biri Qaraqalpaqstandı suw menen támiyinlew ushın «Qızketken», «Súwenli», «Paxta arna» kanallarınıń qayta qurılıwı hám qazılıwı boldı. Bul úlken mámleketlik qurılısqa aylanıp, oǵan tek jumısshılar emes, pútkil intelegenciya, sonıń ishinde jazıwshılar da belsene qatnasadı. Olar usı qurılıslarda bolıp, gazetalar, listovkalar shıǵaradı. Mısalı, «Qızketken» kanalına arnap Qasım Áwezovtıń «Qazıw», Jolmırza Aymurzaevtıń «Qızketken», Dáli Nazbergenovtıń «Saǵa» poemaları jazılǵan bolsa, Nawrız Japaqov, Nájim Dáwqaraev hám Mırzaǵaliy Dáribaevlar «Súwenli» kanalınıń qazıwshılrınıń atınan qaraqalpaq xalqına xat formasındaǵı «Jańa kanal» qosıǵın dóretedi. Haqıyqatında da, bul jańa kanaldıń xalqımız turmısında tutqan ornı ayrıqsha boldı. Bul kanalǵa 1930-jılları tiykar salınǵan bolsa, sonnan beri de Xojeli, Shomanay, Qońırat rayonları bul kanaldan saǵa alıp, xalıq baylıǵı usı tiykarda óndiriledi. Bul qosıqtı jazıwda N.Dáwqaraevtıń miyneti ayrıqsha boldı. Bul jılları Ózbekstanda «Úlken Ferǵana» kanalınıń da qazılǵanlıǵı málim. Bul dáwirler Qaraqalpaqstan ushın ǵana emes, pútkil Ózbekstan ushın da xarakterli edi. Sebebi, jańa jerlerdi ózlestiriw ushın mol suw kerek. Ol waqıtları házirgidey texnika joq, kópshiligi qol miyneti menen islenedi. Qazıwshılar usınday qıyınshılıqlarǵa qaramastan úlken mámleketlik isti pitkeredi. Bul qosıq bes bólimnen ibarat bolıp, «Hawa kerek bolsa adamǵa qanday, Adamǵa suw kerek mısalı sonday» sıyaqlı kórkem qatarlar menen suwdıń adamzat turmısındaǵı tutqan ornın hám qazıwshılardıń da suw ákeliw ushın islegen pidayı xızmetlerin úlken kóterińkilik penen súwretleydi.

N.Dáwqaraev prozaik jazıwshı sıpatında «Kóp kúnlerdiń birewi», «Internatta», «Toyǵa barǵanda», «Biybixan», «Baǵman», «Baxıtlı miynet», «Batırlıq», «Umtılmaytuǵın miynetler» dep atalǵan bir qansha ocherkler menen gúrrińlerin dóretip, olarda 1920-30-jıllardaǵı xalqımızdıń turmısında júz berip atırǵan jańalıqlar menen birge miynet adamlarınıń is-háreketleri sheberlik penen sáwlelengen. Mısalı, jazıwshı «Toyǵa barǵanda» ocherkinde Qızketken kanalınıń ashılıwına jazıwshı Dáli Nazbergenov penen birge barǵanlıǵın, toyǵa kelgen bárshe adamlardıń da kewil-keypiyatınıń kóterińki ekenligin ocherk qaharmanınıń tilinen bılayınsha sıpatlap beredi. «Álewmet jasım jetpisten astı. Kópti kórdim... Qızketkenniń keleshegi aldında. Quwraǵan dalalar jasaradı. Shólistanǵa gúl kógeredi. Qızketkenniń boyına qalalar salınadı. Zamanımızdıń ádiwli esteligi qutlı bolsın...». Haqıyqatında da, jazıwshı súwretlegen dáwir hám onıń qaharmanları búgingi kúni tariyxıy derek sıpatında bahalı.

N.Dáwqaraevtıń «Internatta» gúrrińi tariyxıy temada jazılǵan. Bul gúrrińde xalqımızdıń awdarıspaqqa shekemgi hám awdarıspaqtan keyingi real turmısı tiykar etip alınǵan. Gúrrińniń syujeti sol dáwirdiń qurǵın adamlarınıń biri Jumash bay, kámbaǵal Turımbet hám onıń hayalı Ulbosın balası Tóresh obrazı átirapında sóz etiledi. Gúrrińniń basında Turımbettiń ayanıshlı kún-kórisi, baydan kórgen azabı súwretlense, al, Turımbet ólgennen soń ana balanıń táǵdiri onnan beter qıyınlasadı. Endi olar qayaqqa barıp qonıs basıp, kimnen járdem soraın bilmeydi. Aqırı olar Qońırat qalasına keledi. Tóresh bolsa, endi ózindey joqshılıqta jasap atırǵan balalar menen birge quwırdaqshılardan mehir kútedi. «Qazandaǵı may «bıj» etse, birin-biri túrtip, arqaların quwjıń-quwjıń etkizedi. Kepkirdegi balıq tabaqqa túsip iyesiniń aldına barsa, eki kózin sol adamnan ayırmaydı. Qashan ornınan turar eken dep ańlıydı da otıradı. Ol adam ornınan qozǵalıwı máttal, qalǵan-qutqan balıqtı súyek-múyegi menen sındırıp, qos qollap awzına salıp, pıshırlatıp shaynawǵa kirisedi». Jazıwshı usılayınsha sol dáwirdegi Tóresh qusaǵan jetim hám ash balalardıń tipik táǵdirin sheber asha alǵan. Gúrrińniń sońında Tóresh hám onıń jora joldasların bunday azaplı turmıstan mektep internat qutqaradı. Gúrrińde Tóresh obrazınıń jetiskenligin kóp jerde kóriwge boladı. Ashlıq hám mútájlik, awırıp atırǵan anasına ǵamxorlıq etiw jas bala Tóreshti bazardan balıq urlawǵa hám anasına shala-sharpı pisirip beriwge májbúr etse, ol internatqa kelgen dáslepki kúnniń birinde-aq payına tiygen nandı jemesten anasına aparıp beredi. Jazıwshı Tóresh obrazı arqalı balanıń anaǵa bolǵan húrmet-izzetiniń sheksiz ekenligin, qanday qıyın dáwir bolıwına qaramastan ana-bala arasındaǵı mehir-muxabbattıń sónbeytuǵınlıǵın tereń sıpatlap beredi. Gúrriń sońında Tóreshtiń anası Ulbosın da internatqa aspaz bolıp jumısqa ótedi hám olar usılayınsha baxıtlı turmısqa jol aladı.

N.Dáwqaraevtıń kópshilik gúrrińleri menen ocherklerinde miynet adamlarınıń obrazı jasaladı. «Baxıtlı miynet» gúrrińinde Sadullanıń burıńǵı hám házirgi turmısı salıstırmalı túrde súwretlenedi. Atasınan jetim qalǵan Sadulla joqshılıq turmısta jasaydı. Azǵantay jeri bar, onı suwǵarıp egiwge de suw jetsipeydi. Biraq soǵan qaramastan murap Annageldi:

– Sen bala nege qazıwǵa kelmey júrseń ?! – dep topıladı.

– Aǵa, jerimizdi ege almaǵannan soń...

– Ekken-ekpegeniń maǵan kerek emes! Suw iship otırsańba, yamasa awzıńdı baylap qoyıpsań ba? Shańaraqqa bir beldar shıǵadı dep aytpadıma saǵan! Bas zańǵardıń balasın, – dep baqıradı. Bul buyrıqtan keyin Sadullanı tayaqtıń astına aladı.

Zaman ózgerip Sadulla jańa zaman ushın ján-táni menen xızmet etedi, qanday jumıs bolsada bas tartpaydı. Xojalıǵı dúzelip, jaqsı kún keshiredi. Ol qartayǵanına qaramay ózin jas jigittey sezedi. Bir kúni Súwenli kanalınıń qazıwına adamlar jiberiledi. Sadullanıń ǵarrılıǵın esapqa alıp, onı qazıwdan qaldıradı. Biraq, bunı esitken Sadulla, buǵan kónbeydi. Basqarma baslıǵı oǵan mıyıǵın tartıp kúlip…

– Sadulla aǵa, úlken adamsız, sizge qıyın bolar dep qaldırǵan edik, – deydi.

– Basqarma jasım elli beske keldi. Sonıń kópshiligin awır, azaplı miynette ótkerdim. Talay qıyınshılıq, qısqılardı da kórdim. Ele de bolsa bir jigittey dármanım bar... Jaz meni, men baraman!, – deydi Sadulla.

Sadulla miynetten qashpaydı, qayta óz tilegi menen Súwenli kanalınıń qazıwına qatnasadı. Jazıwshı bul adamnıń qazıwdaǵı pidákerlik miyneti menen is-háreketlerin «onıń salmaq penen bel tepkeni, qulashın kerip atqan topıraǵı, bir qáliptegi qozǵalısı meni tań qaldırdı», – dep anıq sıpatlap beredi.

N.Dáwqaraevtıń «Biybixan» gúrriıniń qaharmanı 30-jıllardaǵı awıl xojalıǵı tarawınıń aldıńǵı qatardaǵı miynette márt, záberdes hayal-qızlarınıń tımsalı sıpatında súwretlenedi. Gúrriń qaharmanı Biybixan miyneti menen tanıladı. Onıń keleshegin oylaǵan adamlar Biybixandı oqıwǵa jiberedi. Bul onıń ushın úlken baxıt hám úlken quwanısh boladı.

N.Dáwqaraev urısqa qatnaspadı, sonda da bir neshe shıǵarmalarında urıs epizodların isenimli hám sheber súwretlegenligin kóremiz. Bul onıń tereń bilimliligi hám ózi jasaǵan turmıstı jaqsı bilgenliginen derek beredi. Jazıwshınıń «Batırlıq» gúrriıninde de urıs epizodları isenimli beriledi. Gúrriń qaharmanı burıńǵı jumısshı Sabırbay áskerlikke alınadı. Ol burın tuwılǵan jerinen basqa jerdi kórmegen. Jer kóriw hám el kóriwdiń ózi de Sabırbaydı burıńǵıǵa qaraǵanda bir qansha jıynaqlı hám ádewir sergek etedi. Ol urısqa túsemen degenshe de turmıstıń ashshı-dushshshısın tatadı. Jazıwshı Sabırbaydıń erlik islerin ashıwda onı bólek alıp qaramaydı. Ol da urısta kópshilik adamlardıń biri sıpatında háreket etedi. Sabırbay Stalingrad sawashına qatnasadı. Bul sawash urıs dáwirindegi eń awır sawashlardan esaplanadı. Kem-kemnen Sabırbayda qorqınısh degen nárse joǵaladı. Bul kórinisti jazıwshı «Bir neshe kúnnen keyin barlıǵına da úyrenip kettik, ólim yadımızǵa kirip-shıqpaytuǵın boldı», – degen Sabırbaydıń sózi menen isenimli beredi. Serjant Kozlovtıń basshılıǵında Sabırbay hám eki jigitti dushpannıń ornalasqan jerin bilip qaytıwǵa jiberedi. Olar qaytıp kiyatırǵanda dushpan sezip qalıp oqqa tutadı. Usı jerde eki jawınger oqqa ushadı, Kozlov hám Sabırbay óz bólimine qashadı. Olar ekewi, al dushpan bolsa kópshilik. Dushpan olardı tiriley qolǵa túsirmekshi boladı. Olar qashıp hám atıp kiyatır. Usı jerde Sabırbay jaralanadı. «Oq tiygen jerdi baylap otırıwǵa waqıt qayda? Jaranıń awırǵanı shıbın shaqqanday kórinbeydi», – deydi Sabırbay. Jazıwshı

usılayınsha barlıq waqıyanı gúrriń qaharmanı Sabırbaydıń tilinen isenimli hám qızıqlı bayan etedi.

Urıs jılları saxnaǵa N.Dáwqaraevtıń «Alpamıs» pesası qoyıldı. Bul pesa xalıq dástanı «Alpamıs» tıń syujetine tiykarlanıp jazıldı. Lekin, bul drama «Alpamıs» dástanınıń kóshirmesi bolmastan, onda avtordıń qosqan úlesleri, jańalıǵı ayrıqsha kózge taslanadı. Pesada Alpamıstıń, Gúlparshınnıń, Qarajannıń, Baybóri menen Baysarınıń, Tayshaxannıń, Qultay babanıń obrazları menen bir qatarda avtor oyınan bir topar qız-jigitlerdiń, Sapar biy hám Qojalaq obrazları kirgizilgen. Sonıń nátiyjesinde tórt aktli, segiz kartinalı «Alpamıs» muzıkalı draması payda boldı. Dramanıń teksti qosıq hám qara sóz aralas jazıldı.

«Alpamıs» pesasınıń ekinshi jáhán urısı dáwirinde saxnaǵa qoyılıwı úlken áhmiyetke iye boldı. Sebebi, bul pesada urıs epizodları sóz etilmegeni menen, Alpamıstıń batırlıq háreketleri menen birge ruwlar arasındaǵı awız birshilikti saqlawǵa umtılıwı, bir el menen ekinshi eldi tatıwlastırıw jolındaǵı háreketleri, jánede súygeni Gúlparshınǵa bolǵan sadıqlıǵı sol dáwir ushın oǵada xarakterli jaǵday boldı.

Dramaturgtiń «Alpamıs» pesası ruw baslıǵı Baysarı baydıń Baybórige ókpelep óz elin zorlap Jiydeli Baysınnan qalmaq xanı Tayshxannıń eline kóshiriw háreketi menen baslanadı. Urıw baslıǵınıń bul háreketine miynetkesh xalıq qarsı boladı. Biraq, onı bay tıńlamaydı, Sapar biy hám taǵı basqalardıń járdemi menen olardıń qarsılıǵın bastırıp kóshiwge májbúr etedi. Birinshi akttiń ekinshi kartinasıda Alpamıstıń eldi bólip áketken Baysarınıń izinen atlanıwı sóz etiledi. Bul jerde de dramaturg Alpamıs penen Qojalaq arasındaǵı qarama-qarsılıqtı sóz etedi. Alpamıs hám onıń jigitleri kóshken eldi qaytıp ákeliw táreptarı bolsa, al Qojalaq hám onıń jigitleri oǵan qarsı shıǵadı. Dramanıń baslanıwında-aq Alpamıs unamlı qaharman sıpatında berilse, Qojalaq unamsız qaharman sıpatında kórinedi.

Dástandaǵı sıyaqlı pesanıń oraylıq ornında Alpamıs hám Gúlparshın obrazı turadı. Lekin, «Alpamıs» pesasındaǵı Alpamıs obrazı dástandaǵı obrazdan pútkilley ajıralıp turadı. Alpamıs ayrıqsha kúshke iye batır bolǵanı menen de bir ózi háreket ete bermeydi.

Jigitler!

El namısı, er namısı,

El ushın, namıs ushın,

Kóshken eldiń keyninen atlanamız..., – dep óz jigitleri menen oylasıp, keńesip háreket etedi.

Pesanıń birinshi akt birinshi kórinisinde Tayshaxannıń zulımlıǵı, jazıqsız adamlarǵa jábir kórsetip atırǵanı súwretlenedi. Onnan keyin xannıń bas wáziri Baysarınıń kóship kiyatırǵanlıǵın xabarlaydı. Sonda qalmaqtıń xanı Tayshaxan: «Shaması Alpamıstan dákki jep kiyatırǵan bolıwı kerek», – deydi. Xan da Alpamıstıń batırlıǵınan xabardar boladı. Baysarı baydıń xan aldına keliwi hám Gúlparshınǵa Tayshaxan menen qalmaqtıń batırı Qarajannıń ashıq bolıwı hám xannıń qızı Arzayımnıń Qarajanǵa bolǵan súyiwshiligi menen birinshi kartina tamamlanadı. Ekinshi kartinada Qarajannıń tawǵa ketkenliginen

xabardar bolǵan xannıń adamları onı tutqınǵa aladı, Arzayım izlep kelip sonıń ústinen shıǵadı. Qarajandı xan adamlarınan Alpamıs qutqaradı. Alpamıs penen Qarajan arasındaǵı doslıq usı jerden baslanadı.

Úshinshi akttiń, birinshi kartinası Tayshaxannıń Gúlparshındı ayttırıp keliwi menen baslanadı. Bul xabardı Baysarı qızına aytqanda Gúlparshın atasına qarap:

Minip bedew qıya shólde jelmeyme,
Yarınan ayrılǵan palwan ólmeyme,
Ózińqálep berdińqońırat sultanǵa,
Aman bolsa tezden izlep kelmeyme?
At kekilin besten tallap óreseń,
Iǵbalıńdı talayıńnan kóreseń,
Erteńgi kún mal bergeni kelgende,
Janım ata ne dep juwap bereseń?, – deydi.

Gúlparshın óz muxabbatına sadıq qız. Ol qayda júrsede Alpamıstı umıtpaydı hám ózin izlep keletuǵınına isenedi. Sonıń ushın da hesh kimdi aralastırmastan xannıń ayttırıp kelgen adamlarına aqıllılıq penen bılayınsha juwap beredi:

Xanǵa tiysem qaynaǵa,
Batırdıń keler kewline,
Batırǵa tiysem qaynaǵa,
Xannıń keler kewline,
Jurtıń eki bóliner,
El arası búliner,
Bul búliktiń kesiri,
Bizińelge bir tiyer,
Qırıq kúnshilik jollarǵa,
At jibersin bayraqqa,
Sorlı bolǵan basımdı,
At bayraqqa tigemen,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi batır demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Qalıs bolsın qaynaǵa,
Atı ozǵanǵa tiyemen.

Bul juwap jawshılarǵa maqul túsedi, sebebi xannıń atı turǵanda, onnan ozıp keletuǵın at tabılama degen oyǵa keledi. Usı kartinanıń aqırında Alpamıs Gúlparshındı izlep

keledi. Olar bir-biri menen kórisedi. Úshinshi akt, ekinshi kartinada wáde boyınsha alıs jolǵa at jiberiledi. Bul jarısta Alpamıstıń Bayshubarı ozıp keledi, biraq attıń ayaǵı aqsap keledi, sebebi oǵan dushpanlar jolda gúlmıyıq qaqqan edi. Mine usı jerde bul waqıyadan xabarsız Alpamıs dostı Qarajanǵa ókpelep ózine dushpan sanaydı. Qarajan bolsa jolda balasın hám atın óltirip, Bayshubardı ozdırǵan edi.

Pesada Gúlparshın obrazı tek sulıwlıǵı menen emes, parasatlılıǵı, aqıllılıǵı hám óz súygenine opadarlıǵı menen de ózgeshelenip turadı. Gúlparshınnıń unamlı tárepi sonda, Alpamıs óz dostı Qarajanǵa ókpelep qáteleskende:

Uzaqta Baysın elleri,
At shapqan tawdıń shólleri,
Harma dep kewlin al,
Qarajan dostıń kerekti, –

dep durıs aqıl berip, batırdıń jaqın keńesgóyi boladı.

Tórtinshi akttiń birinshi kartinasında xannıń otırıspası, onda Alpamıstıń qural-jaraǵınan ayrılıwı, Qojalaqtıń oǵan jamanlıq etiwi, Qarajannıń Alpamıstı ólimnen qutqarıwı sóz boladı. Pesanıń bir neshe ornında Qarajan Alpamıstıń eń jaqın dostı sıpatında kórinedi. Usı kartinanıń sońında Tayshaxan taxttan qulatılıp, ornına Qarajan batır xan boladı.

Tórtinshi akttiń ekinshi kartinasında Alpamıstıń ata-anasınıń balası kelmegennen soń qayǵı-uwayımǵa túsiwi, olardıń psixologiyalıq kewil-keshirmeleri sheberlik penen beriledi hám usı kartinanıń sońında Alpamıs kóshken eldi hám Gúlparshındı óz eline alıp qaytadı.

«Alpamıs» pesasın dóretiwde avtor obraz, syujet hám konflikt jasawda da bir qansha jetiskenliklerge erisedi.

Pesada Alpamıs obrazı ayrıqsha kúshke iye márt batır hám bir sózli adam sıpatında súwretlengen. Onıń gúres jolı ádillik, xalıqlar doslıǵın bekkemlew, ruwlardı biriktiriw hám sol arqalı eldiń tınıshlıǵın qorǵawdan ibarat.

Jiydeli Baysındı jaylaǵan ermen,
Dushpannan qorıqpayman ketsede gellem,
Qoldawlı, qońırat, qıtay, qıpshaqtı,
Biriktirip eldi abat etemen.

Usılayınsha, «Alpamıs» dramasındaǵı Alpamıstıń xalıqtı biriktiriw, doslıqtı bekkemlew ideyası búgingi kúni de áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. N.Dáwqaraevtıń biz tallap ótken «Alpamıs» pesası hám onıń qaharmanları ekinshi jáhán urısı jılları hám onnan sońǵı dáwirlerde de ideya-tematikası, waqıyalardı sheber súwretlewi menen de xalqımız júreginen jıllı orın alıp kiyatır.

N.Dáwqaraev kórkem shıǵarmalar dóretiw menen birge 1930-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap ilimiy jumıslar jazıw menen de qızǵın shuǵıllana baslaydı. Usı jılları,

kóp ǵana jazıwshılardıń Qasım Áwezov, Mırzaǵaliy Dáribaev, Asan Begimov, Artıq Shamuratov, Jumat Hábibullaev hám taǵı basqalardıń kórkem shıǵarmaları menen birge ádebiyat máselelerin sóz etiwshi sın maqalaları da shıǵa baslaǵan edi.

1920-30-jılları qaraqalpaq awızeki ádebiyatı menen klassikalıq ádebiyatınıń úlgilerin jıynaw hám sistemalastırıw dáwiri bolǵan bolsa, mine usı 30-jıllardıń aqırınan baslap-aq N.Dáwqaraev jańa jıynalıp, ele bir sistemaǵa túspegen xalqımızdıń bay ádebiyatın izertlewge qunt penen kirisedi. Bul álbette ańsat emes edi, oǵan tazadan jol salıw kerek boldı. Onıń ústine bul jılları «ideyalıq qáte» ketip qalama degen de qorqınısh joq emes edi. Lekin, jaǵday usınday bolıwına qaramastan N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń tariyxın úyreniwge batıl qádem taslaydı. 1935-jılı «Biziń ádebiyatımız hám tilimiz ósip kiyatır», 1936-jılı «Qaraqalpaq poeziyası haqqında», 1939-jılı «Ayapbergen», 1940-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatınıń tariyxı», 1944-jılı «Ádebiyatımızdı taǵıda kótereyik», 1946-jılı «Patriot shayır» (Abbaz) h.t.b. ilimiy maqalaları menen birge 1937-jılı «Ádebiyat xrestomatiyası», 1944-jılı eki bólimli «Ádebiyat xrestomatiyası» (Mektepler ushın oqıw kitabı), 1950-jılı «Berdaq shayır», 1970, 1977, 1979-jılları «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» (1, 2, 3 tomları) maqalaları hám kitapları basılıp shıqtı.

Bir xalıqtıń awızeki ádebiyatı menen klassikalıq ádebiyatın, jánede ózi jasap atırǵan jańa zaman ádebiyatın úyreniw hám izertlew jumısları bir adam ushın oǵada awır hám juwapkershilikli jumıs bolıwına qaramastan N.Dáwqaraev usınday qıyınshılıqtı jeńip ótip, «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen iri fundamental miynetin jazıp shıqtı. Bul ilimiy jumıs úlken úsh bólimnen turadı. Birinshi bólim «Awızeki xalıq dóretpeleri», ekinshi bólim «Revolyuciyaǵa deyingi qaraqalpaq ádebiyatı», úshinshi bólim «Házirgi qaraqalpaq ádebiyatı» dep ataladı.

Qaraqalpaq folkloı naqıl-maqallar menen kishkene qosıqlardan tartıp úlken dástanlardı óz ishine aladı. Búgingi kúnge shekem qaraqalpaq folklorınıń 20 tomlıǵı (1977-1989), 100 tomlıǵı (2007-2015) hám 101-106 (2024) tomlıǵı basılıp shıqtı. N.Dáwqaraev usınday oǵada awır hám mashaqatlı iske dáslepkilerden bolıp qol urıp, folklorlıq miyraslarımızdı jıynap hám olardı klassifikaciyalap, bir sistemaǵa túsirip izertleydi. Ilimpaz jumıstıń ekinshi bóliminde Jiyen jıraw dóretpelerinen baslap Qazı Máwlik shıǵarmalarına shekemgi dáwirdi óz ishine aladı. Yaǵnıy, bul bólim XVIII ásirdiń ekinshi yarımınan XX ásirdiń baslarına shekemgi qaraqalpaq ádebiyatın izertlewge baǵıshlnǵan. Bul dáwirdegi ádebiyattı izertlewdiń qıyınshılıǵı sonnan ibarat edi, Jiyen jırawdıń, Ájiniyaz, Berdaq h.t.b. shayırlardıń ómiri hám shıǵarmaları haqqında tolıq bir izge túsken maǵlıwmat joq edi, jáne de olardıń shıǵarmaların ele jıynaw isleri dawam etip atırǵan bir payıtta klassik shayırlardıń ómiri hám shıǵarmaları haqqında isenimli ilimiy juwmaqların usınadı. Jumıstıń úshinshi bóliminde jańa dáwirdiń talantlı shayır jazıwshıları bolǵan A.Muwsaev, A.Dabılov, S.Nurımbetov, A.Mátyakupov, Á.Ótepov, X.Axmetov, J.Aymurzaev, N.Japaqov h.t.b lardıń shıǵarmalarına tallaw jasap, usı dáwir ádebiyatınıń rawajlanıw baǵdarların belgilep beredi. N.Dáwqaraev usınday tınımsız miynetleri menen qaraqalpaq kórkem ádebiyatı hám iliminiń baslawshılarınıń biri boldı

desek boladı. Ol 1946-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» degen izertlew jumısı ushın filologiya ilimleriniń kandidatı dárejesin alǵan bolsa, 1951-jılı «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen miyneti ushın filologiya ilimleriniń doktorı dárejesin alıwǵa miyasar boldı.

N.Dáwqaraev poeziya, proza, dramaturgiya hám ádebiyattanıw tarawı menen birge awdarma jumısların da alıp baradı. A.P.Gaydardıń «Mektep» povestinen úzindi, V.M.Garshinniń «Signal», A.P.Chexovtıń «Vanka» gúrrińin, A.S.Pushkinniń «Kapitan qızı» povestinen úzindi, «Qısqı jol», «Tutqın», «Gúl» qosıqların, I.S.Krılovtıń «Ǵarǵa menen túlki» tımsalın qaraqalpaq tiline awdardı.

N.Dáwqaraev Qaraqalpaqstanda tek ǵana filologiya iliminiń emes, gumanitar ilimleriniń rawajlanıwına óziniń sanalı ómiri menen bilimin baǵıshlaǵanlıǵın izinde qaldırǵan bay miyrasları menen birge izinde jetilisip shıqqan ilim doktorları menen kandidatları ayqın tastıyıqlaydı. Onıń qollap-quwatlawı menen sol waqıtlardaǵı elimizdiń oraylıq qalalarına ilimniń hár qıylı tarawları boyınsha M.K.Nurmuhamedov, S.Kamalov, Ya.Dosumov, R.Qosbergenov, J.Ubbiniyazov, A.Bekimbetov, U.Shalekenov, D.Nasırov, S.Axmetov, Q.Ámetov, Z.Nasrullaeva, A.Nurmaxanova, G.Esemuratov, S.Nawrızbaeva h.t.b. bilim alıw ushın jiberilip, belgili qániygeler bolıp ósip jetilisti. Házirgi kúnge shekem alımnıń ádebiy hám ilimiy miynetlerinen qálegen taraw xızmetkerleri paydalanıp kelmekte.

Usılayınsha, kóp qırlı talant iyesi, kórnekli alım hám pedagog, jazıwshı hám dramaturg N.Dáwqaraev óziniń azǵana ómirinde xalqımızǵa bay hám umıtılmaytuǵın ádebiy hám ilimiy miyrasların qaldırıp ketti.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С. Қарақалпақстан республикасының әдебиятшы-алымлары ҳәм сыншылары (Биобиблиографиялық көрсеткиш). – Нөкис: Билим, 1993.

2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 1, 2, 3 Томлар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1970; 1977; 1979.

3. Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы: Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис: 2005.

4. Бекбергенова З. Қарақалпақстан республикасы жазыўшылары (Библиографиялық мағлыўмат). – Ташкент: «EXTREMUM PRESS», 2011.

N.DÁWQARAEV QARAQALPAQ PROZASÍNÍŃ TIYKARÍN SALÍWSHÍ ILIMPAZ

Utambetova A.J.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Ilimpaz Nájim Dáwqaraevtı qaraqalpaq intelegenciyasınıń baslawshılarınıń iri tulǵası etip jetkeriwde ilimpaz jazıwshı S.Bahadırovanıń «Qanatınan qayırılǵan suńqar» [1] degen hújjetli povesti belgili áhmiyetke iye. Povest ilimpazdıń ómirden keter waqıtlarındaǵı, yaǵnıy onıń pútkil dóretiwshiligi menen turmıs tirishiliginiń awır tragediyalıq halatların sáwlelendirgen shıǵarma dep tanıwımız maqsetke muwapıq keledi.

Povestte ilimpazdıń watanı xalqına degen súyispenshiligi, qaraqalpaq milletiniń ózine tánligine bolǵan ayrıqsha sezimi, onıń professor folklorist Q.Ayımbetov penen doslıq qatnasıqlarınıń ajıralmaslıǵı jeterli dárejede sáwlelengen. Shıǵarma Tashkentten samolyotta ushıp kiyatırǵan ilimpaz N.Dáwqaraevtıń watan, qaraqalpaq jerine bolǵan saǵınısh sezimlerin sáwlelendiriwden baslanǵan. Shıǵarmadaǵı N.Dáwqaraevtıń túnlerdiń birinde uyqılı oyaw halında Ájiniyazdıń «Bozataw» qosıǵı menen onıń namasınıń sırlı elesleri, qulaqqa kelgen muńlı nama durıs berilgen . Usı nama ırǵaqları, sol bir alasapranlı jıllar XX ásirdiń otızınshı jıllarında «qaraqalpaq ádebiyatı bar ma, bar bolsa oǵan oǵan qaysı shayırlar kiredi?» degen biymáni sorawdıń ortaǵa qoyılıp, dawlı pikirlerge oray bolıwı N.Dáwqaraevtı biylep alıp gúres ortalıǵına shıǵarǵan edi. Al povesttegi ilimpazdıń tań azanda qaymaqlı shay usınǵan hayalı Valifa menen sóylesiwi – diologi orınlı sáwlelengen: «– Valifa; Sharshadıń ba, jaman uyqladıń ba?» – dedi miyrimli kózler menen eriniń kelbetine qarap. – Túnde oyanıp ketkennen soń qaytıp uyqım kelmedi. Valifa, men túsim be, ońım ba, bilmeymen Ájiniyazdıń «Bozataw» qosıǵın birew ırǵaǵına salıp aytıp atırǵanın esittim. Dawıs sonday jaǵımlı. Oyanıp qarasam, qasımda hesh kim qosık aytıp atırǵan joq. Biraq dawıs kópke shekem meniń qulaǵımnan ketpedi – dedi baladay quwanıp. Valifa onıń kózindegi ushqın shashqan ottı kórdi, júregi terbenip ketti. Ol erin ayap, ana jurtqa degen saǵınıshtıń nurın kózinde kórip, ne derin bilmey qaradı» [1, 15].

Povesttegi bul waqıya N.Dáwqaraevtıń Qazaqstandaǵı Oral pedagogikalıq institutında jumıs islep júrgen jılları edi. Povestte jazıwshı N.Dáwqaraevtıń kabinetine kelip, onıń A.P.Savickiy menen qarama-qarsılıqların sáwlelendiriwshi syujetlik detallardı kóbirek diologlar arqalı súwretlegen. Bular arqalı kitap oqıwshılar N.Dáwqaraev penen A.P.Savickiy arasındaǵı qarama-qarsılıqlardıń anıq tórkinin burınnan anıq bilmese de, endi olardı ayqınlastırıp súwretlegen qaraqalpaq xalqınıń naǵız azamatı N.Dáwqaraevqa islengen dushpanlıqtıń sırların A.P.Savickiy Moskvadaǵı etnografiya institutına direktordıń (N.Dáwqaraevtıń) ruxsatısız jiberilgen xattan baslanǵanın, onıń shólkemlestiriwshileri bolǵanın anıq bilip aladı. Anıǵıraǵı A.P.Savickiy óz direktorınıń

ruxsatın almastan, onıń atınan Moskvadağı etnografiya institutı direktorı S.P.Tolstovqa sol jerde aspiranturada oqıp atırǵan R.Qosbergenov, M.Nurmuxamedov, S.Kamalov hám taǵı basqalardı Nókiske qaytarıw, eger ol orınlanbasa solardıń aspirantlıq stipendiyaların, aylıq is haqıların qısqartıw jóninde xat jibergen eken. Bul xattan bolsa N.Dáwqaraevtıń xabarı bolmaǵan. Sonda A.P.Savickiy óz direktorı menen: «Men hár bir adımımdı seniń menen oylasıp atıwım kerek pe men tártipti talap etemen…» degen sıyaqlı sózler menen N.Dáwqaraevtı tınlaǵısı kelmey, oǵan boysınbay ketedi. N.Dáwqaraev bolsa onı ózi ótinish penen rus tilindegi is qaǵazların jazıw ushın aldırǵan bolsa da, endi onı jumıstan shetlete almaydı, ol dushpanlıqtı kúsheyte basladı. Aradan kóp ótpey «Sovetskaya Karakalpakiya» gazetasınıń betinde I.Efimovtıń «Broshyura soderjashaya ideologicheskie izvrasheniya» atlı maqalası járiyalanıp qayǵılı ızǵar suwıq samaldı alıp úyme-úy, keńseme-keńse tarqatıldı. Maqalanı oqıǵan adam bir túrli bolıp ketedi. Bir maydan Nókiste tınıshlıq, Nókis qalası demin almay, xalıq basına túsken qıyınshılıqtı qalay kóteretuǵının qayǵırıp turǵan yańlı… gazeta samalday tez ushıp N.Dáwqaraevtıń úyine de jetip keldi tórtinshi bettegi maqalaǵa kózi tústi. Arqasınan shıqqan muzday ter tula bedenin qaplap, eti túrshigip ketti. Avtorı kim? Bul bir adamnıń julınına balta menen uratuǵın maqala – ǵoy dedi ishinen. Temanı qatal alǵan eken.Mına tema menen birewdiń qazanında qan qaynaydı. Avtorı I.Efimov. Efimovtı ol keshe ǵana qalalıq partiya komitetinde kórgen edi… eti juw ete qaldı…qayta oqıdı… «Kim sorlı eken mınaw ońbaǵannıń tırnaǵına ilingen.Ol dárriw maqalanı oqıy basladı.Óziniń kózine ózi isenbedi. Jáne oqıdı.Hesh túsinbeydi.Jáne oqıdı.Sonda ideologiyalıq jaqtan burmalanǵan maqala meniki me? Men haqqında jazılǵan ba?Qalay – qalay?Ol gazetanı búklep, hayalınan jasırıp, papkasına saldı. Jalǵız qorǵanı – úyiniń ishi bilmewi…» [1, 20].

Mine, bul N.Dáwqaraevtıń basına túsken bolajaq awır músiybet-ólim tırnaǵına iliniw payıtı edi.Povestte S.Bahadırova onıń burın bay balası – Qońırattaǵı esiginde qul jumsap, fabrika ashqan eski ústem klasstıń wákiliniń perzenti bolǵanlıǵı ushın Qazaqstanda oqıwınan quwılǵanın kóp qıyınshılıq penen oqıwǵa qayta túskeni hám taǵı basqalar avtorlıq maǵlıwmatnama bayanlawlar menen beredi.

Al, Nájim Dáwqaraevqa islengen mınaday jala dóhmetti bala shaǵası menen anasına bildirgisi kelmese de Valifa sergek, sezimtal hayal bolıp, ol kúyewiniń júzinde qan qalmaǵanın sezip, júregi bir sumlıqtıń baslanǵanın ańlap, qońsılarınan gazetanı tawıp alıp oqıp, júdá qolaysız halatqa túsedi, kúyewin, hátteki, jumısınan úyine de jibermey qamaqqa alatuǵınday bolıp túyiledi. «Bárin islep otırǵan sol Savickiy… Efimovtı, Savickiydi tawıp alaman dep julqınsa da ana kelinin jibermey alıp qaladı» [1, 21].

Bunday júdá qıyın jaǵdaylarda eliwinshi jıllardaǵı repressiyanıń qayta tirilip, gújip atırǵan waqıtları Nájim aǵaǵa kim járdemge keler edi, kim oǵan kómek kórsete aladı. Olar, hátteki, ayırımları Nájim Dáwqaraev penen sálemlesiwge húreylenip, kórmegendey bolıp keter edi.Sonda oǵan Q.Ayımbetov doslıq járdemin kórsetip, shın ıqlas penen sırlasıp, qıyın halatlardan qalay shıǵıwdı oylasar edi.Bular povestte orınlı súwretlengen. Q.Ayımbetov usı jaǵdaylardı esapqa alıp «Qap qollasatuǵın dos taptım…» degen eken [2, 276] .

«Qálli jorasınıń júzine mehir menen qarap qoydı.Bul jaqsılıq penen pitpeydi.Gúreske tayarlana ber» [1, 22]. «Xalıqqa beremen degen jemistiń awzın jańa ashıp edim. Ol jemislerdi qanday etip jıynadım… pal hárresi sıyaqlı mısqallap, tınbastan jıynadım. Ele qabımnıń awızı tolıq ashılǵan joq… Jańa ǵana ashılıp atır edi…» [1, 22].

Bul Q.Ayımbetov penen N.Dáwqaraevtıń óz-ara sırlasıwları sıpatında povestte diolog formasındağı súwretlew usılı arqalı eki ilimpazdıń ishki ruwxıy dúnyasınıń aynası, kórkem psixologiyalıq súwretlewdiń estetikası bolıp esaplanadı. Jáne de N.Dáwqaraev: «Meniń haqıyqıy miyўem endi pisedi», - dese, al Q.Ayımbetov: «Seniń miynetińdi tek ǵana sawatlı adamlar ǵana túsinedi. Házir joq jerden «xalıq dushpanın izlew mapazı kelip tur», - degen.

- Awa, qashanda da bir toqpaqtıń boların kútip júr edim.Bul toqpaq házir urdı-ǵoy. Bári burmalaw.Men jalanıń qurbanı bolmaqshıman.Ballarım ele jas. Valifanıń qolına ilinip awzına nan salǵanday emes. Sonshama balanı (segiz bala) Valifa qalay baǵadı. Anama da qıyın boldı [1, 22].

D.Sonıchevtıń, N.Narenovtıń hám basqalardıń maqalaları da daǵazalanıp, olardı N.Dáwqaraev házir hámmemiz ullı shayır dep tanıp júrgen Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm», «Kulen bolıs» shıǵarmaların jazǵanı ushın ayıplamaǵan, onı panislamistlik shayır ekenin bile tura xalıqlıq áhmiyetke iye shayır dep maqtaǵan ilimpaz, burjuaziyashıl toparǵa birigiwshi sovet mámleketiniń dushpanı dep ayıplaydı. Bular shın mánisinde N.Dáwqaraevtı ruwxıy psixologiyalıq daǵdarısqa túsirip, pútkil tınıshın alǵan edi. « Onıń kózi ilinip ketipti.Birew bay balasın joq qılıw kerek», – dep tapanshasın qaltasınan shıǵarıp tuwrı atıp jiberdi. Ol shalqasına jıǵıldı…» [1, 40].

Mine, bul psixologiya situaciyanıń sebebi bir yarım ay ishinde onı qaralap járiyalaǵan bes maqalanıń aqıbetleri edi. Sol bes maqalaǵa da N.Dáwqaraev juwap jazıp aqlanǵısı kelse de, onıń gáp sózlerin hesh kim esapqa almadı. Al, N.Dáwqaraevtı jaqlap sóylemekshi bolǵanlarǵa bolsa, sóz berilmegen.Hátteki, N.Dáwqaraevtıń «Bolshaya sovetskaya enciklopediya» ǵa jazılǵan qoljazbası, ele baspada járiyalanbaǵan miyneti de jala dóhmettiń qarmaǵına ilingen. Usınday júdá qıyın, dramalıq psixologiyalıq situaciyalar waqtında N.Dáwqaraevtıń anasınıń kelini Valifaǵa qarata: «Balam bir jamanlıqtı júregim sezedi. Sen Nájimdi alıp tórkinińe ketseń qalay boladı?...Valifa oǵan: – Bul kónbeydi oǵan!» – dep sózdi kesip tasladı [1, 47].

Solay etip, hújjetli povestte keltirilgen faktlerden tısqarı ataqlı ilimpazǵa tiyisli ob'ektiv hújjetli materiallar keltirilip, ásirese, eń sońǵı ilim izertlew institutındağı N.Dáwqaraevtı qaralawshı májilistegi sózler de, ondağı ilimpazdıń «men Joqarǵı Keńes deputatıman, meni bul jerde qaralap jıynalıs ashıwǵa haqıńız joq» degen aqlanıwshı ob'ektiv pikirlerine qaramastan, Q.Ayımbetovtıń onı qorǵawshı ilimiy oyların da esapqa almay N.Dáwqaraevtı partiyadan shıǵarıp, jumıs ornınan da shetletiwdi uyǵarǵan qarar qabıl etkenligi ayqın súwretlengen. «N.Dáwqaraev zalda ornınan tura almay otırıwı menen qaldı.Q.Ayımbetov zaldıń sońǵı orınlıǵında jer shuqlap otırǵanda birazdan soń Nájimdi súyep, úyine alıp bardı» [1, 50].

S.Bahadırovanıń «Qanatınan qayırılǵan suńqar» povestinde kóbirek N.Dáwqaraevtıń ómiriniń sońǵı máwritleri qálemge alınıp, onıń kimler tárepinen azap aqıretler shekkeni, onı mayırıwdıń hátten tıs qáte, jalaxorlıq táreplerin awızsha informaciyalardan, bul povestten aldın járiyalanǵan belgili ilimpaz S.Axmetov, G.Esemuratov, A.Paxratdinov, Q.Bayniyazovdıń faktlik materiallarınan keń paydalanǵan. Povesttiń dokumentallıq, publicistikalıq hám ideyalıq estetikalıq áhmiyetin kórsetetuǵın faktlerdiń biri ilimpaz A.Paxratdinov, Q.Bayniyazov sol waqıtları N.Dáwqaraevtıń sabaǵınıń waqtında ayırım studentler ilimpaz haqqındaǵı sın maqalalardı partanıń ústine jayıp qoyıp oqıp otırǵanların kórip ustaz birden lekciya oqıp turǵan kafedraǵa basın qoyıp, eki shekesin qısıp tómen qarap jatıp qalar eken.

Mine, bul sıyaqlı ilimpazdıń ómiriniń aqırına tiyisli syujet detalları S.Bahadırovanıń shıǵarmasında anıq keltirilip, ilimpaz ómiriniń aqırǵı demlerinde kafedrada lekciya oqıp atırıp júrek keselligi sebepli jıǵılǵanı detallastırılıp tásirsheń túrde dıqqatqa ılayıq poetikalıq sheberlik penen súwretlengen.

«– Meni úyge aparıń!, – dedi studentlerge. Kafedrada jayıwlı turǵan qaǵazların jıynay almadı.Qaǵazların studentler jıynap portfeline saldı. Ol esikten úyine kirgen jerde súyep kiyatırǵan jigitten qolın bosatıp alıp: – Kete beriń…! – dedi. Anasına adamlar súyep kiyatırǵan kelbetin kórsetkisi kelmedi. Ádettegisinshe: – Apa! – dedi de, anasınıń aldına kelip jıǵıldı…. – Apa…!» [1, 54].

Bul qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń juldızı bolǵan N.Dáwqaraevtıń eń sońǵı sózi eken.Ol bunnan keyin anası menen qostarı Valifaǵa bir qansha sózler aytqısı kelsede tili gúrmelmewi menen tań shaǵında birotala uyqıǵa ketken. Bul orınlar povesttiń aqırǵı sózleri retinde liriko psixologizm menen tábiyattıń ıssılıǵına, ananıń zarlanǵan dawısı, shın tragediyalıq sıpatqa iye joqlawlarǵa tolı gápler menen tásirsheń túrde sáwleleniwi kimdi bolsa da tolqınlandıradı.

Juwmaqlastırıp aytqanımızda ilimpaz hám jazıwshı S.Bahadırova óz povestinde N.Dáwqaraev obrazın ob'ektiv hám tásirsheń sáwlelendirip ullı alımnıń kelbetin jáne de janlandırdı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Bahadırova S. Qanatınan qayırılǵan suńqar // Ámiwdárya jurnalı, 2007. – №2-3.
2. Ayımbetov Q. Ótken kúnlerden elesler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1972.

N.DÁWQARAEV JARATQAN OCHERK JANRÍNÍŃ ÓZINE TÁN KOMPOZICIYASÍ HÁM ONÍŃ AHMIYETI

Bekbergenova A.U.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Hár qanday xalıqtıń ádebiyatı, iliminde oziniń qunlı miynetleri menen keyingi áwladqa úlgi bolıwshı biyik, ullı, belgili alımları sıyaqlı filologiya ilimleriniń doktorı N.Dáwqaraev qaraqalpaq kórkem ádebiyatınıń hám iliminiń qáliplesip rawajlanıwında óshpeytuǵın óziniń bahalı ilimiy miynetleri, kórkem dóretpeleri menen iz qaldırǵan kóp tarmaqlı bilimge iye ilimpaz, ozine tán sheberlikke iye dóretiwshi talant iyesi ekeni málim. Sebebi, gumanitar ilim salasında qolına qálem alǵan hár bir ilimpaz qaraqalpaq iliminiń fundamentin qalawshı, tiykarın salıwshı biyik alımlarımız N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, M.Nurmuxamedov, I.Sagitovlardıń miynetlerin basshılıqqa almay ótpeydi. Bul alımlardıń miynetleri ilim máselesindegi sheshiliwi kerek mashqalada zárúrli hám nátiyjeli. N.Dáwqaraev óziniń ómiriniń kópshilik bólegin ilimniń kóplegen tarawına bağıshlap qoymastan kórkem ádebiyattıń derlik barlıq janrlarında qálem terbetiwi ózine tán zeyinlilik, pidayılıq, bilim, tıyanaqlılıqtan dárek beretuǵunı menen ózgeshelenedi. Itibarlı tárepi sonda, onıń hár qanday janrdağı qunlı ilimiy izrertlewleri hám dóretpeleri búgingı kúngi ilimniń hám kórkem ádebiyat janrlarınıń rawajlanıwında kútá áhmiyetli ekeni názerde tutıladı. Mısalı, alımnıń qaraqalpaq prozasındağı «Toyǵa barǵanda» degen ocherkinde jazıwshı xalıqtıń kópten kútken arzıw ármanlarınıń orınlanıwın quwanıshın, miynet zawqın tiykarǵı waqiya etip alıp, usı ocherkte sheberlik penen sáwlelendiredi. Bunda jazıwshı Qızketken kanalınıń boyında qurılıstağı haqıyqıy miynet adamınıń obrazın janlandırıp waqıyaǵa qatnasıwshı qaharman tilinen bayanlaydı. Ocherk «Toyǵa barǵanda» degen ataması menen beriliwi de dıqqatqa ılayıq detal bolıp tabıladı. Bul atama ápiwayı bir toy meresimine baylanıslı túyilgeni menen eń úlken qurılıstıń pitiwi haqqında aytıladı. Bul durıs, jazıwshı usı arqalı jaqsı niyetler, quwanıshlı xabarlar, jańa joybarlardıń pitiwine baylanıslı waqıyalardı xalıqtıń kópten kútken toy meresimine baylanıstıradı. Sonday-aq, ocherkte jol saparındağı tásirleri tariyxıy orınlar, Qaratawdıń qúdireti kórkemlik penen táriyplengen. Mısalı, «Qarataw-Qarataw. Kóp jasaǵan Qarataw. Nelerdi kórmediń sen. Kimler saǵan kelmedi. Kimler sennen ketpedi. Yadıńda barma? Iskender Zulqarnain, Sultanı Sanjar, Shıńǵısxan, Nadirshaxlar qanshama saǵan topılıs jasadı. Ústińde talay ret qurt oyının saldı. Kópti kórgen qariya» [1] - degen qatarlardağı kórkem bayanlawlar Qaratawdıń kóp jasaǵanlıǵın usı arqalı xalıqtıń ótmishin tariyxın oqıwshınıń kóz aldında sáwlelendiredi. Ocherktegi bul qatarlardıń ózinen-aq, jazıwshınıń keń masshtabtağı bilimi, talanttağı sheberligi kórinedi. Sonday-aq, ocherk kompoziciyası qurǵaq bayanlawlar menen emes, poeziyalıq qatarlar menen de bayıtıp berilgen. Bunda jazıwshı Qızketken kanalınıń aldıńǵı jaǵdayın hám qurılıs nátiyjesinen keyingi

jetiskenliklerin, miynet adamlarınıń tınımsız háreketlerin, quwanıshların, bul qurılıstan keyin bes rayon xalqınıń ishimlik suwınan qıynalmaytuǵının, jas úlken qariyanıń sózin janlandırıp anıq faktler menen kórkem bayanlaydı. «Baǵman» ocherkinde aradan jıllar ótip jańa zamannıń sharapatı menen gúllengen awılınıń rawajlanıwın, ondaǵı tábiyattı gózzallıqqa bólep súwretleydi. Jazıwshı Axunbabaev kolxozına jetip kelgen soń ondaǵı Mámbetniyaz baǵmannıń úlken baǵ jaratıwdaǵı mashaqatlı isleri haqqında sóz etedi. Ocherkte jazıwshınıń ózi de qatnasadı, baǵman menen alıp barǵan sáwbetlerin boyawlar menen janlandırıp beredi. Bunda ocherk qaharmanınıń awır salmaqlı minez-qulqın, onıń zeyinliligin, sonday-aq, baǵmanshılıq kásibin iyelewge sebep bolǵan awır turmısı arqalı oqıwshını sol dáwir shınlıǵı menen tanıstıradı. Usı bayanlawlar tiykarında ocherk oqıwshısın óner iyelewde, shıdamlılıq penen erisken Mámbetniyazdı úlgi etip kórsetedi. Bul ocherk portretlik baǵdarda jazılgan bolıp ózinde birqansha didaktikanı da qamtıǵanlıǵı kórinedi. Sonday-aq, ocherkte xalıqtıń naqıl-maqallarıda ónimli paydalanılǵan. «Umıtılmaytuǵın miynetler» degen biografik-portretlik ocherkinde belgili rus alımı Pavel Petrovich Ivanovtıń ómiri, alıp barǵan umıtılmaytuǵın ilimiy jumısları haqqında sóz etedi. Basqa rus ilimpazları qatarında Ivanov urıs dáwirinde ilim oshaǵı bolǵan Leningradtaǵı Birjevaya kóshesindegi kóplegen imaratlar qıyrap, ondaǵı Ilimler Akademiyasınıń ústingi qabatı qulap, dárwazalarınıń aldı kómilip qalıwına qaramastan olar jeńiske isenip, ilimdi toqtatpaǵanlıǵı haqqında jazadı. Ásirese, Ivanovtıń usı waqıtlardaǵı awır keseli bolıwına qaramastan «Qaraqalpaqlar haqqında jańa maǵlıwmatlar» degen úlken ilimiy jumısın pitkerip tamamlaǵanın hám Orta Aziya sonıń ishinde qaraqalpaqlar tariyxı jónindegi umıtılmaytuǵın miynetler jaratqanlıǵın joqarı bahalaydı. Sonıń menen birge, jazıwshı onıń biografiyasın jazıwı arqalı alımnıń basıp ótken ómir jolı, ilimiy izlenisleri menen tanıstıradı. Bul ocherkti jazıwda jazıwshı kóp izlengeni, P.P.Ivanov haqqında barlıq maǵlıwmatlardı tereń úyrengenligi kózge taslanadı. Ilimpaz haqqındaǵı turmıs shınlıǵına say keletuǵın anıq faktler menen jazılǵan bul ilimiy biografiyalıq ocherk jazıwshı jasaǵan dáwirlerden baslap búgingi kúnide óz áhmiyetin joytqan joq. Sebebi, belgili alım Ivanov Pavel Petrovich haqqındaǵı bul ocherktegi bay maǵlıwmatlar hár qanday ilimpaz ushın oǵada qunlı dárek sıpatında xızmet etedi.

N.Dáwqaraev ózinıń joqarıdaǵı ocherklerin jaratıwı nátiyjesinde qaraqalpaq ádebiyatı kórkem publisictika janrınıń tiykarın saldı hám baǵdarın belgilep berdi. Onıń ocherkleriniń úlgilerin hám áhmiyetin Q.Ayımbetovtıń «Aq bóget oyandı», A.Begimovtıń «Ol nege súydi?», M.Dáribaevtıń «Ázerbayjan awılında», I.Yusupovtıń «Órnekshiler», S.Xojaniyazovtıń «Gúllengen úlke», Q.Dosanovtıń «Taqıyatas», T.Jumamuratovtıń «Ómir ózgerisleri», X.Seytovtıń «Iske asqan árman», M.Seytniyazovtıń «Vengriyada on bes kún», «Hindistanǵa sapar», M.Seytniyazov hám K.Mámbetovlardıń qáleminen dóregen «Jeti jurtqa sayaxat», Q.Erniyazovtıń «Alatawdı jańǵırtqan ullı toy», M.Seytniyazovtıń «Sayaxatnama», G.Esemuratovanıń «Amerika tásirleri», Sh.Payzullaevanıń «Jetinshi sapar», A.Sultanovlardıń «Fergana qaraqalpaq awıllarında» degen ocherklerinde kóriwimizge boladı.

Ǵárezsizlik dáwirindegi qaraqalpaq ocherkleriniń túr jaǵinan biraz quramalanıp tolısqanı bayqaladı. Búgingi kúngi rawailanıwına iye bolǵan janrdıń kóp túrlilik penen keńeytiliwinde de jazıwshınıń hár qıylı baǵdardaǵı ocherkleriniń tásir jasaǵanı bayqaladı. Mısalı, 2004-jılları jarıq kórgen K.Karimovtıń[2] «Miskinniń tusınan salındı kópir» atlı ocherkide jol saparnama baǵdarında jazılǵanı bunda «Miskin» elatınan úlken temir jol stanciyası qurılısı haqqında»ǵı tásirleri menen tanıstıradı. Jazıwshı óziniń jol saparında ushırasqan tásirleri tiykarında Xorezmniń úrp-ádet dástúrleri, olardıń miynetsúygishligin, qala arxitekturası, baǵmanshılıshıq usılları menen tanıstırıw menen birge ózi barıp kórgen qalalardaǵı kópir qurılısı menen birge baylanıstırıwshı kópirdiń áhmiyetin óz tásirleri menen kórkemlep qosıq qatarları menen túrlendirip, bezep bergeni kórinedi. Bul ocherkte de N.Dáwqaraevtıń «Toyǵa barǵanda» ocherkiniń baǵdarı hám tásirleri bayqalsa, 2005-jıllardaǵı J.Begimovtıń «Ismi ápsanaǵa aynalǵan insan»[3], J.Óteniyazovtıń «Mıń shańaraqtıń qádirdanı»[4], 2011-jıldaǵı N.Sadullaev, R.Eshimbetovtıń «Aǵıtay aǵa»[5] degen hujjetli-portretlik ocherklerinde «Umıtılmaytuǵın miynetler»degi belgili rus alımı Petr Petrovich Ivanovtıń tınıp tınshımas ilim jolındaǵı miynetleri, onıń ómir jolı hám «Baǵman» ocherkisindegi Mámbetniyazdıń baǵmanshılıq kásibin meńgeriwdegi ózine tán ájayıp ónerine baylanıslı portretlik bayanlawdaǵı úlgiler ayqın kórinisin tabadı.

Juwmaqlap aytqanda, N.Dáwqaraev jaratqan ocherkleriniń baǵdarı, tásirleri, úlgileri ózine tán kompoziciyası qaraqalpaq ádebiyatında har qanday dáwirdegi ocherk janrınınıń rawajlanıwında óz tásirin hám áhmiyetin tiygizgenligi menen bahalı hám tiykar jaratqanlıǵı menen belgilenedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. I. Нөкис: Қарақалпақстан, 1968. – Б. 132-184.

2. Каримов К. Мискинниң тусынан салынды көпир // Еркин Қарақалпақстан. 2004. 16-март, №33, (17935)

3. Бегимов Ж. Исми әпсанаға айналған инсан // Әмиўдәрья. 2005. № 5-6. – Б. 73-82.

4. Өтениязов Ж. Мың шаңарақтың қәдирданы // Еркин Қарақалпақстан. 2011. 23-апрель, № 150(19044)

5. Садуллаев Н., Ешимбетов Р. Ағытай аға // Еркин Қарақалпақстан. 2005. 29-октябрь, № 129(18187)

Н.ДӘЎҚАРАЕВТЫҢ “ИНТЕРНАТТА” ГҮРРИҢИН ОҚЫТЫЎДА СЫН ПИКИРЛЕЎ ҲӘМ ДӨРЕТИЎШИЛИК ҚӘБИЛЕТЛЕРИН РАЎАЖЛАНДЫРЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Бегмуратова Г.А.
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Бүгинги глобалласыў ҳәм санлы информация орталығында билимлендириў процесиниң мазмуны, формасы ҳәм методларына жаңаша қатнас талап етилмекте. Соның ишинде әдебият сабағын оқытыўда оқыўшыны еркин пикирлеўши, талқылаўшы, баҳалаўшы ҳәм дөретиўши тулға ретинде қәлиплестириў әҳмийетли мәселеге айланбақта. ***Әдебиятты оқытыўдың мақсети*** **–** оқыўшыларда көркем ой-сананы, эстетикалық талғамды, инсаныйлық ҳәм миллий қәдириятларға садықлықты тәрбиялаўдан ибарат. Бунда ҳәр бир көркем шығарма өзиниң көркем-идеялық мазмуны менен тәлим-тәрбия қуралы сыпатында хызмет етеди. Әсиресе, руўхый-психологиялық ҳалатлар, инсан тәғдири ҳәм жәмийеттеги қарама-қарсылықлар сәўлеленген шығармалар арқалы оқыўшыларда турмыслық көнликпелер, машқалаларға сын көз қарас ҳәм инсаный пазыйлетлерге ҳүрмет қәлиплеседи.

Улыўма орта билим бериў мектеплериниң 6-класс «Әдебият» сабақлығындағы Н.Дәўқараевтың «Интернатта» гүрриңи оқыўшылардың көркем-эстетикалық талғамын раўажландырыў, оларды социаллық теңлик, мийрим-шәпәәт сыяқлы инсаныйлық пазийлетлерге бағдарлаў имканын береди [Оразымбетов Қ., 2022].

Мақалада «Интернатта» гүрриңин оқытыўда нәтийжели методлар, оқыўшыларда сынлық пикирлеўди қәлиплестириў ҳәм дөретиўшилик қыялын раўажландырыў усыллары илимий-методикалық жақтан талқыланады. Шығарма 6-класс оқыўшылары ушын илимий-методикалық жақтан дурыс таңланған. Өйткени, шығарма қаҳарманы Төреш он бир-он еки жаслар шамасындағы бала. Гүрриңде Төрештиң ҳәм оның анасы Улбосынның басынан кеширген аўыр қыйыншылықлары, өзи менен теңлес баланың шеккен азаплы турмыстаўқымети оқыўшыларды бийпәрўа қалдырмайды. Керисинше, өз теңлесине деген жанашырлық, тилеклеслик сезими балаларды гүрриңди қызығыўшылық пенен оқыўға инталандырыўы мүмкин.

И.В.Сосновскаяның тастыйықлаўынша, «5-6-класс басқышында («сада реализм» басқышы) тийкарғы мақсет–баланың әдебий шығарманы қабыллаў қәбилетин раўажландырыў ҳәм әдебиятты сөз өнери сыпатында таныстырыў болып есапланады. Соның ушын да методикалық ўазыйпалар–китапқа қызығыўшылықты оятыў, баланың оқыўға болған ишки мотивациясын асырыў, оқыўға деген эмпатиялық ҳәм эмоциональлық қатнасын қоллап-қуўатлаў – оқыўшының әдебиятқа

қызығыўшылығын, терең образлы ойлаўын раўажландырыўдың психологиялық тийкары болады» [Сосновская И.В. 2015. –15].

Демек, шығарманы оқытыў барысында ең дәслеп баланы әдебий шығарманы дурыс түсиниўи, қабыллаўы ҳәм тәсирлендириўине ерисиўимиз тийис. Буның ушын «Интернатта» гүрриңин оқытыўды төмендегидей басқышларда әмелге асырыў мақсетке муўапық:

1. ***Шығарма мазмунын түсиниў басқышы*** – оқыўшыларды тема менен таныстырыў, шығарма идеясын түсиндириў. Бул басқышта муғаллим шығармадағы образлар, пейзажлық сүўретлеўлерге, ҳәр қыйлы ўақыяларға оқыўшылардың дыққатын қаратып, олардың сезимине тәсир етиўши ҳәм пикирлетиўши сораўлар менен мүрәжат етиўи мүмкин:

• Шығарма басындағы пейзажлық сүўретлеўлер арқалы автор қандай кейпиятты сүўретлеген?

• Ана ҳәм баланың кеш болғанда, елсиз, қула дүзде узақ жол басып жүриўине не себеп болған деп ойлайсыз?

Шығармадағы тәбият көриниси туўралы сораў балаларды дәрҳал ҳәр бир сөздиң мәнисин аңлаўға сергеклендириўи менен бирге балаларды өзи менен теңлес баланың не ушын кеште жолға шыққан себеплерин излеўге, оның қандай қыйыншылыққа дус болғанын билиўге деген қызығыўшылығын еле де күшейтеди. Әне, усылайынша муғаллим баланы шығарма мазмуны менен таныстырып, ондағы ўақыялар менен оқыўшы арасында қатнас орнатады.

2. ***Шығарманы талқылаў басқышы*** – бул басқышта оқыўшылар

шығарманың 1 сабаққа жобаластырған бөлим мазмуны менен танысқан болады ҳәм муғаллим шығармадағы ўақыя ҳәм образларды талқылаўға бағдарлаў ушын тексттеги ҳәр бир образ, ўақыя-ҳәдийсе туўралы сораўлар арқалы оқыўшыны шығарма тексти менен қайта «сәўбетлестиреди»:

• Қырман басында Жумашбай ҳәм Турымбет ортасындағы жәнжелге ҳеш ким араласпаўының себебин қалай түсиндиңиз?

• Турымбет ҳәм Жумашбай образлары арқалы автор қандай социаллық машқаланы көтерген?

• Шығармадағы Ана образы туўралы сизде қандай пикир пайда болды? Ана образында қандай адамгершилик пазыйлетлер сәўлеленген?

Гүрриңдеги Ана образын айрықша талқылаў мақсетке муўапық. Себеби, ананың өмирлик жолдасы, перзентлери ушын жанталасы, ашшы турмыс азабына төзими, перзентлериниң қәўипсизлиги ушын шешим қабыл етиўи, өмирди даўам етиўге өзинде руўхый күш таба алыўы Ананың өмир тымсалы екенлигиниң тастыйығы. Бул гүрриңдеги Ана образы туўралы шайыр И.Юсупов журналист Т.Машарипова менен сәўбетинде: «Мениң өзим аналар ҳаққында жазылған әдебиятымыздағы көпшилик қосықларға жүдә ынжыламан. Дурыс, дүнья әдебиятында, Наўайыда, қарақалпақ классик әдебиятында ана образы бар. Ҳәзирги әдебиятымызда болса,

қара сөз бенен жазылған шығармалардан Нәжим Дәўқараевтың “Интернатта” деген гүрриңинде ана образының сәўлелениўи мени қанаатландырады» [Машарипова Т., 2011. – 66] – деп айрықша баҳалаған еди.

3. ***Дөретиўшилик жумыс басқышы*** – оқыўшылар шығарма тийкарында эссе, шығарма, сахна көриниси ямаса роли ойынлар таярлайды. Бул олардың естетикалық талғамын, сөйлеў мәдениятын ҳәм турмыслық позициясын қәлиплестиреди. Шығарма туўралы эссе жазыўда илимпаз Қ.Султановтың: «Н.Дәўқараевтың «Интернатта» гүрриңин «Жолда», «Қуўырдақшының ошағы», «Бир тислем нан» деген үш сөзге қурыўға болады, үшеўи де сол тексттиң ишинде бар, үшеўиниң де тексттиң мазмунына қатнасы бар, үшеўи де белгили бир дәўирдиң мазмунын ашыў ушын хызмет етеди. Егер усы сөзлердиң мәниси түсиндирилсе, тексттиң толық мазмунын, текст мазмуны арқалы жәмийетлик турмыстың мазмунын, оның алға илгерилеўши бағдарларын ашып алыўға болады» [Султанов Қ., 1987. – 86] – деген пикирин басшылыққа алыў мақсетке муўапық.

Демек, шығарманы оқытыўдың әҳмийетли тәреплериниң бири сонда ол арқалы оқыўшыларда мийрим-шәпәәт, сабыр-тақат, социаллық әдалат ҳәм инсаныйлық сыяқлы пазыйлетлер қәлиплеседи. Оларды инсаныйлық қәдириятларды аңлаўға, турмыслық машқалаларға бийпәрўа болмаўға ийтермелейди. Шығармада сүўретленген Ана ҳәм бала тәғдири арқалы әдалат ҳәм жақсылық ушын гүрес зәрүрлиги түсиндирилген.

Соның ушын шығарманы оқытыўда:

• Талқылаў ҳәм дөретиўшилик усыллардың бирдей қолланылыўы;

• Ҳәр бир образдың жәмийетлик-руўхый әҳмийети ашып берилиўи;

• Оқыўшылардың еркин пикирлеў қәбилети қоллап-қуўатланыўы зәрүр.

Шығарманы оқытыўдағы бундай жантасыў арқалы «Интернатта» шығармасы тек көркем тест сыпатында емес, бәлки инсанды аңлаў мектеби сыпатында да әҳмийетке ийе болады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Әдебият. Улыўма орта билим бериў мектепleриниң 6-класы ушын сабақлық. Оразымбетов Қ. – Ташкент: 2022.

2. Машарипова Т. Өзимди излеймен. – Ташкент: Экстремум-Пресс, 2011.

3. Сосновская И.В. Некоторые вопросы преподования литературы сегодня через призму основных законов методики // Проблемы изучения литературы в современном информационно-образовательном пространстве // II Голубковские чтения: мат-лы международной науч. - практ. конф., 21-22 марта 2014 г. / отв. ред. В.Ф.Чертов. М.: Экон-Информ, 2015. – с. 15-24.

4. Султанов Қ. Көркем әдебиятты оқытыўдың гейпара мәселелери // «Әмиўдарья» журналы, 1987. – №4. – Б.86-88.

NÁJIMATDIYIN SAǴATDIYIN ULÍ DÁWQARAEVTÍŃ «ÓMIR MÁWRITLERI HÁM MIYRASLARÍ» HAQQÍNDA

Nuratdiynova L.
Qaraqalpaqstan Respublikası teleradiokanalı, Nókis qalası

Kirisiw. Elitologiyalıq kontent: Hárbir xalıq.jámiyet, mámlekettiń tariyxıy-mádeniy, siyasiy-sociallıq turmısında el-jurt ǵamxorshısı, kóregenli joqarı oylı danıshpanları, ótkir tilli sheshenleri,ilahiy qalb-hawazlı shayırları, eruditli alımları, joqarı mádeniyatlı, intellektual elitaları boladı.

Ásirler sazası: Aral mádeniyatı - mánawiyatında tereń iz qaldırǵan – Hakim-ata, Al - Qardariy, Jiyrenshe sheshen ata obrazları, tariyxıy shaxslar hám folklorlıq qaharmanlar keleshek áwladlar ushın maqtanısh hám súyenish boladı.

Tiykarǵı syujet. Jańa Ózbekstan –aǵartıwshı jámiyet. XXI ásirdiń eki on jıllıqlarında elimizde milliy tikleniw, milliy ideya, milliy qádiriyatlardı rawajlandırıw, ótkendegi intellektual elitalardı eslew, miyrasların áwladlarǵa úlgi etip kórsetiw boyınsha bir qansha nátiyjeli jumıslar islenbekte. «Qaraqalpaqstan» radio kanalında – «Tariyxıy tulǵalar», «Sónbes juldızlar», «Miyras» atamasında esittiriwler dástúrli berilip kelinbekte. XX ásirdiń birinshi yarımında Qaraqalpaqstannıń milliy intellegenciyası, ilimiy elita Dáwqaraev obrazında. Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan gumanitarlıq ilimler hám joqarı bilimlendiriw saǵasında akademiyalıq institut direktorı lawazımda turǵan, dáslepki ilimiy miynetler dóretken intellektual mádeniy arbab, ádebiy tulǵanı kóremiz.

Nájimatdiyn Dáwqaraevtıń ómiri, xızmetleri hám miyrasları haqqında Qaraqalpaq radiosında eliwinshi jıllardan baslap efirde berilgen. Qaraqalpaqstan gumanitar ilimlerdiń kórnekli alımı hám jazıwshı, filologiya ilimleri doktorı, jámiyetlik isker, shólkemlestiriwshi basshı, «Ózbekstan Respublikasına miyneti sińgen muǵallim» Nájim Dáwqaraevtıń ómiri, intellektual dóretiwshiligi hám ilimiy-pedagogikalıq xızmetlerine arnalǵan Respublika kóleminde / 60, 70 jıllıq / yubileyine arnalıp ilimiy ánjumanlar boldı.

Bilimlendiriw kontent. Pedagogikalıq xızmeti. Ustaz N.S.Dáwqaraev – QQASSR Narkompros» tapsırması menen mektep sabaqların dúziwshi-avtorlardıń biri bolǵan. Ol 1938-1946-jılları jigirma eki atamada: etno-tiltanıw (álipbe), etno-ádebiyat (xrestomatiya), qaraqalpak tili /grammatikası/ oqıw kitabı, qosıqlar toplamı «M.Uchpedgiz, T.QQmb» baspadan shıǵardı» 1. Karakalpakskaya kniga. 1986.-61.

Teatr kórkem óner kontenti. Ol qaraqalpaq drammaturgiyasınıń qáliplesiwinde 1939-1940-jılları folklorlıq milliy qaharman Alpamıs batırdıń kórkem obrazın jarattı, 1942-jılı qaraqalpaq teatr saxnasında (kompozitor Shafrannikov birge) muzıkalıq draması qoyıldı. /CGA RK. Fond: 353. Opis-1.delo 360. 131 l./ Alpamıs batır qaharmanlıq úlgisinde, ellerdi birigiw ideyasında, watan súyiwshi syujetinde jalınlı jılları teatr saxnasında mánawiy aǵartıwshılıq wakıya bolǵan edi. /Sovetskaya Karakalpakiya. № 171/. Jazıwshı-ilimpaz N.S.Dawqaraevtıń jıynaǵan folklorlıq, etno+poeziyalıq,

kórkem ádebiy miyrasları hám miynetleri haqqında «Istoriya karakalpakskoy sovetskoy literaturı», «qaraqalpaq sovet ádebiyatı tariyxı ocherkleri» akademiyalıq miynetlerde orın aldı. Ol ilimpaz-aǵartıwshı «Qaraqalpaqstannıń jańa tariyxı» bilimlendiriw hám tariyxıy aǵartıwshılıq kontentte Qaraqalpaqstan XIX ásirlerdiń ekinshi yarımınan XXI ásirge shekem» kitapta, Qaraqalpaqstanda birinshi filologiya ilimleriniń doktorı bolǵanı mártebelengen edi. Nájim Dáwqaraevtıń 100 jıllıǵına arnalǵan Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyası: Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi tárepinen «Qaraqalpaq iliminiń tuńǵısh juldızı» atamasında ilimiy ánjuman shólkemlestirildi. Bilimlendiriw hám tariyxıy aǵartıwshılıq kontentte, mánawiy-ádebiy aǵartıwshılıq dástúrinde: «Qaraqalpaqstan» radio esittiriwde: etno-ádebiyat tanıwshılar: f.i.d. S.Bahadırova, f.i.d. K.Bayniyazov, f.i.d. akademik X.Xamidov, f.i.d. A.Paxratdinov, f.i.d. Z.Bekbergenova hám basqalar shıǵıp soyledi. /Qarakalpaq iliminiń tuńǵısh juldızı. 2005.-116 -/. Qaraqalpaqstan gumanitarlıq ilimleri (til, ádebiyat, tariyx) boyınsha milliy qániygeler tayarlawda belsendilik kórsetken úlken ustaz Dáwqaraev obrazı algoritm sıpatında xızmeti hám ornı úlken bolǵanı táriplendi. «Nájim Dáwqaraev qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń sarqılmas saǵası» degen atamada Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq ánjuman /2015/ shólkemlestirilgen edi. Qaraqalpaqstan gumanitar filologiya ilimleriniń qáliplesiw saǵasında, úlgili ustaz, aǵartıwshı, Nájim Saǵatdiyin ulı Dáwqaraevtıń ómirine hám intellektual qábiletlerine názer salsaq, ol insan «segiz qırlı» ájayıp insan bolǵan. Ol «Qaraqalpaqstan iliminiń jarıq juldızı», - dep ilimiy hám jámiyetshilik húrmet penen bahalaydı.

Ustaz hám alım, shayır hám jazıwshı, dramaturg hám dilmash, jámiyetlik isker hám deputat, ádebiyat-tanıwshı hám tyurkolog folklorshı, filologiya ilimleri doktorı Nájim Dáwqaraev milliy zıyalılarımız ishinde ózgeshe, jaslarımızǵa úlgi, órnek bolatuǵın ájayıp talantı, kóregenligi, mánawiyligi, ustaz hám shákirt múnásibeti, ilimiy intellektual elita statusında tán alınıwı menen ajıralıp turadı.

Qaraqalpaq mámleketlik muǵallimler /pedagogikalıq/ instituttında: «Nájim Dáwqaraev-qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń sarqılmas saǵası» atamasındaǵı ilimiy ánjumanda pedinstitutıń dáslepki muǵallimi, «Qaraqalpaq folklorı» hám «Qaraqalpaq poeziyası» arnawlı kurslardan lekciyalar oqıtqan ustaz sıpatında, qaraqalpaq iliminiń tunǵısh elitasınıń ilimiy miynetleri, ádebiyattanıwshı aǵartıwshılıqta tanıstırǵan edi. Ol 1934-jılı gúzde qaraqalpaq pedinstitutında dáslepki student jaslarǵa lekciyalar oqıdı. /Nókis pedinstitutı 70 jıl: jılnamalar hám húǰjetler.104 b/. Ol jaslarǵa ustazlıq etiw menen bir qatarda ilimiy izertlewler menen shuǵıllandı. 1937-jılı jazda jazǵı dem alısta hám arnawlı ádebiy saparnamada, qaraqalpaq awıllarda bolıp xalqımızdıń awızeki dóretpelerin, sóz marjanların, xalıq shayırlarımız: Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ayapbergen, Qazı Máwlik miyrasların jazıp aldı. Bul mádeniy hám mánawiy baylıqlardı pedinstitut studentlerine keń túsindirdi, etno-poeziya úlgilerin yosh penen oqıp bergen. Ilimiy simbiozlar: 1939-1940-jılları qaraqalpaq ilimpazları Qálli Ayımbetov. Nájim Dawqaraev, Orınbek Kojurovlar «Niva» boyındaǵı Shıǵıstanıw institutı professorı Pavel

Petrovich Ivanovqa bir neshe etno-tariyxıy, etno-shejirelik maǵlıwmatlardı (Qońırat ekspediciyası waqtında xatlar arqalı jibergen. Olar «Siziń isenimli járdemshińiz», - dep názik keń peyillik sezimlerde, alımǵa «Qaraqalpaq tariyxı»nıń bes tomlıǵın jazıwda úlken arzıw úmitte, salamatlıq tilegen edi. (Jeńis Bayraǵı, № 38/5154, 26-mart 1985 jıl. «Kommunizm Bayraǵı», № 47.(2620), 18-aprel 1985 jıl).

Ol Qaraqalpaq radiosında eliwinshi jıllar basında «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı», «Qaraqalpaqlardıń awızeki materiallıq emes mádeniy miyrasları» dóretpeleri, salt – dástúrleri boyınsha ciklli shıǵıp soylewler, bayanatlar menen qatnasqan, leykin, qimlerdur QQ Obkomına jala-dóhmetler jazıp, onıń «dissertaciya» materialların efirde aytıwǵa tıyım salǵan. Ol Qaraqalpaqstanda gumanitarlıq ilimlerdiń qáliplesiwi hám rawajlanıwında, milliy kadrlar tayarlawǵa pidayılıq, ǵamxorlıq pazıyletler kórsetken edi. XX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı ilimiy elitalar: Sabır Kamalov, Rzambet Qosbergenov, Oaqıt Shálekenov, Marat Nurmuxamedov, Srajatdiyin Axmedov, Jumanazar Úbbiniyazov, Ábdirashit Bekimbetov, Dosjanbay Nasırovlardıń ilimge aralasıwında Nájim Dáwqaraevtıń úlesi, ustazlıq ornı bolǵan. Ol Oraylıq Aziya tyurkolog, shıǵıstanıwshı alımlar menen jaqsı qatnasıqlarda, insanıylıq pazıylette, tıǵız ilimiy baylanısta bolǵan. Ol Oraylıq Aziya túrkiy tilles xalıqları: Qazaq hám Qarakalpaq tili, ádebiyatı, poeziyası, úrp-ádet hám dástúrleri, ruwxıy miyrasların jaqsı, jetik bilgen. Ol qaraqalpaq tariyxı, ádebiyatı hám tili máselelerinde ilimiy oy-órisi keń «janlı gúwa» bolıp, jáhan kólemindegi Oraylıq qalalardaǵı tyurkologlardı tań qaldırǵan edi. Nájim Dáwqaraev Ózbekstan alımları, akademikler: Qarı Niyazov, Sarımsaqov, Gulyamov, Qazaqstan alımları: M.Awezov, S.Muxanov, Moskvalı alımlar: S.Tolstov, N.Baskakovlar menen jaqsı ilimiy baylanıslarda boldı. Olar ilimiy elitalar járdeminde, birge ilimiy «simbioz»lar sebepli, Qaraqalpaqstanda ilimniń qáliplesiwi awqamlıq dárejede bolǵan edi. Intellektual elita Najim Dáwqaraev miyrasları Qaraqalpaqstan akademiyalıq /gumanitarlıq/ institut kitapxanası hám milliy muzeylerde saqlanbaqta. Alımnıń «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» kandidatlıq miyneti, «Ocherki po istorii karakalpakskoy literaturı» doktorlıq ilimiy jumısı, sonday-aq, Qaraqalpaq folklorı (Alpamıs, Qoblan, Qırq qız, Er Ziywar (tom 40) hám Edige (Xorezm variantı Tom 46), etno-poeziya arbapları (Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz (tom 44), Berdaq, Ótesh, Omar (tom 28). Qarakalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri tom 1. Qol jazbası (1/1).

Berdaq shayır tariyxıy ádebiy izertlewler 49-bet. (D-57) Jámi-eliw tomlıq miyrasları bar. (4.) Alımnıń miyrasları ele de tereń izertleniwi zaman talabı.

Juwmaq: Qaraqalpaqstan gumanitarlıq ilimlerdiń ilimiy elitası, tuńǵısh ilim doktorı Nájim Dáwqaraevtıń ómiri, qırlı soqpaqları, ilimiy miynetleri, biybaha kórkem miyrasları áwladlarǵa úlgi, onıń ismi qaraqalpaq gumanitarlıq ilimniń jarıq juldızı bolıp tabıladı.

ARXIVLER HÁM ÁDEBIYATLAR:

1. Каракалпакская книга. Библиографический сборник. 1928-1976-гг. // Составители - авторы Х.Жумашев, О.Юсупов. – Нукус, 1986. – с. 58-61.

2. Советская Каракалпакия. 30- августа 1944. № 171(3437).

3. История каракалпакской советской литературы. – Ташкент: Фан, 1981. – с. 435.; Қарақалпақ совет әдебияты тарийхы очерклери. – Ташкент: Самарканд, 1968. – Б. 313.; Қарақалпақстанның жаңа тарийхы. Қарақалпақстан XIX әсирдиң екинши ярымынан XXI әсирге шекем. – Нөкис: 2003. – с. 376-377.; Нөкис пединститути – 70 жыл: Жылнамалар ҳәм ҳужжетлер // Автор-дузиўши: О.Ж.Юсупов. – Нөкис, 2004. – Б. 194.

4. Қарақалпақстан телерадио компаниясы архиви: 2015-жыл 25-декабрь «Сөнбес жулдызлар»: Нәжим Даўқараев ҳаққында; Нәжим Даўқараевтың архив қолжазбалары. Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими китапханасы (Р-1/1, том-1).; Архив К.Айымбетова: «Музей ККАССР» Том. 6. инв: 2276. – с. 32.; Давкараев Н. Очерки по истории дореволюционной каракалпакской литературы. – Тошкент: Изд. Академии Наук Ўзбекский ССР, 1959.; Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – Б. 430-432.

QARAQALPAQ ÁDEBIYATÍNDA DRAMATURGIYA JANRÍNÍŃ QÁLIPLESIWI
(N.Dáwqaraev «Alpamıs» pesası)

Bazarbaeva J.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiya janrınıń qáliplesiwi hám rawajlanıwında tuwısqan xalıqlar ádebiyatınıń áhmiyeti ádewir úlken hám sezilerlik boldı. Qaraqalpaq dramaturgiyasınıń irge tasın salıwshılar Qasım Áwezov, Ábdiraman Ótepov, Seyfulǵabit Májitovlar usı tájriybeden utımlı paydalanıp qaraqalpaq dramaturgiyasına «Tilek jolında», «Teńin tapqan qız», «Gúman», «Baǵdagúl» dramaları menen kirip keldi hám rawajlandırdı, bekkemledi. Keyin ala A.Begimov, M.Dáribaevlar da óz úleslerin qostı. Al, 1942-jılı bolsa belgili ilimpaz N.Dáwqaraev tárepinen qaraqalpaq xalqınıń dástanı «Alpamıs» dástanı tiykarında jazılǵan «Alpamıs» pesasınıń teatrda qoyılıwı úlken jańalıq boldı. Bul qaraqalpaq xalqınıń mádeniy tariyxında umıtılmas iz qaldırdı, sebebi «Alpamıs» pesası xalıqlıq dóretpe, ásirese bul Ullı Watandarlıq urıs jıllarındaǵı miynetkeshlerdi ruxlandırdı hám xalıqlar doslıǵınıń bekkemleniwine óziniń úlesin qostı. 1961-jılı pesa qayta qoyıldı.

N.Dáwqaraev tárepinen «Alpamıs» pesası urıstan burıńǵı jıllarıda jazıla baslaǵan edi, biraq teatr saxnasına qoyılmadı. 1940-jılı rus tilinde basılǵan «Vozrojdennıy narod» toplamında birinshi ret, al 1958-jılı bolsa N.Dáwqaraev óziniń kórkem shıǵarmaları toplamında, sońınan 1970-jılı jáne de N.Dáwkaraevtıń shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵınıń birinshi tomında tolıǵı menen basılıp shıqtı. N.Dáwqaraev «Alpamıs» motivinde jazǵan pesasınıń ústinde kóp miynet isledi. Ol «Alpamıs» dramasında dástannıń ideyalıq, kórkemlik ózgesheliklerin esapqa alıp, dástandı tákirarlamastan onıń ideyalıq baǵıtı

bolǵan urıwlardı biriktiriw máselesin tiykarǵı másele etip alıp aladı.

Dramada Alpamıstıń tarap ketken urıwlardı biriktiriwi, onıń atası menen enesin Tayshıxannıń azabınan kutqarıwdaǵı háreketleri, óziniń súyikli yarı Barshındı izlep barıwları óz súwretleniwin tapqan. Alpamıs draması 4 aktten 8 kartinadan turadı. Drama kóship baratırǵan Baysarınıń eliniń awhalı yaǵnıy Baysarınıń zorlıǵına ushıraǵan xalıqtıń qarsılıǵı menen baslanadı. Avtor sonday dárejede waqıyanı tásirsheń súwretleydi bul dástanda da joq, sebebi dramada Baysarınıń eliniń kóshiwi, karsılıqları, keń súwretlengen. Dramada qız-jigitler oyını «Ayqulash» orın iyelegen, bunda avtor folklorlıq shıǵarmanı folklor menen bayıtıwın kóremiz. Mısalı:

Jigitler:

- Ayqulash ay qulash,
- Ayǵa qarap qulash ash.

Qızlar:

- Aydan basqa ne kerek?

Jigitler:

- Aydan artıq qız kerek.

Alpamıs dástanında Baysarınıń kóshiwinen Alpamıs biyxabar boladı, al dramalıq shıǵarmada Gúlparshınnıń oramalı belgi etip beriledi. Tiykarınan alǵanda dramaturg óziniń jazıwshılıq sheberligi tiykarında «Alpamıs» obrazın dóretti, óziniń oyındaǵı yaǵnıy ideyalındaǵı «Alpamıs» monologin jarattı. Mısalı:

- Bayshubarǵa minemen,
Quyrıq-jalın óremen,
Belime qamar buwaman,
Námart bolsam anadan,
Ul bolıp nege tuwaman.

Dramada sonday-aq Tayshıxan elindegi jaǵdaylar óz ornın iyelegen, yaǵnıy dástanda joq Ayım obrazı beriledi. Ayım Tayshıxannıń qızı bolıp oǵan Qarajan batır ashıq boladı, qız oǵan qarsılıq bildiredi. Dástandaǵı waqıyaları saqlanıw menen birge tazadan epizodlar kóp qosılǵan. Mısalı: Alpamıs más alında óltiriw kerekligi haqqındaǵı kelisim, Tayshıxan elindegi at shabıstan keying otırıslar, onıń taxttan qulawına Alpamıs penen Qarajannıń qatnası sóz etiledi. N.Dáwqaraev dramalıq shıǵarmasında joqarıda keltirip ótkenimizdey xalıq awız ádebiyatı úlgilerinen ónimli paydalanǵan. Dástanda qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń úlgileri bolǵan kelin kelgen waqıtta aytılatuǵın bet ashar orın iyelegen. Sonday-aq xalıq tili baylıǵınan, xalıq naqıl-maqal sózlerinen de sheberlik penen qollanǵan. Dramalıq shıǵarma sońında Alpamıs ata-anası xalqı menen birge, kelin kelip qaraqalpaq xalqınıń dástúrleriniń biri súyinshi alıw, bet ashardıń bolıp atırǵanlıǵı menen tamamlanadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, N.Dáwqaraevtıń bul dramalıq shıǵarması óz qunlılıǵı, kórkem ádebiy til ózgesheligi, baylıǵı menen bahalanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр. – Нөкис: ҚҚМБ, 1950. – Б.50.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – Б.355.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, III том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б.360.
4. Дәўқараев Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. – Нөкис: ҚҚМБ, 1961. – Б.208.

HÁZIRGI POVESTLERDIŃ RAWAJLANÍW BAǴDARLARÍN BELGILEWDE KOMPOZICIYANÍŃ ÁHMIYETI

Bekbergenova Z.U.

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Kórkem ádebiyattıń proza, poeziya hám dramaturgiya túrlerine tiyisli shıǵarmalardıń bir pútinligin támiyinlewde kompoziciyanıń tutqan ornı oǵada áhmiyetli. Usı úsh túrge kiriwshi hár bir janr shıǵarmalarınıń kompoziciyasın dúziwde shayır, jazıwshı hám dramaturgten úlken sheberlik talap etiledi. Ulıwmalastırıp aytatuǵın bolsaq, «Kompoziciya – kórkem shıǵarmadaǵı bólimler, obrazlar hám kórkemlew qurallarınıń belgili bir maqsetke xızmet etetuǵın tártipte jaylasıwı, olardıń súwretlewdegi kriteriyası hám sáykesligi. Dóretiwshiniń maqseti, ideyalıq poziciyası izbe-iz hám anıq bolmasa, onıń shıǵarması da kompoziciyalıq jaqtan jetik bolmaydı. Sonıń ushın da, kórkem shıǵarmadaǵı hár bir detal, epizod yaki qural hárdayım bir nársege xızmet etedi, bir-biri menen qanday da bir qatnasta baylanıslı boladı. Demek, kompoziciya shıǵarma mazmunın jetik túrde reallastırıwshı formadaǵı kategoriya bolıp tabıladı [6, 163]. Haqıyqatında da, XX ásirge kelip kompoziciya túsinigi bir neshe kórkemlew usılları menen qurallardıń esabınan bayıp otırdı. Bul birinshi náwbette, realistlik ádebiyatta mákan hám zaman máselelerin sáwlelendiriwde ayqın kózge taslanadı. Shıǵarma kompoziciyasına mákan hám zamannıń sheksizligin sıydırıwda avtor xarakteristikası, ishki hám sırtqı monolog, dialog, eske túsiriw, lirikalıq sheginis, tús kóriw, ruwxıy tolǵanıslardı sáwlelendiriw, ózin-ózi bahalaw sıyaqlı usıllardan paydalanıladı.

Poeziyalıq, prozalıq hám dramalıq shıǵarmalardıń kompoziciyası biri-birinen ajıralıp turadı. Lirikalıq shıǵarmalardıń kompoziciyası lirikalıq qaharmannıń ishki sezimleri, ruwhıy keshirmelerine tiykarlansa, epikalıq shıǵarmalarda keń kólemli waqıya hám hádiyselerge, al dramalıq shıǵarmalarda bolsa keskin háreketler dinamikasına qurıladı. Eger de, prozalıq shıǵarmalardıń kompoziciyası haqqında sóz etetuǵın bolsaq, álbette, «Kórkem shıǵarmalardaǵı waqıyalardıń, obrazlardıń, bólimlerdiń avtordıń oylaǵan

ideyasın ashıw maqsetinde bir-biri menen tıǵız baylanısta jaylastırılıwı» [1.103] h.t.b. túsinikler menen birge óziniń qurılısına, yaǵnıy, arxitektonikasına ishki (mazmun, waqıya, syujet, obraz, portret, peyzaj, detal, motiv h.t.b.) hám sırtqı (baplar, bólimler, atama, epigraf, prolog (alǵı sóz), epilog (sońǵı sóz) h.t.b.) kompoziciyalıq bóleklerdi qamtıp alatuǵınlıǵın kóremiz. Atap ótilgen ishki hám sırtqı kompoziciya birlikleriniń hár biri shıǵarmanıń mazmunın ashıwda hám syujettiń bir pútinligin támiyinlewde belgili dárejede kórkemlik xızmet atqaradı. Kompoziciyanı «struktura», yamasa «arxitektonika» terminleri menen ataw hám de shıǵarmanıń «sırtqı kompoziciyasına» tiyisli baplar, bólimler, atama, epigraf, prolog (alǵı sóz), epilog (sońǵı sóz) h.t.b. dıń kompoziciya qurıwda belgili xızmet atqaratuǵınlıǵı haqqında bir qatar alımlardıń miynetlerinde sóz etiledi [1; 2; 3;4].

Sonlıqtan da, biz bul maqalamızda sırtqı kompoziciyalıq birliklerge kiriwshi baplar, bólimler, atama, epigraf, prolog (alǵı sóz), epilog (sońǵı sóz) h.t.basqalardı sońǵı jıllardaǵı ayırim qaraqalpaq povestleri mısalında qarastırıp ótemiz.

«Shıǵarma ataması – kórkem shıǵarma arxitektonikasında shólkemlestiriwshilik xızmet atqaradı. Kópshilik jaǵdaylarda shıǵarma ataması onıń mazmunı menen tıǵız baylanısta boladı» [4.145].

«XX ásir ózbek qıssashılıǵı (poetikalıq izlenisler hám rawajlanıw principleri)» boyınsha ilimiy izertlew jumısların alıp barǵan U.Rustamova shıǵarma strukturası kórkem teksttiń estetikalıq deregi esaplanıp, semiologiyalıq orayınıń anıqlıǵı, onıń tereńligine ishara ekenligin, usı strukturadaǵı (quramdaǵı) dáslepki semiotikalıq oray atama bolıp, onda avtor ideyası, koncepciyası orın alıwın, atama dáslepki tásir etiw kúshi bolıp, avtor hám de oqıwshınıń ruwxıy qarım-qatnasınıń kirispesi ekenligin, kórkem sóz iyeleriniń sheberligi, talantı, dóretiwshilik niyetin bahalawda usı jerden baslanatuǵının oǵada durıs atap ótedi [5,168]. Izertlewshi sońǵı jıllardaǵı ózbek ádebiyatında Ótkir Hashimovtıń «Báhár qaytpaydı», Xayriddin Sultanovtıń «Jazdıń jalǵız esteligi» povestleriniń tábiyat máwsimleri menen baylanıslı ekenligin, Normurod Norqobilovtıń «Awıl aralaǵan bóri», «Ana bóri», «Ulıǵan iyt», Toǵay Murattıń «At kisnegen aqsham» povestleriniń atamaları haywan atları menen baylanıslı ekenligin, Shukur Xolmirzaevtıń «Júr tawlarǵa ketamiz», Normurod Norqobilovtıń «Jartaslar da jılaydı», Xayriddin Sultanovtıń «Baxıt jaǵası» povestleriniń mákan atı menen baylanıslı ekenligin, al, Mirkarim Osimniń «Jayhun ustinde bulıtlar», Toǵay Muradtıń «Juldızlar máńgi janadı», «Aydında júrgen adamlar» kórkem pikirlewde aspan deneleri kartinasın janlandırıp súwretlegenligin atama menen baylanıslı qarastıradı.

Al, sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq prozasında G.Esemuratovanıń «Múrshiyda Bekpolatova kim?» dep atalǵan hújjetli povestiniń atamasınan kórinip turǵanınday, haqıyqatında da Múrshiyda Bekpolatova kim? degen soraw, kitap oqıwshısınıń qıyalınan ótiwi tábiyǵıy. Bul povest ataması birinshiden adam ismi menen baylanıslı bolıp, ekinshiden oqıwshınıń dıqqat-itibarın usı insannıń táǵdirine tiyisli waqıyalardı tezirek oqıp, tanısıwǵa jeteleydi. Yaǵnıy, povesttegi hayal ismi povesttiń orayında turıp, ótken XX

ásirdiń dáslepki shereginde tatar milletiniń wákili Murshiyda Bekpolatovanıń ilim-bilim nurın taratıw maqsetinde elimizge kelip bilimlendiriw tarawında pidayı xızmet atqarǵanlıǵı, basınan ótkergen baxıtlı hám táshwishli demleri qızıqlı súwretlenedi. Jazıwshı Múrshiyda Bekpolatovanı bilmeytuǵın búgingi kitap oqıwshılarına jaqınnan tanıstırıw maqsetinde, onıń ómirine tiyisli waqıyalardı húJjetlerge, tariyxıy hám kórkem dereklerge tiykarlanıp isenimli súwretlegen. Jazıwshı Sh.Usnatdinov «Ibrayım Yusupov» (Shayırdıń jaslıǵı) degen atamadaǵı húJjetli povestinde bolsa, elimizge belgili ataqlı shayır I.Yusupovtıń dóretpeleri menen jaqınnan tanıs búgingi kitap oqıwshıların, ullı talant iyesiniń ómirine, ásirese shayırdıń balalıgınan baslap jaslıq jıllarına tiyisli turmıs waqıyalarına qızıqtırıp qoyadı. E.Úsenovtıń «Xan maqsım» povestinde bolsa, XX ásirdiń dáslepki shereginde elimiz boylap eń jayǵan kollektivlestiriw siyasatınıń awır aqıbetleri xalqımız arasında «Xan maqsım» ismi menen tanılǵan diniy sawatqa iye Ubaydulla maqsım (Xan maqsımnıń) hám onıń átirapındaǵı zamanlaslarınıń táǵdiri mısalında ashıp beriledi. Usı sıyaqlı shıǵarma atamalarınıń belgili insanlardıń ismleri menen atalıwın G.Esemuratovanıń «Akademik S.Kamalov», Sh.Usnatdinovtıń «Polat Madreymov» povest-esselerinde, S.Bahadırovanıń «Tomaris hám Kir» tariyxıy povestinde, Á.Paxratdinovtıń «Aydos biy haqqında ápsana» povestinde, K.Mámbetovtıń «Márziya», M.Nızanovtıń «Aqshagúl» povestlerinde ushıratamız. Jazıwshılar atı atalǵan adam atlarına tiyisli tariyxıy, ápsanalıq hám realistlik waqıyalardı shıǵarmalarınıń bir pútin kompoziciyasına hám mazmunına jámlep sáwlelendiriwge háreket etedi. Yaǵnıy, bul povestlerge qoyılǵan «atama» lar shıǵarmanıń tiykarǵı teması hám problemasın ashıp beriwge xızmet etkenligi sezilip turadı. Mısalı, Sh.Usnatdinovtıń «Polat Madreymov» povest-essesinde kórkem ónerimiz hám mádeniyatımızda óz ornına iye bolǵan Polat Mádreymovtıń ómiri ham dóretiwshilik iskerligi ómirbayanliq bay faktlik materiallar menen qızıqlı hám kórkem súwretlense, usı avtordıń «Sońǵı ańshı» povestinde bolsa ǵárezsizligimizdiń sharapatı menen ótkendegi diniy insanlardıń ómirine tuwǵan qáwip qáterlerdi, povest qaharmanı Haymatdinniń obrazı hám qıyınshılıqqa tolı ómiri mısalında búgingi áwladlarǵa jetkerip beriwge erisken.

G.Esemuratovanıń «Mıńda bir keshirim», «Gónergen súrenler», «Kim tıńlaydı muńımdı», «Ata-anam bolar ma edi», Á.Atajanovtıń «Órmekshiniń awı», Á.Qarlıbaevtıń «Publicistika» rubrikası astında «Ádira qalǵır…» (Tariyxıy publicistikalıq povest) povestleriniń atamaları belgili bir dáwirdiń úlken mashqalaların ózinde, pútin ideya-tematikasında jámlep súwretlewi menen ózgeshelenip turadı. A.Sultanovtıń «Ómir ótkelleri», M.Nızanovtıń «Jat jurttaǵı jeti kún», G.Tursınovanıń «Kelemishlengen ómir», K.Genjeevtıń «Jaslıǵım qaytıp kelse», H.Serjanovtıń «Ótmish hikayası», X.Saparovtıń «Urıs jıllarınıń jańǵırıǵı» sıyaqlı povestlerinde belgili bir waqıttı hám keńislikti bildiriwshi atamalar qollanılǵan. Bul povestlerdiń syujet hám kompoziciyasında insan ómiriniń belgili bir jılları, este qalarlıq umtılmas máwritleri, yamasa qısqa hám uzaq dáwirler dizbegi atamada jámlenip, qaharmanlar háreket etken waqıt hám keńislikti dúziwde aktiv qatnasadı.

Ayırım atamalar insannıń ishki ruwhıyatın, adamgershilik pazıyletlerin ashıwda, yamasa olardıń minez-qulqındaǵı yamasa is-háreketlerindegi unamlı yaki unamsız qásiyetlerdi sáwlelendiriwde kórkem obrazlı túrde qollanıladı. Mısalı, J.Serjanovtıń «Shaytannıń oyını», «Dóhmet», A.Aqnazarovtıń «Janaybat», A.Ábdievtıń «Sawın sıyır» sıyaqlı realistlik hám detektivlik súwretlewlerge qurılǵan povestlerdiń mazmunında adamlardıń boyındaǵı iyman, insap, sawap, jala, dóhmet, durıs hám burıs háreketleri jámlengen. Usınday adamzatqa tán bolǵan ólshemler shıǵarma atamalarında jarq etip kózge taslanadı.

Jazıwshı M.Tawmuratovtıń «Toǵay qosıǵı» povestinde bolsa, qolımnan keledi dep qonıshınan basıp júrgen toǵay xojalıǵında isleytuǵın ayırım hámeldarlardıń, haq júrekli, óz isiniń pidayısı bolǵan jurnalist jigit Muratbay menen inspektor Jiyenbaydı isli etiwge umtılıwı hám ózleriniń ekologiyamızǵa keltirip atırǵan apatshılıqların, toǵayańlarına bolǵan jawızlıq háreketlerin jasırıwǵa urınıwı sóz etilse, Sh.Payzullaevanıń «Tábiyatqa tájim» povestinde de bizdi qorshaǵan ana-tábiyatımızdı qorǵaw hám abaylap-asıraw ideyası alǵa súriledi. J.Serjanovtıń «Ǵarǵıs» povestiniń ideya-tematikası jámiyette ómir súrip atırǵan adamlardı iyman-insapqa, miyrim-shápáátlikke shaqırıwǵa baǵdarlaydı.

Álbette, biz atların atap ótken povestlerdiń hár birine qoyılǵan atamalar belgili maqsette júzege shıǵıp, shıǵarma waqıyaların, qaharmanlar táǵdirin oqıwshıǵa jetkerip beriwge baǵdarlanǵan.

Házirgi qaraqalpaq povestlerinde sırtqı kompoziciyalıq dúzilis bap hám bólimlerge waqıyalardı jaylastırıwda, syujetlerdi bir-birine jalǵastırıwda ayrıqsha kózge taslanadı. Mısalı, G.Esemuratovanıń «Minayım» povestinde jas kelinshek Minayımnıń basınan ótkergen turmıs táshwishlerin bayanlawda jazıwshı epigraf, prolog, epilog, yamasa bólimlerdi arnawlı san menen belgilep kórsetpegen. Lekin, bir waqıyadan ekinshi waqıyaǵa ótiwde, yamasa, jańa waqıyalardı súwretlewde jazıwshı juldızshadan (***) hám birese, Minayımǵa, birese onıń eri Beyimbetke, bazı da onıń sińlisi Jánigúlge h.t.b. qaharmanlarǵa tiyisli waqıyalarǵa ayrıqsha itibar qaratqanlıǵı hám olardıń arasinda bolıp ótken kofliktlerdi, sáwbetlesiwlerdi, Minayımnıń basınan ótkergen turmıs táshwishleri menen birge baxıtlı turmısqa erisiwi arasındaǵı úlken liniyanı kórkem súwretleydi. Jazıwshı «Múrshiyda Bekpolatova kim?» degen atamadaǵı povestinde de prologtan hám bólim atamalarınan, jáne de epilogtan paydalanbaydı. Degen menen, povesttiń baslanıwında jazıwshı Múrshiyda Bekpolatovanıń táǵdiri haqqındaǵı waqıyanı birden baslap jibermesten, onıń menen ushırasıwǵa barǵan jerinen, sáwbetlesiwden sóz qozǵaydı. Sońınan Múrshiyda Bekpolatovanıń basınan ótkergen turmıs waqıyaların, yaǵnıy puxaralar urısınan burın Moskva qalasına jaqın Ryazan qalasınan Tórkúlge kelgenligin, sońınan Nókiste jasap qalǵanlıǵın juldızshalarǵa (***) bólip, izbe-iz bayan etedi. Povestiń sońında jazıwshı bul povestin pitkerip bolǵannan soń Murshiyda Bekpolatovadan xabar alıp mazmunı menen tanıstırıp quwantqanlıǵın epilog sıpatında keltirip ótedi.

M.Nızanovtıń «Aqıret uyqısı» povestiniń kólemi 207 betti quraydı. Povest kólemi jaǵınan romanǵa bara-bar bolǵanlıǵı menen de, onda súwretlengen waqıyalar dizbegi

Ótemurat ǵarrınıń átirapında sóz etiledi. Qaharmannıń 70-80-jılǵa bara-bar ómirinde júz bergen waqıyalardı on bes kúnge jaylastırıp, psixologiyalıq tárizde sáwlelendiriwi, waqıt hám keńislikti ıqshamlastırıp súwretlewleri menen povest janrı talaplarına juwap beredi. Jazıwshı povesttiń dáslepki beti ashılıwı menen Ótemurat ǵarrınıń altı-jeti jasar payıtlarında jası úlken adamlardan esitken «Toqsan jasayın degen jasımba edi, Arpa taqan isheyin degen asım ba edi?!» degen eki qatar báyitti epigraf sıpatında qollanadı. Sońınan Ótemurat ǵarrınıń basınan keshirgen turmıs waqıyaları da usı epigrafqa sabaqlas súwretlenedi. Jazıwshı 27-bólimde berilgen syujet waqıyaların xronologiyalıq tártipte emes, psixologiyalıq tárizde súwretlewge ayrıqsha itibar qaratadı. Bul da sońǵı jıllardagı qaraqalpaq povestlerinde kompoziciya dúziwdegi jańalıqlardan esaplanadı.

Sh.Usnatdinovtıń «Sońǵı ańshı» povestiniń atamasına qawsırmanıń ishindegi (Haymaddin maqsım táripi) degen qıstırma sózdi hám Ámir Temur úgitlerinen «Ullılar sáwbetinde bol, haq niyetlik islerge talpın» degen danalıq sózdi de epigraf sıpatında mázi qollanbaǵanlıǵın povest waqıyaların oqıw barısında bilip alamız. Yaǵnıy, jazıwshı ekinshi jer júzilik urıstan keyingi jılları Keńes awqamınıń el basqarıw siyasatı, dinge, el arasındaǵı musılman dini ulamalarına kórsetilgen qısımlar, quwdalawlardı moyınsınbay, ómiriniń sońǵı jılların tárki dúnyalıqta ótkergen belgili din iyesi Haymaddin maqsımnıń quramalı ómirin úlken 7 bólimge hám birneshe bólimshelerge (***) jaylastırıp súwretlegen. Al, usı avtordıń «Polat Madreymov» dep atalǵan povest-essesiniń ataması hám oǵan qosımsha berilgen «Birinshi qaraqalpaq baletmeystri» degen atamanıń ózi de kitap oqıwshıların belgili kásip iyesiniń ómirine degen qızıǵıwshılıqtı, dıqqattı tartıwǵa shaqırıp turadı. Jazıwshı povest-esseniń mazmunında xalqımız arasınan shıqqan birinshi baletmeystrdiń ósiw evolyuciyasın keńnen sáwlelendiriwdi maqset etedi. Lekin, povest qaharmanınıń ómirine, kásibine tiyisli turmıs waqıyaların izbe-iz túrde jay bayanlap qoymastan, kompoziciyalıq jaqtan «Ómirimniń mazmunı – oyın!», «Dayısınıń awılın kórsetti...», «Ata balası...», «Taqıyatas: «Úsh mezgil ıssı awqat», Xalmurat shomaqtıń háwlisi, qız alıp qashıw, Shımbayda pristavtıń ólimi, qırdan qulap kelgen balalar...», «Kásip tańlaw talpınısları», «Artistlik kásiptiń abıroyı, oqıwǵa kirgen ańsatpa, oqıǵanba? «Xudojnik» pe, súwretshime? «Márdikar» menen qarın toyıp jalshımas, bir jılda eki sınaq» h.t.b. bir neshe tematikalarǵa jaylastırıp, qızıqlı súwretlewge háreket etedi. Jazıwshı bul povest-essede waqıyalardı bayanlawda kóbirek ómirbayanlıq, húJjetli, memuarlıq maǵlıwmatlardı sintezlep, kórkem bezew bergenligi sezilip turadı. Álbette, hár bir kórkem shıǵarmanıń kitap oqıwshılarınıń qızıǵıwshılıǵın oyatıp, júrek tórine jetip barıwında, eń dáslep kózge taslanatuǵın atamanıń (temanıń), epigraftıń, prologtıń, yamasa sońǵı sóz epilogtıń, bap hám bólimlerdiń, onda súwretlenetuǵın waqıyalardıń hám obrazlardıń shıǵarmanıń pútin mazmunı menen avtordıń niyetine sáykes keliwi oǵada áhmiyetli xızmet atqaradı. Usı atap ótilgen bóleklerdiń hámmesi jıynalıp, sırtqı hám ishki kompoziciyanı bir pútinlikke alıp keledi.

Sonlıqtanda, sońǵı jıllardaǵı qaraqalpaq povestleriniń rawajlanıw baǵdarların kompoziciya dúziw máseleleri menen tıǵız baylanısta úyreniwde úlken ilimiy-teoriyalıq jańalıqlardı júzege shıǵaradı.

Kórip ótkenimizdey, povest janrı shıǵarmalarında kompoziciya dúziw hám ondaǵı bóleklerdi jaylastırıw hár bir dóretiwshiniń aldına qoyǵan maqseti menen sheberliginen hám de sol shıǵarmanıń ideya-tematikalıq, janrlıq hám súwretlew ózgeshelikleri menen de tıǵız baylanıslı ámelge asıralatuǵın dóretiwshilik qubılıs esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994.
2. Федотов О.И. Основы теории литературы. В 2 ч. Ч.1. – М.: Владос, 2003.
3. Николина Н.А. Филологический анализ текста. – М.: ACADEMIA, 2003.
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
5. Расулова У. XX аср ўзбек қиссачилиги (поэтик изланишлар ва тараққиёт тамойиллари): Филология фанлари доктори (DSc) диссертация. – Тошкент, 2020.
6. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983.

ǴÁREZSIZLIK DÁWIRI GÚRRIŃLERINDE SHEBERLIK MÁSELESI

Utambetova A.J.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

1990-jıllar gúrrińleri qaraqalpaq ádebiyatında ǵárezsizlik ideallarınıń hár qıylı ózgesheliklerin ayqın súwretlew jaǵınan bir-birinen ajıralıp sheberlik máselesinde úlken izleniwshiliklerdiń kózge taslanıwı menen ayrıqshalanadı.

Usı baǵdarda gúrriń janrında qádem sermep kiyatırǵan jazıwshılarımızdan G. Esemuratovanı, Á. Atajanovtı, Ó.Ótewlievtı, A.Ábdievtı, H.Ótemuratovanı hám M.Tawmuratovlardı atap ótiwge boladı. Bular gúrriń janrınıń mazasın tatıp, maǵızın shaqqan, gúrriń jazıwdıń sheberi dárejesine jetisken jazıwshılar bolıp esaplanadı.

Tilekke qarsı usı gúrriń janrı haqqındaǵı recenziyalıq pikirler, yaki bir gúrrińge sın berip ádebiyatshı sıpatında bahalawlar joqtıń qasında. Ásirese, sońǵı dáwirlerde buǵan az kewil bólinip atırǵanday. Tek sońǵı dáwirde 90-jıllar gúrriń janrında sheberlik máseleleri jóninde belgili ádebiyatshı, alım, sınshı I. Ótewlievtıń «Gúrriń janrınıń múmkinshilikleri» [1;75-84], «Jandawısı», «Muhabbat haqqında tolqıw» atlı ilimiy maqalalarında [2] ayrıqsha tallaw jasap aytılǵan pikirlerdi tolıǵı menen esapqa alıwǵa boladı. Rasında da gúrriń janrı háreketsheń janr bolıp tabıladı. Ol ómirdiń barlıq mayda-shúydelerine qızǵın aralasıp baradı.

Belgili jazıwshı G.Esemuratovanıń gúrrińleri adamdı ózine tartıp oy salıwı menen ózgeshelenedi. Jazıwshınıń «Men jaman balaman» gúrrińi [3] járiyalandı. Bunda

muǵallim obrazı haqqında sóz boladı. Muǵallimniń máńgi baqıy ózi oqıtqan balasınıń esinde qalıwı, saqlanıwı, onıń ómirine ózgerisler jasap jiberiwi máseleleri, oqıwshılar menen haq kewilden islesiw, ar-húјdanınıń tazalıǵı, oqıtıw, tálim-tárbiya beriw menen birlikte úlken ómirge durıs jollama, tárbiyalıq baǵdar beriw ózgeshelikleri gúrrińde mektepte muǵallim tárepinen xorlanǵan, nahaqtan «jaman bala» atanǵan oqıwshınıń tilinen berilip oǵada qızıqlı etip súwretlenedi. Súwretlenip atırǵan Mırzabaylardıń óz-ara sóylesiwi-dialogları, lirikalıq sheginisleri, oyları menen beriledi.

Aqır ayaǵında tálim-tárbiya, oqıw bilimdi basqa nársege almastırǵan muǵallim obrazı júdá jek kórinishli sezimler menen kóz aldına gewdelenedi.

«Kúyewi biyshara maǵan pul uslatıp atır. Men almadım. Meniń almaǵanıma quwanıp, bayaǵı muǵallimim kúyewiniń qolındaǵı puldı julıp aldı da:

Jaqsı bala ekenseń, - dedi jılmıńlap.

Jaq muǵallim, men bayaǵı «sen kele bolmaysań», «jaman balasań» degen «jaman» balaman. Ónersiz «bilimsiz» adam usınday is penen shuǵıllanadı eken muǵallim. Bayaǵıda klasstaǵı balanıń nan pulın zar jılatıp alǵan pulıńız maǵan kerek emes, - dep shıǵıp kettim. Ol qolına pulın uslawı menen qala berdi. Eger anda-sanda onı kóre ǵoysam. Qudayım-ay, usınday adam etip jaratpaǵanına shúkir dep teris aylanıp ketemen. Bilmedim, qara jer de onnan jerkenetuǵın shıǵar.

Mine óz qánigeligin tolıq bilmeytuǵın, hámme nársesin nápsisiniń qulı bolıwǵa almastırǵan, húјdansız muǵallimniń kelbeti. Gúrriń sheber, tásirli jazılǵan.G.Esemuratova turmıstıń mayda-shúydesine shekem biletuǵın, xalıq ómirin, jasaw jaǵdayların óz kózleri menen kórip, tereń bahalay alatuǵın sheber bilimdan jazıwshı. Onıń «Baxıtlı bola alar ma ekenmen?» gúrrińi hayal-qızlarımızdıń táǵdiri, ayırım adamlardıń kewliniń keńligi, mehribanlıǵı haqqında jazılǵan eń jaqsı gúrrińlerdiń biri. Eń baslısı G.Esemuratov gúrrińlerinde ómir shınlıǵı, onıń qıyınshılıǵı da, quwanıshı da mol kórinisi ayqın kóz aldımızda sáwlelenedi.Ayta ketetuǵın bir nárse jazıwshı hesh qashan qıyaparazlıqqa berilmesten, oylap tawmastan turmısta jasap atırǵan, bolıp atırǵan waqıya hám hádiyselerden juwmaq shıǵarıp sol shınlıqtı kórkem obrazlarda súwretlep beriwge ayrıqsha itibar beredi.Oaqıyalarda hesh qanday jasalmalılıq yaki qoldan qurastırılǵanday syujetler joq. Bári de turmısta bolıp atırǵan hádiyseler sıpatında shınlıq penen súwretlenip, oqıwshı oǵan tez aralasıp sol qaharman menen dárhal-aq til tabısıp, sırlasıp kete beredi. Mine, bul G.Esemuratovanıń jazıwshılıq sheberliginiń bir kórinisin beredi.Bul gúrriń «Qaraqalpaqstan jasları» gazetasınıń 2002-jıl, 7-fevral, №6 sanında járiyalandı.Gúrrińniń bas qaharmanı Shiyrin.Ol Beruniy rayonınan kelip, Qaraqalpaqstannıń arqa rayonlarınıń eń túpkirindegi bir mektepke jumıs islep, ózine mehriban, dos, ǵamxor áke-sheshe, ózine bawırman adamlardı arttıradı. Bunda insanlardıń kewliniń keńligi Sarıbay degen muǵallimniń Shiyringúlge óz ákesinen beter ǵamxorlıq etiwi, nátiyjede aǵayin, tuwısqan sıyaqlı qatnasıp ketiwi, tatıwlıq, mehribanlıq, bawırmanlıq tuyǵıları tereń sáwlelengen. Jazıwshı turmıs hádiyseleri, insan táǵdirleri arqalı usılardı kórkem obrazlarda sheber súwretlep bergen.

G.Esemuratovanıń taǵı bir gúrrińi «Nan uslap ant ishpeń» dep ataladı.Bul gúrriń «Ustaz» gazetasınıń 2002-jıl, 7-mart sanında járiyalandı. Bunda Aytbiyke apanıń táǵdiri, jalǵız balasınıń quntsızlıǵı, kelini Aybiybiniń ómirge jeńil qarap, óz ata-enesin taslap, basqa shıǵıp ketiw ushın talaplanıwı, ata-ananıń turmısqa shıqqan qızına durıs tárbiya beriwi, olardıń jeke turmısına retli-retsiz aralasa bermew máseleleri durıs sáwlelendirilgen. Gúrrińde ananıń ishki keshirmeleri, psixologiyası, sózlerden qonımlı paydalanıw, dialoglardı mánili etip qurıw, ishki debdiwlerin beriw negizinde júzege shıǵadı.Aytbiyke ananıń balasına, kelinine bolǵan sheksiz muhabbatı, onıń tiykarsız maqtawları arqalı sheber súwretlenedi.Gúrrińde xarakterler, dialoglar arqalı hár bir qaharmannıń sózleri negizinde tereń ashılǵan.Túsken kelinniń, onıń ata-analarınıń, quntsız balanıń kelbeti ayqın súwretlep berilgen.Bul jazıwshınıń tilimizdegi sózlerden orınlı paydalanıwdaǵı sheberligin kórsetedi.Gúrriń kúndelikli turmıstan alınıp jazılǵan, súwretlengen waqıyalar shınlıqqa tiykarlanǵan.

H.Ótemuratova da ózиniń bir qansha gúrrińleri menen kózge túsip kelmekte.Bul baǵdarda onıń «XX ásirdiń rıcarı» («Ámiwdárya» jurnalı, 1990-jıl, №3), «Diywana» («Qaraqalpaqstan jasları» gazetası, 1991-jıl 25-iyun, №75), «Adamnıń záhári» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 1993-jıl, 9-oktyabr, №157-158-sanlarında), «Hayaldıń kiyesi» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2002-jıl, 16-fevral) gúrrińleri turmıstıń hár qıylı hádiyselerin sheber súwretlewi menen ózinshe ózgeshelenip turadı.

«Diywana» gúrrińindegi miyrim-shápáát, miriwbet izlep, diywana bolıw dárejesine shekem jetisken, haq júrekli insanlar, oǵan qarama-qarsı júreginde zalımlıq, zulımlıq, jamanlıq etiwden basqa hesh nárse joq nákas adamlar obrazı, yaǵnıy biykeshine mehir-muhabbatın tóge almaǵan, tuwısqan jeńge, súygen qızına pák bola almaǵan opasız jigit, júreginde miyrim shápáát joq «kvartirant» alıwshı hayal obrazları, olardıń xarakterleri júdá sheberlik penen sáwlelengen. Bul kórinisler hám obrazlardıń is-háreketleri kimniń bolsa da júregine qozǵaw salıp, jiyirkendiredi, kewlinde jamanlıqlarǵa, iplaslıqlarǵa qarsı ǵázep otın tutandıradı.

«Adamnıń záhári» gúrrińinde mikrorayonda qońsı turatuǵın eki hayaldıń óz-ara áytewir zat ústinde keyisip urısıwı, krannıń elespesiz ashıq qalıwı sebebinen suwdıń jayǵa tolıp ketiwi, usı tiykarda eki qońsınıń sóz alısıwı, daw-jánjel kóteriwi, bir-birine adam shıdamaslıq jaman gáplerdi aytıw, adamgershilik sheginen shıǵıw, qońsı-qobalıqtı, musılmanshılıqtı umıtıw, hayallardıń shekten shıqqan sharbayashılıqları, bir-birin julısıwǵa shekem barıp jetiw, kúyewleriniń bir-birine dápiniwi, sógisiwi, tóbelesiwge, mushlasıwǵa shekem barıw máseleleri turmıstıń ashshı shınlıǵı tiykarında sheber súwretlenedi. Jazıwshı bunda dialoglardan oǵada sheberlik penen paydalanǵan. Hár bir qaharman sózinde olardıń jeke psixologiyası, ishki dúnyası, xarakteri ashıp beriledi.

Jazıwshınıń «Hayaldıń kiyesi» gúrrińi jańa baǵdarda jazılıw ózgesheligi – bunıń modernizm, plyurealizm, syurrealizm metodlarına umtılıw, onı sınap kóriw baǵdarında jazılǵanlıǵı menen ayrıqshalanadı. Gúrrińde keskin háreketler, dáste-dáste oy-pikirler, ómir máwritlerin háreketsheńlik, ritm tezlik, ómirdiń qaytalanbaslıǵın, onıń tez ótip

ketetuǵınlıǵın, onıń gózzal ayrıqsha bir payıt, insanǵa berilgen shadlıq baxtı ekenligin kórsetiw bulardı waqıyalardıń ekstrenno – oǵada tezlik penen, qatań aǵımdaǵı rawajlanıwında kórsetip beriw menen oǵada ápiwayı tuyǵılardı, keskin sheshim hám tereń mazmun, áhmiyetli ideallardı adamǵa túsindirip beredi. Jazıwshı bunı sózlerden sheber paydalanıwda forma menen mazmun birligin oǵan júgindiriw menen hám qısqa, hám tujırımlı pikirler kesispeleriniń juwmaqlı kórinislerin sóz qúdiretinde súwretlew menen beredi.Gúrriń qaharmanı Dáwletquldıń bir-eki jıllıq ómirindegi bolıp ótken waqıyalar dizbegi, óziniń islegen isiniń zıyanlı juwmaqları, ómir degenniń oǵada qımbatlı ekenligi, hadallıq tuyǵılarınıń mudamı jeńetuǵınlıǵı kishkene mazmundı gúrrińde oǵada sheber súwretlep berilgen.Gúrrińde sózlerden sheber paydalanıw, ishki ruwxıy gúyzelislerdi beriw, xarakterlerdi anıq súwretlew ayrıqsha kózge taslanadı. Mısalı: «Qoynında tawlanǵan Injigúldiń nazlı jilwası kekse hámeldardı jubattı…» «… kitaplardaǵıday qılıp, dásturxan shetindegi pıshaqtı alıp, qandarın jaraqatlawǵa shaylanıp edi, qolı qaltıraǵan ǵarrınıń bilegin sındırıp jibererlik kúsh penen duǵıjım erkek jaslıǵın kórsetip, ayaq-qolın shandıp, nekelesin tartıp áketti, may bóksesin kók-kómbek qılıp, kók ala qoyday etip sabap, betin tırnap, kózin shuqıǵan ekewdiń tánge twsirgen jarasınan da beter kewliniń qabarǵanı awırlıq qıldı. «Jáne de sózlerdiń sheber tereń mánilerde úlken tásir etiwshilik, obraz jasaw – poetikalıq baǵdarda sózlerden paydalanıw: «Húkimdardıń sógisi; bálaǵat sózlerdi nóserletiwi, oǵan yasiyin oqıdı, gúmbezdey kelinshek, ayǵa juwıq otastı, neshesi aydı baltalaǵan kók bet jawlıqlı eken, tósektiń hasılın, buyımlardıń qızılın tiyep, qurıq kórmegen ayǵırday shapshıp» t. basqalar neke asırılǵan.

Jazıwshı H.Ótemuratovanıń bul gúrrińleri ǵárezsizlik jıllarındaǵı gúrriń janrınıń rawajlanıwındaǵı jańalıqlar, ásirese «Hayaldıń kiyesi» gúrrińi jańa kóz-qaras, jańa usıl – metod penen jazılǵan gúrriń janrındaǵı ayrıqshalıq – noavtorlıq bolıp tabıladı.

Belgili jazıwshı A.Ábdievtıń gúrrińlerinde de usınday jańa ózgesheliklerdi, umtılıslardı, psixologiyalıq hádiyselerdi sheber sıpatlap beriw ádislerin kóriwimizge boladı. Jazıwshınıń sońǵı járiyalanǵan «Saqaw-gereń» gúrrińi bunıń ayqın mısalı bola aladı [4]. «Dámetken menen Jańıl qarama-qarsı kvartiralarda jasaydı. Ekewi de túydey jas hám júdá jaqın dos edi» dep súwretlenedi gúrrińde. Áne usı jaqın doslardıń birewi birewiniń kvartirasına urlıqqa túsedi, doslıqqa qıyanet qıladı. Bunday qıyanettiń kelip shıǵıwına neler sebepker boladı? Jazıwshı usınday sawallar taslaydı. Usı baǵdarda óz qaharmanınıń is-háreketleri arqalı onıń xarakterin ashadı, ishki ruwxıy dúnyasın, nápsi aldındaǵı ázziligin hám jamanlıqqa basılǵan qádemniń ar-húјdanǵa qarama-qarsı háreketindegi psixologiyalıq arpalısların, bunıń insan ómirine qáwip tuwdıratuǵın zıyanlı aqıbetlerinde usılay ayqın sheship kórsetip beredi.

«… Nápsisi de, kózi de toymay Jańıl Dámetkenniń jazı menen miynet etip, bastırǵan hár qıylı varenelerinen saylap, shire varenenıń 3 litrligin alıp buqqıshlap baratır edi, qolındaǵı 3 litrlik panq etip, balkonnıń edenine, betonǵa tústi. Mańlayı qara Jańılǵa 1 litrligin alǵanda bolmas pa edi?! Betonǵa banka shilpárshe bolıp sınıp, shiysheleri ján-jaqqa pıtırap shashıradı, aqtı. Onıń ústine kiyip júrgen qımbat kóylegi daǵal-daǵal bolıp,

ásirese ayaǵı shirege shomılıp qaldı. Zárresi qalmay qorqıp, balkonnan zıtqıp shıǵıp, hár bir basqan izi varenenińjuǵı, bajırayıp qalıp baratır. Ayaǵına da qıyaq kirgen be, aqsańladı. Bul-ám hesh gáp, bir waqıtta appaq bolıp oranǵan adam taqılettegi árwaq – Dámetkenniń kúyewi topa-torıstan aldın kes-kesledi. Jańıldıń jan iymanı qalmadı». Psixologiyalıq keshirmeler, ishki tuyǵılar, hújdanǵa qılaplıq etken jan halattıń kórinisleri jazıwshı tárepinen oǵada sheber hám qızıqlı súwretlengen. Bul hádiyselerdiń bárine kino lentasında kórip atırǵanday iseneseń hám sonshelli tásirlenip, Jańıldı ayap keteseń. Bular jazıwshınıń turmıs shınlıǵın ashıwdaǵı jetiskenligi.

A.Ábdievtıń kóp ǵana gúrrińlerinde usınday izleniwler, ómirdi kóz aldımızǵa keltirip súwretlewdiń ayrıqshalıqları ayqın kózge taslanadı.Máselen, «Ayanıshlı ómir» gúrrińinde («Bizler baxıtlı bolamız» gúrrińler toplamı, Nókis, «Árman» gazetası, 1992-jıl, aprel ayındaǵı №6 (8) sanı). Spoktıń ómiri, onıń ómir, tirishilik haqqındaǵı umtılıwları buǵan mısal bola aladı.

Sheberlik bul jazıwshınıń turmıstı tereń biliwi, xalıq ómirine qızǵın aralasıwı, adam xarakteriniń túrli-túrli ózgesheliklerin biliw, túrli psixologiyalıq halatlardı bastan keshiriw, hátteki kóz benen kóriw negizindegi úlken izleniwshilikler menen payda boladı hám rawajlanadı. Jáne de bul oqıw, kóp biliw, adamlar arasında bolıp, olar menen haqkewilden sırlasıw negizinde jazıwshı qálbinde pisip jetilisiwi hám turmıs shınlıǵın tastıyıqlaǵan halda oy-pikirlerdiń sáwleleniwi menen belgilenedi.

Ayırım gúrrińlerde waqıyalar júdá shubalańqı beriledi, yaki gúrrińde qatnası joq hádiyseler bayanlana beredi. Forma menen mazmun birligi buzıladı, sózlerden paydalanıw sheberligi jetispeydi. Máselen, E.Izturǵanovtıń «Baxıtgúl» («Ámiwdárya», 1991, №9), E.Ermanovtıń «Neden uttı» («Erkin Qaraqalpaqstan» gazetası, 2002-jıl, 25-aprel), A.Bekbergenovanıń «Jazıqsız gúller» («Ámiwdárya», 2002-jıl, №2) gúrrińlerinde usınday kemshilikler bar.

Hár qanday gúrrińdi jazıwda birinshi náwbette xalıq turmısın tereń biliw, tema hám ideyanıń birliktegi ashılıwı, forma menen mazmunnıń birliginiń saqlanıwı, sózlerden durıs paydalanıw, ıqshamlıq, obraz hám xarakterlerdiń ashılıwındaǵı anıqlıq, súwretlewdiń shınlıqqa tiykarlanıwı, kórkem shıǵarmadaǵı bir pútinlik, kórkemliktiń júzege keliwi kerek boladı. Jazıwshı mine usılardıń hámmesine itibar beriwi menen turmıstı tereń biliw, ózlestiriw arqalı sheberliktiń sırların dóretiwshiliginde ayqın qáliplestirip baradı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Өтеўлиев И. Гүрриң жанрының мүмкиншиликлери // Арал журналы, 1993, №2-3. – В.75-84.

2. Өтеўлиев И. Жан даўысы, Муҳаббат ҳаққында толқыў // Илимий изертлеўлер. – Нөкис: Билим, 1993.

3. Есемуратова Г. Мен жаман баламан. Гүрриң // Қарақалпақстан жаслары газетасы, 1998, №15.

4. Әбдиев А. Сақаў-герең. Гүрриң // Еркин Қарақалпақстан газетасы, 2002, 19-январь.

LIRIKADA HAYAL OBRAZÍNÍŃ STRUKTURALÍQ-GERMENEVTIKALÍQ TALQÍNÍ

Tleuniyazova G.B.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq poeziyası XXI ásirdiń birinshi on jıllıǵında (2001-2012-jıllar) milliy sana-sezim hám ruwxıy ózlikti tereń ańlawǵa qaratılǵan jańa kórkem izleniwler menen ajıralıp turdı. Bul dáwirde shayırlar dóretiwshiliginde waqıt hám keńislik, tariyxıy hám zamanagóy pikirlew sisteması arasındaǵı ruwxıy dialog anıq kózge taslandı. Usınday estetikalıq baǵdarlardıń tiykarında insan hám jámiyet, ótmish hám búgini, qıyal hám real ómir qatnasıqların sáwlelendiretuǵın «Hayal» obrazı ózine tán kóriniske iye boldı.

Lirikadaǵı hayal obrazı tek ǵana qıyal hám oylawdıń jemisi emes, al milliy ruwxtıń, tariyxıy esteliktiń hám keleshekke isenimniń simvolı sıpatında kórinedi. Bul obraz arqalı shayırlar jeke shaxstıń ishki dúnyasın ulıwma milliy sana dárejesine kóteredi. Usı kózqarastan, Sh.Seytovtıń 1986-jılı basıp shıǵarılǵan «Hayal» qosıǵı hám B.Genjemuratovtıń 2011-jılı jazılǵan «Adam Ata hám Hawa Ana tuwralı gúrriń» qosıǵındaǵı «hayal» obrazın strukturalıq-germenevtikalıq jaqtan talqıǵa tartamız. Sebebi strukturalıq-germenevtikalıq tallaw tekstti eki dárejede qaraw imkaniyatın beredi. Birinshiden, strukturalıq analiz shıǵarmanıń kompoziciyalıq dúzilisin, qaharmanlar arasındaǵı múnásibetler hám waqıyalardıń izbe-izligin anıqlawǵa járdem beredi [Lotman YU.M., 2016.]. Ekinshiden, germenevtikalıq tallaw teksttegi filosofiyalıq, ruwxıy hám mádeniy mánisti ashıwǵa imkan beredi, qaharmanlardıń ishki psixologiyalıq dúzilisin túsiniwge jol ashadı [Golovko V.M., 2012.].

1980-jıllardıń ortaları sovet ideologiyalıq sisteması hálsirep, ádebiyattaǵı «ruwxıy erkinlik» dáwiri baslanǵan waqıt boldı. 1986-jılı qayta qurıw dáwiriniń ruwxıy burılısı sıpatında milliy ádebiyatlardıń da tereń oy-pikir hám tariyxıy sanaǵa burılıs alǵan dáwiri sıpatında belgili. Usı dáwirde qaraqalpaq poeziyası da shaxs hám tariyx, analıq hám Watan, hújdan hám ruwx máselelerin kórkemlik jaqtan jańasha talqılay basladı. Usı ruwxıy izlenislerdiń ayqın kórinisi Sh.Seytovtıń «Hayal» atlı qosıǵı [Ceyitov Sh., 1987. 24-25]. Shayır bul qosıǵında hayal obrazın tek ǵana náziklik hám muhabbat simvolı sıpatında emes, al pútkil xalıqtıń ruwxıy hám tariyxıy ótmishin sáwlelendiretuǵın mádeniy arxetip dárejesine kóteredi. Qosıqta strukturalıq jaqtan hayal - Watan, ómir - ólim, náziklik - mártlik sıyaqlı qarama-qarsı uǵımlar mazmunlıq hám formalıq strukturanı shólkemlestiriwshi sistema sıpatında berilgen. Al mazmunlıq jaqtan germenevtikalıq tereńlikke iye. Qosıqtıń ishki poetikalıq strukturası hám mánilik maydanı bir-birin tolıqtırıp, kórkemlik pútinlikti payda etedi.

Qosıqtıń ishki qurılısında analıq mehir, náziklik, urıstıń ashshı shınlıǵı hám milliy ruwx ideyaları bir-birine qarama-qarsı qoyılıp, tutas filosofiyalıq maydandı payda etedi.

Sonıń ushın bul shıǵarmanı strukturalıq dárejede: obrazlı sistema hám motivler arqalı, al germenevtikalıq dárejede: mádeniy, tariyxıy hám etikalıq mánilerdi túsindiriw arqalı tallaw ilimiy jaqtan oǵada nátiyjeli usıl bolıp tabıladı.

Shayır qosıǵın tómendegishe baslaydı:

«Qobız tolǵawına qulaq sal, endi,
Íshqı-pıǵanlarıń áylener bayan!..» [Seyitov Sh. 1987. - 24]

Bul qatarlar simvollıq shaqırıw, yaǵnıy oqıwshını mifologiyalıq keńislikke kirgiziwdiń kórkem usılı. Qobız - qaraqalpaqlardıń ruwxıy dúnyasında muqaddes nama hám jámáátlik yadtıń belgisi. Usı dáslepki intonaciyanıń ózi-aq qosıqtıń strukturalıq ırǵaǵın belgileydi: shayır «qıyal» arqalı xalıq ótmishiniń hawazına batıradı.

Qosıqta qarama-qarsı juplıqlar sisteması kórkem tárizde ayqın kórinedi. Shayır «Barshın», «Gúlshiyra», «Tumaris» sıyaqlı tariyxıy ham mifologiyalıq obrazlar arqalı hayal obraızıń kóp qırlı tábiyatın ashıp beredi:

«Gáhi Barshın bolıp, gáhi Gúlshiyra,
Gáhı perzent kútiw, gáhi yar kútiw...» [Seyitov Sh. 1987. - 24]

Bul qatarlarda hayal - ana, zayıp, kútiw simvolı sıpatında kórinedi, insaniy úmit hám ruwxıy sabır-taqat tımsalına aylanadı. Solay etip, strukturalıq dárejede tákirarlanatuǵın «gáhiy» sózi poeziyalıq ırǵaq hám ciklli simmetriyanı payda etip, teksttiń kompoziciyasında ayrıqsha wazıypanı atkaradı.

Qosıqtıń keyingi bóliminde ana obrazı tariyxıy tragediya menen tutasadı.

«Máyli Iskender me, Gitler me máyli,
Ósken máskanına ısqırtqan sadaq,
Ya ul, ya yarıńa tiymey qoymaydı,
Seniń dil-qálbińe islerin qadap!» [Seyitov Sh. 1987. - 24-25]

Bul jerde shayır strukturalıq qarama-qarsılıqtı kúsheytedi: «Iskender – Gitler» qarama-qarsılıǵı arqalı dúnyalıq jawızlıq hám analıq júrektiń máńgi qarama-qarsılıǵın sáwlelendiredi. Bul - ana ruwxı hám tariyxıy jawızlıqtıń dialektikalıq gúresi.

Strukturalıq kózqarastan, qosıqtıń mánisi hám ishki kompoziciyası tákirarlawlar hám antipodlıq qatarlardan quralǵan: qıyal – haqıyqatlıq, náziklik – qatańlıq, ómir – ólim, ana – Watan. Usı juplıq sistema qosıqtıń kórkemlik yadrosın uslap turadı.

Germenevtikalıq dárejede hayal obrazı arqalı millet táǵdirin sáwlelendiredi. Shayır hayaldı tek biologiyalıq yamasa turmıslıq kózqarastan emes, al ruwxıy hám tariyxıy substanciya sıpatında kórsetedi. Mısalı:

«Qálbiń tas emes-ǵo – aq jumaq paxta! –
Miytin bolar eken ol-hám qat-qabat! –
Qızıń ot ishinde shıńǵırǵan waqta,
Muzday qollarıńdı silikti avtomat!..» [Seyitov Sh. 1987. - 25]

Bunda náziklik hám qatallıqtıń sintezi kórinedi. Hayaldıń júregi «aq jumaq paxta», yaǵnıy, tábiyatı jumsaq, miyrim-shápáátke tolı, biraq sol názikliktiń ishinde qayǵı hám mártlik qatlamları bar.

Qosıqtıń juwmaǵında pikir shıńı kózge taslanadı:

«Seni jumsartıwdı oylasam bazda,
Kúlkiń jutandırıp gúlge teńeymen!
Liykin, «Ana jan! Dep, ishimnen aznap,
Seni «WATAN» deymen, «HAYAL» demeymen!..» [Seyitov Sh. 1987. 25]

Bul qatarlar qosıqtıń mánilik strukturasın juwmaqlaydı. Hayal obrazı bul jerde jekelik sheńberinen shıǵıp, millettiń ruwxıy simvolına aylanadı. Shayırdıń germenevtikalıq niyeti hayaldı «muhabbat ob'ekti» sıpatında emes, Watannıń metaforası sıpatında túsindiriw. Bul usıl arqalı lirikalıq tekst filosofiyalıq keńislikke ótedi: ana, jer, tariyx hám hújdan túsinikleri bir semantikalıq maydanǵa birlesedi.

Teksttiń poetikalıq kompoziciyası sheńberli (ciklli) xarakterge iye. Qosıqtıń basındaǵı qobız sesti hám aqırındaǵı Watanǵa aylanǵan hayal obrazı - poeziyalıq doǵanıń bası hám aqırı. Bul strukturalıq pútinlik qosıqtıń ishki úylesimliligin anıqlaydı hám onı taza emocional filosofiyalıq lirika dárejesine kóteredi.

«Hayal» qosıǵındaǵı hár bir simvol tek ǵana estetikalıq emes, al mádeniy-ruwxıy wazıypanı da atqaradı. Qobız - xalıqtıń ruwxınıń kórinisi, Barshın - sadıqlıq hám muhabbattıń arxetipi, Tumaris - mártlik hám azatlıq tımsalı, Osvencim bolsa global qayǵınıń belgisi. Bul kóp qabatlı simvolika qosıqtı tek ǵana milliy emes, al adamzat dárejesindegi kórkem tekstke aylandıradı.

Sh.Seytov poeziyalıq struktura arqalı máni hám forma pútinligin saqlap, germenevtikalıq keńislikte «hayal» túsinigin jańa mádeniy sapaǵa kóteredi. «Hayal» usı tárizde qaraqalpaq lirikasında ruwxıy shıdamlılıq hám analıq mártliktiń universal koncepciyasın ashqan kórkem shıǵarma bolıp tabıladı.

Sh.Seyitovtıń «Hayal» qosıǵı XXI ásirdiń dáslepki on jıllıq poeziyası ushın da ideyalıq hám kórkemlik jaqtan fundament wazıypasın atqaradı. Shayırdıń bul qosıǵında ana hám Watan, tariyx hám yad, ruwx hám sana bir pútin poeziyalıq sistemaǵa aylanıp, xalıqtıń dúnyatanımınıń tereń qatlamların ashıp beredi. B.Genjemuratovtıń 2011-jılı jazǵan «Adam Ata hám Hawa Ana tuwralı gúrriń» qosıǵında Jaratılıstaǵı dáslepki er adam menen hayaldı súwretleydi. Qosıqta adamzat tariyxınıń baslanıwı filosofiyalıq jaqtan súwretlenip, Hawa Ana obrazı tek ǵana muhabbat obyekti emes, al insaniyattıń ruwxıy hám ádep-ikramlılıq baslaması sıpatında qaralǵan. Mısalı:

Sen – Adam emesseń! Hawa Anasań!
Bir erdiń aldında bir er dize búkpes.
Janlarım, aldıńızda basımdı iyemen.
Bul jaqtı dúnyada Sizler Adam emes,
Al Hawa bolǵanıńız ushın súyemen!.. [Genjemuratov B. 2024, - 155]

Bul úzindide hayal adamzat ushın Jaratılıstıń sawǵası, turmıstıń mazmunı sıpatında súwretlenedi. Hawa Ana obrazı arqalı qosıqta hayaldıń tek sezimniń yamasa gózzallıqtıń simvolı emes, al insannıń ruwxıy jetilisiwine sebepshi tiykar ekeni kórsetiledi. Yaǵnıy, hayal obrazı adamzat tariyxınıń baslanıwı sıpatında usınıladı. Ol tek ǵana emocional yamasa estetikalıq simvol emes, al insan hám Quday arasında baylanıstı ornatıwshı shaxs. Bul jaǵınan qosıq tek mifologiyalıq emes, al filosofiyalıq áhmiyetke iye: er menen hayaldıń baylanısı muhabbat hám ruwxıy jetilisiwdiń baslaması sıpatında súwretlenedi.

Qosıqta Adam ata hám Hawa Ana arasındaǵı múnásibet tek ǵana muhabbatqa tiykarlanbaǵan. Ol insaniyattıń morallıq hám ruwxıy rawajlanıwın sáwlelendiredi. Hawa Ana insanǵa ómir baǵdarın beretuǵın, morallıq principlerdi qáliplestiretuǵın simvol. Adam obrazı bolsa dáslep óziniń roli hám wazıypasın túsinbegen, biraq Hawa Ana arqalı ruwxıy jetilisken qaharman sıpatında kórinedi.

Júregi, bawırı hám ókpesine
Shanshıldı ıshqı atlı úsh altın iyne…
Súyip jasaw, Kúyip jasaw, keshirip jasaw! [Genjemuratov B. 2024, - 155]
Jeti qat aspannan keldi bir Saza:
«Bul – Hawa Ana!.. Ol – Hawa Ana!..
Gúl – Hawa Ana!..» [Genjemuratov B. 2024. – 155]

Bul qatarlar hayaldıń adamǵa ruwxıy tásir kórsetiw qábiletin, onıń insaniyatqa tek ǵana muhabbat emes, al ómirlik baǵdar beretuǵın kúsh ekenin kórsetedi.

Qosıqta til quralları arqalı hayal obrazınıń statusın joqarılatadı. Arxaizmler hám epikalıq elementler, simvolizmler arqalı Hawa Ana insaniyat ushın muqaddes shaxs sıpatında kórsetiledi. Kompoziciyada bul obraz aqırǵı bólimge shekem tiykarǵı filosofiyalıq oray sıpatında saqlanadı. Qosıqta emocionallıq hám simvollıq qatnas júredi.

Qosıqta Adam ata hám Hawa Ana arasındaǵı qatnas strukturalıq jaqtan tiykarǵı kósher sıpatında jaylastırılǵan. Adam obrazın Hawa Ana arqalı biliw procesi qosıqtıń mazmunınıń hám pútinliginiń tiykarǵı orayı bolıp tabıladı. Germenevtikalıq dárejede Hawa Ana obrazı tek ǵana muhabbat obyekti emes, al ruwxıy baslama, adamzattıń morallıq hám etikalıq jetilisiwiniń nıshanı sıpatında oqıladı.

Hayal obrazınıń evolyuciyası Sh.Seytovtıń joqarıdaǵı qosıǵı menen B.Genjemuratovtıń atalǵan qosıǵı menen salıstırǵanda ayqın kórinedi. Eger Sh.Seytovta hayal obrazı kóbinese árman hám sezimniń simvolı sıpatında sociallıq missiya júkletilse, B.Genjemuratovta Hawa Ana adamzat tariyxındaǵı áhmiyetli shaxs sıpatında qaraladı. Bul tek ǵana lirikalıq obrazdıń filosofiyalıq, morallik dárejege kóteriliwi sıpatında túsindiriledi.

Bul tek ǵana qaraqalpaq lirikasındaǵı hayal obrazınıń keńeyiwi emes, al sociallıq-filosofiyalıq tereńliktiń qáliplesiwiniń ayqın kórinisi bolıp tabıladı.

Salıstırmalı analiz kórsetkenindey, «hayal» obrazı evolyuciyalanıp, subyektiv emocional obrazdan ǵárezsiz, ruwxıy kúshke iye, insanıylıq mazmunǵa tolı shaxsqa aylanǵan. Bul process házirgi zaman qaraqalpaq poeziyasında hayal obrazın súwretlewdiń tereńligin, onıń ruwxıy hám sociallıq rolin jańa basqıshqa kóterilgenin dálilleydi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Генжемуратов Б. Абыржы. – Нөкис: Bilim, 2024.
2. Головко В. М. Герменевтика литературного жанра: учебное пособие / В.М.Головко. – М.: Флинта; Наука, 2012. – 184 с.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. Анализ поэтического текста. – М.: Азбука, 2016. – 704.
4. Сейтов Ш. Жоллар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – 156 б.

QARAQALPAQ POEMALARÍNDA RITORIKALÍQ ÚNDEWLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ HÁM KÓRKEMLIK XÍZMETI

(I.Yusupovtıń «Dala ármanları», K.Raxmanovtıń «Shól dástanı», T.Mátmuratovtıń «Urıs dártleri» poemaları mısalında)

Sayımbetov Sh.U.

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq poemalarınıń qurılısında lirikalıq qaharman hám personajlar tilinen bayan etilgen oy-keshirmelerdiń kórkemligin, emocional tásirsheńligin arttırıwǵa hám olardıń ózine tán lirizm menen kórkem súwretleniwine xızmet etken stilistikalıq figuralardan biri ritorikalıq úndew bolıp tabıladı. «...Ritorikalıq úndew – kórkem shıǵarmada oqıwshılardıń dıqqatın awdarıw, qaharmanlardıń ishki ruwhıy jaǵdayların beriw, lirizmdi kúsheytiw ushın qollanılatuǵın sintaksislik-stillik usıl» [1, 178] esaplanadı. Ol ritorikalıq sorawlarǵa jaqın keledi, biraq, ritorikalıq úndewde belgili bir nárseden tásirlengen avtor yaki qaharman tereń oyǵa berilip ketpesten, óziniń ishki keshirmelerinde pisip jetilisken oy-pikirlerin ekilenbesten anıq aytadı. Sonlıqtan da, ritorikalıq úndew, ritorikalıq sorawlardan da kóbirek oqıwshı dıqqatın ózine qaratıw ushın súren, shaqırıq, árman, tilek mazmunına iye bolıp keledi. Máselen, I.Yusupovtıń «Dala ármanları» hám T.Mátmuratovtıń «Urıs dártleri» poemalarında bayanlanǵan ritorikalıq úndewlerge itibar qaratsaq:

Azımshıq jer emes aspan astı da,
Mine qara! Ushı qıyırsız dalań!...

...Gorizont! Balalıq qıyallarımnıń,
Alıs mánzilleri sırlı jiyegi!
Seniń qızıl tuwday boyawlarıńnıń
Ǵıjlap janıwların kewlim súyedi [5, 92] - dep súwretlengen I.Yusupovtıń «Dala ármanları» poemasındaǵı ritorikalıq úndewler, tiykarınan, dıqqat-itibardı Ústirttiń sheksiz

keń dalasına hám jer menen aspannıń sırlı shegarası bolǵan dala gorizontına qaratıw mazmunında súwretlenip, olar poemada shayırdıń qıyalıy oy-ármanların rawajlandırıwǵa túrtki jasaǵan poetikalıq obektler sıpatında kórkem sáwlelengen bolsa, T.Mátmuratovtıń «Urıs dártleri» poemasınıń:

Qáne meniń qolım bolǵanda,
Temirlerdi qayıstırar em!
Men de barıp partaw tıńlarǵa,
Eginge jer qayıstırar em!

Qáne meniń ayaǵım bolsa,
Qayra-qayra jerdi basar em!
Barar edim qayaǵıń bolsa,
Eller gezip zeyin ashar em!

Qanday jaqsı tilim bolǵanı!
Hásiretimdi ayta alaman,
Meniń elim oraq-balǵalı,

Biraq isley almay janaman [2, 112] - degen qatarlarında sóz etilgen ritorikalıq úndewler, kóbirek, arzıw-árman hám tilek mánisinde súwretlenip, olar ekinshi jáhán urısında ayaq-qolınan ayırılǵan urıs mayıbınıń kemtar ruwxıy dúnyasın ashıwǵa hám onıń ishki qálbindegi ármanlı oy-keshirmeleriniń kórkem tásirli súwretleniwine xızmet etken.

Ritorikalıq úndewlerde sózler kóteriŋki ruwhta, kúshli intonaciya menen aytıladı. Bul sıyaqlı ritorikalıq úndewler kórkem shıǵarmada dramatizmdi kúsheytiwge óz járdemin tiygizedi. Biz sóz etip otırǵan shayırlar da ritorikalıq úndewdiń usınday kórkemlik xızmetlerinen sheber paydalanıp, óz poemalarında qıyalıy hám obektiv personajlar tárepinen aytılǵan sózlerdi ótkir dramalıq pafosta súwretlewge erisip otırǵan. Máselen:

Men - Shólmen!
Tańlayım tamshıǵa inkar,
Giyaǵa oranıp jatqım keledi.
Ana - jer namısı bawırımdı untar,
Kán dáryası bolıp aqqım keledi!

Men - Shólmen!
Neshshe ásir dawıllar jolın
Uyıtqıp kómip, táǵdir menen tirestim,
Bir esitsem dedim, tıńlasam dedim:
Sıńǵırlasıp aqqan suwlardıń sestin!

Men - Shólmen!
Adamǵa bawırım jazıq.
Keń kókirek janlar turqımdı ólsher.
Atam zamanlardan jatqan qulazıp
Men - Shólmen,
Men - Shólmen,
Men - Shólmen,
men - Shól! [3, 71]

K.Raxmanovtıń «Shól dástanı» poemasınan alınǵan bul qatarlarda shayır ritorikalıq úndewler járdeminde Ellikqala massivindegi qulazıǵan shól dalanı tilge keltirgen hám onıń qıyalıy obrazın jaratıp, kóp ásirlik arzıw-ármanları menen ishki debdiwleriniń kóterińki intonaciya, kúshli dramalıq pafos penen sóz etiliwin támiyinlep ǵana qoymay, poema qurılısında lirizm menen dramatizmdi de kúsheytiwge erisken.

«Ritorikalıq úndewler soraw yamasa intonaciya xarakterine iye bolıp, adamnıń soraw, quwanısh, jerkenish, qorqınısh, hayran qalıw, iltimas, buyrıq, talap mánisindegi ishki sezimlerin súwretlew ushın xızmet etedi. Sonıń ushın da, olar poeziyada kóp qollanıladı» [4, 261] - dep atap kórsetilgenindey, ritorikalıq úndewler I.Yusupov, K.Raxmanov, T.Mátmuratovlardıń poemalarında da jiyi qollanılıp, obektiv qaharmanlardıń ishki kewlindegi hár qıylı tuyǵı-sezimlerin kórkem tásirli etip súwretlew wazıypaların da atqarǵan.

Ulıwma juwmaqlastırıp aytqanda, joqarıda biz sóz etken shayırlardıń poemalarında ritorikalıq úndewler qaharmanlarǵa tiyisli sózlerdiń, olardıń tilinen bayanlanǵan ishki oy-keshirmelerdiń kóterińki intonaciya menen emocional súwretleniwine járdemlesip, poema qatnasıwshılarınıń xarakterlik ózgeshelikleriniń kórkemlik penen ashılıwına óz tásirin tiygizgen. Ásirese, olar poemalarda lirikalıq hám dramalıq elementlerdi kúsheytip rawajlandırıwda sátli qollanılıp, emocional tuyǵı-sezimlerdi ótkir lirizm menen sáwlelendiriwdiń kórkemlik usılına aylandırılǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1994. – Б.178.
2. Мәтмуратов Т. Арзыў шәмени. Қосықлар ҳәм поэма. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. - Б.112.
3. Рахманов К. Өмир, сен уллысаң. Қосықлар ҳәм поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. - Б.71.
4. Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1979. – Б. 261.
5. Юсупов И. Тумарис ҳәм басқа поэмалар. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974. – Б. 92.

IKROM OTAMUROD SHE'RIYATIDAGI YETAKCHI IJTIMOIY MOTIVLAR

Jumaeva S.Ch.
Alfraganus universiteti, Toshkent shahri

Taniqli shoir Ikrom Otamurod she'riyatida ijtimoiy mavzuning etakchi o'ringa chiqishi undagi an'anaviy obrazlarga ijtimoiy mazmun yuklanishi bilan alohida mohiyat kasb etadi. "*Ijtimoiy dard – deb yozadi adabiyotshunos D.Quronov – ijodkorning shaxsiy dardiga aylanmasa, ijodkor o'sha dardni chinakamiga qalbidan kechirmasa, ..."yalang'och ijtimoiylashuv" yuzaga keladi. Sho'ro davri adabiyotining eng katta fojiasi ham shu edi. Totalitar tuzum barchaning birdek o'ylashini taqozo etgandiki, bu narsa jamiyatda shaxs maqomining susayishi, jumladan, ijodkor shaxsining emirilishiga olib keldi. Natijada ko'plab asarlarda ijtimoiy dard ijodkorning qalb qozonida obdon qaynamasdan, faqat rasmiy mafkuraning badiiylashtirilgan ifodasi bo'lmish shiorbozlikka to'la she'rlar, hayotni rasmiy mafkura ko'zi bilan ko'ruvchi, tasvirlovchi va baholovchi (garchi "sotsialistik realizm" namunasi sanalsa-da, realizmdan tamomila yiroq) epik asarlar yaratildi."* [1;30]. Ikrom Otamurod she'riyatida ustuvor ko'rinish olgan *ijtimoiy dard,* uning "Sopol siniqlari" nomli dostonida yaqqol bo'rtib turadi. Doston mazmunida musta'bid tuzum oqibatlari, millatparvar, sofdil Vatan farzandlarining qatag'on qilinishi, vatanidan, xalqidan judo qilingan, Sibir muzliklarida, qamoqxonalarida ayanchli azob-uqubatlar ichra yolg'izlik girdobiga mahkum bo'lgan millat qahramonlari timsoli gavdalanadi.

Unda Xayolot dunyosiga g'arq bo'lgan lirik qahramon osoyishta va chekka joy – yolg'izlikdan qo'nim topadi. *"Ikki tavaqasi o'ksikvasiniq Xotira eshigiga umid ila"* boqarkan, o'zini yolg'iz olamda yolg'iz sezadi. Asardagi Holat ramzining adabiy-estetik va ijodiy-ruhiy omillarini anglash imkonini beruvchi misralar ham fikrimizni tasdiqlaydi:

Yolg'iz olamda yolg'izman,
Ruhim ostonasida turar
yolg'izlik.
Ko'rishar –
Umid ila Xotira eshigin
Ikkitavaqasi.
O'ksikvasiniq ikkitavaqasi [2;74].

Kishining umidlari amalga oshmasa, ko'ngli o'ksiydi. O'ksigan ko'ngil esa xotiraga beriladi. Ammo xotira uni xursand qilolmaydi. Chunki *Xotira–ko'hna hasrat, qadriyatlar sho'rboylagan, zorlar poylar ostida g'ichirlagan, to'rg'aylar ko'zidan jolasiriqqan, qilichlar damidan nola to'kilgan, orzularni shamollar quritgan,*

oftob volaso‘lini simirgan bir tarzda lirik qahramonning ëlg‘izlik iztirobi sababiyatini ochiqlaydi. Shundan shoirning ko‘ngli naqadar katta bir iztirobga esh bo‘lib azoblanadi:

Sopol siniqlari – ruhim ildizi.
Xotira:
Tuproqning suyaklari,
Oyning gullolasi,
qo‘zigulqadog‘idantomizg‘i – shudring,
sho‘r boylaganqadr,
poylar ostidag‘i chirlaganzor,
to‘rg‘aylar ko‘zidan siriqqan jola,
qilichlar damidan to‘kilgan nola,
shamollar quritgan orzu,
oftob so‘linsimirgan vola [5;90].

Ikrom Otamurod she’riyati bilan tanishish jarayonida shoir yolg‘izlik obrazining badiiy va ijtimoiy salmoqqa ega yana bir qator ma’nolarini ochishni maqsad qilganini ko‘ramiz. Xususan, shoir o‘zini qiynagan dard manzarasini ham yolg‘izlik suratida ko‘radi. Jumladan, “Sen” nomli she’rida ruhiyatning aqlga bo‘ysunmaydigan evrilishlari – tovlanishlari-yu qayroqi badiiy tafakkurini shunday tasvirlaydi:

Sen – yolg‘izlik kabi jimjit.
Sen –yolg‘izlik kabi go‘zal...
Sen – yolg‘izlik kabi g‘amgin..
Sen – yolg‘izlik kabi yolg‘iz...
Sen – yolg‘izlik kabi.
Sen – yolg‘izlik...
Sen – ... [6; 24].

Ikrom Otamurod yolg‘izlik falsafasi talqinida dono xalqimiz yaratgan maqol va matallardan, iboralardan juda oqilona va san’atkorlik bilan foydalanadiki, natijada shoir tilga olgan maqollar qayta boshdan she’riy umrini o‘tay boshlaydi. Masalan,“*Kambag‘alning yolg‘iz qo‘zisiga qashqir tegar.”* [7;99] kabi misralar “Yolg‘iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong‘i chiqmas” tarzidagi xalq maqoliga mazmunan yaqinligini ko‘rish mumkin. Ta’kidlash joizki, ayni o‘rinlarda shoir folklorizmlarning analitik turidan, uning oddiy ham da murakkab ko‘rinishlaridan juda o‘rinli foydalangan.

Ikrom Otamurod she’riyatidagi ijtimoiy g’oyalarni ifodalovchi etakchi motivlardan yona biri sukutdir. Shoir bu obrazning ijtimoiy mohiyatini yoritishda uning botiniy belgi va jozib ko‘rinishlariga alohida e’tibor qaratadi:

... Sukutga qarab,
sukutni yutib,
sukutda qotib,
hammasini o‘stirar
g‘animaton...
...Darig‘o!..
...Darig‘o!!.
...Darig‘o!!! [5;151]

Aytish joizki, Ikrom Otamurod she’riyatida sukut oddiy tushuncha emas, balki u qalbdaneyuzbersa shuni so‘zlaydigan, tozalab beradigan Vaqtning aslini, tillasini ajratib olishga madad beruvchi Mahak toshi singari muhim ahamiyatga ega obraz. Shu boisdan, shoir sukutqa’ridagi o‘z ijtimoy qarashlarini faqatgina ikromona uslubda mahorat bilan badiiy so‘zning qudrati ila yorqin tarzda ifodalaydi. Shoir sukut ta’rifida shunday yozadi:

Men sevgan so‘z – mangu sukutga ketib,
Yoningda jimgina uz-o-oqtikilish...[2; 36].

Shoir to‘plamlaridan birini “Sukut sadosi” deb nomlagan. Kitob haqida “*Bir og‘riqkanglumda qadrostlar*” nomli so‘z boshi yozgan M.Mirzo o‘quvchi diqqatini quyidagilarga qaratadi*: “Kitobga bejiz “Sukut sadosi” deb nom berilmagan. Bu ikki so‘zda Ikrom Otamurodning ichki olami, tabiati mujassam. Bu sukutni his qilmoq, tinglash, anglash kabi ruhning katta ehtiyoji mavjud. Bu sukut o‘shahadsizolamning, bepoyon kangul diyorining ramzidir. Unga etishmoq yo‘lida biz uchun qalb tarjimon va shu qalbgina bizga borlig‘ini namoyon etayotgan sohirko‘ngil uchunchintilmochbo‘la oladi, xolos. Bu sukut mohiyatida intilish va kutish, parvoz va munavvar manzil, gul va ifororasi, nur zarralari mohiyatidagi muqaddas yorug‘likbor. U hamisha oydinlikka, munavvar ruh olamiga poklik olamiga yog‘du berayotgan ulug‘ musaffolikka, imonziloliga intiladi”* [6;7]. Shoirning mazkur to‘plamdan joy olgan shu nomdagi she’ri sukut obrazining ramziy ma’nosini muayyanlashtirish barobarida shoir she’rlarining g‘oyaviy mundarijasini an’anaviy sukut obrazi tevaragiga jamlaydi:

...Sukut–
Rizoli kalomati emas,
Inkortarzi ham emasdir,
Sukut–
Rumiy dilidagi qush:
“Ichindagi ichindadur” [6; 62].

Bir qarashda, sukutning ma’nosi bir-birini inkor etayotgandek ko‘rinadi, (*...Sukut–rizoli kalomati emas, inkortarzi ham emasdir,*) lekin ayni holatda uning tub mazmuni umumiylik kasbetadi. Sukut obrazining poetik ma’no ko‘lamini yanada aniqroq belgilab, umumlashtirish uchun she’rning navbatdagi bandlariga e’tibor qaratamiz:

Ruhning maydonida armonlarahgar,
Ruhning yo‘llarida sargardon bardosh.
Sukut–
Ruhda ko‘klagan javhar,
sukut–
ruhdan tomchilagan yosh [6;62].

Hadsiz, chegarasizolam sahnida shoir o‘ziga ma’naviy-ruhiy ehtiyoj sezadi va uni sukunat bag‘ridan topishga urinadi. Biroq ruhiyat maydonida armonlar ahgar, ya’nilahchacho‘g‘, sargardon bardosh... Shundan shoir ruhiy poklanishga, ma’nan yuksalishga qodir bezavol ma’naviy qudrat – sukutga *ruhda ko‘klagan javhar, ruhdan tomchilagan yosh,* deya ta’riflar beradi:

Ta’malar to‘qiydi shirin xushomad,
Shovqinlar sabrni kemirar channon.
Sukut–
ta’malarga yonbermagan mard,
sukut–
shovqinlarga sanchilgan sinon [6; 62].

Nihoyatda ta’sirchan bu holatni o‘z o‘quvchisiga izohlar ekan, shoir davrning ildamlab borayotgan ziddiyatli ruhi – *ta’malar ortidagi shirin xushomad* lardan iztirob chekadi*, sabrni kemiruvchi shovqinlar*dan *channon* beziydi. Shunda najot–Sukut – *ta’malarga yonbermagan mard, shovqinlarga sanchilgan sinon,* ya’ni, nayza bo‘lib bo‘y ko‘rsatadi.

Sukut–
o‘zingga o‘zing duch kelmoq gali,
birqurbdirki–
o‘zingni tinglash [6; 63].

Misralarida shoirning sukut obraziga yuklagan poetik ma’nosi yanada mukammallashib, teranlashib, tadrijiylikning o‘ziga xos yuksak darajasiga etganligini his etamiz: inson faqat sukunatdagina – o‘zi bilan o‘zi yolg‘iz qoladi. Faqat o‘zi yolg‘iz qolgandagina o‘zini tinglaydi, to‘g‘risini aytadi, hatto eng yolg‘onchi odam ham haqiqat va Haqqa yuzlashadi. Zero, insonning o‘zi bilan o‘zining suhbati o‘y-xayolidan o‘tgan gaplaridir. Sukut obrazining poetik ma’no qatlamlari shu bilangina chegaralanib qolmaydi. Chunki shoirning butun she’riyatiga tegishli an’anaviy poetik so‘zlar guruhida bu obrazni hoyatda faol qo‘llaniladi. Shu boisdan ham shoiri jodida bu obraz serqatlam mazmun va ijtimoiy salmoqqa ega. Ko‘p hollarda misralar mazmuni aynan shu obrazga tayanadi. Ayni jihatlar shoir ijodining badiiy jihatdan yuksak saviyaga ega ekanligidan dalolatdir.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy o‘zbek she’riyatining etakchi vakili Ikrom Otamurod she’riyatida ijtimoiy mavzuning etakchi o‘ringa chiqishi undagi an’anaviy obrazlarga

ijtimoiy mazmun yuklanishi bilan alohida mohiyat kasb etadi. Shoir asarlaridagi har bir so‘z zamirida uning falsafiy qarashlari o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Ijtimoiy dard bo‘rtib turuvchi har bir asarida shoir kishining yaxshilikka intilishi, yomonlikdan saqlanishi, aql bilan ish tutishi, shukronalik bilan hayot kechirishi kerakligini uqdiradi.

ADABIYOTLAR:

1. Quronov D. Adabiyotshunoslikka kirish. – T.: Xalq merosi, 2004.
2. Ikrom Otamurod. Tavr. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.
3. Ikrom Otamurod. Xaritaga tushmagan joy. – T.: Sharq, 2011.
4. Ikrom Otamurod. Sen // She’rlar va doston. – T.: Qatortol-Kamolot, 1999.
5. Otamurod Ikrom. Huviyyat. – T.: Yangi asr avlodi, 2019.
6. Otamurod Ikrom. Sukut sadosi. – T.: Adabiyot, 2021.

ЯПОН БОЛАЛАР АДАБИЁТИНИНГ РИВОЖИДА ЖУРНАЛЛАР ҲАМДА ГАЗЕТАЛАРНИНГ ЎРНИ

Қосимова Г.Б.

Тошкент давлат шарқшунослик университети, Тошкент шаҳри

Япон болалар адабиёти, яъни болалар учун катталар томонидан яратилган, бадиий ва тарбиявий вазифаларни уйғун ифодаловчи адабиёт, ўзининг шаклланиши ва такомиллашувида ихтисослашган даврий нашрлар – журналлар ҳамда газеталар фаолияти билан узвий боғлиқ бўлган. Бу нашрлар жанрлар тизимини белгилаш, янги бадиий услубларни синовдан ўтказиш ва миллий болалар маданиятини шакллантиришда ҳал қилувчи омил сифатида намоён бўлди.

Мэйжи ислоҳотига (1868) қадар Японияда болалар учун мўлжалланган адабиёт асосан ксилография усулида босилган иллюстрацияли китоблар – (халқ эртаклари) ва 絵 (расмли китоблар) шаклида мавжуд бўлган. Бироқ мунтазам болалар насри фақат Мэйжи давридан кейин ривожлана бошлади [CollinsW.O.,2014. – 30-49].

XIX асрнинг иккинчи ярмида амалга оширилган модернизация жараёнлари болалар маданиятининг институционал ривожланишини рағбатлантирди ва натижада журнал ҳамда газеталар фаолияти йўлга қўйилди [菅忠道, 1983. – 427]. Шу билан бирга, 1872 йилда мажбурий таълим тизимининг жорий этилиши болалар учун мўлжалланган адабий материалларга бўлган талабни сезиларли даражада оширди [CollinsW.O.,2014. – 51].

Бу даврдаги илк болалар журналларидан айримлари қуйидагилар эди: (“Ёшлар боғи”, 1888) – болалар ҳикояларига ихтисослашган илк нашр бўлиб, инглиз тилидаги Little Folksжурнали асосида яратилган [WilliamsK.H., 2013. – 118];

国 (“Кичкина фуқаро”, 1889); (“Япон йигити”, 1889).

Айнан (“Япон йигити”) журнали орқали машҳурликка эришган (“Хакубункан”) нашриёти кейинчалик 学 (“Ёшлар адабиёти тўплами”) номли туркумни нашр эта бошлади. Ушбу тўпламнинг биринчи жилди – Ивая Сазанаминнинг「こがね丸」 (“Коганэмару”, 1891) асари – япон болалар адабиётининг амалий бошланиши [菅忠道, 1983. – 427] сифатида эътироф этилган. Асарнинг катта муваффақияти натижасида 24 жилддан иборат тўплам яратилган бўлиб [犬飼和雄, 1989. – 7-25], у янги адабий анъананинг пойдеворини қўйган эди.

Шу билан бирга, журналлар хорижий адабиёт таржималарини ҳам фаол нашр эта бошладилар. Масалан, Вакамацу Шизуконинг「小公子」 (Кичкина лорд Фаунтлерой, 1890-1892) романи 学雑 (“Аёллар журнали”) саҳифаларида босилиб, япон болалар насрида роман жанри ва христиан ахлоқий ғояларини киритган илк намуна [菅忠道, 1983. – 427] сифатида муҳим аҳамият касб этди.

Тайшё (1912-1926) давридаги ижтимоий ва иқтисодий эркинлик муҳити болалар журналларининг янги босқичда ривожланишига туртки берди. Бу даврда 少女 (“Қиз”, 1913), 少年倶楽部 (“Ёшлар тўгараги”, 1914) ва 良友 (“Яхши дўст”, 1916) каби нашрлар кенг ўқувчилар орасида катта шуҳрат қозонди.

1918 йилда Сузуки Миэкичи томонидан таъсис этилган 赤い鳥 (“Қизил қуш”) журнали япон болалар адабиётида янги эстетик йўналишни бошлаб берди [菅忠道, 1983. – 427]. Унинг асосий мақсади болалар учун юксак бадиий даражага эга, маънавий соф асарлар яратишдан иборат эди [CollinsW.O.,2014. – 58].

“Қизил қуш” ҳаракати ўша даврдаги мафкуравий ва тарбиявий руҳда ёзилган заиф ҳикояларга қарши эстетик ва маънавий реакция сифатида майдонга келди.

Журнал орқали 童話 (болалар эртаклари) ва 童謡 (болалар қўшиқлари) жанрлари янги босқичга кўтарилди. Унда Акутагава Рюноскэнинг「蜘蛛の糸」 (“Ўргимчак толаси”) ва Аришима Такэонинг 「一房の葡萄」(“Бир шингил узум”) асарлари чоп этилди [菅忠道, 1983. – 427].

Шёва даврининг (1926-1989) илк босқичи оммавий матбуотнинг жадал ўсиши билан бирга давлат мафкураси таъсиридаги идеологик назоратнинг кучайиши билан тавсифланади. Масалан, 少年倶楽部 (“Ёшлар тўгараги”, 1914) журнали 1929-1934 йилларда ойига ўртача 642 000 нусхада тарқатилиб, болаларни императорга садоқат ва ватанпарварлик руҳида тарбиялашни мақсад қилган [Collins W.O.,2014. – 53].

Шу даврда пролетар болалар адабиёти ҳам шаклланди. 無産者新聞 (“Пролетар газетаси”) нашрининг コドモノセカイ (“Болалар дунёси”) рукни таъсирида生活童話(“ҳаёт эртаклари”) жанри вужудга келди[菅忠道, 1983. – 427]. Бу асарлар болалар ҳаётини реал ижтимоий ҳақиқат асосида тасвирлашга интилган, аммо кўп ҳолларда цензура билан чекланган.

1941 йилда ташкил этилган 日本小国民文化協会 (“Япон кичик фуқаролар маданияти уюшмаси”) болалар адабиётини давлат назорати остига олди. Унинг 小国民文化 (“Болалар маданияти”) журнали уруш ғояларини улуғловчи ва қурбонлик

мафкурасини тарғиб этувчи асарларни чоп этди.

Иккинчи жаҳон уруши якунлангач, япон жамиятида демократик қадриятлар устувор бўлиб, болалар адабиётида ҳам инсонпарварлик, эркин фикр ва маънавий тикланиш ғоялари илгари сурилди.

1946 йилда 100 дан ортиқ янги болалар журнали ташкил этилди [CollinsW.O., 2014. – 88-104]. Улар орасида 赤とんぼ (“Қизил ниначи”, 1946-1948) журнали алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, у “Қизил қуш” анъаналарини давом эттирган ҳолда меҳр-муҳаббат, инсонпарварлик ва маънавий поклик ғояларини тарғиб этди. Бироқ янги авлод визуал маданиятга, яъни манга (漫画) комиксларига кўпроқ қизиқиш билдиргани сабабли, анъанавий журналлар оммавийликни йўқотди [CollinsW.O., 2014. – 89-104].

Шу билан бирга, 1960 йилда Исии Момоко ва Ватанабэ Сигэо иштирокида ташкил этилган 子どもと文学 (“Болалар ва адабиёт”) журнали япон болалар адабиётида илк бор илмий-таҳлилий ёндашувни жорий этиб [CollinsW.O.,2014. – 102-103], соҳанинг сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилишига асос солди.

Шундай қилиб, XIX аср охиридан то XX асрнинг иккинчи ярмигача бўлган даврда журналлар ва газеталар япон болалар адабиётининг барча босқичларида илк бадиий асарлар яратилишидан тортиб, Тайсё давридаги адабий янгиланишлар, уруш йилларидаги идеологик йўналиш ва урушдан кейинги тикланиш жараёнларигача марказий ўринни эгаллади. Улар фақат адабий жараёнларни ифодаловчи восита эмас, балки янги авлод дунёқарашини шакллантирувчи, маънавий мулоқотни таъминловчи ва миллий эстетик онгни ривожлантирувчи асосий маданий институт сифатида болалар адабиётининг илмий ва институционал пойдеворини мустаҳкамлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Collins W. O. Japanese childrens historical fiction up to 1983: a critical assessment of its place within Japanese childrens literature. Diss. Loughborough University, 2014.

2. Williams K.H. Visualizing the Child: Japanese Children’s Literature in the Age of Woodblock Print, 1678-1888. Harvard university. 2013.

3. 犬飼和雄「文体から見た日本児童文学の誕生」. 社会労働研究, 35(3・4), 1989. – pp.7-25.

4. 菅忠道「菅忠道著作集」第1巻日本の児童文学. あゆみ出版. 1983. - 427 p.

“DEVONI SA’DIY” MANBALARI TASNIFI

Sattorova D.O.
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent shahri

Sa’dulla to‘ra ibn Said Abdullaxon to‘ra –Sa’diyning adabiy merosi jamlangan lirik asarlar O‘zRFA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida 909/2, 7092, 6681/1 raqamlari bilan saqlanmoqda. Quyida ushbu manbalarning monografik tavsifini berib o‘tamiz:

909/2 raqamlimanba. دیوان سعدی(Devoni Sa’diy). Ushbu qo‘lyozma to‘q yashil rangli karton bilan muqovalangan. Qo‘lyozma ustida uchta o‘yma naqsh bor. Asosiy matn qora siyohda, g‘azallar qizil siyohda raqamlangan. Kitob hoshiyasida ham shoir she’rlaridan na’munalar ko‘chirilgan. Qo‘lyozma 1^b-sahifadan boshlanib 325^b-sahifada yakunlanadi. Ushbu manbaning o‘lchami 27x17,5 sm. Mazkur qo‘lyozmada Sa’diy lirik asarlari qatorida Sultoniy, Sodiq, G‘oziy, Asad kabi shoirlarning she’rlari ham jamlangan. Qo‘lyozma matni “*Bismillohir-Rahmonir-Rahimdan*” so‘ng “*Sayyid Muhammad Nosir To‘ra zayyada umura al-mutaxxallis bo Sultoniy ibni Sayyid Muhammadyor Sayyid Muhammad Rahim Baxodirxoni soniy doma va davlatuhu va shavkatuhu*” sarlavhasi bilan boshlangan. Ushbu manba Sultoniyning quyidagi matla’li g‘azali bilan boshlanadi:

Zihi qodirki sun’idin qilib arz-u samo paydo,
Jahon bog‘idaqildiyuz tuman nash-u namopaydo.

Sa’diy she’rlari esa mazkur qo‘lyozmaning 92^b-sahifasida*“Sayyid Sa’dulla To‘ra zida umruhu al mutaxxallis bi-s-Sa’diyibni Sayyid Abdullo To‘ra zida umruhu ibn uho tamnishon Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon soniy domadavlatuhu.”*sarlavhasidan so‘ng quyidagi g‘azal matlasi bilan boshlanadi:

Zihi sone’kisun’ig‘aoningyo‘qdur adad paydo,
Xirad gafikretargazotipokini ne had paydo.

Qo‘lyozmaning 92^b-113^b sahifalar oralig‘ida shoirning raqamlangan holatda 102 ta g‘azali ko‘chirilgan. 113^b sahifadan esa Sa’diy muxammaslari boshlanadi. Shoir muxammaslari quyidagi band bilan boshlanadi:

Forig‘o‘lmadidahrningolomasqomibila,
O‘znimashg‘uletmayinuqbosaranjomibila,
Korim o‘ldikecha-kunduzxalqikromibila,
Vahkiumrimbo‘ldizoye’ barchaelkomibila,
Bodayi nob o‘rnig‘axunobaoshomibila.

Sa’diyning 113[a]-114[b]sahifalar oralig‘ida 7 bandli *“Forig‘o‘lmadidahrningolomasqom ibila”*, 114[b]-115[a] sahifalar oralig‘ida 9 bandli *“ZihiQodirkiaylabdahr aro sun’iajabpaydo”*, 115[a-b]sahifada 9 bandli *“Bu dam aylab manga bazmim aro tarkisitamkelgil*”, 116[a] sahifada 5 bandli *“Ma’shuqg‘abuko‘nglumixushetdirabilmam*”, 116[a-b]sahifada 5 bandli *“Tez etarda rdimo‘tinhusningaoroberushing”*, 116[b]-117[a] sahifalarda 7 bandli *“Borib ul yorijonoldig‘a man zor”*, 117[a-b] sahifada 5 bandli *“Holimajavr-u sitamlarniravoko‘rmaknedur?”*, 117[b]-118[a]sahifalaroralig‘ida 7 bandli *“Bihamdillah, mani mahzung‘alutfibehisobaylab”*, 118[a]-119[a] sahifalar oralig‘ida 7 bandli *“Ey ko‘ngul, yuzyilg‘irohatbirdamig‘aarzimas”* misralari bilan boshlanuvchi 9 ta muxammasi garaqamqo‘yib ko‘chirilgan. Aslida muxammaslar soni bundan ham ko‘proq. Chunki 114[a-b] sahifa hoshiyasida 7 bandli *“Lutf etib manga bu dam jomivaslingehsonqil”,* 114[b]-115[a] sahifalarida 7 bandli *“Zihialtofi Haq bo‘lmish mani bechorag‘ahamdam”*, 115[a-b] sahifalarda 7 bandli *“Zihisariririsolatuzraerurse nshoh”*, 115[b]-116[a] sahifalar oralig‘ida 7 bandli *“Aylar erdimorzu ul chashmifattonmujdasin”* misralari bilan boshlanuvchi 4 ta muxammas ko‘chirilgan.

Qo‘l yozmaning 119[a] sahifasidan shoir musaddaslari ko‘chirilgan. Musaddaslar quyidagi band bilan boshlanadi:

Alo, ey shohio dil, koni irfon,
Jahon adlingdino‘ldibog‘-u bo‘ston,
Saxo-vu adlila, eyshohidavron,
Qilib sen olamahlin shod-u xandon,
Siza lutfaylabon, eykoniehson,
Muborakaylagayto‘yingni Yazdon.

119[a-b] sahifada bitta va 119[a] -120[a] sahifalar hoshiyasida yana 2 ta musaddas ko‘chirilgan. Jami musaddaslar soni 3 ta. Birinchi *“Alo, eyshohiodil, koniirfon”*va ikkinchi *“Salom ul sarvigulruxsorimizg‘a”* misralari bilan boshlanuvchi musaddaslar 7 band, uchinchi *“Soqiyo, qo‘ymayko‘nguldazarradekarmonimiz”* misrasi bilan boshlanuvchi musaddas esa 5 banddan iborat.

119[b] sahifadan 120[b] sahifalar oralig‘ida shoirning 11 bandli *“To jahonborinchabo‘lg‘ay ul shahi-shohonimiz”* misrasi bilan boshlanuvchi musabba’si ko‘chirilgan. Mazkur musabba’ quyidagi band bilan boshlanadi:

To jahon borincha bo‘lg‘ay ul shahi shohonimiz,
Uldurur taxti xilofatda Skandar shonimiz,
Ham adolat osmonida mahi raxshonimiz,
Jud ila baxshishda misli Hotami davronimiz,
Yurtumiz uzra hamesha jaddimiz, xoqonimiz,
Shoh bizning shohimiz,sulton bizning sultonimiz,
Davr bizning davrimiz, davron bizning davronimiz.

Shoirning ikkinchi 7 bandli *“Ey taxti adolat uzra sulton”* misralari bilan boshlanuvchi musabbasi 120^{b}-121^{b} sahifalar oralig‘ida ko‘chirilgan bo‘lib, quyidagi band bilanboshlanadi:

Ey taxti adolat uzra sulton,
Dargohinga mehr-u mohdarbon,
Tobe’ sanga bo‘ldi jumla jonon,
Mehri ruxing o‘ldichunnamoyon,
Zarrotongabu jism ilajon,
Bu zor-u hazing‘alutfetibon,
Vasling mayini onga karamqil.

121^{b} sahifadan Sa’diyning masnaviylari ko‘chirilgan. Sa’diyning birinchi masnaviysi 121^{b}-123^{a} sahifalar orasida ko‘chirilgan bo‘lib, 49 baytdan iborat. U quyidagi bayt bilan boshlanadi:

Oning ismi bilan omim binosi,
Ki yo‘qdur vasfining hech intihosi.

123^{a}-124^{a} sahifalar orasida ko‘chirilgan ikkinchi masnaviy 37 baytdan iborat bo‘lib quyidagicha boshlanadi:

Sano ul Xudoyimg‘a bo‘lsun nisor,
Kamin bandasidur bari tojdor.

Shu alohida takidlash kerakki, ushbu masnaviy 909/2, 8725, 6681 – raqamli manbalarda masnaviy deb berilgan bo‘lsada 7092 raqamli manbada qasida sifatida ko‘chirilgan.

Qo‘lyozma quyidagicha kalafon bilan yakunlanadi:

Kotib Mulla Bobojon Tarro ibni Abdulaziz mahdum marhumiy sana ming uch yuz yigirma beshlanchiyili.

7092 raqamli manba.دیوان سعدی(Devoni Sa’diy). Qo‘lyozma ko‘k rangli yupqa karton bilan muqovalangan. Ustida uchta o‘yma naqsh bor. Matn chiroyli nastaliq xatida qora siyohda ko‘chirilgan. She’rlar qizil siyohda sarlavhalangan. Sahifalarda poygirlar berib borilgan. Sahifa yuqorisida kotib tomonidan sarlavha raqami qo‘yib borilgan. Qo‘lyozmaning 1^{b} sahifasida“Bismillohir-Rahmonir-Rahim”dan so‘ng quyidagicha sarlavha berilgan:Sayyid Sa’dulla To‘ra zida umruhu al mutaxxallis bi-s-Sa’diy ibni Sayyid Abdullo To‘ra zida umruhu ibnu hotamnishon Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon soniy doma davlatuhu. Qo‘lyozma matni dastlab 1^{b} sahifada Sa’diyning 7 baytli *“Zihi sone’ki sun’ig‘a oning yo‘qdur adad paydo,”* matlali g‘azali bilan boshlanadi. 1^{b}-35^{a}s ahifalaroralig‘idaSa’diyning 175 ta g‘azali raqamlangan holatda ko‘chirilgan. Aslida g‘azallar ko‘proq. Qo‘lyozmaning 8^{a} sahifa hoshiyasida Sa’diyning raqamlanmagan 11 baytli g‘azali ko‘chirilgan. U quyidagi matla bilan boshlanadi:

Ey qadingdur sarvyanglig‘ neajabzeboyigit,
Koshki qilsang edib azmim bukunma’voyigit.

12[a] sahifa hoshiyasida ham Sa’diyning yana ikki 7 baytlik *“Ne bo‘lg‘ay erdi, ey dilbar, hazin ko‘nglumni qilsang shod,”, “Agar cheksam firoqing shiddatidin ohidardolud,”* misralari bilan boshlanuvchi g‘azali ko‘chirilgan. Mazkur g‘azallar 909/2, 8725 raqamli manbalarda mavjud emas. Demak, bu qo‘lyozmadagi g‘azallar soni 178 tani tashkil etadi.

35[a]-36[a] sahifalarda shoirning *“Bo‘lg‘on taxti adolat uzra doim hukmronlar, Qading g‘amida qumri kibi aylaramizhor”* misralari bilan boshlanuvchi 2 ta mustazodi ko‘chirilgan.

Qo‘lyozmaning 36[a-b] sahifalari oralig‘ida bitta 11 baytli murabba ko‘chirilgan bo‘lib, quyidagi band bilan boshlanadi:

Alo, ey shahanshohizar rinrikob,
Jahon boricha bo‘lg‘osiz komyob,
Bo‘lub taxti adluzraizzatmaob,
Mudomo‘lfarahlig‘bilabahrayob.

Mazkur murabba 7092, 6681 raqamli qo‘lyozma manbalarda ko‘chirilgan. 909/2, 8725 raqamli manbalarda uchramaydi. 36[b]- 44[a] sahifalari orasida Sa’diyning 1 ta forsiy va 13 ta turkiy muxammasi ko‘chirilgan. Muxammaslar 36[b]-37[a] sahifalarda 8 baytli *“Man, ki yak sargashtaiishqamazavqotammapo‘rs”*, 37[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Forig‘o‘lmadidahrningo lomasqomi* bila”, 38[a-b] sahifalarda 9 baytli *“Zihi Qodirki aylabdahr aro sun’iajabpaydo”*, 38[b]-39[a] sahifalarda 9 baytli *“Bu dam aylab manga bazmim aro tarkisitam kelgil”* 39[a-b] sahifalarda 5 baytli *“Ma’shuqg‘abuko‘nglumixushetdirabilmam”* 39[b]-40[a] sahifalarda 5 baytli *“Tez etardar dimo‘tin husninga oro berushing”,* 40[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Lutf etib manga bu dam jomi vasling ehsonqil”,* 40[b]-41[a] sahifalarda 7 baytli *“Zihialtofi Haq bo‘lmish mani bechora g‘ahamdam”,* 41[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Zihi sariririsolat uzra erur sen shoh”,* 41[b]-42[a] sahifalarda 7 baytli *“Aylar erdimorzu ul chashmifatton mujdasin”,*42[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Borib ul yorijonoldig‘a man zor”*, 42[b]-43[a] sahifalarda 5 baytli *“Holimajavr-u sitamlarniravoko‘rmak nedur?”,* 43[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Bihamdillah, mani mahzung‘alutfibehisob aylab”,* 43[b]-44[a] sahifalarda 7 baytli *“Ey ko‘ngul, yuz yilg‘i rohat birdamig‘a arzimas”* misralari bilan boshlanuvchi muxammaslari ko‘chirilgan. Bundan tashqari 37[a-b] sahifa hoshiyasida ham yana bitta 11 baytli *“Hamisha kavkabi baxtimo‘zing ma’bud qil, yo Rab”* misrasi bilan boshlanuvchi muxammasi ko‘chirilgan.

44[a] sahifada muxammaslar yakunlanib musaddaslar boshlangan. 44[a]-45[a] sahifalar oralig‘ida 11 baytli *“Ey adlsariri uzra sulton”,* 45[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Ne sitamlarni manga bucharxixunxorayladi”*, 45[b]-46[b] sahifalarda 7 baytli *“Salom ul sarvigul ruxsorimizg‘a”*, 46[b] sahifada 5 baytli *“Soqiyo, qo‘ymay ko‘ngulda zarrade karmonimiz”*, 7 baytli 47[a-b] sahifalar oralig‘ida *“Alo, eyshohi odil, koni irfon”* misralari bilan boshlanuvchi musaddaslar ko‘chirilgan.

47[b]-49[a] sahifalar oralig‘ida 11 baytli *“To jahon bor inchabo‘lg‘ay ul shahi shohonimiz, Uldurur taxti xilofatda Skandar shonimiz”, “Ey taxti adolat uzra sulton, Dargohinga mehr-u mohdarbon” matlali musabba’ko‘chirilgan.*

49[a] sahifadan ijodkor masnaviylari boshlangan. 49[a]-50[b] sahifalar oralig‘ida 49 baytli *“Oning ismi bilanomim binosi, Ki yo‘qdur vasfining hech intihosi.”,* 50[b]-51[b] sahifalar oralig‘ida 53 baytli *“Sano o‘lsunonga hamd-u sanoyish, Ki ondindur bori ishga kushoyish.” Matlali masnaviy ko‘chirilgan.*

Mazkur devon so‘ngida 3 ta qasida ko‘chirilgan. Birinchi 37 baytli qasida 51[b]-52[b] sahifalar oralig‘ida ko‘chirilgan bo‘lib, quyidagi baytlar bilan boshlanadi:

Sano ul Xudoyimg‘abo‘lsun nisor,
Kamin bandasidur bari tojdor.

Ikkinchi qasida 37 baytdan iborat bo‘lib qo‘lyozmaning 52[b]-53[b] sahifalar orasida ko‘chirilgan. Qasida matlasi quyidagicha boshlanadi:

Xudovando, boribandangg‘aqilg‘illutfilaehson,
Nasimi rahmatingding‘unchako‘ngliniqilxandon.

Uchinchi qasida 31 baytdan iborat bo‘lib qo‘lyozmaning 53[b]-54[a] sahifalar orasida ko‘chirilgan. Qasida matlasi quyidagicha boshlanadi:

Holima lutf-u karamlaray labon, ey soqiyo,
To‘ldurub gulrang may tutg‘ilqadahbirla mango.

Qo‘lyozma 54[a] sahifada quyidagi kalafon bilan yakunlangan:

Alhamdulilloh valmin nahushbu devon Sa’diyni kimbo amri sultoni zamon va nodiri-d-davrona’ni Abulmuzaffar valmansur Abulg‘oziy Sayyid Muhammad Rahim Bahodirxon soniy doma davlatu huvashav katuhuning farmoni oliylari bila sana bir ming uch yuz yigirma yetti(1327 raqam holatda berilgan) lanchiyilimohish avvalningo‘nlanchisi chorshanbi kuni erdikim Mulla Boltaniyoz al mutaxxallis bi-Nadimiyvaladi Usta Qurbonniyoz yozib itmomg‘a yetkurdi. Tammatulkitobbiavni malikil Vahhob

6681/1 raqamli manba.ﺩﻳﻭﺍﻧ ﺳﻌﺩﻱ (Devoni Sa’diy). Qo‘lyozmaning o‘lchami 28x17, 5 sm. Asosiy matn fabrika qog‘ozida chiroyli nastaliq xatida ko‘chirilgan. Yaxshi saqlangan. Har bir sahifada poygirlar berib borilgan. G‘azallar raqamlangan. Asosiy matnda Sa’diyning 172 ta g‘azali ko‘chirilgan. Ammo sahifa hoshiyalarida ham Sa’diyning birnecha g‘azallarini uchratishimiz mumkin. Ijodkor g‘azallari 1[b] sahifadan 32[b] sahifalar oralig‘ida keltirilgan. 2[b]-3[a] sahifalar hoshiyasida 3 ta 7 baytli *“Ey jamoling oftobi olam orodur manga”, “Naylayin xurshedni ul mohrux soro‘lmasa”, “Qilding manga javr-u jafo, ey mahliqo, ey mahliqo”* 4[a] sahifa hoshiyasida 1 ta 9 baytli *“Lutfi behad holizorimg‘ aqilib, ey mohtob”* 4[b] sahifa hoshiyasida 1 ta 7 baytli *“Aylab manga lutfing ayon, ey no‘shlab, ey no‘shlab”*, 11[b]-12[a] sahifa hoshiyasida 2 ta 7 baytli *“Jamoling, ey qumr ital’at, jahon g‘aziyna tafzodur” “Jamoling mehri, ey dilbar, sening sham’i gulistondur”* 25[a] sahifa hoshiyasida 1 ta 7 baytli *“Manga rahm aylab ul xurshid tobon nega kelmassan* 25[b]-26[a] sahifa hoshiyasida 2 ta 7 baytli *“Gul yuzing shavqida har dam aylabon oh-u fig‘on”, “Ishqing g‘amidin, ey pari, har dam qilib oh-u fig‘on”* 1 ta 15 baytli *“Ey malohat avji uzra ne ajab shahbozsan”,* misralari bilan

boshlanuvchi g‘azallari ko‘chirilgan. *“Ey malohat avji uzra ne ajab shahbozsan”* misrasi bilan boshlanuvchi g‘azali 25[a] sahifa hoshiyasida 7 bayt tarzda ko‘chirilgan, ammo ushbu g‘azal misralari qizil siyohda tekis chiziq bilan o‘chirilgan. Keyingi sahifa hoshiyalarida esa 15 bayt qilib keltirilgan.

32[b] sahifada g‘azallar yakunlanib, 33[a] sahifadan shoirning *“Bo‘lg‘on taxti adolat uzra doim hukmronlar, Qading g‘amida qumri kibi aylaram izhor*” misralari bilan boshlanuvchi mustazodlari ko‘chirilgan.

34[a-b] sahifalarda *“Forig‘ o‘lmadi dahrning olomasqomi* bila”, 34[b]-35[a] sahifalarda 9 baytli *“Zihi Qodirki aylabdahr aro sun’i ajab paydo”*, 35[a-b] sahifalarda 9 baytli *“Bu dam aylab manga bazmim aro tarkisi tam kelgil”* 35[b]-36[a] sahifalarda 5 baytli *“Ma’shuqg‘a bu ko‘nglumi xushetdir abilmam”* 36[a-b] sahifalarda 5 baytli *“Tez etar dardimo‘tinhusninga oro berushing”,* 36[b]-37[a] sahifalarda 7 baytli *“Lutf etib manga bu dam jomi vasling ehsonqil,”,* 37[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Zihi altofi Haq bo‘lmish mani bechorag‘a hamdam”,* 37[b]-38[a] sahifalarda 7 baytli *“Zihisarirriri solat uzra erursen shoh”,* 38[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Aylar erdi morzu ul chashmi fatton mujdasin,”* 38[b]-39[a] sahifalarda 7 baytli *“Borib ul yorijon oldig‘a man zor”*, 39[a-b] sahifalarda 5 baytli *“Holi majavr-u sitamlarni ravo ko‘rmak nedur?”*39[b]-40[a] sahifalarda 7 baytli *“Bihamdillah, mani mahzung‘a lutfi behisobaylab”*40[a-b] sahifalarda 7 baytli *“Ey ko‘ngul, yuz yilg‘i rohat birdamig‘a arzimas”*, misralari bilan boshlanuvchi muxammaslari ko‘chirilgan. Bundan tashqari shoirning 34[a-b] sahifa hoshiyasida ham bitta “Man, ki yak sarkashtai ishqa mazavqotammapo‘rs” misrasi bilan boshlanuvchi forsiy muxammasi ham mavjud.

34[b]-35[a] sahifa hoshiyasida esa 11 bandli “Alo, ey shahan shohizarrinrikob,” misrasi bilan boshlanuvchi murabba ko‘chirilgan.

Mazkur qo‘lyozmada Sa’diyning 5 ta musaddasi ko‘chirilgan. 40[b]-41[a] sahifalar oralig‘idagi *“Salom ul sarvigulruxsorimizg‘a”* musaddasi 7 banddan, 41[a-b] sahifalar oralig‘idagi *“Soqiyo, qo‘ymay ko‘ngulda zarra dekarmonimiz”* 5 banddan, 41[b]-42[a] sahifalar oralig‘idagi *“Alo, ey shohi odil, koniirfon”* 7 banddan iborat. Shuningdek, 40[b]-41[b] sahifa hoshiyasidagi *“Ey adl saririuzra sulton”* musaddasi 11 banddan, 41[b]-42[a] sahifa hoshiyasidagi *“Ne sitamlarni manga bucharxi xunxor ayladi”* 7 banddan iborat. Birinchi musaddas quyidagi band bilan boshlanadi:

Salom ul sarvigulruxsorimizg‘a,
Salom ul ko‘zlari bemorimizg‘a,
Salom ul xush shakar guftorimizg‘a,
Salom ul yori xushatvorimizg‘a,
Karam aylab bu holizorimizg‘a,
Salom ayt, qosid, ul dildorimizg‘a.

42[a]-43[b] sahifalarda shoirning birinchi 11 bandli *“To jahon borincha bo‘lg‘ay ul shahi shohonimiz”* hamda 43[b]-44[a] sahifalarda ikkinchi 6 bandli *“Ey taxti adolat uzra sulton”* misralari bilan boshlanuvchi musabbasi ko‘chirilgan. Ikkinchi musabba aslida 7 banddan

iborat Ammo 7092, 6681 raqamli manbalarda musabbaning 6 bandi ko‘chirilib, quyidagi ikkinchi bandi tushirilib qoldirilgan:

Ey mehri malohat osmoni,
V-eyoshiqi jism zorjoni,
Hajringo‘tidabunotavoni,
Ko‘kdinoshar oh ilafig‘oni,
Tark aylaxudouchunjafoni,
Bu zor-u hazing‘alutfetibon,
Vasling mayini onga karamqil.

[Ushbu band 909/2 raqamli manba asosida tiklandi. 7092 raqamli manbada mavjud emas.]

44[a]-45[a] sahifalarda 49 baytli *“Oning ismi bilanomim binosi”*, 45[a]-46[a] sahifalarda 37 baytli *“Sano ul Xudoyimg‘a bo‘lsun nisor”* va 44[a]-45[a] sahifalar hoshiyasida ham bitta 53 baytli *“Nisoro‘lsunonga hamd-u sanoyish”* misralari bilan boshlanuvchi masnaviylari ko‘chirilgan.

46[a]-47[a] sahifalarda *“Xudo vando, boribandang g‘aqilg‘illutfila ehson”*, 47[a-b] sahifalarda *“Holima lutf-u karamlaraylabon, ey soqiyo”* misralari bilan boshlanuvchi qasidalar ko‘chirilgan.

47[b] sahifada qo‘lyozma quyidagi kalafon bilan yakunlanadi:

Kotib mulla Karimbergan Devon ibn Rahmonbergan marhumiy sanayi bir ming uch yuz yigirma beshlanchiyili.

Xulosa qilib aytganda, shoir asarlarining monografik tavsifini yaratish orqali ijodkor lirik merosi manbalari xususidagi ilmiy mulohazalarni asoslash matnshunoslik sohasining dolzarb vazifalaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo‘lyozma № 909/2
2. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo‘lyozma № 7092
3. O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. Qo‘lyozma № 6681/1
4. Ҳакимов М. (2013). Шарқ манбашунослиги луғати. – Тошкент: Давр пресс. – Б. 496.
5. Навоий асарлари луғати (Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов). (1973) Тошкент: Адабиёт ва санъат. – Б. 784.

AMERIKA ILMIY FANTASTIKASIDA TEXNOLOGIK TARAQQIYOT VA INSONIYAT TAQDIRI MASALASI TASVIRI

Ko‘chimov U.Q.
Alfraganus universiteti, Toshkent shahri

XX asr o‘rtalarida axborot texnologiyalarining rivojlanishi va kompyuterlarning inson hayotiga chuqur kirib borgani hech kimga sir emas. Bu esa fantastikada axborot texnologiyalari va kompyuterlar masalasini yetakchi mavzulardan biriga aylantirdi. “Ko’plab hikoyalarda mashinalarxatoga moyil mavjudotlar sifatida tasvirlangan. Ular odatda yaxshi tasvirlansa-da, ma’lum sharoitlarda yovuzlashib, o’z yaratuvchilarini yo’q qilishga intilardi. Ko’pchilik tanqidchilar bu hikoyalarni insoniyat dunyosini egallab olgan begona mashina va mavjudotlar sifatida talqin qilishdi”[1-37]. Shu bilan birga, axborot texnologiyalariga boshqacha qarash ham shakllandi. Mashinalar dunyoni ma’lumotlar bilan to’ldiradigan va ularga kirish imkonini beradigan faol, o’ta ongli mavjudotlar sifatida tasavvur qilindi. Bu mashinalar ijtimoiy o’lchamga ega bo’lib, dunyoni tuzimlashtirardi, ammo g’ayritabiiy tus olmasdi.Ular Amerika sanoatida markaziy o’rin egallagan ijtimoiy mashinalar sifatida tasvirlandi.“Ko’pchilik tanqidchilar bu hikoyalarni texnologiya va uning ijtimoiy oqibatlariga nisbatan sodda va g’ayratli munosabat ifodasidek talqin qilishdi. 1950-yillarning oxirida Amerika ilmiy fantastikasida keng tarqalgan mavzu uzoqdagi Nuh yoki xudo vazifasini bajaradigan kompyuter, mashina yoki o’ziga xos qurilmaedi.Bu hikoyalar ulkan koinotda kechardi.Mashina uzoqdan insoniyat e’tiborini tortib, o’z mavjudligini ko’rsatar va insoniyatga ma’lum yo’nalish berardi” [2-255-277].

Insoniyat doimo o’zi yaratgan vositalarga ikki xil munosabatda bo’lib kelgan.“Biz gen muhandisligi, fikrlovchi mashinalar va virtual olamlarga kirishning imkoniyatlaridan hayratga tushamiz, biroq ayni paytda bu yangi texnologiyalar bizni esankiratib qo’yishi mumkinligi haqida sergak tortamiz. Bir tomondan, o’zimiz yaratgan vositalar bizni o’ziga rom etadi va o’zgartiradi, boshqa tomondan esa ulardan qo’rqamiz va ularning ta’siridan qochishga intilamiz” [3-10].

Inson va texnologiya o’rtasidagi munosabat Amerika ilmiy fantastikasining asosiy mavzularidan biridir. Texnologiyaning madaniyatga qanday ta’sir ko’rsatishi haqidagi falsafiy fikrlar ilmiy-fantastik adabiyotdan kelib chiqadi.Ilmiy-fantastik asarlar mualliflari o’z hikoyalari orqali insoniyatning zamonaviy holatini va inson bilan texnologiya o’rtasidagi shakllanayotgan munosabatlarni qayta talqin qiladilar. Ular hikoya qilgan voqealar ko’pincha texnologiyalarning to’xtovsiz rivojlanishi nazorat qilinmasa, qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligi haqida madaniy ogohlantirish vazifasini bajaradi. Aniqroq aytganda, matnda keltirilgan dalillar texnologiya va insoniyat bilan bog’liq ilmiy-fantastik xususiyatlarni tahlil qiladi. Bu hikoyalarning syujeti zamonaviy madaniyatda mavjud bo’lgan texnologiyaga nisbatan qo’rquv va shubhalar bilan qanday bog’liqligiga alohida e’tibor qaratiladi.

Yillar davomida gen muhandisligi, kompyuterlar, robototexnika va internet sohalarida texnologiyaning keskin rivojlanishi atrof-muhit tanazzulini keltirib chiqardi, ekologik muammolar kelib chiqardi, ish o'rinlarini yo'qotdi, jamiyatdagi hokimiyat markazlarini larzaga soldi va jamoat aloqalarini chalkashtirib yubordi. Texnologiya rivojlanib, inson hayotiga chuqur kirib borgan sari, bir paytlar insoniyatni texnologiyadan ajratib turgan chegara xavfli darajada yupqalashdi Pirovardida, aynan eskirib qolish va insoniy mohiyatni yo'qotishdan qo'rqish texnologiya kelajagini mujmal qilmoqda. Texnologiyaning ko'lami va tezligi bir vaqtlar inson tabiati bilan bog'liq bo'lgan muammolarni yengib o'tsa, insoniyat taqdiri nima bo'ladi? Mashinalar qachonlardir fikrlay oladimi?Ular qachondir his-tuyg'uga ega bo'ladimi?Mashinalar dunyoni egallab oladimi? Bunday savollar katta xavotir uyg'otdi, shu bilan birga Amerika ilmiy-fantastik adabiyoti hamda kinosining g'aroyib muvaffaqiyati texnika va insoniyat kelajagi haqidagi madaniy havotirlanishning yaqqol isboti bo'la oladi.

Merriam-Webster lug'atiga ko'ra, "ramziylik - bu ramzlardan foydalanish san'ati yoki amaliyoti bo'lib, ayniqsa narsalarni ramzlar yoki an'anaviy bog'liq ranglar orqali ifodalashdir" [4-298]. Bu so'z, metafora va mif bilan bir qatorda, ilmiy fantastikada ramziylik va metaforani muhokama qilishda muhim atamalardan hisoblanadi. "Metafora bir narsa boshqa narsa sifatida tavsiflanganida yuzaga keladi, masalan, "hayot - sayohatdir". Mif esa metafora kengaytirilganda va hikoyaga aylantirilganda paydo bo'ladi, misol uchun, "hayot sayohatida ko'plab qisqa yo'llar bor...".Ilmiy fantastika ramziylikni talab qiladi, aks holda u oddiy fantaziyaga aylanib qoladi. Shu maqsadda raqamlar begunohlik, voyaga yetganlik va qo'rquvni ramziy ma'noda ifodalash uchun ishlatiladi. Barcha insonlar bular bilan kurashishga majbur, chunki bu ramzlar insoniyatning umumiy qismatini anglatadi" [5-59].

Le Ginning eng mashhur romanlari "Zulmatning chap qo'li" va "Tashlandiqlar" insoniyat yaratgan manzaralar butun qamrovini, xalqlar va tillarda ko'pincha afsonaviy tuyuladigan ibtidoiy bevositalik bilan tasvirlaydi. Ifoda, tasvir va muloqotning ravshanligi badiiy adabiyot chegarasidan chiqib, uni anglaganlar uchun haqiqat jarangiga ega. Le Guin romanlari insoniyat tafakkuriga o'zgartirilgan voqeliklar, ijtimoiy tuzilmalar hamda fazo va vaqt haqidagi tasavvurlar nuqtayi nazaridan, xoh begona madaniyatlar orqali, xoh tanish narsalar bilan uyg'unlashgan voqeliklar orqali berilgan bo'lsin, muammo ko'ndalang qo'yadi. Le Guin o'z romanlarida ko'zga ko'rinadigan, sezgir dunyoning boy madaniyatlari, tarixi va tillariga boy bo'lgan muhitda inson tajribasini mavhumlashtirishga undaydi. Texnologik jihatdan rivojlangan Keshlar uchun shunchaki qiziqarli hodisa bo'lgan yo'q bo'lib ketgan irqning qoldiqlari afsonaga aylanadi va Keshning "Yuraklar" va "Ovozlar" madaniyatidagi azaliy bo'linishni aniqlash vositasiga aylanadi, bu esa o'tmishni og'riqli qayta tiklashni talab qiladi.Bu ilmiy fantastika va shunday fantastik asarlar ta'sirida shakllanayotgan dunyoga bo'lgan qiziqish to'lqinining markazida janrning "globallashuvi" deb atalgan hodisa yotadi. O'tgan o'n yilliklarda kuzatilgan ishonchsizlik va ochiq dushmanlikka qarama-qarshi o'laroq, XXI asr boshlarida ilmiy

fantastika tobora ko’proq inson tajribasining oddiy doirasidan tashqaridagi boshqa dunyolar haqidagina emas, balki real dunyo haqida ham bo’lib bormoqda. Madaniy xulosalardan ustun turuvchi siyosatga chuqur bog’langan, tobora “irqchilikdan xoli” bo’lib borayotgan ilmiy-fantastik adabiyotning eng sara asarlari, ehtimol, bunday yondashuv 1950-yillardagi Amerika adabiyoti doirasidan tashqarida bo’lganligiga ishoradir.

Xulosa qilib aytganda, ilmiy fantastika janri nafaqat kelajak tasvirlarini yaratish vositasi, balki bugungi kunning muhim muammolarini ifodalovchi badiiy platforma sifatida ko’rilgan. Amerika ilmiy fantastikasi inson va texnologiya o’rtasidagi murakkab munosabatlarni yoritishda chuqur badiiy va falsafiy mazmunga ega. Mualliflar zamonaviy jamiyatdagi texnologik taraqqiyotning ijobiy va salbiy oqibatlarini tahlil qilib, uni madaniy ogohlantirish vositasi sifatida ishlatadilar. Ramziylik va metafora orqali insoniyat tajribasining universal jihatlari ko’rsatiladi. Bu esa ilmiy fantastikani faqatgina o’yin yoki tasavvur mahsuli emas, balki jiddiy ijtimoiy-tahliliy janr sifatida qadrlash zarurligini ko’rsatadi.

ADABIYOTLAR:

1. Andreu Wilhite, Rhetorical Theory: Discourse Practices of Utopian Communities. 1999. 37-p.https://repository.lsu.edu/gradschool_disstheses/

2. Jancovich, Mark “Chained to the pendulum of our own mad clockwork”: Science fiction, cyclicality and the new dark age during the Cold War. European Journal of American Culture, 2019. 38 (3). pp. 255-277.

3. Merriam-Webster he New Twelfth Edition America's Most Trusted Dictionary, Extensively Revised & RedesignedArriving Nov. 18 – Preorder Now

4. Clare Herlihy, B. Time, terror and the technological imagination: Frankenstein’s fictional legacy in the scientific age: a thesis presented in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts in English at Massey University, Palmerston North, New Zealand. 2005. p.10.

5. Missroon, D. Speculative Fiction and Speculative Ethics: Society, Science Fiction, and the Thomas Theorem. 2019.p.59.

“HIBAT UL-HAQOYIQ” DA DUNYO OBRAZINING BADIIY-FALSAFIY IFODASI

Khujaeva Sh.
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, Toshkent shahri

Kirish. Turkiy adabiyot tarixida “dunyo” obrazining badiiy talqini asrlar davomida ma’naviy-falsafiy mazmun bilan boyib borgan. Ayniqsa, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Ahmad Yassaviy singari mutafakkirlar ijodida “dunyo” timsoli nafaqat ijtimoiy-axloqiy mazmunda, balki chuqur falsafiy-estetik konsepsiyada namoyon bo‘ladi.

Xususan, Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida bu obrazni mustaqil falsafiy mavzu darajasiga ko‘tarib, unga alohida bo‘lim bag‘ishlagan ilk turkiy shoirlardan biridir. Uning dunyo haqidagi qarashlari Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asarida shakllangan an’anaviy ramzlardan oziqlansa-da, mazmun jihatidan mustaqil konsepsiyani ifodalaydi. Yugnakiy dunyoni turli ramziy timsollar orqali tasvirlab, bu timsollar vositasida hayotning o‘tkinchiligini, inson amallari natijasining oxiratda namoyon bo‘lishini, zohir va botin o‘rtasidagi tafovutni teran falsafiy ma’noda ifodalaydi.

Yugnakiy ijodidagi ushbu ramziy talqinlar turkiy didaktik adabiyotda dunyo masalasining mustaqil badiiy konsepsiyasini shakllantirgan bo‘lib, u orqali muallif o‘quvchini o‘tkinchi hayot zavqlariga mahliyo bo‘lmaslikka, balki ilohiy haqiqatni anglashga da’vat etadi.

Asosiy qism. Ahmad Yugnakiy ijodida dunyo obrazining talqini avvalambor uning didaktik yo‘nalishga asoslangan she’riy uslubi bilan ajralib turadi. Muallif “Hibat ul-haqoyiq” asarida dunyo obraziga alohida e’tibor qaratib, unga maxsus bo‘lim ajratgani bilan Yusuf Xos Hojibdan farq qiladi. Bu esa Yugnakiyda dunyo masalasiga yondashuvning mustaqil konsepsiyaga aylanganini ko‘rsatadi. Asarning uchinchi bo‘limidagi boblar mos ravishda “Dunyoning o‘zgarib turishi haqida” hamda “Dunyoga muhabbat qo‘yish xatolarning boshi ekanligi haqida Payg‘ambar sallallohu alayhi vasallam so‘zi” deb nomlanadi. Bob sarlavhalarining o‘ziyoq muallifning dunyo masalasiga qanchalik aniq va tizimli yondashganini ko‘rsatadi. “Dunyoning o‘zgarib turishi haqida”gi bobi dunyoni ramziy obraz sifatida “karvonsaroy”ga qiyoslash bilan boshlanadi:

*Dunyo – **karvon saroy**: kelgan ketgusi, Hamma ham unga bir qo‘nib o‘tgusi. Bir karvon bir yerdan chiqqanda yo‘lga, Bir karvon manzilga borib yetgusi* [Yugnakiy A., 2022. – 586].

She’rda qo‘llangan “karvonsaroy” timsoli orqali dunyo, “karvon” orqali inson, “yo‘l” orqali hayot, “manzil” timsoli orqali oxirat nazarda tutilgan bo‘lib, unda dunyo oxirat safariga otlangan “yo‘lovchi” – insonning bir necha lahzalik orom topuvchi muvaqqat manzili sifatida yorqin gavdalantirilgan. Ahmad Yugnakiy ushbu ramziy tasvir vositasida o‘quvchini dunyo hayotining mohiyati va undagi avlodlar almashinuvi haqida teran tafakkur qilishga undaydi. Shuningdek, muallif ushbu fikrni mashhur hadis – “اَيْنُ‌دلا ةَرِخآلا ُةَعَرْزَم” (“Dunyo – oxiratning ekinzoridir”) mazmuni bilan bog‘laydi:

***Ekinzor** deb aytdi dunyoni Rasul, Unda ekin ekkan ko‘tarar xirmon.* [Yugnakiy A., 2022. – 586].

Ushbu baytda istifoda etilgan “ekinzor” va “xirmon” ramzlari kuchli falsafiy yuklamaga ega. “Ekinzor” bu dunyodagi hayotiy maydon bo‘lib, unda insonning har bir amali - ezgu niyat, halol mehnat, axloqiy fazilatlar “ekin” timsolida tasvirlanadi. “Xirmon” esa oxirat manzarasini ifodalab, bu dunyodagi amallar samarasining oxiratda yuzaga chiqishini, ya’ni inson bu dunyoda qilgan amallariga ko‘ra oxiratda jazolanib yoki mukofotlanishini bildiradi.

Shundan so‘ng Ahmad Yugnakiy dunyoning o‘tkinchi mohiyatiga alohida e’tibor qaratadi. Hayot har qancha shirin va jozibador bo‘lmasin, uning davomiyligi muqarrar

emas, balki vaqtinchadir. Bu fikr quyidagi baytda “yel” ramzi orqali obrazli tarzda ifoda etiladi:

O‘tkinchidir ushbu dunyo lazzati, ***Yel****dek kechar uning shirin muddati.* [Yugnakiy A., 2022. – 586].

Mazkur baytda “dunyo lazzati” degan ibora hayotning zavq-shavq, boylik, shon-shuhrat, farovonlik kabi zohiriy ne’matlarini anglatadi. Shoir bu ne’matlarning shirinligini inkor etmaydi, balki ularning barqaror emasligi, o‘tkinchiligini ta’kidlaydi. Ayniqsa, “yel” obrazining qo‘llanishi bejiz emas. “Yeldek kechmoq” iborasi - Sharq poetikasida tez o‘tib ketuvchi hodisalar uchun ishlatiladigan an’anaviy tashbehlardan bo‘lib, u vaqtning beqarorligi, o‘zgaruvchanligi va boshqarib bo‘lmas tabiati bilan bog‘liq. Yel - moddiy jihatdan tutib bo‘lmaydigan, doim harakatda bo‘lgan, bir holatda turmaydigan unsur. Shu nuqtai nazardan, baytda dunyo lazzatlarining insonga uzoq davom etmaydigan, bir lahzalik zavq ekani ta’kidlanadi. Ular yel kabi keladi va yel kabi ketadi. Baytdagi “shirin muddat” iborasi esa hayotning jozibali davrlari - yoshlik, baxt, salomatlik, mol-davlat kabi holatlarning vaqtinchaligiga ishora qiladi. Shunday qilib, ushbu baytda hayotning beqaror tabiati va uning ne’matlariga haddan ortiq mahliyo bo‘lmaslik g‘oyasi ramziy shaklda ifoda etilgan. Muallif bu orqali o‘quvchini doimiy bo‘lmagan dunyo zavqlariga ko‘r-ko‘rona ergashmasdan, oxiratga tayyorgarlik ko‘rishga undaydi.

Shu bilan birga, Ahmad Yugnakiyda Yusuf Xos Hojib tomonidan turkiy yozma adabiyotda asos solingan an’ana – dunyoni ayol qiyofasida tasvirlashning o‘ziga xos ifodasini ko‘rish mumkin. Xususan, A.Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida ushbu timsolni yangi poetik vositalar bilan boyitib, undan chuqur ma’naviy-ma’rifiy g‘oyalarni ifodalashda foydalanadi. Quyidagi parchada bu hol ko‘zga yaqqol tashlanadi:

Dunyo goh ***qosh qoqar****, goh qovoq solar, Bir qo‘lida asal, birida zahar. Asal bilan totli qilib taoming, Ortidan zaharli qadahni tutar. Goh niqobin olib, dunyo yuz ochar, Quchguday bo‘lib qo‘l yozaru qochar.* [Yugnakiy A., 2022. – 587].

Yusuf Xos Hojibda dunyo ayol timsolida “ko‘z suzish” orqali o‘ziga maftun etsa, Ahmad Yugnakiyda bu holat “qosh qoqar”, “yuz ochar”, “qo‘l yozar” kabi poetik kinoya va tashbehlar orqali yanada murakkab shaklda ifodalanadi. Har ikki tasvirda ham Sharq poetikasida ayol go‘zalligining tashqi alomatlari ramzga aylantirilib, ular vositasida joziba va aldovning o‘zaro uyg‘unligi ifodalanadi. Biroq Yugnakiy bayonida dunyo timsolidagi ikkiyuzlamachilik yanada keskin va dramatik tarzda tasvirlanadi: u “bir qo‘lida asal, bir qo‘lida zahar” tutgan holatda gavdalanib, bu ramziy qiyofa insonni chalg‘ituvchi tashqi latofat ortidagi botiniy halokatni anglatadi. Ushbu qarama-qarshi obrazlar zohir va botin o‘rtasidagi tafovutni chuqur falsafiy ma’no bilan yoritadi.

Yusuf Xos Hojib dunyoni zohiran “yasangan kelin”, botinan esa xunuk, qilmishlari jafo bo‘lgan qari kampir qiyofasida tasvirlasa, A.Yugnakiy esa uning mohiyatidagi ikkiyuzlamachilikni yanada murakkab ramziy kontrastlar – zahar va asal, niqob va ochiq yuz kabi qarama-qarshi obrazlar orqali yoritib, ramziy ifodaning estetik qamrovini kengaytiradi. Har ikki adibning ramziy obrazlari o‘zida chuqur falsafiy tafakkurni

mujassam etib, insonni dunyoga haddan tashqari berilmaslikka, balki uning botinida yashiringan mohiyatni anglashga undaydi.

Shuningdek, “Hibat ul-haqoyiq”ning boshqa o‘rinlarida ham “Qutadg‘u bilig” bilan ma’naviy-estetik hamohanglikni ko‘rish mumkin. Xususan, Ahmad Yugnakiy ham Yusuf Xos Hojib singari dunyoning o‘tkinchi tabiatini ifodalashda “tush” va “qush” kabi ramziy obrazlardan foydalanadi. Biroq u bu timsollarni yanada boyitib, ularning qatoriga “bulut” va “yel” singari tabiat manzaralari orqali kuchli poetik ma’no yuklaydi:

Ko‘klam buluti *yo* ***tush****dek omonat, Baxt* ***yel****dek tez kechar yo* ***qush****dek uchar.* [Yugnakiy A., 2022. – 587].

Mazkur baytda “ko‘klam buluti” va “tush” timsollari orqali dunyoning o‘zgaruvchan, omonat tabiati ta’kidlansa, “yel” va “qush” ramzlari orqali baxtning tez o‘tuvchanligi, inson hayotida barqaror saodat yo‘qligi aks ettirilmoqda.

Shu bilan birga, “Hibat ul-haqoyiq” asarida dunyo ilk bor ilon timsoli orqali talqin etiladi. Bu ramz Ahmad Yugnakiygacha bo‘lgan adabiy an’analarda uchramaydi va muallifning dunyoga nisbatan o‘ziga xos estetik-ramziy qarashlarini ifoda etadi:

Ilon*dek dunyoning ishi sehr-jodu, Yuvosh deb aldanma, ichi liq og‘u.* [Yugnakiy A., 2022. – 587].

Ushbu baytda “ilon”, “sehr-jodu”, “aldov”, “og‘u” kabi timsollar bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda chuqur ma’naviy-falsafiy mazmun hosil qiladi. Ilon timsoli Sharq tafakkurida qadimdan xavf, makr, yashirin tahdid belgisi bo‘lib kelgan. Ayniqsa, Sharq mifologiyasi va afsonalarida sehr-jodu ilon obrazi bilan chambarchas bog‘liq: jodugarlar odatda o‘z sehrlarini aynan ilon yordamida amalga oshirganliklari haqida ko‘plab rivoyatlar mavjud. Ahmad Yugnakiy ushbu madaniy arxetipdan foydalangan holda, dunyoni aynan ilon sifatida tasvirlash orqali uning sehr-jodu bilan bog‘liqlik xususiyatiga e’tibor qaratadi va o‘quvchiga dunyoning zohiriga aldanmaslik, uning mohiyatiga teran nazar solish zarurligini uqtiradi.

Yugnakiy ijodida dunyo mavzusining talqiniga xos bo‘lgan yana bir muhim xususiyat shuki, muallif asar davomida dunyoning butun mohiyatini oshkor etgani holda, asarning “Oxirgi bo‘lim”ida butun insoniyatni dunyoni ayblamaslikka chaqiradi. Zero, dunyodagi har bir hodisa o‘z-o‘zidan sodir bo‘lmay, balki Allohning irodasi va taqdiri bilan bog‘liqdir:

Dunyoni ayblama, ey nodon kishi,
Allohning qo‘lida taqdirning ishi.
Tuzoqqa yetaklar kiyikni taqdir,
Taqdirdan oyoqqa tikan kirishi. [Yugnakiy A., 2022. – 598].

She’rning *“Allohning qo‘lida taqdirning ishi”* misrasi Qur’oni karimda ifodalangan “kulli shay’in bi-qodar” (“har bir narsa belgilangan taqdir bilan ro‘y beradi”) g‘oyasini ifoda etadi: *“Biz albatta har narsani belgilangan taqdir bilan yaratdik”* (Qamar, 49). Bu yerda dunyoda sodir bo‘layotgan hodisalarni ayblashdan ko‘ra, ularni ma’naviy tafakkur bilan qabul qilish zarurligi uqtiriladi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Ahmad Yugnakiy “Hibat ul-haqoyiq” asarida “dunyo” obrazini tasvirlash orqali inson va borliq o‘rtasidagi murakkab ma’naviy munosabatni badiiy-falsafiy darajada ochib beradi. Shoir nazarida dunyo zohiran jozibador va orzu-havaslarga boy ko‘rinsa-da, aslida u inson iymoni, sabri va diyonatini sinovdan o‘tkazuvchi maydondir. Shu jihatdan, “dunyo” ramzi nafaqat o‘tkinchi hayot manzarasi, balki ilohiy haqiqatni anglash sari yo‘l ochuvchi ma’naviy kalit sifatida talqin etiladi.

Yugnakiy dunyo voqeligini Haq taolo irodasining in’ikosi sifatida ko‘rib, borliqdagi har bir o‘zgarish va hodisani Allohning taqdiri bilan bog‘laydi. Shoirning dunyoga bunday nazari tasavvufiy tafakkurning mohiyatiga yaqin bo‘lib, insonni tashqi go‘zallik va lazzat ortidagi botiniy ma’noga nazar solishga, har bir hodisani ma’naviy idrok bilan qabul etishga undaydi.

Ahmad Yugnakiy qo‘llagan ramzlar tizimi – “karvonsaroy”, “ekinzor”, “yel”, “ilon”, “ayol” kabi timsollar orqali dunyoning zohir va botin qatlamlari o‘rtasidagi ziddiyat badiiy vositalar bilan yoritilgan. Bu ramzlar nafaqat tasviriy element, balki o‘quvchini tafakkurga chorlovchi, didaktik xulosaga yetaklovchi ma’naviy belgilar sifatida xizmat qiladi.

Demak, “Hibat ul-haqoyiq” asarida dunyo obrazining talqini oddiy axloqiy nasihat doirasidan chiqib, keng falsafiy mazmun kasb etadi. Yugnakiy o‘z davri uchun xos bo‘lgan ma’rifiy ruhni axloqiy-estetik tafakkur bilan uyg‘unlashtirib, dunyo va inson munosabatiga yangicha badiiy falsafiy qarash olib kirgan. Shu orqali u turkiy adabiyotda “dunyo” obrazining ramziy talqinini yangi bosqichga ko‘targan va keyingi didaktik-irfoniy adabiyot uchun mustahkam asos yaratgan.

ADABIYOTLAR:

1. Abrams, M.H. (1999). A Glossary of Literary Terms (7th ed.). Boston: Heinle & Heinle. – p.311–312.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати (Э.И.Фозилов таҳрири остида). 4 томлик. 2-том. – Тошкент: Фан, 1983.
3. Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq (She’riy tabdil muallifi E.Ochilov) / Turkiy adabiyot durdonalari. 100 jildlik. 3-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – Toshkent: „O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi“ Davlat ilmiy nashriyoti, 2005.

Ahmad Yugnakiy. Hibat ul-haqoyiq (She’riy tabdil muallifi E.Ochilov) / Turkiy adabiyot durdonalari. 100 jildlik. 3-jild. – Toshkent: O‘zbekiston, 2022.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODINING ESTETIK VA FALSAFIY TALQINI SAIDBEK HASANOV TADQIQOTLARIDA

Musaev I.X.
Alfraganus universiteti, Toshkent shahri

Kirish. Saidbek Hasanov o‘z izlanishlarida mumtoz adabiyotni faqat tarixiy manba sifatida emas, balki zamonaviy inson uchun ma’naviy va estetik mushohada maktabi sifatida talqin etadi. Unga ko‘ra, Bobur she’riyati – bu inson ruhining o‘z-o‘zini anglash jarayoni, estetik tafakkur va falsafiy idrok uyg‘unligidir. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolada Hasanovning Bobur lirikasiga nisbatan estetik-falsafiy yondashuvi, ramz va timsollar tizimini tahlil etish uslubi hamda matnni zamonaviy kontekstda talqin qilish tamoyillari ilmiy asosda yoritiladi.

O‘zbek mumtoz adabiyotining ulkan namoyondasi, atoqli shoir, olim va davlat arbobiZahiriddin Muhammad Bobur hayoti hamda ijodi asosan ko‘pchilik adabiyotshunos olimlar tomonidan alohida o‘rganilgan. O‘zbekistondagi bobur shunoslardan Vohid Zohidov, Hamid Sulaymon, Sabohat Azimjonova, Hamidulla Hasanov, Aziz Qayumov, Saidbek Hasanov kabi tadqiqotchilar bu mavzuda katta ishlar qilgan.

Saidbek Hasanov “Boburnoma”, “Xamsa”, “Mashrab devoni” kabi manbalarni tahlil qilganda, ularni qotib qolgan tarixiy manba emas, balki zamonaviy inson uchun axloqiy-falsafiy maktab sifatida o‘rganadi. Masalan, Boburning ichki kechinmalari, haqiqat izlovchi ruhi hozirgi inson uchun ham dolzarbdir [1, b-63].

Aro‘z nazariyasiga oid Mirzo Bobur risolasini mutaxassislar “Mufassal”, “Muxtasar”, “Risolai aro‘z” yoki “Aro‘z risolasi” deb yuritishadi. Yaqin yillargacha bu asar keng jamoatchilikka noma’lum edi. Risola professor Hamid Sulaymon 1968-yili Parij milliy kutubxonasidan keltirgan fotokopiya asosida Saidbek Hasan tomonidan 1971-yili Toshkentda nashr qilindi. Bir yildan so‘ng Moskvada I.V.Stebeleva ham bu asar qo‘lyozmasi fotonusxasini e’lon qildi. Saidbek Hasan tayyorlagan nashrning matbaa saviyasi puxta bo‘lib, u kirill alifbosida ham berilgan. Mutaxassislar bahosicha, Mirzo Boburning bu risolasi aro‘z nazariyasiga oid eng mukammal va nodir tadqiqotdir [2,b-92].

Mazmunni anglash – ramziy va timsollar orqali; Saidbek Hasanov asarlarida ramziy ifodaning estetik-falsafiy ahamiyatiga katta e’tibor qaratiladi. U o‘z izlanishlarida mumtoz shoirlarning ramziy ma’no yaratish mahoratini chuqur tahlil qiladi. Masalan, gul, maysalar, sham’, ko‘hna bog‘, sabo kabi timsollar orqali faqat tashqi manzara emas, balki inson ruhiyati, ilohiy mohiyat va hayot falsafasi tasvirlanadi.

Tahliliy parcha (misol: gul ramzi): Bobur she’rlarida «gul» ramzi ko‘p qirralidir: u ham tabiat go‘zalligining literal tasviri, ham ishq-sufiylik metaforasi va ma’naviy uyg‘onish timsoli sifatida ishlatiladi. Hasanovning estetik-falsafiy tahliliga ko‘ra, gul tabloida ko‘rsatilgan tashqi go‘zallik o‘zining ichki sinonimlari – «ko‘ngulning uyg‘onishi», «ruhning sershovqinligi» va «ma’naviy yangilanish» bilan mos tushadi. Shunday qilib,

gul ramzi Boburning lirik sub'ektining ichki kurashi hamda axloqiy izlanishining badiiy manifestiga aylanadi. (Bobur matni misolida bu xususiyatlar aniq ko'rinadi [3, b-163].

Saidbek Hasanovning estetik-falsafiy yondashuvi adabiy matnni tarixiy hujjat sifatida emas, balki ichki estetik idrok hamda falsafiy mushohada manbai sifatida o'rganishni ilgari suradi. Uning fikricha, Bobur she'riyati – inson ruhiyati qatlamlarining badiiy ifodasi bo'lib, unda tashqi tasvir obyekti ichki ma'no bilan uyg'unlashadi. Shu nuqtai nazardan Hasanov «so'z ortidagi so'z» tushunchasini qo'llab, matn yuzasidagi leksika ortida yotgan intuitsiv, ma'naviy qatlamlarni izlashni metodologik muhim vazifa deb hisoblaydi [4, b-113].

"Mumtoz adiblar ramzlar orqali matnga chuqur, ko'p qatlamli ma'no yuklashgan. Bunday timsollar matnni faqat so'zlar bilan emas, sezgi, tafakkur va ichki intuitsiya orqali anglashni talab qiladi" (S. Hasanov).

Saidbek Hasanov tahlilida Bobur ramzlari; Hasanovning «Bobur she'riyati: Estetik-falsafiy tahlil» asarida shoirning she'riy obrazlarida tabiiy va ruhiy olam bir-biriga bog'lanib ketgan. Jumladan, bahor, ko'hna bog', shamol, oy nur, suv sathi kabi obrazlar o'zida ikki dunyo o'rtasidagi bog'liqlikni ifoda etadi. Hasanov bu ramzlarni so'z ortidagi so'z sifatida talqin qiladi [5, b-35].

Talqin qilish – zamonaviy kontekstda falsafiy yondashuv asosida.

Falsafiy yondashuvning asosiy tamoyillari Hasanovning metodologik asoslari quyidagilarga tayanadi.

Matn va zamon muvofiqligi – Matn zamondan ajralmagan. Har bir davr o'z falsafiy-estetik savollari bilan matnga murojaat qiladi.

Estetik tafakkur vositasida talqin – Matnni o'qishda tafsir emas, idrok ustuvor bo'ladi.

Subyektiv o'quvchi pozitsiyasi – O'quvchi faqat matnni emas, o'zini ham o'qiydi. Shu bois talqin har doim dinamik, ochiq va ko'p qatlamli [6, b-76].

Xulosa. Mazkur tadqiqot davomida Saidbek Hasanovning o'zbek mumtoz adabiyotiga, xususan, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiga nisbatan ilgari surgan estetik-falsafiy va matnshunoslik yondashuvlari tahlil qilindi. Hasanov o'z tadqiqotlarida mumtoz adabiyotni faqat tarixiy yodgorlik sifatida emas, balki zamonaviy tafakkur, ma'naviy izlanish va estetik sezgi uchun muhim manba sifatida baholaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur ijodini tahlil etishda professor Saidbek Hasanovning estetik-falsafiy yondashuvi o'zbek adabiyotshunosligida yangi metodologik bosqichni ifodalaydi. U Bobur lirikasini nafaqat tarixiy manba yoki badiiy yodgorlik sifatida, balki inson ruhiyati va ma'naviy dunyosining badiiy ifodasi sifatida talqin etadi. Hasanovning tadqiqotlarida "so'z ortidagi so'z" tushunchasi, ramz va timsollar tizimi orqali matnning ichki qatlamlari ochiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Hasanov S. Foriğiy she'rlari. // Sharq yulduzi. – 1983, №4.

2. Hasanov S. Bobur she’riyati: Estetik-falsafiy tahlil. – Toshkent: Fan, 2016.
3. Hasanov S. Boburnoma va estetik tafakkur masalalari. // O‘zbek tili va adabiyoti. – 2020, №2.
4. Hasanov S. Hindiston materiallari // Guli. – 1983, №4.
5. Bobur Zahiriddin Muhammad. Boburnoma. – Toshkent: G’afur G’ulom nashriyoti, 2002.
6. Qo‘chqorov Sh. O‘zbek adabiyoti tarixiy-estetik tafakkur manbai sifatida. – Toshkent: Yozuvchi, 2014.

YASSAWIYA TARIQATI HÁM YASSAWIY IZBASARLARÍ

Hámzeev Á.
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Kirisiw. Xoja Axmet Yassawiy (XII ásir) –túrkiy tilles xalıqlardıń orta ásirdegi kórnekli shayırı, oyshılı, islam dúnyasına tanımalı danıshpanı. Ol pútkil ómirin adamdı kámillikke jetkiziwge baǵıshlap, usı maqsette ataqlı «Diywani hikmet» shıǵarmasın jazǵan. Yassawiy–sufizm ádebiyatınıń túrkiy xalıqlar arasındaǵı iri wákili, onıń hikmetleri ádillik, miyrim-shápáát, taqıwalıq, haqıyqatlıq sıyaqlı iygilikli islerge shaqıradı. Ol óziniń ustazı Arıslanbaptan ilahiy ilim úyrenip, sufizm iliminiń tiykarın salǵan. Sufizm iliminiń tiykarǵı maqseti - «tazalıq, ishki ruwxıy páklik», «Haq diydarına jetisiw, oǵan essiz ashıq bolıw». Bul jol Shárıyat, Tariqat, Maǵrifat, Haqıyqat sıyaqlı qaǵıydalar hám basqıshlardan ibarat. Yassawiy iliminiń tiykarǵı mánisi – Jaratqan Allaǵa bolǵan muhabbat, sabır-shıdamlılıq, qánáát hám adamgershilik.

Yassawiy iliminiń tarqalıwı hám izbasarları

Xoja Axmet Yassawiydiń ilimi hám Yassawiya tariqatı Orta Aziya menen Túrkstanda keń tarqalıp, keyinirek Deshti Qıpshaq, Oral, Kavkaz, Anadolı, Balqanǵa shekem jetip bardı. Yassawiy tariqatınıń poeziyalıq usılı Shámsi, Rumiy, Súleyman Baqırǵaniy, Yunus Emre arqalı rawajlanıp, úlken kámillik mektebine aylandı.

1. Súleyman Baqırǵaniy (Hákim ata)

Yassawiy iliminiń eń kórnekli shákirtleriniń biri – Súleyman Baqırǵaniy (Hákim ata). Ol ustazı dúnyadan ótkennen keyin onıń ilimin dawam ettirip, xalıqtı haqıyqat jolına úgit-násiyat etti. Súleyman Baqırǵaniy «Baqırǵan kitabı», «Aqırzaman kitabı», «Bibimáryam» sıyaqlı qunlı miynetler jazǵan. Ol shıǵarmalarında ustazı Yassawiydi ulıǵlap, onıń hikmet dástúriniń forması menen mazmunın sol qálpinde saqlap, suwpılıq jolın úgit-násiyat etti.

2. Yunus Emre

Anadolıdaǵı Yassawiy tariqatınıń eń kórnekli wákili – Yunus Emre (XIII ásir). Onıń suwpılıq filosofiyalıq shıǵarmaları túrik tilinde keń tarqalǵan. Yunus Emre ómiri boyı Axmet Yassawiy tariqatın úgit-násiyat etken tariyxıy tulǵa. Onıń shıǵarmalarınıń tili

hám mazmunı, dástúri Yassawiy mektebiniń dawamshısı ekenin kórsetedi. Yunus Emre Yassawiydiń «Ózińdi tanı» degen pikirin ózine jolbasshı etip alǵan.

3. Basqa izbasarlar

Tariyxta Yassawiydiń ilimin dawam ettiriwshi kóplegen shákirtleri bolǵan, olardıń qatarında: Táptik Ámran, Júnis Ámran, Qul Máshrab, Shámsi, Sayxaliy, Qul Shárip, Shayx Qudaydad, Iqaniy, Qul Ubaydiy, Faqariy Baydawiy, Behbudiy, Qul Nasimiy, Tupayliy, Qasım hám basqalar.

• Muhammed Shaybaniy (1451-1510) –suwpılıq joldı tutqan, «Bahr-ul Xuda» atlı kitap jazǵan hám Axmet Yassawiydi Túrkstannıń piri sıpatında ulıǵlaǵan.

• Ahmad Xaziniy (XVI ásir) –Yassawiy izbasarlarınıń ishindegi eń jetisken nátiyje bergen dóretiwshilerdiń biri. Onıń «Manba ul-abxorfiriy ozil-abror» hám «Javohir ul-abror minamvajil-bihor» miynetleri Yassawiy jolınıń maqseti menen mán-mánisin tolıq tanıtadı. Xaziniy Yassawiydi «Túrkstannıń shayxı, pútkil járiya zikir tariqatı danıshpanlarınıń danıshpanı» dep táriyip legen.

• Suwpı Allayar (XVIII ásir) –Yassawiydi pir tutıp, «Sabat-ul Ájizin» miynetinde oǵan hikmet arnaǵan.

• Maqtımqulı Pıraǵı (1733-1797) – «Qul Qoja Axmet Yassawiy» atlı qosıǵında onı «Qutbul Islam» dep jırlaǵan.

• Qul Ubaydiy – óziniń «Diywan»ında Yassawiydi «Barlıq mashayıq sárdarı», «Hikmet teńiziniń gáwharı» dep táriplegen.

Yassawiy iliminiń qaraqalpaq ádebiyatına tásiri

Xoja Axmet Yassawiy tariyqatınıń tásiri Qaraqalpaq jerine de jetip, ondaǵı shayırlar menen din ǵayratkerleriniń ruwxıy dúnyasına tásir etti. Yassawiydiń «Diywani hikmet»indegi oǵız-qıpshaq tiykarında qáliplesken túrkiy tili qaraqalpaq tiline jaqın bolǵanlıqtan, hikmetleri qaraqalpaq shayırlarına túsinikli hám jaqın boldı. Yassawiy úlgisindegi aruz hám sillabikalıq qosıq ólshemleri hám diniy-filosofiyalıq mazmun qaraqalpaq shayırlarında kórinis taptı. Olarda Yassawiy tariyqatı menen kelip, adamgershilik, táwbe, dúnyanıń jalǵanlıǵı, Allaǵa jaqınlasıw, nápsini tıyıw sıyaqlı temalardı qozǵadı.

1. Ájiniyaz Qosıbay ulı

Qaraqalpaq klassik shayırı Ájiniyaz Qosıba yulı (XIX ásir) ruwxıy miyrası jaǵınan tikkeley Yassawiyge sabaqlas bolıp keledi. Ájiniyaz Maxtumqulı Pıraǵını ustaz sanap, oǵan eliklegende, Maxtumqulı Yassawiydi jol kórsetiwshi shıraǵım dep hikmet arnaydı. Ájiniyaz shıǵarmalarınıń tiykarǵı bóliminde Allaǵa ashıqlıq, diydar kóriw máselesi birinshi orında turadı. Onıń lirikasındaǵı «Janan» (Jannıń iyesi, yaǵnıy Alla) túsinigine ashıqlıq, «jolında qurban bolıw» (nápsini jeńiw, Jaratqandı tanıw) ideyaları klassikalıq suwpılıq lirikasına tán.

2. Berdaq Ǵarǵabay ulı

Berdaq Ǵarǵabay ulı (XIX ásir) - qaraqalpaq ádebiyatındaǵı suwpılıq poeziyanı ruwxıy joqarı dárejege kótere bilgen hám onı bayıtqan klassik shayır. Ol Yassawiy dástúrin

dawam ettirip, shıǵarmalarında iymanlı bolıw, qıyanet jasamaw, xalıqqa xızmet etiw máselelerin birinshi orınǵa qoydı. Berdaq poeziyasında Alla menen adam arasındaǵı ishki sáwbet, táwbe etiw, ádalatqa umtılıw, gúnadan arılıw sıyaqlı suwpılıq poeziyanıń tiykarǵı qaǵiydaları bayqaladı. Yassawiy menen Berdaq eki dáwirde ómir súrsede, shıǵarmalarında ortaq ruwxıy-etikalıq ideyalar menen diniy-filosofiyalıq mazmun birdey bolıp keledi.

Juwmaq. Xoja Axmet Yassawiy túrkiylik musulmanlıq túsinik penen hikmet dástúriniń tiykarın salǵan ullı ustaz. Ol óziniń izbasarları arqalı suwpılıq filosofiyalıq ilimin hám poetikalıq dástúrin urpaqtan-urpaqqa jetkizdi. Yassawiy qaraqalpaq ádebiyatına ruwxıy, poetikalıq hám joqarı adamgershiliktiń tiykarin salsa, onıń izbasarları Súleyman Baqırǵaniy, Ájiniyaz Qosıbay ulı, Berdaq Ǵarǵabay ulı hám basqa da shayırlar sol ilimdi óz xalqınıń tilinde, mádeniyatında qayta jańǵırta bildi. Bul - suwpılıqtıń, túrkiylik ruwxıyattıń ádebiyattaǵı kóp ásirlik dawamınıń ayqın kórinisi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Әжинияз. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. 48 б.
2. Ахмат Яссавий. Хикматлар китабы. – Ташкент, 1991.
3. Бердақ. Таңламалы шығармалары. – Нөкис, 1993. 66 б.
4. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. – Нөкис: Билим, 1998.
5. МәмбетовК. Әййемги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис, 1976. 43 б.
6. Махдумкули Фирағий. Шеърлар тупламы / Собиратель: Шох Мухаммед Езмез. - Кабул, 1360 х. Б. 54-55.
7. Molla Musa. Molla İsa Seyramî. Tarih-i emniye. – Kazan, 1905. 286 s.
8. Tosun, N. Ahmed Yesevi'nin Menakibi // ILAm Araştırma Dergisi. 1998. C. III, Sayı 1 (Ocak-Haziran). S. 73–81.
9. Yunus Emre. Hayatı ve Açıklamalı Divanı / Rıdvanoğlu. - Konya: Elış Yay., 1999. 453 s.

HÙJJETLI POVESTLERDIŃ JANRLÍQ-STILLIK ÓZGESHELIKLERI

Járimbetova T.Q.

Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq ádebiyatında hújjetli povestlerdiń óz aldına janrlıq-stillik jaqtan qáliplesiwinde hújjetlerdiń hám waqıyalardıń shıǵarma kompoziciyasında sintezlenip kórkem súwretleniwi menen ózgeshelenedi. Hújjetli povestlerdiń syujetinde tariyxta bolıp ótken elewli waqıyalarda qaharmannıń real tárizde qatnasıwı tiykar etip alınadı. Sonlıqtan, hújjetli povestlerdiń syujetinde hújjetli arxivlerge súyeniw hám kórkemlikten góre rásmiylik ústin boladı. Kórkem-hújjetli povestlerdiń janrlıq-stillik shártleriniń biri – bul dáwir shınlıǵı menen kórkem haqıyqatlıqtı, waqıyalar menen sharayatlardı quramalı emes xarakterlerdi súwretlew bolıp esaplanadı.

Mısalı, jazıwshı S.Bahadırovanıń “Jigirma toǵız jastan eliw jasqa shekem tyurmada…” [Bahadırova S., 2002.] essesinde 1938-jılı 10-noyabrde SSSR Joqarǵı áskeriy sudı Almatı qalasında I.Fazılovtı sudlaydı, ayıbı “Jas Leninshi” gazetası arqalı milliy burjuaziyalıq ideyanı tarqattı, sovet húkimetine qarsı háreket etti” degen jala jabıladı. I.Fazılov ul perzentli bolıp, úyinde tuwǵan-tuwısqanlarına shashıw berip atırǵan waqtında, “sen adamlardı jıynap, sovet húkimetine qarsı ideya tarqatıp atırsań”, dep qamaqqa alıp ketedi. Sol qıyın qıstawlı waqıtta shayır 29 jasta bolsa, qıyın jaǵdaydan shańaraǵına 50 jasında qayta oraladı. “Men I.Fazılov haqqında áńgimelerdi balalıq kúnlerimde anamnan kóp esitken edim. Meniń anam menen Izbasar bir úyde tárbiyalanıp, barlıǵı atalas tuwısqan adamlar eken. Olardıń áyyemnen beri kiyatırǵan ata-babaları haqqında ózleriniń “Shejire” kitabı bolǵan. Sol kitaptı Izbasar saqlaǵan. Ol 1937-jılı qamalǵanda kitaptı jasırıp úlgergen. 1951-jılı tyurmadan shıǵıp kelgende kitaptı jasırıp aǵayinlerine taslap ketken” [Bahadırova S. 2002. – 26], – dep avtor húJjetler tiykarındaǵı maǵlıwmatlardı berip ótedi. Jıllar ótip, jazıwshı ol haqqında ele de tereńirek mazmunda “Izbasar Fazılov haqqında aytqım keledi” [Bahadırova S., 2019.] kórkem-húJjetli povestin dóretedi. Bul shıǵarmanı avtordıń shayır I.Fazılovtıń ómiri hám dóretiwshiligi boyınsha húJjetlerge hám arxiv materiallarına súyenip jazılǵanlıǵın onıń janrlıq-stillik belgileri ayqınlastıradı. Shıǵarmada 1998-jılları S.Bahadırova N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutınıń direktorı bolıp islep atırǵan waqtında I.Fazılovtıń 90 jıllıǵın ótkeriwdi niyet etip, Izbasardıń balası Bekpolattı izlep úyine barıwı, onıń menen sáwbetlesiwleri, ákesinen qalǵan qol jazbaları, húJjetlerdi hám qosıqlardı altınnıń qıyqımınday etip bir chemodanda saqlap qoyǵan jerinen alıp kelgen payıttaǵı jaǵdaylar jan titireterlik faktler menen tásirli súwretleydi. Bul húJjetli shıǵarmadan ata-babalarınıń shejiresin XVIII ásirden atpa-at keltirip, yadtan bilgenligin Bekpolattıń aytıp beriwlerin hám shayırdıń zayıbı Nábiyranıń janlı eske túsiriwleri arqalı tolıq maǵlıwmatlarǵa iye bolamız. Avtor Izbasardıń hayalı Nábiyra menen ushırasıwında 80 jasqa shıqqan apanıń júzinen nur jawıp turıwın, onıń Izbasar Fazılov penen birgelikte ótkergen qısqa waqıt ishinde eń qıyın dáwirlerdi bastan keshirgenligin, jala dóhmetten sońǵı kórgen azapların hám uzaq ayralıq jılların úlken ǵam-qayǵı hám dárt penen aytıp bergenligin tásirli bayanlaydı.

“… Kúnde azannan-keshke tyurmanıń awzında otıradı. Bir kúni “Izbasardı erteń tyurmadan alıp ketedi» degen xabardı esitti. Balasın alıp tyurmaxananıń aldında otırıp aldı. Tústen keyin tyurmaxananıń temir dárwazası ashıldı. Ishinen ústi bastırıwlı mashina shıqtı. Ishinde Izbasar bar. Nábiyra balasın kóteriwi menen mashina menen jarısa juwırdı. – Izbasar, bizler amanbız, mine balań Bekpolat! –dedi. Basqa sóz awzına túspepti. Ol sap-sarı bolıp ketken eken. Nábiyraǵa, balasına qaramadı da, biytanıs adamday uzaq mánzilge kóz tigiwi menen ketti. Nábiyra balasın qushaqlap jılawı menen joldıń ortasında qala bergen” [Bahadırova S., 2019. –41]. Avtordıń bul esse shıǵarmasında qaharmannıń turmısınıń jámiyetlik áhmiyetli táreplerin, ruwxıy keshirmelerin, ishki sezimlerin, hár túrli psixologiyalıq jaǵdayların húJjetler negizinde isenimli ashıp beriwge baǵdarlanǵan. Usı tárepinen alıp qaraǵanda húJjetl ishıǵarmalardıń janrlıq-stillik múmkinshiliklerиniń

oǵada keń ekenligi ayqınlasadı. Kórkem-húJjetli shıǵarmalarda tariyxıy haqıyqatlıqtı qayta tiklep, elewli tariyxıy waqıyalardıń tolıq kartinasın jaratıwda, onıń húJjetlerde óz kórinisin tappaǵan tárepleri tuwralı da maǵlıwmatlar berip barıladı. Ádette, kórkem-húJjetli povestlerde waqıya yaki qaharman haqqında dárekler, faktler dálliginiń súwretleniw usıllarınıń beriliwi onıń janrlıq-stillik ózgeshligin belgileydi. Qaraqalpaq xalqı tariyxında óshpes iz qaldırǵan, millet ádebiyatı, mádeniyatı, kórkem óneriniń hám basqa da tarawlardıń rawajlanıwında haq kewli menen miynet etken dáslepki ziyalılar, jámiyetlik iskerler, jazıwshılar, shayırlardıń xızmetleri, sonıń menen birge, turmıs tosqınlıqların márdana jeńip, xalqı ushın janın pidá etken belgili tulǵalardıń ómiri tuwralı arxiv maǵlıwmatlarına súyeniwi hám waqıyalardıń tartımlı, sheber súwretleniwi húJjetli povestlerdiń janrlıq kóp túrliligin kórsetedi.

Jazıwshı S.Bahadırovanıń “Qanatınan qayırılǵan suńqar” [Bahadırova S., 2007] húJjetli povestinde de qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde belgili ornına iye hám qaraqalpaq ádebiyatı tariyxı boyınsha birinshilerden bolıp doktorlıq dissertaciyasın jaqlap shıqqan alım hám jazıwshı Nájim Dáwqaraevtıń milliy ádebiyatımızdıń rawajlanıwına óz úlesin qosıwı, ruwxıy ǵáziynemizge bolǵan sadıqlıǵı, pidayı is-háreketleri, jeke turmısında júz bergen qıyınshılıqları, jala-dóhmetke ushırawı, ulıwma insanıylıq, etikalıq hám morallıq pazıyletleri sáwlelengen. Sóz etilip atırǵan povest húJjetli materiallarǵa bay bolıw menen birge ondaǵı qaharmanlardıń kópshiligi derlik tariyxta jasaǵan adamlar. Jazıwshı alım N.Dáwqaraev penen zamanlas bolǵan adamlardıń ómir jolların, is-háreketlerin, ishki dúnyasın, psixologiyasın júrek sezimlerinen, kórkem estetikalıq oy eleginen ótkerip, poetikalıq obraz halında oqıwshıǵa usınadı. Povesttiń baslı orayında ádebiyatımızda tereń iz qaldırǵan Nájim Dáwqaraevtıń kórkem ádebiy obrazı turadı. Jazıwshı tárepinen onıń jan dúnyasınıń gózzallıǵı, hadallıǵı, dúnyatanımınıń keńligi, insanıylıq pazıyletleri, iláhiy dóretiwshilik dúnyasına bolǵan umtılısları, jala bálesine túsip qalǵan jaǵdayları, qıyınshılıqları, shańaraqta tutqan ornı sheberlik penen súwretlengen. Demek, bul húJjetli povestte N.Dáwqaraevtıń hám ilimpaz, hám ómirlik joldas, hám áke sıpatındaǵı jarqın kelbeti ashıp beriledi.

Povestte ilimpazdıń ishki ruwxıy dúnyasın ashıp beriwde avtor tárepinen tásirli poetikalıq bayanlawlar qollanılǵan. Máselen, povest qaharmanı Nájim “Ásirler boyı dástúrin joǵaltpay, ata-mákanın saqlap, hesh kim menen urıspay, paraxat jasawdan basqa ómirdi bilmeytuǵın bul miynetkesh xalqımnıń eskiden kiyatırǵan mádeniyatın, ádebiyatın tolıq izertlep dúnyaǵa tanıtıw meniń hám parızım hám qarızım, dedi ishinen” [Bahadırova S., 2007. –13-14]. Mine, bul ilim jolına shın kewilden berilgen, pidá bolǵan haqıyqıy jankúyerdiń tábiyatı. Ilim izertlewshiniń ilimdi ózgeshe qabıllawı, patriotlıǵı, oǵan qıyanet etpewi, tereń súyispenshiligi keltirilgen qatarlar tábiyǵıy halında súwretlengen. Avtor bul haqıyqatlıqtı tereń túsinip, ilimpazdıń ishki dúnyasın milliy ádebiyatımızǵa bolǵan ózgeshe qatnası arqalı ashıp beredi.

S.Bahadırova “Sovetskaya Karakalpakiya” gazetasında N.Dáwqaraev haqqında I.Efimovtıń avtorlıǵındaǵı «Broshyura soderjashaya ideologicheskie izvrasheniya!»

atlı maqalasında onıń jazǵanları ideologiyalıq jaqtan burmalanǵanı, usı bir maqala onıń dóhmet bálesine túsiwine sebepshi bolıwı, sol dáwirdegi siyasattıń kúshli tásiri ekenligin sáwlelendiriwi húJJetli povesttiń mazmunı menen stiline sáykes keledi. Bul maqaladan soń N.Dáwqaraev ushın barlıq esikler jabıladı. Belgili ilimpaz Qallı Ayımbetov "Nájim hesh qanday burjuaziyalıq-milletshil emes", dep jıynalıslarda qorǵaǵanı menen partiya onı turpayı qátelerin moyınlamaǵanı ushın Sovetler Soyuzı Kommunistler partiyasınıń qatarınan shıǵarılsın, degen qararǵa keledi. Sonday jaǵdayda da alım elim-xalqım ushın islegen xızmetim hám haqıyqatlıq álbette, bir kúni júzege shıǵadı, dep isenedi. Usı orında avtor usınday awır jaǵdaylarda da onıń aqıl-parasatın, shıdamlılıǵın, joqarı insanıylıq pazıyletlerin, ádebiyatımız ushın jankúyerlik etiwlerin kóz aldımızǵa gewdelendiredi. Ádebiyatshı P.Nurjanov bul povesttiń faktlerge tiykarlanıp jazılǵanı menen onıń janrlıq-stillik mazmunınıń kórkemleniwi jeterli dárejede emesligi haqqında óz pikirin bılayınsha atap ótedi: "Povestte jazıwshı S.Bahadırova N.Dáwqaraevtıń pikirleriniń durıslıǵın dálillewshi ilimiy pikirlerdiń mazmunın hám oǵan qarama-qarsı bolǵan Efimov, Savickiy, Nárenov sıyaqlılardıń maqalalarınıń qáte hám jalaǵa qurılǵanlıǵın, jıynalıslardıń nadurıs ótkergenligin sıpatlawshı faktlerdi kóplep paydalanǵan. Biraq, bizińshe, bular kópshilik jaǵdayda jadaǵay avtorlıq bayanlawlar, tásiri kem publicistikalıq stil arqalı berilgenlikten, olar kópshiliktiń dıqqatın onday tarta bermeydi. Bunıń ústine taǵı bir eskertip ótetuǵın jaǵday sonnan ibarat, biziń baqlawımızsha, ataqlı alımnıń súyikli shákirtlerine, olardıń Nájimge degen súyispenshiligine povestte jetkilikli dárejede orın ajıratılmaǵanday" [Нуржанов П., 2023. – 89]. Ádebiyatshı P.Nurjanovtıń pikiri menen qosılıwǵa boladı, óytkeni, sol jıynalıs payıtındaǵı jalaǵa túsken jaǵdaylardı shákirtleriniń de pikirleri menen bergende, shıǵarmanıń mazmunı asıp, stillik ózgesheligi kóringen bolar edi. Mısalı, avtor J.Ábdireymov "Ullı alım, jazıwshı, ustaz" [Әбдиреймов Ж., 2005.] ocherkinde alımnıń jala dóhmetke túsken jaǵdayların onıń sózleri menen kórsetedi. Pedagogikalıq instituttıń úlken májilisler zalında studentlerge lekciya oqıp turǵan payıtın Tashkentten kelgen ataqlı húJJetli filmler dóretiwshisi Malik Qayumovtıń kinoǵa túsiriwi hám kinoteatr ekranlarında kórsetiliwi sol waqıtaǵı áhmiyetli waqıyalardıń birine aynalǵanın bayanlaydı. "Ásirese, bizler júdá quwanıshlı edik, óytkeni usı kino jurnalda sáwlelengen edik. Kewilli kúnlerden soń jaǵımsız hádiyseler júz berdi. Ózbekstannıń, Qaraqalpaqstannıń gazetaları menen jurnalında ullı Berdaqtıń ózin hám dóretpelerin, "Alpamıs" dástanın, bular arqalı xalqımızdıń ádebiyatın, mádeniyatın qaralaytuǵın maqalalar shıǵa basladı. Ósek hám jalaǵa qurılǵan maqalalardı oqıp shıǵıp, hámmesiniń uwlı ushı N.Dáwqaraevqa qaratılǵanın ańlap, júreklerimiz záhár sepkendey ashıytuǵın edi, biraq qoldan keletuǵın ilajımız joq. Nájim aǵa bizlerge sabaq beriwin dawam etti, dógereginde kóterilgen daw, jánjeller háwij alsa da begligin joyıtqan joq, sonda da bizlerge onsha ósik emes siyreksip qalǵan shashları burıńǵı ǵa qaraǵanda júdá aǵarıp ketkendey túyiletuǵın edi. Bir kúni ol sabaq payıtında shıǵıp atırǵan maqalalar jóninde sorap, bizlerdiń pikirimizdi bilgisi keldi. Maqalalardı oqıp atırǵanımızdı, hámmesiniń jalǵan ekenligin, oy-pikirimizdi aljastıra almaytuǵınlıǵın ayttıq. Oylanǵan pishinde otırǵan ol: «bul da quyınǵa megzes ótkinshi

qubılıs. Qısqa bolǵan menen quyınnıń dúbeleyi de tábiyattı búldirip ketedi, qańbaqlar menen qosıla hawaǵa kóterilgen salmaqlı zatlardı da ushırıp áketip, alıslarǵa aparıp taslap bolıp basıladı" [Әбдиреймов Ж., 2005. – 118-119]. Alımnıń filosofiyalıq mánige iye pikirleri, tóreligi, sabırlılıǵı shákirtiniń tilinen bayanlanıp, bársheniń bası birikse, jalada insannıń dimarın qurtatuǵının aytıp, óziniń dóhmetke túsip atırǵanın bilsek boladı. Avtor óziniń student dáwirinde ustazınıń joqarıda bildirgen pikirin jetkerip, jala alımdı alasapıranlı dáwirde qıyın jaǵdayǵa giriptar etkenin, bul kúnler ótip ketse de, adamnıń den sawlıǵın mayırıp ketiwin aytadı. Bul orında N.Dáwqaraevtıń jala bálesine túsken kórinisler shákirtleriniń ápiwayı studentlik kúnine nalınıp, faktlerdiń usınday taqılette beriliwi shıǵarmanıń janrlıq-stillik mazmunın asırǵan.

Avtor shańaraqtaǵı músiybet hayal adam ushın awır halat bolatuǵının qaharmannıń anası Ulxan apa hám ómirlik joldası Valifanıń muńlı halattaǵı obrazı arqalı sheber súwretley alǵan. Mısalı, " – Balam, – dedi qamsıǵıp Ulxan apa, sóziniń izin ayta almay eńirep jiberdi. Ol «balam, seniń izińde men jılamaǵayman, seniń topıraǵıń maǵan buyırǵay» dep aytpaqshı edi, oǵan awzı barmadı" [Баҳадырова С., 2007. – 33].

Ananıń óz perzenti, azamatı ushın shekken hásireti, uyqısız túnleri oqıwshılarǵa ayrıqsha ruwxıy qozǵaw saladı, mehriybanlıq hám oyshańlıq sezimlerdi payda etip otıradı. Kórip ótkenimizdey, ananıń bul sózleri hám oyları arqalı ádebiy qaharman N.Dáwqaraevtıń qıyın hám quramalı keshken ómiri poetikalıq til menen berilip, ómir waqıyaların sáwlelendiriwde ótkir detallar tańlanıp, syujet kompoziciyasına engizilgen. Sonday-aq, alımnıń qazaq hám qaraqalpaq eliniń biyik tulǵaları M.Áwezov, Q.Ayımbetov, M.Nurmuhamedovlar menen bolıp ótken sáwbetleri, birge islegen waqıtları, qıyın jaǵdaylarda onı qollap-quwatlawları, páyik bolıp júriwleri, olar arasındaǵı doslıq, tatıwlıq, sıylasıq, sadıqlıq sezimleri konkretlestirilip beriledi. Ápiwayılastırıp aytatuǵın bolsaq, jazıwshı alımnıń ómir waqıyaların obektiv túrde keń etip dizip berip otırmaydı, al, olardı qaharmannıń júreginen, onıń oy-sezimlerinen ótkerip, emocionallıqtı kúsheytip, zárúrli syujetlik detallardı saylap berip baradı. Jánede, qaharmannıń patriotlıq sezimlerge tolı sózleri arqalı realizm menen haqıyqatshılıq principlerin arttırıp hám jetilistirip tábiyǵıy túrde oqıwshılarǵa jetkerip bere alǵan.

Ulıwma aytqanda, qálegen húJjetli shıǵarmada jazıwshı stili úlken áhmiyetke iye bolıw menen birge súwretlenip atırǵan waqıyalar isenimli faktlerge hám kórkemlikke qurılıwı talap etiledi. Tariyxta jasap ótken ullı tulǵalardıń ómiri hám atqarǵan xızmetleri tariyx betlerinde mórlense de, húJjetlerge jazılmaytuǵın is-háreketleri, minez-qulqı, adamlar menen qarım-qatnası, yaǵnıy, mártligi, miynetkeshligi, watan súyiwshiligi jazıwshılar tárepinen kórkemlep jetkerilip beriliwi úlken áhmiyetke iye esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Баҳадырова С. Жигирма тоғыз жастан елиў жасқа шекем тюрьмада // Әмиўдәрья. – Нөкис, 2002. – №2.

2. Баҳадырова С. Избасар Фазылов ҳаққында айтқым келеди // Әмиўдәрья. – Нөкис, 2019. – №2.
3. Баҳадырова С. Қанатынан қайырылған суңқар // Әмиўдәрья. – Нөкис, 2007. – №2-3.
4. Нуржанов П. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: Билим, 2023. – Б. 89.
5. Әбдиреймов Ж. Уллы алым, жазыўшы, устаз // Әмиўдәрья. –Нөкис, 2005. – № 4.

ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПРОЗАСЫНДА ТӘБИЯТ ҲӘМ ЭКОЛОГИЯ ТЕМАСЫ
(Х.Сапаров гүрриңлери мысалында)

Мамбетниязова М.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

тәбияттың ажыралмас бөлеги. Тәбият – инсанның дөретиўшилик илҳамын оятыўшы руўхый күш дәреги. Әдебият тарийхында тәбият образы арқалы инсанның ишки дүньясы, руўхый жағдайы ҳәм жәмийет пенен байланысы ашып бериледи. Әсиресе, балалар әдебиятында тәбият темасы – жас оқыўшыны өзи өскен орталығын сүйиўге, тәбиятты қәстерлеўге, экологиялық мәдениятын қәлиплестириўге үйретеди [Жумашва Г. Қурбанов Б. 2005-ж. №5/6].

Ғәрезсизлик дәўиринде қарақалпақ балалар прозасында тәбият ҳәм экология мәселелери жаңаша мазмунда сүўретленди. Ә.Атажанов, Я.Әжимов, К.Ерназаров, Б.Ерназаров, Х.Сапаров сыяқлы балалар жазыўшылары өз шығармаларында тәбият қубылысларын, қуслар ҳәм ҳайўанлардың турмысын, сондай-ақ, инсан ҳәм тәбият арасындағы байланысларды бала психологиясына сай, көркем ҳәм түсиникли тилде берди.Олардың арасында Халмурат Сапаровтың балаларға арналған гүрриңлери айрықша орын ийелейди. Оның «Кийиклер»,»Тайыншақ»,»Қаўынның ширеси» сыяқлы топламына кирген шығармаларында экологиялық ой, тәбиятқа меҳир менен қараў сезими басым. Автор пейзаж сүўретлери арқалы тәбияттың гөззаллығын көрсетип, балаларды көз қарашығындай қорғай билиўге шақырады.

Белгили илимпаз Л.Н.Елисеева көркем шығарманың балалар тәрбиясындағы ролин атап өтип:»Көркем шығарманың дәл поэтикалық қатарлары баланың сезиў ҳәм қыял етиў, пикирлеў қәбилетлерин, руўхый ҳәм ақылый қәсийетлерин раўажландырады, оны қоршаған затларды үйрениўде анық түсиник пайда етеди»–деген пикирлерди билдиреди [Елисеева Л. Н., 1972.–3.]. Х.Сапаров та өз гүрриңлериндетәбият ҳәм бала психологиясын бирлестирип сүўретлеў арқалы балаларды ана-тәбиятқа муҳаббатын оятыўға тырысады. Мәселен, жазыўшының «Қурқылтайдың уясы» гүрриңинде тәбият көриниси менен бала жан дүньясының нәзик байланысы шебер сүўретленген...

«Бәҳәр күнлериниң бири еди. Ҳаўа ашық. Көк жүзинде алақандай булт жоқ... «Абат жап» ылай суўға толып таўланып ағып тур» [Сапаров Х., 2017. – Б.89.].

Бул кирисиў баланы бирден тәбияттың гөззаллығына жетеклейди. Жазыўшы дәслеп аўыл турмысының жанлы картинасын - тереклер, гүллер, дәрья көринисин көз алдымызға келтиреди. Бул арқалы шығарма тәбиятқа меҳир оятады.

Сюжет линиясы еки баланың терек басындағы қурқылтайдың уясын алмақшы болыўы менен шийеленеди. Сол жерде қаҳарман балаларға ақыл береди:

«Айналайын, қарақларым! Екеўиңизде әдепли, көргенли жақсы балалар екенсиз. Мынаў турған қурқылтайдың уясына тиймең. Қурқылтай деген жақсы қус. Адамға пайдасы бар да, зыяны жоқ. Уясында палапаны бар шығар, сол палапанына аўқат ушын еккен егинлерге түскен ҳәр түрли майда қуртларды, жәнликлерди таўып алады»[Сапаров Х., 2017.–Б.89.].

Бул үзиндиде автор көркем шығармаға илимий түсиник киргизип, балаға экологиялық билим береди. Гүрриңниң идеясы - тәбиятты қорғаў, қустың мийнетин қәдирлеў, ата-ана ғамхорлығын түсиндириў. Жазыўшы қурқылтайдың палапанына көрсеткен ғамхорлығын ата-ананың балаға көрсететуғын меҳири менен теңлестиреди:

«Сизлердиң де ата-анаңыз туўылғаннан баслап палапанына ғамхор болған қурқылтайдай әлпешлеп өсирген» [Сапаров Х.,2017.–Б.91.].

Бул арқалы шығарма тәрбиялық ҳәм эмоционаллық әҳмийетке ийе болады. Бирақ, бул гүрриңниң айырым жерлеринде тәбият сүўретлериниң узақ берилиўи текстти аўырластырады. Сондай-ақ, ўақыя шынжырындағы конфликт әззилеў, автор көбинесе дидактикалық усылға сүйенеди. Бул балалар әдебиятында көп ушырасатуғын өзгешелик болып есапланады.

Әдебиятшы илипаз П.Нуржанов жазыўшының дөретиўшилик психологиясының өзгешелигин төмендегише тәрийплейди: «…ол бизди қоршаған орталықты жүдә сезгир түрде бақлаў, ондағы биз елестирмейтуғын қубылысларды абайлаў, соннан көркем сөздиң дөреўи ушын түртки болғандай ҳәрекетлерди сайлап алыў қәбилетине ийе» [Нуржанов П., 2000. №127] деп атап көрсетеди. Ҳақыйқатында да жазыўшы бизге қарағанда ана-тәбиятты, қоршаған орталықтағы ҳәр бир өзгеристи бақлап, терең үйренген. Буны биз Х.Сапаров шығармаларының тийкарғы объекти – ана тәбият болыўынан билиўимиз қыйын емес. Ол тәбият көринислерин бақлай отырып оны жанлы образға айландырады. Пейзажды әпиўайы фон сыпатында емес, ал қаҳарманның кеўил-кейпин ашып беретуғын көркемлеў қуралы сыпатында қолланады. Мәселен, «Кептер әжел тырнағынан қалай қутылды?» гүрриңинде даланың айрықша сулыўлығы төмендегише поэтикалық формада бериледи: «Қызыл қумның төринен ескен жумсақ самал жаныңа рәҳәт бағышлағандай. Даланың таза ҳаўасын көкирегйңди кернеп жутқан сайын жутқың келеди» [Сапаров Х., 2017.–Б.99.].

Бундай нәзик пейзаж сүўрети баланың эстетикалық қабыллаўына тәсир етип, тәбиятты сүйиўге, оны қәстерлеп сақлаўға жетелейди. Сондай-ақ, гүрриңниң тийкарғы темасы - тиришилик ушын гүрес болып табылады. Жазыўшы ўақыяны аўыл турмысынан баслап, көшип келген шаңарақтың турмысы ҳәм тәбият көринислерин тәрийиплейди. Сюжет болса жыртқыш қустың кептерге ҳүжими арқалы раўажланады. Бул арқалы автор тәбияттағы әззи ҳәм күшлилер арасындағы мәңги гүрести айқын көрсетеди.

Халмурат Сапаровтың балаларға арналған бир қатар гүрриңлеринде тәбияттағы қуслар дүньясы айрықша көркем ҳәм тәрбиялық әҳмийетке ийе. Мәселен оның «Ҳәкке қандай қус?» атлы гүрриңинде жазыўшы тәбият ҳәм бала арасындағы байланысты турмыслық ўақыя арқалы шебер сүўретлейди.Шығармада баянлаўшы ҳәм классласы Фархадтың дем алыс күни сейил етиўи, жол-жөнекей торанғылдың басына уя салған қусларды көриўи арқалы ўақыя раўажланады. Дәслеп Фархадтың тәбиятқа болған көзқарасы жүзеки, түсиниги тар: ол «ҳәкке жаман қус, үй қусларының мәйегин урлайды, ҳайўанларға зыян келтиреди»–деп ойлайды [Сапаров Х., 2021.–Б.124.]. Ал, баянлаўшы бала болса, керисинше, тәбият нызамын терең түсинип, қустың инстинктин, тиришилик тәмийнатын, уясын қорғаў ҳәрекетин парасатлы түрде қабыл етеди. Автор бул еки баланың диалогы арқалы бала санасындағы тәбиятқа болған еки түрли көз-қарасты ашып береди: биринши - билимсизлик ҳәм жүзеки пикирлеў, екинши - сезим ҳәм ақылға тийкарланған экологиялық сана.Кейин ўақыя кескинлесип, баянлаўшының екинши еске түсириўи арқалы тәбияттың сырлы сәйкеслиги ҳәм «жыртқыш» деп тән алынған ҳәккениң де тиришилик шынжырындағы орнын көрсетеди. Қустың «жаманлық» емес, керисинше, тәбияттың бир ағзасы сыпатында пайдалы хызмет атқарыўы көринеди. Бул арқалы жазыўшы шығарма қаҳарманны болған баланың дүньяға көзқарасындағы өзгеристи көрсетеди: ол енди тәбияттағы ҳәр бир жанызаттың өз орны бар екенлигин түсинеди.

Жазыўшы «Өпепек» гүрриңинде де оның тәбияттағы пайдасын атап өтеди:

«Ол пайдалы қус. Бағлар ҳәм баў-бағша егинлери ушын ең зыянлы қоңыз, шегиртке, шаян, бузаўбас усаған жәнликлерди жеп аўқат етеди. Сөйтип, инсанларға көп пайда келтиреди. Балалар, бул қусты көрсеңиз, қорғаң! Ол өссин!» [Сапаров Х., 2017.–Б.86.].

Бул үзинди балаларға экологиялық тәрбия бериўдиң айқын мысалы болып табылады. Солай етип, жазыўшының шығармаларындағы қуслар дүнясы тек ғана көркем деталь емес, ал балаларды экологиялық мәденият ҳәм инсаныйлыққа тәрбиялаўдың нәтийжели көркем қуралы сыпатында көринеди.

Халмурат Сапаровтың балаларға арналған шығармаларының мазмун орайында тәбиятқа муҳаббат, жәнликлерге ғамхорлық етиў, экологиялық ой-пикирди қәлиплестириў идеясы жатады. Жазыўшының жоқарыда биз таллаған қуслар дүньясы ҳаққындағы гүрриңлеринен басқа жер, суў ҳәм ҳайўанатлар дүньясы

ҳаққындажазылған дөретпелери бар. Мәселен, «Дәўсебен», «Кийиклер», «Мәлим пышық», «Қарақулақ», «Порсық», «Гүмгүм ҳәм жылан», «Мениң сары пышығым», «Доңыз торайларын суўдан қалай өткерди?» «Тасбақаны сатып алдым», «Қасқырлар менен бетпе бет», «Үстирт жолында», «Аўылға келген кийиклер»,»Тәбият дослары» сыяқлы гүрриңлери де тәбият темасына қурылған болып, бул арқалы автор балаларды тәбият ҳәм оның байлықларын, ҳайўанатларды қорғаўға, соның менен бирге, ең алды менен инсанның адамгершилик қәсийетлерин улығлаўға шақырады. Мәселен жазыўшының «Қасқырлар менен бетпе-бет» гүрриңин алып қарайық. Автор бул гүрриңинде тәбият көлеминдеги өмир, мийнет ҳәм ерлик, қорқыныш ҳәм мәртлик, ҳайўан ҳәм инсан арасындағы гүрес көркем сүўретленеди. Ўақыя еки баланың басынан өтеди - Полат ҳәм Бекполат. Ағасының тапсырмасы менен ҳәлсиз қойларды бағып жүрген балалар тосаттан тәбияттың қатал минезине, оннан кейин жыртқыш қасқырлардың ҳүжимине дус келеди.

Автор тәбияттың тосаттан пайда болатуғын минезин - боран, буршақ, қараңғылық сыяқлы қубылысларды жүдә көркем сүўретлеў арқалы балалардың мәртлигин ҳәм тапқырлығын көрсетеди. Олар қорықпай, жыра ишине қойларды паналатып, қасқырлардан от пенен қорғаныў усылын табады. Бул ўақыт - балалардың руўхый өсиў моменти, қыйыншылықлар алдында шынығыўы.

«…Өзимизди саўашқа түсетуғын батырдай сездик. Исенимимиз- алдымыздағы ғыжлап жанып атырған от болды» [Сапаров Х., 2021.–Б.93.] –деген гәп олардың ишки жағдайын, адам ҳәм оттың символикалық байланысын көрсетеди.

Гүрриңниң соңында ағасының «Ақыл жастан шығады» деген сөзи шығарманың тийкарғы идеялық түйини болып есапланады. Бул сөз арқалы жазыўшы жас оқыўшыға мәртлик ҳәм ақылдың, жуўапкершилик ҳәм баўырманлықтың қәдирин түсиндиреди.

Улыўма айтқанда шығармада тәбият - сынаў ҳәм тәрбия мәканы. Сюжет раўажланыўы тәбийғый, бир күн ишинде раўажланып, шың ҳәм шешимге шекем логикалық байланыс үзилмейди. Бул - балалар прозасында ўақыя бирлиги ҳәм ҳақыйқатлықтың айқын үлгиси.

Х.Сапаровтың «Аўылға келген кийиклер» гүрриңиниң тийкарында мийрим-шәпәәт ҳәм тәбиятты қорғаў идеясы жатады. Ўақыя қыста аўылға келип, ашлықтан қыйналып атырған кийиклер әтирапында раўажланады. Тәбийғый орталығы қар астында қалған ҳайўанлар инсан мәканын паналап келмекте. Жазыўшы бул көринис арқалы тәбияттың нәзик теңсалмақлығын, инсан ҳәм ҳайўан арасындағы ишки байланысты көрсетеди.

Бас қаҳарман – баланың көзи менен берилген ўақыя әпиўайы, бирақ жүдә тәсиршең. Бала дәслеп кийиклерди көрип таңланады, кейин ағасының ақылы менен оларды үркитпей, ғамхорлық етеди:

«Кийиклер аш болып, аўылға көшкен. Суўыққа тоңып елди паналағаны ғой. Оларға ғамхорлық етиў керек» [Сапаров Х., 2021. –Б.99.], –деген ағасының сөзи шығармадағы гуманистлик идеяның өзегине айланады.

Кейин ала кийиклердиң қорққанын, әсте-ақырын бейимлесип, ешкилер менен бирге от жегенин сүўретлеў арқалы жазыўшы тәбияттағы масласыў ҳәм исенимниң тиклениўин сүўретлейди.

Шығармада кийик образы тәбияттың гөззаллығы ҳәм әззилигин, бала ҳәм ағасы болса инсанның қорғаўшы миссиясын аңлатады.

«Дәўсебен» гүрриңи ўақыясы дәўсебен (жабайы пышық тәризли жыртқыш) ҳәм қоянның гүреси сүўретленеди.Композициялық қурылысына итибар берсек, шығарманың кириспиўинде тәбият көриниси сүўретленсе, тийкарғы ўақыя қоянды қуўып киятырған дәўсебенди көрген бала тилинен баянланады. Ўақыяның қыйыншылығы дәўсебен ҳәм қоян арасындағы тартыс арқалы ашылады. Ҳәрекетлер басқышпа-басқыш раўажланып, ақырында қоянның қутылып кетиўи, баланың болса қуўанышқа бөлениўи арқалы кульминацияға жетеди.

Автордың шеберлиги әпиўайы нәрселерди балаларға жақын, тартымлы түрде бере алыўында. Ол ҳайўан-қуслардың турмысын сүўретлеў арқалы балаларға олар арасындағы байланысты, жасаў өзгешелигин, тиришиликтеги орнын түсиндиреди. Шығарма идеясында тәбиятқа ғамхорлық етиў, әззилерге мийрим-шәпәәт етиў, әдиллик сезимин оятыў сыяқлы тәрбиялық қәдириятлар алдыңғы қатарға шығарылады.

Жазыўшының гүрриңлеринде бала қаҳарман көбинесе бақлаўшы, ўақыяның гүўасы сыпатында бериледи. Ол тәбияттағы қубылысларға қызығады, ҳәр бир ҳәрекеттен өзинше жуўмақ шығарады. «Жылан ҳәм ҳәкке» гүрриңинде автордың баянлаўшысы кишкене бала. Ол аўылының шетирегинде өсип турған тораңғылға салған ҳәққениң уясына жылыслап баратырған жыланды көрип, қус уясын қорғаўды қәлейди.

Бул усыл балалардың ишки сезимине жақын: олар өзлерин қаҳарманның орнына қойып, тәбиятты қорғаўға бейимлеседи.

Улыўма алғанда Х.Сапаровтың гүрриңлери көбинесе баслаўыш ҳәм орта буўын оқыўшыларына арналған болып, жазыўшы сол арқалы баслаўыш класс жасындағыларға тәбият қубылысларын биринши рет таныстырыў, қуслар, ҳайўанлардың тиришилигин үйретиўди мақсет етеди. Орта буўын оқыўшыларына инсан ҳәм тәбият арасындағы байланысты түсиндириў, экологиялық сана-сезимди қәлиплестириў, туўылған жерге муҳаббат сезимин арттырыў ўазыйпалары қойылады.

Х.Сапаровтың өзине тән усылын бирнеше тәреплен көрсетиў мүмкин:

1. Поэтикалық пейзаж. Тәбият көринислерин сүўретлегенде ол образлы сөзлерге, теңеўлерге көп мүрәжат етеди.

2. Балаларға түсиникли тил. Сюжет жеңил, тили әпиўайы, баланың қыялына сай.

3. Қуслар ҳәм ҳайўанатлар дүньясын қаҳарманға айландырыў. Жазыўшы тәбияттағы қубылысларды баланың көз қарасы менен жеткереди.

Сондай-ақ, жазыўшының айырым кемшиликлерин де атап өтиў мүмкин. Гейде

сюжет линиясы әсте раўажланады, драмалық қарама-қарсылық жетерли дәрежеде емес. Бирақ, бул балалар әдебияты ушын бир тәрептен абзаллық: себеби жүдә қурамалы ўақыялар емес, әпиўайы, ойландыратуғын ҳәрекетлер бала санасына аңсат сиңеди.

Жуўмақлап айтатуғын болсақ, Х.Сапаровтың гүрриңлери қарақалпақ балалар прозасының айқын үлгилери. Олар тәбият ҳәм инсан арасындағы үйлесимлиликти, экологиялық тәрбияның әҳмийетин белгилейди. Жазыўшы тәбият көринислерин сүўретлеўде өзине тән стильди қәлиплестирип, бала психологиясына сай баянлаў усылын қолланады.

Балаларға тәбиятты қорғаў, мийрим-шәпәәт ҳәм жақсылыққа умтылыў, туўылған жерге сүйиспеншилик сезимлерин сиңдириў - оның шығармаларының тийкарғы идеялық қәдирияты болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Елисеева Л. Н. Хрестоматия для маленьких. – Москва: Просвещение, 1972.
2. Жумашва Г. Қурбанов Б. Балаларда экологиялық мәдениятты қәлиплестириўде көркем әдебияттың орны // Әмиўдәрья журналы, 2005. – №5/6
3. Нуржанов П. Изертлениўи күтип турған дөретиўшилик ийеси // Еркин Қарақалпақстан газетасы, 2000. – №127 (17409).
4. Сапаров Х. Балаларға саўға // Әмиўдәрья журналы, 2007. – №5
5. Сапаров Х. Тайыншақ. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2017.
6. Сапаров Х. Қаўынның ширеси. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2021.
7. Сапаров Х. Кийиклер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2009.

К.РАХМАНОВТЫҢ «БУЛТ ҲӘМ ҚУЯШ» ПОЭМАСЫНЫҢ БАЯНЛАЎ КОМПОЗИЦИЯСЫ

Мамутова Н.Х.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Поэма – ўақыя-ҳәдийселердиң қосық түринде баянланыўы, қаҳарман характери ҳәм руўхый ҳалатының кишигирим эпизодларда көриниўи, базыда болса субъективлилик басым болған киши жанрлардың бири саналады. Поэманың өзине тән өзгешелиги баян етилип атырған эпикалық ўақыяны лирикалық қаҳарман қатнасы арқалы сәўлелендириўден ибарат [1,189].

Бул жанрда дөретилген шығармалар өзиниң идея-тематикасы, мазмуны, формасы, образлар дүньясы, сондай-ақ, баянлаў композициясы жағынан бир-биринен түптен парық қылады.

Биз өз мақаламызда басқа жазыўшы-шайырларға уқсамаған стиллик өзгешелигине ийе болған шайыр Кеңесбай Рахмановтың «Булт ҳәм қуяш» поэмасын теориялық жақтан талықлаўды мақул көрдик.

ХХ әсир қарақалпақ әдебиятында өз орнына ийе шайыр К.Рахмановтың бул дөретпеси 1977-жылы жазылған болып, ең дәслеп «Таң ашығы» топламында қосықлары ҳәм бир неше поэмалары менен биргеликте баспадан шығарылды.

1970-1980-жыллардағы коммунистлик дүзим дәўириндеги қатламласыў, еркинлик ушын гүрес ҳәм муҳаббат темалары реал бағытта қатара қойып сүўретленген жазыўшының бул поэмасы жанрлық жақтан лирикалық поэма есапланады.

Теориялық жақтан таллап қаралғанда лирикалық ҳәм лиро-эпикалық поэмалар, сондай-ақ, лирикалық қосық бир-биринен баянланыў типине қарай парықланады. К.Рахманов поэмаларына теориялық талқы жасаған әдебиятшы П.Дабылов бул парықты былайынша түсиндиреди: «Лирикалық қосықта лирикалық қаҳарманды көбинесе тек бир идея, бир пикир толғандырса, лиро-эпикалық поэзияда идеялар бирлиги сөз етиледи. Сондай-ақ, лирикалық поэзияда лирикалық қаҳарманның ой-кеширмелери объектив ҳақыйқатлықтың субъектив көриниси тәризинде жүзеге келсе, ал пикирлер дүньясын образлар системасы (лирикалық қаҳарман, лирикалық персонажлар) айланысқа түсиреди [2,87].

Буннан көринеди, қосықта шайырдың сөз етпекши болған идеясына жеке қатнасы, пикирлери ҳәм толғанислары жүзеге шықса, лиро-эпикалық ҳәм лирикалық поэмада бир неше идеялар бир неше қаҳарманлар қатнасында яки бас қаҳарманның жеке өзиниң ишки ямаса жәмийетлик орталық пенен болған конфликти арқалы ашып бериледи.

Атап айтқанда, лирикалық поэмада шығарма сюжети қурғақ баянлаў көринисинде, хронологиялық тәртипте ашып берилместен, онда автордың объектив ўақыяларға субъектив қатнасы басым келеди. Яғный, турмыс ҳәдийселери лирикалық қаҳарманның монологи көринисинде оның руўхый кеширмелери саясында сүўретленеди. «Булт ҳәм қуяш» поэмасы да мине усындай типтеги шығарма есапланады.

Шығарма ўақыялары бас қаҳарманлар Палўан ҳәм Айпаршаның диалоглары түринде баянланған. Онда ўақыялар дизбегинен гөре, лирикалық қаҳарманлардың руўхыятында кешип атырған ҳәдийселер басымлаў берилген. Автордың тийкарғы мақсети де усы – ол өз қаҳарманлары мысалында жәмийетимизде жүз берип атырған өзгерислерге өз қатнасын билдириў, өтиў дәўири машақатларын оқыўшыларға кеңнен таныстырып барыўдан ибарат.

Шығарманың дәслепки кириси бөлиминде автор оўықшыны ўақыя болып өтетуғын орын, шығармада не ҳаққында сөз етилмекшилиги ҳаққында еске түсириў көринисинде баслап береди.

Әдетте, көркем шығарманың экспозиция бөлиминде орын, ўақыт, мәўсим яки жыл, ҳалат көпшиликке таныстырылатуғын болса, бул поэмада автор ўақыяға бирден кириспестен, оқыўшыны ўақыялар неге бағдарланғанлығына таярлап алады:

Серпип ақ отаўдың аппақ түңлигин,
Уллы мерекени қыздырыў ушын
Әңгимеге бузаў емизип бүгин,
Бир шағлап алайық енди, оқыўшым.

Өзге бир даўыслар гүңиренип онда,
Жалғар толғаўларын жаңа заманның,
Бурын қәдем бармас неғайбыл жолда,
Барар жери мәлим бүгинги адамның [3,94].

Демек, жаңа замандағы тынышлық, тоқшылық бизден алдыңғы дәўирдеги сонша қан төгиспелердиң нәтийжеси екенлигин соңғы бөлимлердеги ўақыялар дизбеги арқалы танысып аламыз.

Шығарманың биринши (ўақыяның басланыўы) бөлиминде арадан бир неше жыллар өтип қартайған ҳалында өз сүйиклиси Палымды еске алыў ушын қәбир басына келген Айпаршаның жаслық дәўирлериндеги өткен өмирлерин еске түсирип ҳәм қыялында оның руўхы менен сөйлесиўи, Палымның оған айтқан дәлде сөзлери баслап береди. Автор ўақыяларды избе-из баянлап бериўден қашады да, оны кульминацион ноқаттан өткен жылларға қайтып еске түсириў, яғный, бир неше жыллық ҳәдийселерди көз алдынан өткериў, елеслетиў формасында баслап бериўи оқыўшыны зериктирмейди. Керисинше, лирикалық қаҳарман не ушын бул ҳалатқа түскенине қызығып соңғы бөлимлерди оқыўға жол алады. Ондағы баслы идея да – булт ҳәм қуяш тымсалы мысалында (булт-машақатлы, қайғылы күнлер, қыйыншылық, қуяш-жақтылы күнлер, еркинлик символы) бахытлы келешек ушын гүресип қурбан болған, сондай-ақ, байлардың үстемлиги, қысыўмети астында не бир жас жуўан қызлардың тәғдири хор болғанлығын ашып бериў.

Палым ҳәм Айпарша өткен өмирлерин, ислеген ислерин еске алады. Бундай усыл көркем әдебиятта ретроспективли усыл болып, онда сюжет барысында қаҳарман бир неше жыллар алдыңғы дәўирлерге қайтады.

Ядыңда ма сол ўақлардағы,
Қыйын жоллар, аўыр мусаллат.
Жетпесин деп нурға алдағы,
Жаўлар қоймақ болды тусаўлап [3,96].

Бул қатардағы нур астарлы сүўретлеў усылы, яғный, «жаңа келешек жолы» есапланады. Әдетте, шығармадағы ҳәр бир деталь белгили бир әҳмийетлиликке ийе. Шайыр шығармаға «Булт ҳәм қуяш» атамасын бийкарға қоймаған. Онда үлкен астарлы мазмун жасырынған.

Булт – символикалық образы халық басына сая салып, еркинликке иркиниш болып турған күшлер болса, қуяш – оның қарама-қарсысы, яғный, инсанлар кеўлине жақты нурын төккен айдын келешек жолы.

Поэманың екинши бөлиминде биз Палымның қостары Айпаршаның ишки гүйзелислерин, қартайған шағында сол бахытлы демлерин еске түсириўлери, яр сағынышы епкинин сезинемиз. Онда тек муҳаббат сезимлери ғана емес, Палымның жаңа турмыс ушын сонша жасларды гүреске баслап, гүрес алып барыў ҳәдийселери де параллель қойып сүўретленген. Ўақыялар усы тақылетте әсте раўажланып бара береди.

Үшинши бөлимде автор және Палымның диалогы мысалында сол аўылға қалай барып қалыўы ҳәм ең биринши танысқан батрачком Аманбай деген кисиниң көмеги менен көп нәрселерди үйренип алғанлығы баянланады. Демек, Палым ең дәслеп бул аўылға (Айпаршаның аўылына) келгенде бирден иси оңына түсип кетпейди. Бул жерде ҳәмме жасы үлкеннен баслап, жасы кишилерге дейин оған жатсынып қарап, талай қыйыншылықларға дуўшар болғанлығы айтылады. Шығармадағы дәслепки конфликт мине усы орында басланады.

Аўылыңа келген сапары,
Ҳеш ким күлип бақпады маған,
Селкилдеген аппақ сақалы –
Ғаррылар - әм тайдырды табан [3,99].

Бунда жеке шахстың ишки қарама-қарсылықларынан тысқары, жәмийетлик орталық пенен де келип шыққан конфликти Палым образындағы сабырлылық, қыйыншылықларға төзим берип, халқы ушын еркинлик деп гүресиўге тайын тура алған батыр инсан екенлигин ашып бере алған.

Поэманың басынан ақырына шекем үзликсиз сюжетлер берилмеген. Сезимлер гүйзелиси барысында бир неше эпикалық персонажлар қатнасы ҳәм олар менен байланыслы берилген кишигирим эпизодлар бул шығарманың толық эпикалық поэма бола алмаслығын көрсетеди. Әдетте, лиро-эпикалық поэма жанрлық жақтан қосық қатарлары менен жазылған болса да, бир неше қаҳарманлардың ис-ҳәрекетлери, олар ортасындағы конфликт бир неше сюжетлик линиялар тәризинде бериледи.

Ал, лирикалық поэмада киши эпизодлар ҳәм еки-үш персонажлар ҳәрекети көринсе де, олар лирикалық қаҳарманның диалогы, толғанысларында барысында жүзеге келеди.

Поэманың негизги конфликти – ески ҳәм жаңа дүзим ортасындағы гүрес болса да, екинши бир сюжетлик линия – муҳаббат мәселеси де конфликттиң жүзеге келиўине себепши болған.

Шығарманың төртинши бөлиминде және Айпаршаның диалогы даўам еттиреди. Онда Палым менен Айпаршаның дәслепки гезлесиў сәтлери ҳәм орталарындағы муҳаббат сезимлериниң пайда болыў ўақыялары сулыў қатарлар арқалы жеткерип берилген.

Усылай ўақыялар барысы әсте раўажланып барады да, сол жыллардағы ҳүкимет, байлардың ҳаял-қызларға көрсеткен теңсизлиги, Палым менен Айпаршаның ортасындағы муҳаббатқа тосқынлық келтириўши күшлер көрине баслайды.

Буннан көринеди, поэмада жаңа заманға өтиў басқышы ўақыяларынан тысқары, муҳаббат мәселеси де конфликтти келтирип шығарыўшы өзекке айланған десек те болады. Мине усыннан кейин ўақыялар шыңына көтерилип барады.

Соңғы бөлим, яғный Палымның диалогинде үш атлы ўақыясы, сондай-ақ, колхоз баслығы Айпаршаның әкесин өлтирип кетиў ўақыялары ўақыяның ең шийеленискен ноқаты есапланады. Поэманың усы бөлиминде биз лирикалық қаҳарманның өткен ислерин көз алдына келтириў, келешек ҳаққындағы әрманлары қандай болғанлығы менен танысамыз.

Шығарманың басынан ақырына дейин лирикалық қаҳарманлардың ҳәрекетлерин көрсетиўши сюжет емес, ал лирикалық қаҳарман болған Палым образы мысалында оның «мен»и арқалы руўқый кеширмелери, эмоциясы, пикирлер соқлығысыўы, шығарма сюжетиниң негизги болып тур.

Әдебиятшы П.Дабылов бул процессти былайынша түсиндиреди:

«XX әсирдиң 30-40-жылларындағы поэмаларда тийкарынан дәстүрий (хронрологиялық) сюжет жетекшилик етип, ўақыялар бир шеттен баян етилетуғын болса, ал 60-80-жыллардағы поэмаларда, әсиресе, лирикалық поэмаларда қурамалы конструкцион сюжет ийеледи. Енди пүтин бир сюжет ағымын қурайтуғын ҳәдийсе ҳәм қаҳарманлардың ҳәрекетлери орнына лирикалық қаҳарманның «мен»и арқалы билдирилген руўхый кеширмелер ҳәм терең эмоциональ ой-пикирлер толқыны поэмадағы сюжеттиң тийкарын пайда етти» [2,116].

Онда жәмийетлик қатламлар ортасындағы қарама-қарсылықлар менен бир қатар лирикалық қаҳарманның руўхый дуньясындағы конфликтти де көремиз. Өйткени, «Конфликт-сюжетти ҳәрекетке келтириўши күш» [5,132]. Буннан көринеди, әдебий шығармаларда конфликт баслы роль атқарады. Соның менен бирге, жазыўшының жеке индивидуаллығы да бирдей ҳәдийсениң ҳәр түрли усылда жазылыўына себепши болады. Бул жылларда дөретилген усы мазмундағы қайсы шығарманы алып қарасақ та ҳәр тәреплеме бир-биринен парық ететуғынын көремиз.

Автордың бул поэмасы басқа поэмаларынан баянлаў композициясы жағынан парық қылады. Яғный, тек бир қаҳарманның тилинен емес, керисинше, лирикалық қаҳарманлар Палым ҳәм Айпаршалардың диалоглары типинде берилген. Олар өткен өмирлерин бир қатар картинадай көз алдыларынан өткереди.

Мәселен, автордың усы жыллары дөретилген «Жамбас қала» поэмасында еки қаҳарманның, яғный, Суўанберди ҳәм шөл образлары ортасындағы өз ара диалог шөл жерлерди өзлестирип, жаңа бостанға айландырыў машақатларын, қыйыншылықларды жеңиў процессин көрсетип береди. Бул еки поэма да жанрлық жақтан лирикалық поэма болса да, «Жамбасқала»да реалистлик суўретлеў менен қатар романтизм усылы, сондай-ақ, өтмиш пенен келешек параллель

қойып сүўретленген. Онда тәбият пенен адам ортасындағы конфликтти ғана көремиз. Ал, «Булт ҳәм қуяш» поэмасында қаҳарманлардың диалоглары ҳәм еске түсириўлери ўақыялардың раўажланыўын тәмийнлеп келген. Биз онда қаҳарманлар психологиясындағы конфликт пенен қатар, жәмийетлик қатламлар ортасындағы конфликтти де ушыратамыз.

Еки поэманы өз ара салыстырып қарағанымызда Палым характери сезимлер баянланыў барысында көзге тасланса, ал Суўанберди образында характер эволюциясы жетерли дәрежеде ашып берилмегенлигин көремиз. Сондай-ақ, Палым ҳәм Айпаршалар қәлбинде кешкен руўхый қарама-қарсылықлар, гүреслер анық көринсе, Суўанберди ҳәм шөл образларында руўхый қарама-қарсылықлар ашып берилмеген.

Бул бир автордың еки дөретпесиндеги өзгешелик мысалында болса, ал сол жыллардағы басқа жазыўшы-шайырлардың поэмаларында да баянлаў композициясы, индивидуаллық өзгешеликтиң күшли екенлигин байқаўымызға болады. Мәселен, жазыўшы Т.Сейтжановтың өмир жолында қәтешиликке жол қойып, сүйген жигитинен алданған ҳәм соңында көп қыйыншылықларға ушыраған қаҳарман қыз образын ашып бериўши «Адасқан ығбал» поэмасы да жанрлық жақтан лирикалық поэма болса да, биз онда автордың өзгеше стиллик усылдан пайдаланып қаҳарман психологиясын ашып бергенлигиниң гуўасы боламыз. Дөретиўши поэмада баянлаўдың хат формасынан пайдаланады ҳәм ҳәр бир бөлимде оқыўшының хаты, ҳаялдың хаты, шайырдың хаты сыяқлы кишигирим бөлеклерге бөлиў арқалы социяллық турмыстағы ең әҳмийетли мәселелерди, ҳаял психологиясын ашып береди. Мәселен, сүйген ярынан алданып қалған қыздың руўхыятында кешип атырған өкиниш, хорланыў ҳәм ар-намысының аяқ асты етилгенлигин шайыр қыздың төмендеги сөзлери мысалында өткир қатарлар менен жақсы ашып бере алған:

Айыбым не болды?
Сүйгенлигим бе?
Талай дәртлериңе күйгенлигим бе?
…Я мәлел болдыма ана болғаным?
Ар деп билесең бе ана толғағын [6,174]?!

Мине, еки жазыўшының бирдей жанрдағы шығармада ҳәр қыйлы усылларды қолланыў ҳәм қаҳарман руўхый дүньясын ашыўдағы өзгешеликлер жазыўшы индивидуаллығының бир-бирине уқсамайтуғынлығын және бир мәрте дәлиллейди. Яғный, К.Рахманов та, Т.Сейтжанов та әдебиятымызда өз стилине ийе жазыўшылар.

Сол жыллары өтиў дәўири ўақыялары әдебиятымыздың үш жанрында да көринди десек қәтелеспеймиз. Лирикалық, эпикалық ҳәм драмалық жанрларда бул темада ең жақсы шығармалар дөретилди.

Жуўмақлап айтқанда, К.Рахмановтың бул поэмасы басқа поэмалары сыяқлы

мазмуны ҳәм көркемлилиги жоқары табыслы жазылған поэма болған десек болады. Шығарма жанрлық жақтан қаҳарманлар психологиялық гүйзелиси басым лирикалық поэма. Соның менен қатар, басқа дөретпелеринен баянлаў типи жағынан пүткиллей парық қылады. Яғный, тек бир ғана қаҳарманның монологи менен емес, ал еки қаҳарманның диалогы көринисинде, ретроспективли баянлаў усылында берилгенлиги менен ажыралып турады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жәримбетов Қ, Генжемуратов Б. Әдебият теориясы. – Ташкент: Sano-standart, 2018.
2. Дабылов П. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қаҳарман образының жасалыў өзгешеликлери. (Т.Мәтмуратов ҳәм К.Рахмановтың поэзиясы мысалында): Фил.. илим.. бой..философ… док (PhD) дисс… – Нөкис: 2018. – Б.87
3. Рахманов К. Таң ашығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978. - Б.94.
4. Дабылов П. Қарақалпақ поэзиясында лирикалық қаҳарман образының жасалыў өзгешеликлери. (Т.Мәтмуратов ҳәм К.Рахмановтың поэзиясы мысалында): Фил.. илим.. бой..философ… док (PhD) дисс… – Нөкис: 2018. – Б.116
5. Умуров Ҳ. Адабиётшунослик назарияси. – Тошкент: Шарқ нашриёти-матбаа аксиядорлик компанияси бош таҳририяти, 2002. – Б.132.
6. Сейтжанов Т. Өмир философиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1979. – Б.174.

CHINGIZ AYTMATOVNING “ASRGA TATIGULIK KUN” VA “OQ KEMA” ASARLARIDA FOLKLORIZMLAR QO‘LLANILISHI

Rayxonova A.O.
Navoiy davlat universiteti

Kirish. Chingiz Aytmatov ijodi nafaqat qirg‘iz, balki butun turkiy xalqlar adabiyotining bebaho xazinasi hisoblanadi. Uning asarlarida xalq hayoti, ruhiyati, qadimiy dunyoqarashi va ma’naviy merosi chuqur badiiy ifodasini topgan. Ayniqsa, “Asrga tatigulik kun” va “Oq kema” asarlarida yozuvchi xalq og‘zaki ijodi unsurlaridan – mif, afsona, rivoyat, maqol, timsol va ramzlardan mahorat bilan foydalangan [1, 2].

Aytmatov folklorizmlar orqali xalqning tarixiy xotirasi, milliy o‘zlikni anglash, inson va tabiat o‘rtasidagi uyg‘unlik, zamon va tafakkur ziddiyatlarini chuqur falsafiy mushohada bilan yoritadi. Shu jihatdan, yozuvchining ijodi milliy va umuminsoniy qadriyatlar mushtarakligini, xalq og‘zaki ijodining zamonaviy badiiy tafakkurda qayta talqin etilish jarayonini o‘zida mujassamlashtiradi.

Ushbu maqolada aynan Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” va “Oq kema” asarlaridagi folklorizmlarning badiiy funksiyasi, ularning obrazlar tizimi va g‘oyaviy-falsafiy mazmun yaratishdagi ahamiyati tahlil qilinadi.

Chingiz Aytmatov ijodi xalq og‘zaki ijodi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, uning asarlarida folklorizm badiiy fikrning asosiy manbalaridan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi xalq yaratgan afsonalar, rivoyatlar, timsollar va maqollar orqali inson hayoti, tabiat va zamon o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur falsafiy talqin etadi. Shu orqali Aytmatov milliy tafakkurni umuminsoniy g‘oyalar bilan uyg‘unlashtiradi, o‘z asarlarida xalq ruhiyatini, qadimiy dunyoqarashini va tarixiy xotirasini zamonaviy muammolar bilan bog‘laydi.

Chingiz Aytmatovning “Oq kema” asari yozuvchining inson ruhiyatiga, orzular va haqiqat to‘qnashuviga, bolalikning sof dunyosiga oid chuqur kuzatuvlarini aks ettiradi. Asarda xalq afsonalari va timsollar yozuvchining falsafiy dunyoqarashini ifodalovchi asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Ayniqsa, “Bug‘u ona” afsonasi xalqning qadimiy e’tiqodlari, ona tabiatga sig‘inish, tabiat bilan uyg‘un yashash haqidagi tushunchalarni badiiy shaklda ifodalaydi. Ushbu afsona orqali Aytmatov inson va tabiat o‘rtasidagi bog‘liqlikni, ona tabiatga xiyonat qilishning fojeiy oqibatlarini yoritadi.

Asarda oq kema ramzi bola qalbining orzulari, pokligi va hayotga ishonchini ifodalaydi. Bolaning orzulari, uning oq kemaga yetishish istagi xalq afsonalarida mujassam bo‘lgan orzular dunyosi bilan chambarchas bog‘langan. Yozuvchi bu timsol orqali insonning ichki olamida saqlanib qolgan bolalik sof tuyg‘ulari va real hayotdagi shafqatsizlik o‘rtasidagi keskin ziddiyatni ko‘rsatadi. Shu tariqa folklorizmlar Aytmatov uslubida voqealar rivojini falsafiy chuqurlik bilan boyitadi, asarga milliy ruh va ma’naviy teranlik bag‘ishlaydi.

“Asrga tatigulik kun” romanida folklor elementlari yanada keng va murakkab ko‘lamda qo‘llaniladi. Chingiz Aytmatov qadimiy turkiy e’tiqodlar, afsonaviy obrazlar, mifologik qarashlar va xalq og‘zaki ijodining arxetipik timsollarini zamonaviy inson hayotidagi muammolar bilan uzviy bog‘laydi. Asarda mifologik qatlam bilan zamonaviy sivilizatsiya o‘rtasida kuchli qarama-qarshilik mavjud: biri ruhiy, ikkinchisi esa texnokratik asosda shakllangan. Yozuvchi aynan shu ziddiyatlar orqali insoniyatning ma’naviy inqirozini, milliy va shaxsiy xotira yo‘qolishining og‘ir oqibatlarini ko‘rsatadi.

Romandagi eng muhim folklor motiv - “Manqurt” haqidagi rivoyat bo‘lib, u Aytmatov ijodining eng teran ramzlaridan biridir. Ushbu rivoyat xalq xotirasini, milliy o‘zlikni unutish xavfini, ruhiy qullik va irodasizlikning og‘riqli holatini ifodalaydi. Manqurt obrazi inson o‘z ildizlarini, tarixini, tilini, madaniyatini va ota-bobolar merosini unutganda yuzaga keladigan fojeaning badiiy ifodasidir. U shunchaki tarixiy shaxs emas, balki insoniyat ruhiyatidagi begonalashuv jarayonining umumlashgan obrazidir.

Aytmatov Manqurt timsoli orqali xalqning tarixiy xotirasi va madaniy identifikatsiyasini yo‘qotish qanday fojiali oqibatlarga olib kelishini ogohlantiradi. U bu obraz orqali inson o‘zligini yo‘qotganda, u endi na xalq, na jamiyat, na insoniyat uchun foydali bo‘la olishini falsafiy tarzda yoritadi. Shu ma’noda Manqurt – insonning o‘z “men”idan, o‘z ildizidan, o‘z ma’naviy mohiyatidan ajralib qolgan zamonaviy tipning ramzidir.

Asarda Manqurtlik holati bir kishining taqdiri bilan cheklanmay, butun insoniyat uchun ogohlantiruvchi ma’naviy metafora sifatida talqin qilinadi. Yozuvchi bu rivoyat orqali XX asr oxiri va XXI asr boshidagi jamiyatda kuzatilayotgan “ma’naviy begonalashuv”, “madaniy bo‘shliq” va “ruhiy sovuqlik” jarayonlarini ilg‘or badiiy uslubda ifodalaydi. Manqurtlik – faqat quldorlikning mahsuli emas, balki texnokratik tafakkur va iste’molchilik jamiyati natijasida paydo bo‘lgan yangi asorat shaklidir.

Aytmatov texnik taraqqiyotning bir tomonlama, faqat moddiy yo‘nalishda kechishi insonni o‘z insonligidan uzoqlashtirayotganini teran anglatadi. Shu bois manqurt obrazi bugungi kunda ham dolzarb bo‘lib, u insoniyatni ruhiy uyg‘oqlikka, xotiraga, ildizga qaytishga da’vat etuvchi badiiy ramzga aylanadi.

Yozuvchi xalq rivoyatini zamonaviy mafkuraviy mazmunga ega falsafiy-badiiy asarga aylantirar ekan, uni universal darajaga ko‘taradi. Manqurt endi faqat qirg‘iz xalqining afsonaviy obrazigina emas, balki butun insoniyatning ruhiy holatini ifodalovchi umumiy timsolga aylanadi. Shu tariqa Aytmatov milliy folklorni falsafiy yuksaklikka olib chiqadi, o‘tmish va kelajak o‘rtasida ma’naviy ko‘prik yaratadi.

Har ikkala asarda ham folklor unsurlari faqat badiiy bezak yoki bezakli nutq vositasi sifatida emas, balki chuqur falsafiy, axloqiy va g‘oyaviy mazmunni ochib beruvchi asosiy qatlamdir. “Oq kema”dagi afsonalar va timsollar inson ruhiyatini, “Asrga tatigulik kun”dagi rivoyatlar esa xalq xotirasini ifodalaydi. Folklorizmlar orqali yozuvchi o‘tmish va bugun o‘rtasidagi ma’naviy ko‘prikni barpo etadi, xalq ruhiyatidagi abadiy qadriyatlarni ifoda etadi.

Aytmatovning bu yondashuvi milliy adabiyotda yangi badiiy bosqichni boshlab berdi. Uning ijodida folklorizm nafaqat xalq og‘zaki ijodining qayta talqini, balki insoniyat taqdirini anglash, ijtimoiy va ma’naviy muammolarni ifodalash vositasiga aylandi. Shu bois Chingiz Aytmatov asarlari xalq og‘zaki ijodining badiiy davomchisi, zamonaviy tafakkurning esa falsafiy manbai sifatida e’tirof etiladi.

Xulosa. Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” va “Oq kema” asarlarida xalq og‘zaki ijodi unsurlarining badiiy talqini yozuvchining ijodiy uslubini, falsafiy qarashlarini va milliy tafakkur bilan umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish mahoratini namoyon etadi. Yozuvchi folklorizmlar orqali inson va tabiat, o‘tmish va zamon, millat va insoniyat o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni chuqur tahlil qiladi.

“Oq kema”dagi Bug‘u ona afsonasi insonning ruhiy pokligi, bolalik orzulari va tabiatga mehr ramzi sifatida talqin etilsa, “Asrga tatigulik kun”dagi manqurt rivoyati insoniyatni o‘z ildizidan, xotirasidan ajratib qo‘yuvchi kuchlar haqida ogohlantiruvchi badiiy ramzdir. Har ikki asarda folklor unsurlari voqealarning ichki falsafasini yoritib, milliy ruh va ma’naviy uyg‘oqlik g‘oyasini mustahkamlaydi.

Aytmatov folklorni shunchaki badiiy bezak sifatida emas, balki insoniyatning tarixiy xotirasi va axloqiy qadriyatlarini saqlovchi falsafiy konsepsiya sifatida ishlatgan. Shu bois uning asarlarida folklorizm – o‘tgan va hozirgi zamonni bog‘lovchi ma’naviy ko‘prik, milliy tafakkurni global miqyosga olib chiquvchi adabiy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi

ADABIYOTLAR:

1. Aytmatov, Ch. Asrga tatigulik kun (I dolshe veka dlitsya den). – Moskva: Sovetskiy pisatel, 1981. – 416 b.
2. Aytmatov, Ch. Oq kema (Belyy parokhod). – Bishkek: Sham, 1975. – 192 b.
3. Abdurahmanova, D. Chingiz Aytmatov asarlarida milliy qadriyatlar talqini. – Toshkent: Fan, 2018. – 210 b.
4. Tursunov, A. Mifologizm v tvorchestve Chingiza Ayitmatova. – Bishkek: Ilim, 2009. – 187 b.
5. Qurbonova, N. Aytmatov asarlarida mif va real voqealik uyg‘unligi. // Filologiya masalalari jurnali. – 2020. – №2. – B. 45–52.
6. Karimov, M. Milliy o‘zlik va tarixiy xotira Aytmatov asarlarida. // Adabiyotshunoslik izlanishlari. – 2022. – №1. – B. 70–76.

Elektron manzillar

1. http://www.ziyouz.com
2. http://www.ziyonet.uz
3. http://www.folklor.uz
4. http://www.ijod.uz
5. http://www.adabiyot.uz
6. http://www.literature.uz
7. http://www.ziyonet.uz/uzc/edu/chingiz-aytmatov-asarlari

SH.SEYTOV PROZASÍNÍŃ ÚYRENILIW MÁSELELERI

Jawlıbaeva N.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institute, Nókis qalası

Sh.Seytovtıń kórkem prozaǵa kirip keliwi ózinshe ózgesheliklerge iye. XX ásirdiń 50-jıllarınıń aqırında shayır sıpatında ádebiyatqa kirip kelip, 60-jıllardıń ortalarında ádewir belgili talantlı shayır bolıp tanılıp qalǵan ol 60-jıllardıń ekinshi yarımınan baslap birden epikalıq prozaǵa qol uradı, qol urǵanda da sátli hám jemisli, nıq qádem taslaǵan qol urıw boladı. «Sh.Seytov kópshilik jazıwshılarday prozanıń gúrriń mektebiniń tájriybesin bastan keshirmey birden epikalıq prozaǵa qol urıwınıń ózinshe sırı bolǵan. Ol bul tájriybe mektebin poeziyada-aq sınap kórgen. Sebebi, onıń «Jollar» toplamına kirgen qosıqları gúrriń xarakterindegi syujetli qosıqlardan ibarat boldı» dep atap ótedi K.Allambergenov[1].

Qaraqalpaq ádebiyatında prozalıq shıǵarmalar ádewir izertlenip atır. Sonıń ishinde jazıwshı Sh.Seytovtıń dóretiwshiligi, prozalıq shıǵarmalarınıń ideyalıq-tematikalıq ózgesheligi, jazıwshınıń janrlıq-stillik izlenisleri, qaharmanlar obrazın ashıp beriw

usılları jaǵınan da hár qıylı baǵdarda ilimiy jumıslar islendi. Ádebiyatshı alımlar hám sınshılardan akademik M.K.Nurmuxammedov [2], professor S.Axmetov, Q.Maqsetov, Q.Kamalov [3], S.Bahadırova, J.Narımbetov, K.Allambergenov [4], P.Nurjanov, Z.Bekbergenova, J.Saǵidullaeva, J.Qaniyazova hám.t.b. jazıwshınıń povestleri menen romanları, poeziyalıq shıǵarmaları tuwralı ádebiyatımızdıń basqa da birneshe máseleleri menen birge olarǵa bahalı pikirler bildiredi.

Sh.Seytovtıń prozadaǵı turmıs shınlıǵın súwretlewdegi kózge túsken sheberliktiń sırları, jazıwshı talantınıń kóplegen qırları Z.Nasurllaeva, K.Mambetov, K.Kurambaev, J.Esenovtıń, K.Jarimbetov, P.Nurjanov, A.Sultanov, S.Bahadırova hám t.b. bir qatar miynetleri menen makalalarında ılayıq bahasın aladı.

Jazıwshınıń «Shırashılar» romanı haqqında Q.Jarimbetov, P.Nurjanov, Q.Sultanovtıń maqalalarınan basqa baspa sózde hesh pikir bildirilmedi. Ádebiyatshı Q.Jarimbetov «Shırashılar» romanındaǵı temanı sáwlelendiriwde Sh.Seytov burınnan bar motivlerdi kaytalamaydı, ózinshe jol tabıwǵa umtıladı. Ol jámietlik awdarıspaqtı revolyutsiyalıq ózgerislerden hám ideyalardan awlaq, «quday» tárepinen de, jámiet tárepinen de umıt qalǵan túpkirdegi bir auıldıń karapayım adamı Esjan ǵarrı obrazı arqalı kórsetedi - dep belgileydi. Sonday-aq maqala avtorı jazıwshınıń romanda múlt jibergen orınlarına mısallar menen dáliyllep kórsetedi [4].

P.Nurjanov «Házirgi qaraqalpaq prozasında kórkem psixologizm» atlı maqalasında «Shırashılar» romanında temanı ashıp beriwdegi ózgesheliklerin atap ótedi. Romandaǵı kórkem psixologizmniń payda bolıwı xarakterdiń ideyalıq-nravlıq, filosofiyalıq tabiyatın ashıwǵa negiz bolatıǵın problematika menen baylanıslı dep qaraydı. Al, A.Sultanov bolsa «Shırashılar» menen Sh.Aytmatovtıń «Boranlı bándirgi» romanındaǵı poetikalıq uqsaslıqlardı úyrene otırıp, bul qubılıstı Sh.Aytmatovtıń qaraqalpaq prozasına tásirinen kelip shıqqan dep esaplaydı. Mine, kórip ótkenimizdey Sh.Seytovtıń «Shırashılar» romanı ádebiyattanıw ilimi kóz qarasınan ele tolıq bahasın alǵan joq.

Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi tariyxında roman janrınıń tábiyatın hártárepleme izertlengen ilimiy miynetler jazıldı. Máselen: J.Narımbetovtıń «Karakalpakskiy roman» (1977), A.Kojıkbaevtıń «Qaraqalpaq romanı» (1979), M.Nurmuxamedovtıń «Shıǵarmalarınıń II tomlıǵı» (1985), Z.Nasrullaevtıń «Geroy sovremennoy karakalpakskoy prozı» (1976), «Problemı tipa i xarakterov sovremennoy karakalpakskoy proze» (1984), K.Sultanovtıń «Prozanıń rawajlanıw jolları» (1977), «T.Qayıpbergenovtıń prozası» (1979), S.Bahadırovanıń «Roman hám dáwir» (1978), «Fol`klor i karakalpakskaya sovetskaya proza» (1984), P.Nurjanovtıń «Dáwir talabı hám kórkem ádebiyatı» (1993), H.Ótemuratovanıń «Qaraqalpaq tariyxıy romanınıń poetikası» (1998) atlı miynetlerinde romannıń teoriyalıq máseleleri hár qıylı aspektte alıp izertlenedi. Mine, usı miynetlerdiń basım kópshiliginde Sh.Seytovtıń prozası boyınsha tereń talqılawlar islendi.

«XX ásirdiń 80-jıllarındaǵı qaraqalpaq prozashılıǵında roman janrı ózinin keń múmkinshilikleri menen ádebiyattıń rawajlanıwında belgili orın tuttı. XX ásirdiń

80-jılları qaraqalpaq romanshılıǵınıń hártárepleme tez pát penen rawajlanıw dáwiri boldı. Qaraqalpaq prozası ideyalıq-tematikalıq baǵdarda túrlenip qoymastan, janrlıq-stil`lik jaqtanda alǵa ilgerledi. Bul dáwirde tanılıp atırǵan romanlardıń hár birinde derlik jámietlik, siyasiy turmısımızdaǵı keskin burılıslar, ózgerisler, onıń ruwxıy jaǵdayları súwretlew ob`ekti etip alındı. Romanlarda usınday tariyxıy-jámietlik protsesslerdi adam táǵdiri, adam xarakteri arqalı keń epikalıq baǵdarda súwretleytugın jazıwshılardıń biri Shawdırbay Seytov edi. Onıń romanlarınıń tematikası júdá keń. Ol XX ásir qaraqalpaq romanın ideyalıq-tematikalıq hám kórkemlik jaqtan bayıtıwǵa úlken úles qosqan jazıwshı. Jazıwshınıń hárqıylı dáwir waqıyaların súwretleytuǵın «Kóp edi ketken tırnalar», «Qashqın», «İsine qosıp tigilsin» povest`leri, «Xalqabad trilogiyası», «Iǵbal soqpaqları», «Jaman shıǵanaqtaǵı Aqtuba», «Shırashılar» romanı sıyaqlı kópshiliktiń dıqqatına, húrmetine ılayıq bolǵan romanları bar.

Jazıwshınıń bul prozalıq shıǵarmaları ideyalıq-tematikalıq jaqtan da, janrlıq-stillik izlenisleri, qaharmanlar obrazın ashıp beriw usılları jaǵınan da hár qıylı. Ádebiyatshı alımlar hám sınshılardan akademik M.K.Nurmuxammedov, professor S.Axmetov, K.Maksetov, K.Kamalov, S.Baxadırova, J.Narımbetov, K.Allambergenov h.t. basqalar jazıwshınıń povest`leri menen romanları, poeziyalıq shıǵarmaları tuwralı ádebiyatımızdıń basqa da birneshe máseleleri menen birge olarǵa bahalı pikirler aytadı.

Búgingi ádebiyat tanıw iliminde jazıwshınıń prozalıq shıǵarmaların házirgi ilimiy kóz qarastan úyreniw áhmetli wazıypalardıń biri bolıp tabıladı. Ásirese jazıwshınıń prozasında qaharman obrazınıń jasalıw ózgesheligin úyreniw eń áhmietli akutal máselelerdiń birine aylanbata.

ÁDEBIYATLAR:

1. Алламбергенов К. Ығбал жағысы // Әмиўдәрья журналы, 1989. – №1.
2. Нурмухамедов М.К. Шығармаларының II томлығы, I, II. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.
3. Камалов К. Қарақалпақ повести. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1978.
4. Алламбергенов К. XX әсир қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: 2005.
5. ttps://www.scopus.com

QAZÍ MÁWLIK SHÍǴARMALARÍ TILINDE ATLÍQTÍŃ GRAMMATIKALÍQ KATEGORIYALARÍ

Orınbaeva J.
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Ádebiy tildi ulıwma xalıqlıq sóz mádeniyatınıń jetilisken joqarı túri sıpatında bahalaw zárúr. Kórkem sóz sheberi usı dóretiwshilik processti basqarıp hám rawajlandırıp baradı. XX ásirdiń basında jasap ádebiy dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan shayırlardıń ishinde tillik belgileri jaǵınan Qazı Máwlik Bekmuxammed ulınıń shıǵarmaları ayrıqsha orındı

iyeleydi. Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı atlıqlar san, tartım, seplik kategoriyalarına iye.

San kategoriyası. Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde kóplik máni úsh usıl menen bildiriledi: leksikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik. Geypara atlıqlar grammatikalıq forması boyınsha birlik sanda qollanılsa da, óziniń gáptegi mánisi boyınsha jámlewdi, ulıwmalastırıwdı ańlatıp, kóplikti bildiredi, yaǵnıy bir predmet arqalı sol predmettiń kóp ekenligi túsiniledi. Bul kópliktiń leksikalıq usıl arqalı bildiriliwi boladı. Mısallar: Uyǵırda bellidur atı Biybijan, Xojeli shahrinde nazlı Shúkirjan (Qushaydı), Yawmıtta Ziyada, shawdırda Uǵıl (Qushaydı), Qaraqalpaq ishre shıǵıptı bir gúl (Yadıma túshti).

Kóplik sintaksislik usıl menen ańlatılǵanda birlik máni bildiriwshi atlıq sózler basqa sózler menen dizbeklesip qollanıladı, yaǵnıy kóplik máni sol sóz dizbeginiń ulıwma mánisi arqalı bildiriledi:

a) Kóplik mánisin bildiriwshi sanlıqlar arqalı: Hár kún jetpis eki nama shalsań hám (Ol nege dárkar), Siynasidan bir yup almanı úzar (Shımbay bayazı), Bir tiyresi on tórt urıw diyerler (Shımbay bayazı), Hár jaǵında sákkiz burım shashları (Megzettim).

b) Jámlew almasıǵı, muǵdar-dáreje ráwishleri arqalı: Bir neshe kún boldı tústiń yadıma (Giriptar emdi), Jorǵa júrmel miner gúllán balası (Shımbay bayazı), Bárshe sawdagerdin sen alsań bajı (Ol nege dárkar), Bárshe qız-jawannıń waqtın xoshlayın (Shımbay bayazı).

Qazı Máwlik shıǵarmalarınıń tilinde kóplik máni, tiykarınan, morfologiyalıq usıl menen, yaǵnıy, *-lar//-ler/-lár* affiksi arqalı bildirilgen. Mısalı: Yaz bolsa *yigitler atların* baqar, At moynına laǵlı-*marjanlar* taqar (Shımbay bayazı), Bir ay seyil berer *dárwazalar* qurıp (Shımbay bayazı), *Kolxozshılar* paxta egip júripti (Bayan áyleyin).

Bunnan basqa tómendegi jaǵdaylarda kóplik jalǵawı paydalanılǵanın kóriwge boladı:

1. Geypara abstrakt atlıqlarǵa jalǵanıp bahalaw, kúsheytiw mánisin bildiredi. Mısalı: Bul meniń janımǵa *otlar* salursań (Giriptar emdi). Ájep bir *sawdalar* tushti basıma (Qazı Máwdud penen Safura qız aytısı), Iranida bolur *keshalar* bidar (Shımbay bayazı), Hár jaǵında sákkiz burım *shashları* (Megzettim).

2. Adam múshelerin bildiretuǵın atlıqlarǵa jalǵanıp mánini kúsheytiw xızmetin atqaradı. Mısalı: On tórtten kóringen aydek *yuzları*, Qash tagida oynar qara *kózlari*. (Shımbay bayazı) *Barmaqlarda* bardur tilladan yúzik, *Qashlarıń* qálemdur *bellerіń* názik, Boyıń sárwi xuramana megzettim. (Megzettim). Qáddi alıp shamdur, *belleri* názik (Hesh sózim yoqdur). Mıń túmenge arzan altın *basları* (Megzettim))

3. *-lar//-ler//-lár* affiksi shayırdıń dóretpelerinde feyil sózlerge de jalǵanıp, gápte bayanlawısh xızmetinde jumsaladı. Mısalı: Hám qıyalap baqıp *qaqarlar* qashın (Periyzat), Sorasam on beste *deydiler* yashın (Aqlım hayrandur). *Esitińler* táriypini Shımbaydıń (Shımbay bayazı).

Tartım kategoriyası. Tartımlıq máni Qazı Máwlik shıǵarmalarında, tiykarınan, úsh usıl menen bildiriledi: 1) morfologiyalıq usıl; 2) morfologiya-sintaksislik usıl hám 3) sintaksislik usıl.

Shayır dóretpelerinde tartım affikslerińiń tómendegidey variantları ushırasadı: *Qudayım* haqqıńa bermesin zawal (Giriptar emdi), *Kóńlim* qapasına aqlım hayrandur (Aqlım hayrandur), Qaysı kúni kórdim aydek *yúzleriń*, Shul kúni totiya qıldım *izleriń*, Qılıq etip qashıń bilan *kózleriń*, (Periyzat).

Qazı Máwlik shıǵarmalarında tartım affiksleri ayırım jaǵdaylarda zattıń bir betke tiyisliligin emes, al onnan basqa mánilerdi de ańlatadı:

1) I bet birlik san forması erkeletiw mánisin bildiredi: Bir bala yıǵlaydur, *janım* shesheler (Qızlar qosıǵı), Sen erursań meniń sáwgili *yarım*, Hám *alma-anarım, paslı – baharım* (Periyzat).

2) I bet birlik san formaları tańlaq mánisinde tilek, ármandı bildirip qollanıladı: *Ǵawsıl aǵzam* bizni mádetkar áyle..., *Qudayım* bendeńe xaya ber imdi (Qazı Máwdud penen Safura qız aytısı), *Qudayım* saqlasın báleden aman (Ne sózdur), *Qudayım* haqqıńa bermesin zawal (Giriptar emdi).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde tartımnıń III bet qosımtasınan keyin tabıs sepligi jalǵańǵanda –n forması jalǵanadı. Al Qazı Máwliktiń shıǵarmalarında tartım hám seplik qosımtalarınıń izbe-iz qabatlasıp qollanılǵanın kóriwge boladı. Mısalı: Taza *hawasını* bayan áyleyin (Jasarǵan ilham), *Ámiwdáryasını* bayan áyleyin(Jasarǵan ilham).

Tartımlıq máni morfologiya-sintaksislik usıl menen ańlatılǵanda tartımlanıwshı predmettiń atı tartım affiksin, al onıń iyesi iyelik sepligi affiksin qabıl etedi: Sózlese yarqırar dunyanıń yuzi (Shımbay bayazı), Misli shámshi qamar *anıń gúl yúzi* (Ne sózdur), Bálki *seniń* hár bir basqan *izińe* (Giriptar emdi).

Shayırdıń shıǵarmalarındaǵı sintaksislik usıl menen jasalǵan tartım qosımtası predmettiń iyesin bildiriwshi sóz iyelik sepligindegi sózlerden boladı da, al tartımlanatuǵın sóz tartım affikssiz qollanıladı: Hesabı otırdı anıń shıqmadı..., Endi anıń jamǵiy taǵbiriynama (Qazı Máwdud penen Safura qız aytısı), Ándamnıń kók temir jaw-jaraq bolsa (Ol nege dárkar), Ekinshiden, predmettiń iyesin bildiriwshi sóz affikssiz qollanıladı da, tartımlanatuǵın predmet ataması tartım affiksin qabıl etedi: Kóńil sawdasına aqlım hayrandur (Aqlım hayrandur), Ishqı dárti yurakimda bitmadı (Aqlım hayrandur).

Seplik kategoriyası. Qazı Máwlik shıǵarmalarında házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı altı seplik qollanılǵan.

Ataw sepligi. Ataw sepligi óziniń morfologiyalıq kórsetkishine iye bolmay, sintaksislik jaqtan baslawısh, bayanlawısh, qaratpa sóz xızmetin atqaradı. Mısalı: Búlbil sayrar gúl ashılǵan shaǵında (Yadıma túshti).

Iyelik sepligi. Shayır dóretpelerinde házirgi qaraqalpaq tilindegidey iyelik sepliginiń *-nıń//-niń, -dıń//-diń, -tıń//-tiń* formaları jumsalǵan. Iyelik sepligindegi sózler tómendegidey mánilerge qollanılǵan: 1) belgili bir predmettiń iyesin bildiredi: Elniń ǵawǵasına aqlım hayrandur (Aqlım hayrandur), Meniń yarım duyım jurttıń aǵlası (Qızlar qosıǵı). 2) orın mánisin bildiredi: Bu Shımbaydıń sonday periyzatı bar (Aqlım hayrandur), Jurt soraǵan Xiywalınıń tóresi (Qushaydı).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegidey shayır dóretpelerinde de dawıslı, sonor hám

únli dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlege *-nıń//-niń//-dıń//-diń* affiksleri, al únsiz dawıssız seslerge tamamlanǵan sózlerge *-tıń//-tiń* affiksi jalǵanǵan: Dárttiń dawasına aqlım hayrandur (Aqlım hayrandur), Yarımnıń joq edi hasla giynesi (Qızlar qosıǵı).

Sonday-aq, shayır shıǵarmalarında sózdiń aqırǵı sesiniń qanday bolıwına qaramastan eski túrkiy ádebiy tiliniń tásiri nátiyjesinde iyelik sepliginiń *-nıń//-niń* forması ónimli qollanılǵan. Mısalı: Ey yaranlar, bir páriyniń yuziniń (Aqlım hayrandur), Elniń ǵawǵasına aqlım hayrandur (Aqlım hayrandur), Ulıqları oqır haqnıń sanasın (Shımbay bayazı), Men mudam yıǵlarman yarnıń daǵında (Yadıma túshti).

Barıs sepligi. Shayır dóretpelerinde barıs sepligi mınaday formalarda ushırasadı: *-ǵa//-ge//-gá, -qa//-ke//-ká, -na//-ne//-ná, -a//-á//-ya.* Barıs sepligindegi sózler tómendegi mánilerde qollanıladı: 1) salıstırıw mánisin bildiredi: Sózlerińni sheker-*balǵa* megzettim (Megzettim), Yuziń misli tár *gúmshaǵa* megzettim (Megzettim), Megzemish hawazı shayda *búlbile* (Megzettim), *Sárwige* megzemish qáddi-kamalı (Aqlım hayrandur), Gúl yúzi megzemish alma-*anara* (Aqlım hayrandur), Qıyılǵan *qálemge* qashıń megzettim (Megzettim). 2) orındı bildiredi: *Úyińe* ikki barıp tapmadıq sizni (Hesh sózim yoqtur), Bánágáh *elińe* bir túshse yolım (Qazı Máwdud penen Safuraq qız aytısı).

-na//-ne//-ná affiksi házirgi qaraqalpaq tilindegidey dawıslılarǵa tamamlanǵan sózlerge jalǵanǵan bolsa da, bazıbir jaǵdaylarda onıń juwan yamasa jińishkeligine itibar berilmegen. Mısalı: Búlbil etip qondırarlar *gúlina* (Shımbay bayazı),Anıń waspin yazsam qaǵaz *yuzina***,** Neshe qızlar ara berer *ózina*. (Shımbay bayazı).

Barıs sepliginiń *-ǵa//-ge//-gá* forması tiykarınan dawıslı hám únli, sonor dawıssız seske tamamlanǵan sózlerge jalǵanǵan: *Ullıǵa-kishige* berseń jawabı (Ol nege dárkar), Aǵa-ini *sizge* qol-qanat bolsa (Ol nege dárkar), Zergerge zer tawıp qarıydar áyle..., Sabırdın “sad” alıp *safaǵa* etur, Fıraqdin “fe” alıp *fanaǵa* etur, Wasldan “waw” alıp *wafaǵa* eturr (Qazı Máwdud penen Safura qız aytısı).

Shayır shıǵarmaları tilinde házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde ónimsiz bolǵan barıs sepliginiń eski *-a//-e//-á* forması ónimli qollanılǵan. Mısalı:

Har surma shekilmish shashmi *qamara*,

Bir bayaz aytayın desem shul *yara* (Aqlım hayrandur).

Yane etmish ekki lazım *hárkimá..*, Bul sóz bilan *sańa* juwap áyledim.., Imdi yazıp *mańa* ahwalıń bildur (Qazı Máwdud penen Safura qız aytısı), Lali-labin *badahshana* megzettim(Megzettim). Barıs sepliginiń bul forması Orxon-Enisey esteligi, XI ásirdegi «Devanu-luǵatit túrk» miynetinde, XVIII-XIX ásirdegi yuridikalıq húJjetlerdiń tilinde de ushırasqanlıǵı haqqında maǵlıwmatlar bar [1:118].

Házirgi qaraqalpaq tilinde tartım jalǵawlı sózlerge barıs sepliginiń *na//-ne, -a//-e* affiksleri jalǵanadı, al Qazı Máwliktiń shıǵarmalarında geyde bul nızamlılıqtıń saqlanbaǵanlıǵın, yaǵnıy tartım jalǵawlı sózlerge barıs sepliginiń *-ǵa//-ge//-gá* variantınıń jalǵanǵanlıǵın ushıratıwǵa boladı. Bul qubılıs XVIII-XIX ásirlerge tiyisli yuridikalıq húJjetlerdiń tilinde de ushırasadı [2:83]. Mısalı: Bul meniń *janımǵa* otlar salursań (Giriptar emdi).

Tabıs sepligi. Qazı Máwlik shıǵarmalarında ushırasatuǵın tabıs sepliginiń tiykarǵı kórsetkishleri *-di//-dı, tı//-ti, -nı//-ni, -n* jalǵawları bolıp tabıladı. Mısalı: *Atı hawazańdı* jurttan ozdırsań (Ol nege dárkar), *Túndi* rawshan eter qúsni-jamalı (Aqlım hayrandur), Erte turıpa ziya-*zulıplardı* tarap (Aqlım hayrandur), Sońra yanǵan *panısımdı* óshirdiń (Periyzat).

Sonday-aq, tabıs sepliginiń *-nı//ni* affiksi únli dawıssızlarǵa tamamlanǵan sózlerge, sonday-aq, únsiz dawıssızlarǵa, sonorlarǵa tamamlanǵan sózlerge de teńdey jalǵanadı hám basqa formalarǵa qaraǵanda ónimli jumsalǵan. Mısalı: Shamshi-kamar derler seniń *yuzıńni*, Qantu-asel derler aytqan *sózińni*, Jahanniń sárweri derler *ózińni* (Megzettim).

Tabıs sepligi qosımtası jalǵanǵan betlik almasıqlarınan sizni, bizni, anı formaları jiyi ushırasadı: Bir haripli «Ya» turır yandırdı *bizni*, Hár kim ıqlas eter kórmege *sizni* (Aqlım hayrandur), *Anı* kórgen ózge yarnı izlemes (Aqlım hayrandur).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde III tartım qosımtalı sózlerge tabıs sepliginiń –n forması jalǵansa, Qazı Máwliktiń shıǵarmalarında tartımlı sózlerge tabıs sepliginiń –nı, -ni forması jiyi qollanǵanın ushıratamız. Mısalı: *Baǵı-baqshasını* bayan áyleyin. (Jasarǵan ilham), Qáddi-*ziybasını* bayan áyleyin. (Jasarǵan ilham), Ǵanim kórse tándin *bashını* qaqar, (Shımbay bayazı).

Orın sepligi. Shayır dóretpeleri tilinde orın sepliginiń házirgi qaraqalpaq ádebiy tildegi *-da//-de, -ta//-te* affiksleri heshqanday ózgerissiz qollanılǵan. Mısalı: Turdım *dárwazańda* moynım taldırıp (Hesh sózim yoqtur), *Yanıńda* ol turıp bilmedim ózim (Periyzat), *Shımbayda* bir ózińboldıń, periyzat (Periyzat).

Shıǵıs sepligi. Shayır dóretpelerinde betlew almasıqlarınıń shıǵıs sepligindegi eski *andın, mendin, sendin, bizdin* túri jiyi ushırasadı: Pinhanı sırların *mendin* giznemes (Aqlım hayrandur), Sendin kóńil úzmen janım tendedur (Giriptar emdi), Alardın ziyada bolǵan qushaydı (Qushaydı). *-dın//-din* qosımatası betlik almasıqlarına jalǵanıw menen bir qatarda, basqa sózlerge de jalǵanıp qollanıladı: Ǵanim kórse *tándin* bashını qaqar (Shımbay bayazı), *Tilladin* qamshını alıp dástine (Shımbay bayazı).

Juwmaqlap aytqanda, Qazı Máwlik shıǵarmalarında atlıqtıń grammatikalıq kategoriyalarında házirgi ádebiy tilge salıstırǵanda ózgeshelikler kózge taslanadı, olardıń eski Orta Aziyalıq túrkiy ádebiy tiline tán bolǵan formaları ónimli qollanılǵan.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1974.

2. Karlıbaeva G. Ájiniyaz shıǵarmaları tili. – Nókis: Bilim, 2024.

3. Қарақалпақ фольклоры 88-100 том. – Нөкис: Илим, 2015.

4. Пахратдинов А. XIX әсирдиң ақыры XX әсир басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1996.

SALT-DÁSTÚR JÍRLARÍ NÁJIM DÁWQARAEV KÓZQARASÍNDA

Palımbetov K.S.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Nájim Dáwqaraev – qaraqalpaq filologiyası tarawındaǵı ilimiy izertlewleri, kórkem shıǵarmaları, awdarmaları, sabaqlıqları, metodikalıq qollanbaları, ustazlıq, pedagogikalıq xızmetleri, sonday-aq milliy kórkem óner hám mádeniyattı rawajlandırıwǵa qosqan úlesleri menen xalqımız yadında máńgi saqlanǵan.

N.Dáwqaraevtıń ómir jolına názer taslaǵanımızda, onıń ómiri qıyın dáwirlerge tuwrı kelgenligin ańlaymız. Bul jıllarda sovet húkimetiniń ornawı, siyasiy-ideologiyalıq gúreslerdiń alıp barılıwı, repressiyalıq quwdalawlar, ekinshi jáhan urısı, onıń awır aqıbetleri, awıl xojalıǵı, ilimi, mádeniyatı, kórkem ónerin qáliplestiriw hám rawajlandırıw ushın jumıslardıń alıp barılıwına tuwra keldi. Elde júrgizilip atırǵan dáwir siyasatınıń qıyınshılıqlarına qaramastan N.Dáwqaraev joqarıda atap ótilgen barlıq tarawlarda belsendilik kórsetti.

Ol ayrıqsha qábiletke iye talant iyesi bolıp, filologiya iliminiń barlıq tarawları boyınsha ilimiy-izertlew jumısların alıp barǵan. Solardıń ishinde qaraqalpaq folklortanıw ilimi boyınsha alıp barǵan izertlewleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Ol 1930-jıllardıń ortalarınan baslap qaraqalpaq ádebiyatı, tili, orfografiyasınan tısqarı qaraqalpaq folklorınıń janrları boyınsha maqalaların jazıp baslaǵan. Mısalı, «Qaraqalpaq folklorı» («Sovet muǵallimi», 1936, №52), «Qaraqalpaq poeziyası» («Qızıl Qaraqalpaqstan», 1936, № 86), «Qaharmanlıq dástan «Alpamıs» («Qızıl Qaraqalpaqstan» 1937, № 132), «Ǵárip-ashıq» haqqında («Qızıl Qaraqalpaqstan», 1937, 5-aprel, №53 (1653) sıyaqlı ilimiy maqalaların jazadı.

N.Dáwqaraev qaraqalpaq folklorı boyınsha 1951-jılı Moskva qalasında sol waqıttaǵı SSSR Ilimler akademiyasınıń Shıǵıstanıw institutınıń Ilimiy Keńesinde «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» degen temada doktorlıq dissertaciyasın qorǵaydı. Usı dissertaciyasınıń «Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleri» atlı birinshi bóliminde, derlik qaraqalpaq folklorınıń barlıq janrları boyınsha izertlew alıp baradı. Onıń ilimiy jumısların joqarı bahalap professor Q. Maqsetov bılayınsha pikirlerin bildirgen edi: «Haqıyqatında 50-jılǵa shekem qaraqalpaq folkloın N. Dáwqaraevtay etip hesh kim tolıǵı menen barlıq janrların qamtıp bunday ilimiy jumıs jazbaǵan edi. Jumıs sholıw túrinde qısqa jobada jazılsa da óz dáwiri ushın úlken jańalıq edi. N.Dáwqaraevtan soń hár bir qaraqalpaq folkloın izertlewshi adam bul jumısqa názer awdarmawı múmkin emes edi» [Maqsetov Q., 1996. – 31], – dep baha beredi. Ilimpaz durıs atap ótkenindey búgingi kúni qaraqalpaq folkloı boyınsha ilimiy jumıs jazatuǵın izertlewshilerdiń hámmesi N.Dáwqaraevtıń miynetine dıqqat awdaratuǵını tábiyiy.

N.Dáwqaraev qaraqalpaq dástúr folklorı boyınsha da izertlewlerin jazdı. Dáslep qaraqalpaq folklorı úlgilerin janrlıq túrlerge bólip klassifikaciya isleydi. Onıń janrlıq

Jiklewleri ózine shekemgi Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.A.Baskakovlardıń klassifikaciyasınan ilimiy tiykarǵa qurılǵanlıǵı menen ayrılıp turatuǵın edi. Ilimpaz qaraqalpaq folklorınıń janrların lirikalıq hám epikalıq janrlar dep ekige bóledi hám lirikalıq janrlardı:1) qosıqlar (jaydarı qosıqlar, aytıs hám juwap, báyt, balalar qosıǵı, jumbaq, bádik, yaramazan. 2) Salt-ádebiyatı (hayya, xoshlasıw, háwjar, betashar, joqlaw. 3)Atalar sózi (naqıllar, maqallar, pátiya, tolǵaw)dep bólip úyrenedi. N. Dáwqaraev «qosıqlar», «salt-ádebiyatı», «atalar sózi»n (olardıń hár birin) janr dep qaraydı hám onıń ishindegi, mısalı, háyyiw, xoshlasıw, háwjar, betashar, joqlaw t.b. túr dep qaraydı [Dáwqaraev N., 1961. – 38-39]. N.Dáwqaraevtıń qaraqalpaq folklorı janrların sol dáwirlerde (1946-50-jılları) usılay klassifikaciya islep, janrlarǵa hám túrlerge jiklep úyreniwi ilim ushın oǵada áhmiyetli edi. Ilimpaz lirikalıq janrlarǵa arnawlı toqtap, sonıń ishinde, «Salt ádebiyatı» bóliminde qaraqalpaq xalqınıń «Hayya», «Xoshlasıw», «Háwjar», «Betashar», «Joqlaw» dástúr qosıqlarına qısqa-qısqa toqtaydı.

Qaraqalpaq xalqı ásirler dawamında hár qıylı dáwirlerdiń tariyxıy siyasiy-jámiyetlik basqıshların basınan ótkerip, óziniń salt-dástúri, úrp-ádeti menen jasap keldi. Sebebi, adamlar ózlerin qorshaǵan dúnyanıń sırın bilmegenlikten, qorqıw, qorqınısh, magiyalıq isenim tiykarında dástúr folklorı payda bolǵan. Sonlıqtan N.Dáwqaraev: «Bul ádet nızamınıń kóp túrleri túrk xalıqlarınıń arasında islam dini taralmastan burın payda boldı. Ol waqlarda ádet, úrp-dástúr birden-bir tiykarǵı nızam boldı. Islam dini taralǵannan keyin shárıat nızamı menen ádet nızamı qatar júrip keldi» [Dáwqaraev N., 1977. – 144], –dep jazadı. Haqıyqatında Áyyemgi urıwlıq dáwirlerde payda bolǵan kópshilik úrp-ádetler menen dástúrler islam dini ornaǵannan keyin de, shárıat nızamları menen qatar ómir súrip keldi. Biraq dástúrlerdiń orınlanıwı hár xalıqta hár qıylı túrde boldı. Ilimpaz: «Sonlıqtan da dástúrdiń túrleri oǵada kóp boldı. Biraq qay jerde bolsa da dástúrdi orınlaw sol jámiyettiń aǵzası ushın minnetli boldı» [Dáwqaraev N., 1977. – 144], –dep kórsetedi. Durısında da, jámiyette qáliplesken dástúrdi orınlaw adamlar ushın shártli túrdegi nızamlı qaǵıyda sıpatında qabıl etilgen. Professor B.Sarimsoqov: «...dástúrler ayırım adamlardıń qálewinen ǵárezli bolmay sociallıq hádiyse sıpatında jasay beredi» [Sarimsoqov B., 1986. – 11], – dep jazadı. Solay eken, jámiyettińrawajlanıwımenenjıl lar, dáwirlerótipdástúrler, úrp-ádetlerózgerislerge ushırap, jańa formaları payda boladı, sonıń menen birge ayırım dástúrler joq bolıp ta ketedi. Lekin, xalıqtıń ruwxı, qanı hám janı menen birge jasap kiyatırǵan dástúrlerdegi eski rudimentler menen túsiniklerdiń belgileri saqlanıp, ǵalabalasqan hám dástúriylesken túrde ómir súriwin dawam ete beredi. Sonlıqtan xalıqtıń milliy ózligi, ózine tán kelbetiniń saqlanıp qalıwı úrp-ádet, dástúrlerde kórinedi.

N.Dáwqaraev adam tuwılǵannan baslap, bul dúnyadan qaytqanǵa shekemgi ómir jolında bolatuǵın dástúrlerdi kórsetip, olardı «salt ádebiyatı» degen termin menen ataydı hám olardıń qaysı túri bolsa da qosıq penen aytılatuǵının jazadı. Sońǵı dáwirlerde

özbek dástúr folkloriń izertlegen professor B.Sarimsoqovta salt-dástúr folkloriniń qosıq penen aytılıtuǵını haqqında pikirlerin bildiredi: «…áste-aqırın kórkem pikirlew táriziniń rawajlanıwı menen tıǵız baylanıslılıqta poetikalıq tábiyattı iyelep baradı hám usı arqalı dástúr áste-aqırın poetikalıq funkciyanı orınlawǵa ótedi» [Sarimsoqov B., 1986. – 12],– deydi. N. Dáwqaraev «Háyyiw», «Besik jırı»n «Háyya» degen termin menen ataydı. Usı «Háyya» qosıǵınıń jańa tuwılǵan balaǵa baylanıslı aytılatuǵının, aytılıw ózgesheligin, mazmunın, ananıń balaǵa bildiretuǵıntilegin, qosıq qurılısın durıs kórsetedi. Házirgi waqıtta «Háyyiw» qosıǵı boyınsha izertlew jumısın alıp barıp atırǵan izertlewshilerde N.Dáwqaraevtıń pikirin maqullaydı. Bunnan soń ilimpaz «xoshlasıw» qosıqlarına toqtap, onıń «…túrli siyasiy tariyxıy jaǵdaylardıń sebebinen, eriksiz basqa jaqlarǵa ketip baratırǵanda tuwǵan jeri, ata-mákanı menen xoshlasıw ushın aytıladı» [Dáwqaraev N., 1977. – 147], –dep «Ájiniyaz»dıń «Bozataw» poemasın mısalǵa keltiredi. Sonıń menen, birge qızdıń uzatılardan aldın jeńgesi, qurdasları menen birge tamır-tanıslarına, aǵayın-tuwǵanlarına qıdırıwın «tanısıw» dástúri dep ataydı. Usı qıdırıw waqlarında qızlar tuwıp ósken jeri, qurbı-qurdasları menen xoshlasıp qosıq aytadı. Bunıńday qosıqlardı da xoshlasıw deydi [Dáwqaraev N., 1977. – 149], –dep jazdı. Demek, kórinip turǵanınday qaraqalpaqlarda bul dástúr «xoshlasıw», «qızdıń xoshlasıwı», «tanısıw», «qızdıń jılawı», «qızdıń kórisiwi», «sıńsıw» dept. b. túrde orınlanǵan. Bunı «Bosaǵaǵa aytılǵan tabaldırıq jırı» dep te ataǵan. Soǵınan N. Dáwqaraev «Háwjar» qosıǵı haqqında pikirlerin bildirip, atqarılıw ornı, waqtı, qosıqtıń mazmunın bildiredi. Mısalı, qaraqalpaq xalqınıń dástúrinde háwjardıń aytılıwın tómendegishe túsindiredi: «Geyde qızdıń qasındaǵı adamlar yamasa jarıqtan qarap turǵan kúyew jigitler qızǵa násiyhat retinde qosıq aytadı. Geyde usı háwjardıń ústinde eki tárep bolıp, aytıs ta baslanadı.

Bul aytıs shiyelenisip, qızǵanda, kúyew jigitler menen qızdıń awılınıń jaslarınıń arasındaǵı aytısqa aynalıp ta ketedi. Dáslepki waqta sıńsıwdı, onnan keyin háwjardı uzatatuǵın qızdıń ózi aytsa da, soǵınan aytısqa aynalǵannan keyin, háwjardı usınday toylarda aytıp júrgen belgili adamlar aytadı. Basqalar «háwjar» degen qayırmasına xor menen qosıladı. Háwjar aytatuǵın arnawlı adamlar sol toydaǵı jaǵdayǵa qarap, burın shıǵarılǵan qosıqlardan saylap alıp aytadı [Dáwqaraev N., 1977. –149-150],– dep tolıq maǵlıwmat beredi. Bul jerde háwjardıń kópshilik bolıp, bir topar qız-jigitlerdiń xor menen birigip aytıwı qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Bunda da áyyemgi urıwlıq dáwirlerdegi adamlardıń toparlasıp, jámáát bolıp máresim, dástúrlerdi orınlawınıń izi saqlanıp qalǵanlıǵı kórinedi.

Ilimpaz «Bet ashar» qosıǵı haqqında da pikir bildirip, bul dástúrdiń orınlanıw ornı, waqtı, tártibi, áhmiyeti, mazmunı boyınsha pikirlerin bildiredi. Bet ashardıń úlgilerinen úzindiler keltiredi. Ol «Bet ashar nama menen aytılmaydı. Ol termelep jeldirtip aytıladı»[DáwqaraevN., 1977. – 152], – dep durıs kórsetedi.

Qaraqalpaq ádebiyatı hám folklori boyınsha izertlewler alıpbarǵan N.Japaqov 1970-jıllardıń basında «XI-XV ásirlerdegi folklor» atlı izertlewinde «Túrkiy tilles xalıqlardıń folklorında, soniń ishinde qaraqalpaq folklorında da eń dáslep salt-ádet-úrp

janrı qáliplesken»,– dep jazadı hám: «salt-ádet-úrp janrına kiretuǵın dóretpelerdiń eń gónesine joqlaw-aytım qosıqları kiredi» [Japaqov N., 1990. – 289], –dep kórsetedi. Usı dástúr folklorınıń eń eski túri joqlawlar haqqında dáslepki bolıp pikir bildirgen N.Dáwqaraev boldı. Ol joqlawlardıń aytılıw tártibi, mánis-mazmunı, súwretlew qurallarınan biri teńewlerdiń qollanıw túrleri haqqında qısqasha túsinik beredi. N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń dástúrin júdá jaqsı bilgen, sonlıqtan da ózi izertlep atırǵan máseleni xalıq turmısınan alıp jazadı: «Joqlawdı tek qatınlar aytadı. Bunıńday qosıqtıń mazmunı ólgen adamnıń ómiri, onıń jaqsılıq isleri, keyninde qalǵanlardıń qayǵısı jóninde boladı. Qanday jaǵdayda bolsa da ólgen adamdı jamanlamaydı. Joqlaw adam ólgen waqıtta, jetisin, qırqın, júzin, jılın bergende de aytadı. Ǵarrı adamnıń jılın bergende joqlaw aytılmaydı. Joqlawdıń óziniń ılayıq ayırım naması bar. Ol nama muńlı, qayǵılı boladı. Hárbir tórtinshi qatardan keyin yamasa hárbir pitken mánini ańlatatuǵın bólimnen keyin «ah-way, way-ay» degen zarlanıw qosıladı. Joqlawdı aytatuǵın belgili adamlar boladı. Ólgen adamnıń jaqını joqlawdı baslaǵannan keyin, belgili aytqısh adam joqlawdı aytıp dawam ettiredi» [Dáwqaraev N., 1977. –155], – dep xalıq dástúri haqqında anıq túsinik beredi. N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń úrp-ádet, salt-dástúr jırlarınıń qaysısın izertlse de xalıqtıń turmısı, etnografiyası menen qosıp izertleydi.

Ulıwma N.Dáwqaraevtıń qaraqalpaq ilimi ushın islegen xızmetlerin professor Q.Maqsetovtıń: «N.Dáwqaraev qaraqalpaq folklorı haqqında eń daslepki ilimiy miynetlerdi jazǵan qaraqalpaq awız ádebiyatınıń tariyxıy dereklerin, onıń aytıwshıların, tematikası menen túrlerin, qaraqalpaq sovet folkloın birinshi izertlegen ilimpaz, qaraqalpaq folklorı tarawında ilimiy pikirlieriniń salmaǵı hám qunı jaǵınan, tolıqlıǵı hám keńligi jaǵınan N. Dáwqaraev qaraqalpaq folkloristikasınıń jańa dáwirdegi baslawshıları esaplanadı» [Maqsetov Q. 1989. – 228], – degen pikirleri menen juwmaqlawǵa boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. – Nókis: Bilim, 1996.
2. Dáwqaraev N. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri. – Nókis: QQMB, 1961.
3. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. –Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977.
4. Sarimsoqov B. O‘zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986.
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folkloristikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.
6. Japaqov N. Eske túsiriwler. Ilimiy miynetler. – Nókis: Bilim, 1990.

БАЛАЛАР САЛТ-ДӘСТҮР ЖЫРЛАРЫ Н.ДӘЎҚАРАЕВТЫҢ ИЗЕРТЛЕНИЎИНДЕ

Қалендерова А.М.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ филология илиминиң пайда болыўына ҳәм раўжланыўына үлкен үлес қосқан алым ҳәм жазыўшы Нәжим Дәўқараев болады. Ол 1905 жылы Қоңырат районында дүньяға келеди. 1926-1930 оқыў жылларында Алматаның Қазақ педагогикалық институтын тамамлайды ҳәм сол жерде жумыс ислейди. 1934 жылдан баслап гүрриңлер жазып баслайды «Интернатта», «Партизанлар», «Бибихан», 1940 жылы «Алпамыс» музыкалы драмасын жазады [Мақсетов Н.: 1989. – 222-224]. Н.Дәўқараев фольклорлық шығармаларды жинаў менен бирге революцияға шекемги әдебияттыда жийнап ҳәм системаластырып басып шығарыўда үлкен үлесин қосады. Халық талантларына, жыраў, бахсыларына итибары күшли болған, ғамхорлық көрсеткен.

Н.Дәўқараевтың заманласларының бири фольклортаныўшы илимпаз Қ.Айымбетов өзиниң «Өткен күнлерден елеслер» китабында жақсы пикирлер берип, ол адам ҳаққында көплеген мағлыўматларды айтады: «Нәжимниң өз аўзынан еситиўим бойынша ол Дәўқара деген кисиниң баласы Алламберген деген кисиден туўылған екен» [Айымбетов, Н.: 1972. – 273]. Қ.Айымбетов Н.Дәўқараев пенен 1934-жыллардан баслап жақыннан таныс болған. Сөз етпекши болып атырғанымыз, Н.Дәўқараевты жақсы билген ҳәм бирге жүрип қарақалпақтың илимин раўажландырған. Тил әдебият мәселелери бойынша мен «қапты көтериўде қолдасатуғын дос таптым» деп. Қарақалпақ әдебиятын, әдебий тилин изертлеўде Нәжим менен бирге оның иргесин қаластық [Айымбетов, Н.: 1972. – 276]. Соның менен бирқатар, Қ.Айымбетовтың ескетүсириўлерин сөз етип, соны айтқымыз келеди, Н.Дәўқараев илим изертлеў менен бирге ол хошаўзлы, йошлы инсан ҳәм болған. Ол Күнхожаның «Ел менен», Әжинияздың «Керек» деген қосықларын саз намаға салып айтатуғын болған. Булардан басқа қазақтың «Қыз Жипек» операсынан үзиндилер, татарша қосықларды жақсы айтуғын болған. Бул мағлыўматларды Қ.Айымбетов өзиниң китабына киргизген.

Н.Дәўқараевтың «Шығармаларының толық жыйнағы» атамасындағы монографиялық мийнети үш томнан ибарат болып, екинши томы аўыз әбедиятының тематикасы ҳәм түрлери деген бөлимлеринен ибарат. Илимпаз қарақалпақ аўыз әдебиятының жанрларын екиге бөлип қарайды: Лирикалық жанрлар ҳәм эпикалық жанрлар деп. Лирикалық жанрларына: қосықлар, салт әдебияты, аталар сөзи деп қарастырады. Балалар қосықларын Н.Дәўқараев жайдары қосықлар ишинде қарастырады. Усы жерде илимпаз жайдары қосықларының өзгешелигин; коллектив

болып айтылатуғын қосықлар, ҳалық ойынларының қосық тури, саўал-жуўап турине айтылатуғын қосықлар. Мәселен, «Түлки-түлки-түлки-шек», «Әўелемен», «Айқулаш» ҳәм жаңылтпашлар [Дәўқараев, Н.: 1977. – 126]. Ал ең ескиден киятырған түрлериниң бири «Бесик жыры» болып есапланады ҳәм дәслеп хәйўю қосығын белгили бир шайыр шығарған… Гейпара ўақытлары аналар өз басындағы шадлығын, қайғысын, ўайымын, өткен өмирге өкинишин ямаса келешектен күткен үмитлерин үйқасықлысөз бенен намаға салып та айтады [Дәўқараев, Н.: 1977. – 126], деген пикирлер менен балалар фольклорының биринши шығармаларынан есаплпнатуғын «Ҳәййиў» жырына дәслепки талықлаўлардыжүргизеди. «Ҳәййиў» жырларында аналар баласының келешегин, үлкейгенде кимдей болыў кереклилигин, оның ушын не ислеў кереклигин, үлкейгенде алдында турған ўазыйпаларын айтып нәрестени сол қосықта тәрбиялаўға тырысқан, мәселен:

Қарағым мениң жасында,
Асыл қалпақ басында,
Әшекөйле ақ отаў,
Ағасының қасында,-
Ямаса:
«Қарағым менең қайда екен,
Қызлар менен тойда екен,
Тойда болса тойласын.
Қол орамалын жоймасын,
Алтын сақа қолға алып,
Қызлар менен ойнасын [Дәўқараев, Н.: 1977. – 46].

Н.Дәўқараев топлаған материалларының мазмуны бойынша ҳәйиўлерди аналар қыз бала бесикти қундақта жатқанда да ата-анасы биреўге атастырып, қалын малының алып қояды. Қыз ер жеткеннен сөн оның еркине қарамай берип жиберединеп, ержеткенде оған гезлесетуғынын қулағына қуйып үйрете береди, мәселен:

«Қарағым менең бир мырға,
Қулағында жүп сырға,
Қалың малын сорасаң,
Алпыс туўар бир жорға» –

деп қызының қалын малын айтып қояды. Н.Дәўқараев бесик жырларының поэтикасына да үлкен итибар береди. Ҳәййиў көбинесе сегиз буўынлы төрт қатар қосық түри менен айтылады, -дейди. Мәселен:

1. Ҳәййиў-ҳәййиў қарағым,
Қозы жүнли қалпағым.

Журт сүймесе сүймесин,
Өзимниң сүйген аппағым.

2. Жылама бөпем жылама,
Жилик шағып берейин.
Саўысқанның қуйрығын
Жипке тағып берейин.

3. Қарағым мениң ырғайды,
Қызлар қолын былғайды.

Н.Дәўқараев ҳәййиўдиң булл қатарларын көп жыллардан бери даўам етип киятырғанлығын ҳәм ҳәзирги ўақытта аналар баласын жубатқанда айтатуғын мазмундағы қосық, деп айтып өтеди. Соның менен бир қатарда Н.Дәўқарев изертлеўинде ҳәййиў салт жырының ишинде хошласыў ушын айтылатуғын қосықлардың түрин киргизеди. Қосықлардың айрымлары түрли сиясий тарийхый жағдайлардың себебине, ериксиз басқа жақларға кетип баратырғанда туўған жери, ата-мәканы менен хошласыў ушын айтылады. Илимпаз мысалға Қарабай «Жақтылық» (1932, Москва 46 б.) ҳәййиў [Дәўқараев, Н.: 1977. – 148] поэмасын киритеди:

Хош аман бол, аға-ини, хош аман бол,
Туўысыма рийзаман, таптым ақжол.

Хош аман бол: арық жер, қамыслыкөл,
Мын қазса да суў шықпаған ембекли көл.

Саў болыңыз бирге өскен, жас жолдаслар,
Ерке өскен жас бала ҳәм қурдаслар.

Мен кетермен бәринде хош болыңлар,
Сизлердин де ашылсын бақ жолыңыз [Дәўқараев, Н.: 1977. – 148.

Қарақалпақ дәстүрлеринде қыз бала ер жеткеннен кейин, узатардан алдын қурдаслары менен бирге тамыр-таныслырына, ағайын-туўғанларына қыдырады. Қарақалпақ халқында танысыў деп айтып Н.Дәўқарев, талықлама береди, себеби қыз жас ўақытларында ағайын-туўғанларының бир қатарын көрмеген болады, сонлықтан енди ер жетип, жат елге кетерде ағайинлерин танып-билип кетсин деп қыдыртады. Бундай қосықларды хошласыў деп атап киритеди.

Н.Дәўқарев келешекте мәденияттың бағдары илимниң раўажланыўларын билип жол-жабастырғандай салт-дәстүрлерди сапластырып избе-изликте карастырған. Тап усындай дәстүр бағдар ҳәзирги илимде өзбек илимпазлары ҳәййиў қосығын

«Алла болам» ды «келин салом» дәстүринде тийкарғы үрип болып еспланады. Бул дәстүр, яғный «Алла болм» жырын айтыў, жаслар тез арада перзентли болыў ушын атқарылады [Нишонова, Т.: 2009. – 46].

Қысқаша жуўмақлағанымызда, Н.Дәўқараев қысқа өмиринде көпти жыйнап сапластырып, келешектеги илимниң бағдарына шолыў жасаған екен. Себеби Орта Азия халықлары көп балалы шаңарақ халық болып табылады, шаңарақта қыз бала дүньяға келсе, анасы бесик жырында келешегин кестелейди, қыз бала келешекте – ол ана. Ана деген жанында перзентсиз жасамайды, бир қолы менен бесикти тербетсе, екинши қолы менен дүньяны тербетеди деген халқымызда гәп бар.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Айымбетов Қ.Өткен күнлерден елеслер. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1972.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.
3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан,1989.
4. Нишонова О. Этник маданият ва маросимлар. Маърузалар тўплами. – Тошкент: 2009.

N.DÁWQARAEV FOLKLORÍMÍZDAǴÍ EPIKALÍQ JANRLAR HAQQÍNDA

Jumanazarova G.

Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Elimiz ǵárezsizlikke eriskennen soń, qaraqalpaq folklortanıw iliminde xalıq awızeki dóretpelerin jıynaw, úyreniw, janrlıq túrlerin izertlew hám ilimiy klassifikaciyalaw máselesine úlken itibar qaratılmaqta. Xalqımızdıń mádeniyatın, ilimiy rawajlandırıwda múnásip ornı bar, el-xalıq ushın pidayı xızmet etken ádiwli insanlardıń múbárek atların tiklew, olardıń xalıq ushın islegen miynetlerin máńgilestiriw, milliyligimizdi qayta tiklew baslı máselelerdiń biri etip ortaǵa qoyıldı. Usınday insanlardıń biri belgili ilimpaz, shayır, dramaturg, jámiyetlik hám mámleketlik ǵayratker Nájim Dáwqaraev bolıp esaplanadı.

Nájim Dáwqaraev qaraqalpaq xalqınıń ásirlik ruwxıyatın joqarı bahalap, onıń millet retinde dúnyada bar ekenligin kórsete alǵan, pidayı insan hám dana azamat boldı. Ol ózinıń tereń bilimliligi menen, ozıq oylı jazıwshılıq talantı hám insanıylıq minez qulqı menen ózgeshe tanılǵan qálem ǵayratkeri edi. Shınında da Nájim Dáwqaraev ájayıp insan, onıń dóretiwshilik jeńisi hámmege úlgi, aqıldıń káni, tárbiyanıń ózegi boldı.

Ózbekstan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutında (házirgi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı) 2005-

jılı Nájim Dáwqaraevtıń 100 jıllıǵına arnalǵan konferenciya bolıp ótedi [1, 116]. Bunda akademik S.Kamalov óziniń «Qaraqalpaq iliminiń saǵasın ashqan alım» atlı maqalasında N.Dáwqaraevtıń ismin máńgilestiriw boyınsha usınıslar bildiredi [2, 5-9]. Sonday-aq f.i.d., frofessor S.Bahadırovanıń N.Dáwqaraevtıń ómiri hám dóretiwshilik xızmetleri [3, 91-99] hám N.Dáwqaraev tuwralı jańadan tabılǵan maǵlıwmatlar, alımnıń miynetleriniń jıynalıwı hám baspadan shıǵarılıwı haqqında maǵlıwmatlar f.i.d., Q.Bayniyazov hám ilimiy xızmetker T.Bayniyazovalardıń maqalasında sóz etilgen [4, 84-89].

Belgili alım N.Dáwqaraevtıń ilimiy miyrası, ómiri hám kórkem dóretiwshiligine arnalǵan tunǵısh miynet « Nájim Dáwqaraevtıń « (eske túsiriwler) atlı kitabı boldı hám Nájim Dáwqaraevtıń tuwılǵan kúni múnasebeti menen ilimpazlar tárepinen jazılǵan hár dáwirdegi maqalaları onıń dóretiwshilik xızmeti hám folklortanıw ilimine qosqan úlesleri jarıtıp berilgen. Bunda tiykarınan talantlı jazıwshı, ádiwli ustaz, xalqına hadal xızmet etken ájayıp insan sıpatında Nájim Dáwqaraevtıń ilimiy jumısları qaraqalpaq ádebiyattanıw, folklortanıw iliminiń rawajlanıwına búgingi ǵárezsizlik jıllarında biziń milliy ideologiyamızdı qáliplestiriwde, demokratiyalıq jámiyet dúziwde bizge járdem berdi. [5,84]

Alımnıń erlikke tolı jámiyetlik iskerligi menen dóretiwshilik jolı jańa mazmunda sáwlelendirildi hám oǵan ılayıqlı ádil baha berildi. Bul tek ǵana ullı alım ushın emes, al, qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń tikleniw jolı menen onıń sol dáwirdegi rawajlanıw basqıshlarına berilgen dáslepki siyasiy baha bolıp esaplanadı. Bunıń tiykarǵı sebebi-qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminiń tikleniwi hám onıń 40-50-jıllardaǵı rawajlanıw jolı Nájim Dáwqaraevqa baylanıslı edı. Bul waqıtta ol sońǵı pikir talasları menen quramalı máselelerdi tıyanaqlı tallawshı, payda bolǵan jańa qubılıslardı durıs ańlawshı hám oǵan dál baha bere alıwshı shaxs bolıp jetilisiwi arqasında qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimiy mektebin jaratıwǵa erise aldı. Qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi boyınsha dúzilgen tunǵısh ilimiy mektep respubikamız tariyxında eń iri siyasiy waqıyalar qatarınan orın aldı. Sebebi, usı jámááttiń kúshi menen milliy ádebiyatımız benen tilimiz tiklendi, qaraqalpaq ádebiyatı boyınsha keń kólemde, túrli janrlar boyınsha izertlew jumısları qolǵa alındı. Biybaha awızeki dóretpelerdiń hasıl dúrdanaları esaplanǵan dástanlardı, xalıq qosıqları, erteklerdi, naqıl-maqalları sistemalastırıldı hám olar klassifikaciyalandı. Mashaqatlı miynetlerdiń dáslepki ilimiy juwmaqları alınıp, baspadan shıǵarıldı hám olar keń jámiyetshilikte úlken tásir oyattı. Dúzilgen jas ilimiy mektep xalqımızdıń sóz sheberleriniń shıǵarmaların da názerden shette qaldırmastan, olardıń dóretiwshiligi boyınsha keń kólemli izertlew jumısların júrgizip, alınǵan ilimiy juwmaqlar tiykarında Berdaq, Ájiniyaz, Ótesh, Omar, Ayapbergen sıyaqlı shayırlardıń dóretiwshiligin ilimiy aylanısqa túsirdi. Keyin ala olardıń shıǵarmaları baspadan shıǵarılıp, jámiyetshilikke inam etildi.

N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatı hám onıń túrleri, klassifikaciyası boyınsha úlken jumıslardı ámelge asırǵan. Ol óziniń «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» miynetinde qaraqalpaq xalıq awızeki ádebiyatınıń janrların lirikalıq janrlar

hám epikalıq janrlar dep ekige bóledi. Lirikalıq janrǵa qosıqlardan jaydarı qosıqlardı, aytıs hám juwaptı, balalar qosıqların, jańıltpash, jumbaqtı, diniy folklordı kirgizedi, dástúr jırlarınan háyyiw yamasa besik jırın, toy dástúrleriniń qosıqların (sıńsıw, bet ashar, háwjar) kirgizedi. Epikalıq janrǵa erteklerdi, epikalıq poemalardı kirgizedi [6, 66]. Sonday-aq, legendanı (ápsana) epikalıq túrdiń óz aldına bir janrı sıpatında qaraydı. Ol ápsanaǵa tómendegishe janrlıq sıpat beredi; «Awız ádebiyatınıń ótkendegi hádiyselerdi nama menen boljap aytqandaǵı áńgimelerin «legenda» deymiz. Mifler kóbinese tábiyat qubılısların túsindirse , legendalar tariyxıy adamlardıń yamasa tariyxiy faktlerdiń tiykarında jasaladı. Legendalarda qıyalıy oylar, tábiyǵıy qubılıslar, tariyxıy hádiyse, tariyxıy adamlar aralasıwında aytıladı. Qaraqalpaq xalqınıń millet ataǵı jónindegi áńgimeleri, qaraqalpaq uruwları, olardıń uranları áńgimeleri de legendaǵa jatadı [7, 184].

N.Dáwqaraev sońǵı dáwirlerge tiyisli xalıq arasında keń tarqalǵan «Asan qayǵı», «Aldar kóse», «Jiyrenshe sheshen», «Erejep tentek», «Ómirbek laqqı» hám «Dáwlet qaramanlı», sıyaqlı tariyxıy tulǵalar haqqındaǵı áńgimelerdi de legendalar qatarına kirgizedi. N.Dáwqaraevtıń legenda yaǵnıy ápsana haqqındaǵı koncepciyası ápsananıń ayırım janrlıq belgilerin, qamtıw obyektlerin belgili dárejede durıs kórsetiwine qaramastan, ol janrdıń tariyxıy keńisliktegi xronologiyalıq imkaniyatların sheklemeydi. Yaǵnıy, ol usı xronologiyalıq sheńberge jáne bir janr, ańız janrına tiyisli bolǵan xronologiyalıq keńislikti de qosıp jiberedi. Sebebi, joqarıda atları kórsetilgen tariyxıy tulǵalardan «Asan qayǵı», «Jiyrenshe sheshen», «Ómirbek laqqı» haqqındaǵı xalıq arasında aytılıp júrgen áńgimeler tiykarınan ózleriniń janrlıq belgileri boyınsha ańızlar yamasa anekdotlar esaplanadı. Ilimpazdıń ápsana janrı boyınsha ilimiy izertlewdiń alǵa ilgerlewin tastıyıqlawshı pikiriniń bahalılıǵı ol ápsananı endi ertek janrınıń bir túri sıpatında emes, al onıń xalıq prozasınıń óz aldına ǵárezsiz janrı sıpatında qaraydı. Sonıń menen birge ol ápsananıń xalıq prozasınıń basqa túrı, máselen, miften shınlıqtı ózinde sáwlelendiriw ózgesheligi, ápsanaǵa obyekt bolatuǵın tariyxıy hádiyseler hám qubılıslar haqqında qısqasha bolsa da janrdıń tábiyatın anıqlaw ushın zárúr bolǵan maǵlıwmatlardı keltirip ótedi.

ÁDEBIYATLAR

1. Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы: Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005.

2. Камалов С. Қарақалпақ илиминиң сағасын ашқан алым // Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы: Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005.

3. Баҳадырова С. Н.Дәўқараев – қарақалпақ фольклор изертлеў илиминиң атасы // Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы: Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2005.

4. Байниязов Қ., Байниязова Т. Нәжим Дәўқарев ҳаққында жаңа мағлыўматлар // Қарақалпақ илиминиң туңғыш жулдызы: Н.Дәўқараевтың 100 жыллығына арналған Республикалық илимий-теориялық конференция матери- аллары. – Нөкис, 2005.

5. Нәжим Дәўқараев (Еске түсириўлер). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

6. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис. 1996.

7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы //Қарақалпақ әдебияты тарийхының очерклери. – Нөкис. 1977.

QABÍL MAQSETOV NÁJIM DÁWQARAEV IZI MENEN

Sarsenbaeva A.K.

Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Qaraqalpaq iliminiń hám mádeniyatınıń rawajlanıwında pidayılıq kórsetken mámleketlik ǵayratker, ustaz-pedagog, ádebiyatshı, folklortanıwshı ilimpaz, jazıwshı, shayır, dramaturg, awdarmashı N.Dáwqaraevtıń xızmetleri ayrıqsha. Ásirese, onıń filologiya ilimi tarawındaǵı izertlewleri, sonıń ishinde 1946-jılı «XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı» temasındaǵı kandidatlıq dissertaciyası, 1951-jılı jazılǵan «Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı doktorlıq dissertaciyası anıq faktlik maǵlıwmatlarǵa baylıǵı, xalıq ádebiyatı hám folklorınıń janrların keń kólemde qamtıp, izertlewi, ilimiy hám teoriyalıq pikirleriniń tereńligi menen qunlı. Ilimpazdıń bul miynetleri ózinen keyingi izertlewshilerge jol-joba kórsetetuǵın ilimiy metodologiyalıq dárek hám kórsetpe xızmetin atqarıp kiyatır. N.Dáwqaraevtıń miynetlerine súyenip, onıń ilimiy-teoriyalıq juwmaqları, kózqarasları hám pikirlerin rawajlandırıp kóp ǵana qaraqalpaq ilimpazları ózleriniń izertlew jumısların jazdı. Usı ilimpazlardıń qatarında N.Dáwqaraevtıń izi menen qaraqalpaq folklortanıw ilimiboyınsha fundamental izertlewler jazǵan filologiya ilimleriniń doktorı, professor Q.Maqsetov boldı.

Q.Maqsetov ózi ilimge aralasıp baslaǵan 1950-jıllardıń ortalarınan baslap, basqa ilimpazlar menen qatar N.Dáwqaraevtıńda ilimiymiynetleri menen jaqınnan tanısıp baradı. Ilimpazdıńizertlewlerinqunt penen úyrenedi, qaraqalpaq ádebiyatı hámfolklorı boyınsha islegen ilimiy-teoriyalıq juwmaqları, bahalı pikirleri hám kózqaraslarınan ilimiy azıq aladı. Soǵınan Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń ómir jolı, ilimiydóretiwshiligi haqqında maqalaların jazdı. Alımnıń ilimiy iskerligin joqarı bahalap bılayınsha pikir bildiredi: «Qaraqalpaq folklorı hám ádebiyatı tariyxın izertlewdiń baslanıwı Nájim Dáwqaraevtıń atı menen baylanıslı. N.Dáwqaraev ózиniń keń hám joqarı bilimge iye ekenligi menen basqalardan ayrılıp turatuǵın edi. Haqıyqatında, ol ózиniń bilimi, omırawı menen jańa wazıypalardı sheshiw dárejesinde edi. Onıń basshılıǵında hám tikkeley qatnasıwı menen qaraqalpaq filologiyasınıń eń áhmiyetli máseleleri qolǵa alındı. Ol til biliminiń,

ádebiyattanıwdıń qaysı tarawında bolmasın 1935-jıldan baslap úlken tájiriybeli ilimpaz sıpatında is alıp bardı» [Maqsetov Q., 1996. – 24], –dep jazdı. Haqıyqatında 1930-jıllarǵa shekem qaraqalpaq ádebiy hám folklorlıq miyrasların jıynaw rus ilimpazları tárepinen az da bolsa ámelge asırılǵan edi. Al, 1930-jılları jergilikli ilimpazlarımızdan ilim-izertlew jumısların baslaw isinde N.Dáwqaraev penen birge Q.Ayımbetov, O.Kojurov, K.Ubaydullaev, I.Saǵitov, J.Urumbaev, Ya.Dosumovlardıń xızmetleri boldı [Maqsetov Q. 1989. – 246].

1935-jılǵa kelipusı alımlar menen qatar N.Dáwqaraev qaraqalpaq filologiyasınıń barlıq tarawları boyınsha izertlew jumısların alıp baradı. Alım qaraqalpaq til bilimi, ádebiyatı máseleleri hám sonıń menen birge qaraqalpaq folkloı boyınsha keń qamırawlı izertlew jumısın alıp barǵan. Bul haqqında Q.Maqsetov: «Haqıyqatında 50-jılǵa shekem qaraqalpaq folklorın N.Dáwqaraevtay etip hesh kim tolıǵı menen barlıq janrların qamtıp bunday ilimiy jumıs («Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri» atlı izertlewiniń «Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpeleri» atlı birinshi bólimi – S.A) jazbaǵan edi. Jumıs sholıw túrinde qısqa jobada jazılsa da óz dáwiri ushın úlken jańalıq edi. N.Dáwqaraevtan sońhár bir qaraqalpaq folklorın izertlewshi adam bul jumısqa názer awdarmawı múmkin emes edi» [Maqsetov Q., 1996. – 31], – degen pikirlerin bildiredi. Q.Maqsetovta N.Dáwqaraevtıń izertlewlerin basshılıqqa alıp, alımnıń ilimiy koncepciyaların hár tárepleme rawajlandırıwǵa eristi. Mısalı, Q.Maqsetov kóp janrlı, kóp túrli qaraqalpaq folklorın janrlıq jaqtan jiklep, anıq, durıs ilimiy teoriyaǵa tiykarlanǵan klassifikaciyanı islemey turıp, folklor miyraslarına ilimiy-izertlew jumısların alıp barıw múmkin emesligin jaqsı túsindi hám ózine shekemgi qaraqalpaq folkloı úlgilerine klassifikaciya islegen ilimpazlar Q.Ayımbetov, O. Kojurov, N.A.Baskakov, N.Dáwqaraev hám qaraqalpaq dástanlarına klassifikaciya islegen I.Saǵitovtıń janrlıq jiklewlerin, olardıń teoriyalıq kózqarasların tereń úyrenip, óziniń koncepciyasın usınadı. Bunda N.Dáwqaraevtıń klassifikaciyasın joqarı bahalaydı hám: «Qaraqalpaq folklorınıńdurısıraq klassifikaciyasınıń birinshi úlgisin bergen N.Dáwqaraev boldı. Qaraqalpaq folklorınıń specifikalıq ózgesheligin jaqsı túsingen házirgi zaman folkloristika ilimi menen ushlastıra alǵan avtor qaraqalpaq xalıq tvorchestvosınıń ózinshe klassifikaciyasın dúzdi hámhár bir janrdıń ózgesheligine qısqasha xarakteristika berdi. Joqarıdaǵı (Q.Ayımbetov, O.Kojurov, N.Baskakov – S.A.) klassifikaciyalawlarǵa qaraǵanda N.Dáwqaraevtıń klassifikaciyası usı jaǵınan parıq qılatuǵın edi. N.Dáwqaraev dúzgen janrlarǵa anıqlama biraz kemshiliklerine qaramastan házirgi qollanılıp kelgen klassifikaciyanıń negizin quraydı» [Maqsetov Q., 1971. – 454], – dep jazadı. N.Dáwqaraev awızeki ádebiyat úlgilerin lirikalıq hámepikalıq janrlarǵa ajıratadı. Lirikalıq janrdı qosıqlar hámdástúr jırları dep bólip qarastıradı, al epikalıq janrǵa erteklerdi hámepikalıqpoemalardı (N.Dáwqaraev dástanlardı poemalar dep ataydı – S.A.) kirgizedi hámeposlıq poemalardı batırlıq jırlar hám dástanlar dep ekige bóledi. Q.Maqsetov N.Dáwqaraev islegen klassifikaciya menen belgili dárejede kelise otırıp, alımnıń ilimdegi xızmetin joqarı bahalap, bılayınsha jazadı: «Qaraqalpaq folklorınıń janrları boyınsha N.Dáwqaraevqa shekem monografiyalıq ilimiy miynet

bolmadı. Ol birinshi bolıp qaraqalpaq folkloru boyınsha tolıq ilimiy-izertlew jumısın dóretti hám barlıq janrların qamtıdı. Sonlıqtan oǵan hár bir janr, hár bir dóretpe jóninde óz pikirin aytıwǵa tuwra keldi. Usı kóz qarastan biz onı qaraqalpaq folkloristikasınıń tiykarın salıwshı retinde bahalaymız» [MaqsetovQ., 1989. – 242-243], – dep jazdı. Q.Maqsetov qaraqalpaq folklorına klassifikaciya islewde rus ilimpazlarınıń hám N.Dáwqaraevtıń tájiriybelerin basshılıqqa alıp, óziniń klassifikaciyasın usındı [Maqsetov Q., 1971. – 42-64]. Q.Maqsetovtıń qaraqalpaq folklorınıń janrlıq ózgesheligi boyınsha islegen klassifikaciyasına sońǵı izertlewshiler tárepinen azı kem ózgerisler kiritildi, lekin alımnıń islegen klassifikaciyası búgingi kúnge shekem óziniń áhmiyetin joytpay kiyatır.

N.Dáwqaraev doktorlıq dissertaciyasınıń «Dástanlar» bóliminde «Qoblan», «Alpamıs», «Qırqqız», «Er Qosay», «Bozuǵlan», «Shora», «Qurbanbek», «Máspatsha», «Jaskelen» taǵıbasqa dástanlardı analizge tartıp, qısqa bolsa da ilimiy pikirlerin bildiredi. Dúnyaǵa belgili bolıp, keń izertlew obektine aylanǵan «Qırqqız» dástanınıń áhmiyetin joqarı bahalap bılay jazadı: «Kóleminiń keńligi, mazmunınıń tereńligi, qurılısı, tek ózine tán ózgeshelikleri hám hayran qalǵanday kórkemligi jaǵınan «Qırıqqız» poeması (N.Dáwqaraev dástandı poema dep ataydı – S.A.) qaraqalpaq batırlıq jırlarınıń arasında birinshi orındı aladı» [Dáwqaraev N. 1977. – 263], –dep pikir bildiredi. Solay etip, Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń pikirlerin tolıq qollap-quwatlaydı hám alımnıń pikirine sáykes: «Qırqqız» qaraqalpaq xalıq poeziyasınıń eń jaqsı dóretpelerinen esaplanadı» [Maqsetov Q., 1962. – 11], –deydi. Q.Maqsetov ózi izertlew jumısın alıp barǵanǵa shekemgi (1958-jılı «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırqqız» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın jaqlaydı) «Qırqqız» dástanı boyınsha ilimpazlardıń pikirlerin analizlep: «Dástan haqqındaǵı pikirlerdiń hámmesinde de onıń payda bolıw dáwirin belgilew máselesine ayrıqsha kewil bólinedi. Bul másele dastannıń basılıwına deyin de, basılǵannan keyinde qaraqalpaq ádebiyatın izertlewshilerdi qızıqtırdı» [Maqsetov Q., 1962. – 11], –dep kórsetedi. Dástandı izertlegen kópshilik ilimpazlardıń pikirlerin analizley otırıp, N.Dáwqaraevtıń dástannıń payda bolıw dáwirleri haqqında bildirgen pikirlerine toqtaydı. N.Dáwqaraev «Qırqqız» dástanınıń dóreliw dáwiri haqqında bılay dep jazǵan edi: «Biziń oyımızsha, «Qırqqız» poemasınıń tiykarǵı nusqası oǵada erte zamanlarda jarıqqa shıqqan. Poemada gezlesetuǵın kóp jaǵdaylar, onı greklerdiń ertedegi mifologiyasında gezlesetuǵın jawınger qızlar-amazonkalar menen ushlastıradı. Onıń syujeti sońınan qaraqalpaq xalqınıń etnik sostavına kirgen qáwimlerdiń ertedegi oguz, saq, pecheneg awqamınıń birlespesinde júrgen waqlardan alınǵan. Álbette, awız ádebiyatınıń nusqası bolǵanlıqtan «Qırqqız» poemasınıń biziń zamanımızǵa túrli tariyxıy jaǵdaylarda atadan balaǵa awızeki túrde yadlaw jolı menen ótip, kóp ózgerislerge ushırap qayta islengen jańa variantı jetken» [Dáwqaraev N. 1977. – 280]. Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń bul pikirlerin maqullaytuǵının bildirip bılayj azadı: «Avtordıń (N.Dáwqaraevtıń–S.A.) bul pikirine tolıq qosılıwǵa hám maqullawǵa boladı. Haqıyqatında folklorlıq dóretpeniń tábiyatı usınday» [Maqsetov Q. 1989. – 239], –dep kórsetedi. Sonıń menen birge, Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń joqarıdaǵı pikirlerin tolıqtırıp, ilimiy jaqtan rawajlandıradı.

Mısallar keltiremiz: «…dástan birǵana ásirdiń ádebiy jemisi emes, al hayal-qızlardıń Orta Aziya xalıqlarınıń turmısında sońǵı XIII-XIVásirdiń ózinde-aq jekke siyrek bolsa da, qanday rol iyelegenliginen mısal alıp otırmız.

Sonday-aq uzaq dáwirler dawamındaǵı sırtqı basıp alıwshılarǵa qarsıg úresti, ásirese qalmaq xanlarınıń shabıwılın awızeki xalıq tvorchestvosına tán ózgeshelikler menen jır etetuǵın «Qırqqız» dástanınıń tap házirgi variantın matriarxat dáwirinde payda boldı dewge bola ma? Yamasa Allayar, Gulayım, Arıslan, Altınay, Jurın, Surtaysha matriarxat dáwiriniń wákillerine usayma? Yadqa alatuǵın bir nárse, máseleniń qıyınlıǵı dastandı sońǵı dáwirlerdiń jemisi dep esaplawda emes, al onıń mazmunınan eski dáwir elementleriniń orın alıwında. Dástanda ayırım shekleniwine qaramastan, hayal-qızlardıń roli hártárepleme basım súwretlengen. Bul motiv dástanlardıń kóp ásirligin ǵana kórsetip qoymastan, ondaǵı kúshli xalıq demokratizmniń jaynaǵan dálili boladı» [Maqsetov Q., 1962. – 22-23], – dep jazadı hám bunnan basqa da dástannıń xalıqlıǵı, jasaw processinde belgili dárejede xalıqtıń arzıw-ármanların óz boyına sińiriwi múmkinligi, ideyası, jańa syujet qurıwda, epikalıq obraz dóretiwdegi ózgeshelikleri sıpatlap beriledi.

N.Dáwqaraev qaraqalpaq jırawları, baqsıları, qıssaxanları haqqında da bahalı maǵlıwmatlar jazdı. Olqaraqalpaq jırawların birinshi bolıp eki mektepke bólip kórsetedi: 1. Jiyen Taǵay ulınıń mektebi. Oǵan Aytuwar, Qabıl, Qalmurat, Jiyemurat, Qurbanbay. Bulardıń hámmesi joqarǵı qaraqalpaqlar arasında bolǵan; 2. Soppaslı Sıpıra jıraw mektebi. Oǵan Jiyen, Turımbet, Bayniyaz, Nurabılla, Erpolat, Esemurat, Xojambergen (Ógiz), Qıyas jırawlar kiredi [Dáwqaraev N., 1977. – 101-102], – dep bóledi. Q.Maqsetov N.Dáwqaraevtıń dástan atqarıwshıların usılayınsha mekteplerge bóliw baslamasın tolıq qollap-quwatlaydı hám jıraw, baqsılardı mekteplerge bóliwde N.Dáwqaraevtıń principin basshılıqqa alıwdı usınıs etedi. Sonıń menen birge, óziniń kózqarasında tómendegishe bildiredi: «Biraq joqarıdaǵı mekteplerge bóliwde kóp ǵana anıqsız faktler jiberilgen. Mısalı, birinshi mektepti Jiyen Taǵay ulınıń atı menen atasaq, ekinshi mektep Sıpıra jırawdıń atı menen ataladı. «Alpamıs» dástanın eki mekteptegi jırawlar atqaradı. Ekinshi mekteptiń iri wákilleriniń birewi Nurabılla jırawshılıqtı tiykarınan Buxaradaǵı qaraqalpaqlar arasındaǵı Qazaqbay jırawdan úyrengen. Al, birinshi mekteptegi Qurbanbay jıraw bolsa, Nurabıllanıń eń belgili shákirtlerinen bolǵan. Solay etip, bul eki mekteptiń arasında úlken tvorchestvolıq baylanıs bar. Bizińshe jırawlardı mekteplerge bóliwde ele de olardıń ómir tariyxın tereń izertlew kerek. Mısalǵa, joqarıdaǵı eki mekteptiń baslawshıların Jiyen hám Soppaslı Sıpıra jırawdıń ómiri hám repertuarı jóninde qolda bar materiallar ele de tolıqtırıwdı, anıqlawdı talap etedi» dep jazadıda, pikirlerin dawam etip: «Biziń pikirimizshe, N.Dáwqaraevtıń jırawlardı mekteplerge bóliw principin maqullaw menen jırawlardı mekteplerge bóliwde ataqlı jırawlar hám onıń shákirtler toparına ayrıqsha kewil bóliw kerek ekenligi kórinip turadı» [Maqsetov Q. 1983. – 32-33], – dep óz pikirlerin usınadı.

Juwmaqlap aytqanda, Q.Maqsetov óz izertlewlerinde N.Dáwqaraevtıń ilimdegi baslamasın, ilimiy-teoriyalıq juwmaqların, ilimiy koncepciyasın tolıq qollap-quwatladı, alımnıń kózqarasların, izertlewlerindegi pikirlerin rawajlandırıp ilimiy miynetlerin dóretti.

ÁDEBIYATLAR:

1. MaqsetovQ. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. – Nókis: Bilim, 1996.
2. Dáwqaraev N. Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. 2-tom. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1977.
3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folklorınıń estetikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1971.
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq folkloristikası. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.
5. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Qırıqqız». – Nókis: Qaraqalpaq mámleket baspası, 1962.
6. MaqsetovQ. Qaraqalpaq jıraw, baqsıları. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983.

N.DÁWQARAEV IZERTLEWLERINDE NAQÍL-MAQALLARDÍ KLASSIFIKACIYALAW MÁSELELERI

Jiemuratova F.E.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Ilimiy izlenislerde naqıl-maqallardı sistemalastırıw – olardıń janrlıq ózgesheliklerin, wazıypaların, xalıq sanasındaǵı ornın tereń túsiniwde tiykarǵı qural xızmetin atqaradı. Sol sebepli, naqıl-maqallardı klassifikaciyalaw máselesi paremiologiya tarawınıń baslı baǵdarlarınan biri.Naqıl-maqallardı klassifikaciyalaw – olardı mánisi, forması, atqaratuǵın wazıypası, tematikalıq baǵdarı yamasa basqa da táreplerine kóre toparlastırıw bolıp tabıladı. Hárbir xalıq folklorında naqıl-maqallar ayrıqsha orınǵa iye hám tereń úyrenilip kelinbekte.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalların eń dáslep arnawlı úyrengen, klassifikaciyalaw jumısların júrgizgen alım N.Dáwqaraev boladı.N.Dáwqaraev ilimiy izertlew masshtabınıń keńligi, pikir hám juwmaqlarınıń konkretliligi, ilimiy jaqtan dáliyllengenligi menen ajıralıp turadı.Ol naqılǵa mınanday anıqlama beredi: “Naqıllar dara adamnıń emes, jámáátlik pikirdi bildirip, túrli sıpatlardı, social baylanıstı, jámiyetlik moral normaların hám shártlerdi jıynaqlap toplaydı. Naqıllar tolıq pikirdi mısal retinde bildirip, aqıl aytıw menen pitedi” [Dáwqaraev N., 1977 – 156]. Alımnıń bul anıqlaması qaraqalpaq naqıl-maqallarına berilgen birinshi ilimiy anıqlama boldı. Bunnan tısqarı ol, naqıldı maqaldan bólip kórsetedi. Bul úlken qızıǵıwshılıq tuwdıradı. Geypara naqıllar mısal retinde maqallarǵa aralasıp ketse de, ulıwma maqallardı ayırıp, olardıń ózgesheligin tallap kórsetiwi dıqqat tartadı. Onıń aytıwınsha “Maqallar shıǵısı, atqaratuǵın atqaratuǵın xızmeti jaǵınan naqıllar menen birdey. Solay da onıń qurılısı, mazmunı, shıǵaratuǵın mánisi jaǵınan qaraǵanda ózine tán ózgeshelikleri bar. Maqallar bir kórinisti yamasa hádiyseni bayan etip kelip juwmaq jasaydı yamasa shártlerin aytıp kelip juwmaq jasaydı. Maqallar heshkimge qaratılıp aytılmaydı. Ol tek tıńlawshıǵa emes, hámmege qarata aytıladı” [Dáwqaraev N., 1977 – 156]. Alımnıń bul pikirleri biziń ilimiy jumısımızda

da basshılıqqa alınıp, naqıl menen maqallardı bólek qaraw máselelesi qolǵa alındı. Yaǵnıy, naqıldıń qurılısındaǵı sózler dál hám anıq máni bildiredi. Sonlıqtan, ondaǵı sózler tıńlawshıǵa aqıl, úgit - násiyat sıyaqlı esitilip, hesh qanday túsinikti talap etpeydi. Al, maqaldıń qurılısına kirgen sózler awıspalı hám astarlı máni ańlatqanlıqtan, ondaǵı sózlerdiń mánisi hárqanday jaǵdayǵa baylanıslı awıstırlıp qollanıwǵa, túsiniwge baǵdarlanadı.Mısalı: “Soqır tawıqqa bári tarı”, “Dáryanı suw alsa úyrekke bir pul” maqallarında átirapına biyparıq adamdı poetikalıq usıl arqalı awıspalı mánide kórkemlep jetkergen.

Solay etip, filologiya ilimleriniń doktorı, professor N.Dáwqaraev qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalların eń dáslep mazmun hám forması jaǵınan 3 toparǵa ajıratıp tómendegishe klassifikaciyalaydı: [Dáwqaraev N., 1977 – 157]

1. Keńes retinde aytılǵan naqıl-maqallar;

Awzıń qanǵa tolsa da,
Dushpannıń aldında tókpe.

2. Allegoriyalıq naqıl-maqallar;

Aspannan ne túspeydi,
Jer neni kótermeydi.

3. Ataw gáp formasındaǵı naqıl-maqallar;

Atqa mingen kisiniń,
Tayǵa taqımı tolmas.

Al tematikalıq baǵdarda 13 toparǵa bóledi.

- Watan, el, xalıq, kópshilik, birlik haqqında;
- Miynet, baxıt, ráhát haqqında;
- Batır, er jigit, doslıq, dushpan haqqında;
- Bilim, óner, aqıl haqqında;
- Qatın, bala, kelin haqqında;
- Diyxanshılıq haqqında;
- Tórt túlik mal haqqında;
- Balıqshılıq haqqında;
- Taw, tas, suw, jawın haqqında;
- Ańshılıq haqqında;
- Den sawlıq haqqında;
- Xanlar, biyler, sawdagerler haqqında;
- Dinge baylanıslı naqıl-maqallar;

Alım bulardan basqa da turmısqıń barlıq tarawları, adamlardıń xarakterleri, kásipleri jóninde, haywanlar, quslar hám tolıp atırǵan basqa da tarawlar tuwralı naqıllar kóp dey otırıp, naqıllardıń mazmunları xalıqtıń kóz qaraslarınıń barlıq jaqların, social óndirislik qatnasın, onıń tánha turmısın kórsetetuǵının dálilleydi. Bul qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınıń tematikalıq baǵdardaǵı birinshi ret sistemalastırılıwı bolıp tabıladı. Naqıl-maqallardıń bul tárizde klassifikaciyalanıwı, xalıqtıń ruwxıy turmıs ózgesheligi, dúnya

qarasları, kásip-óneri, turmıslıq tájiriybeleri tuwralı tıyanaqlı bir juwmaqqa keliwdi ańsatlastıradı.

N.Dáwqaraevtıń qaraqalpaq filologiyası ilimine sińgen miynetin joqarı bahalap kóp ilimpazlar ózleriniń jaqsı pikirlerin aytıp ótken. Olardanprofessor Q.Maqsetov: “Qaraqalpaq folklorınıń durısıraq klassifikaciyasınıń birinshi úlgisin bergen N.Dáwqaraev boldı. Ol qaraqalpaq folklorınıń ózgesheligin jaqsı túsingen hám bes barmaqtay bilgen, házirgi zaman folkloristika ilimi menen onı ushlastırıp qaraqalpaq xalıq dóretpeleriniń ózgesheligine qısqasha sıpatlama beredi” [Maqsetov Q., 1996 – 65]. Ilimpaz A.Paxratdınov bılay deydi: “Nájim Dáwqaraev – qaraqalpaq ádebiyatı tariyxın jazıwdı baslaǵan, sistemalastırǵan, onıń keleshek rawajlanıw jolların kórsetip bergen birinshi ilimpaz” [Axmedov S. Hám t.b., 1990 – 39]. Álbette, alımnıń qaraqalpaq ádebiyatı, folklorı rawajlanıwna qosqan úlesi, bizge qaldırǵan miyraslarınıń bahası joq. Sebebi, bul miyraslar bizge tek ilim berip ǵana qoymay, ilimiy izertlewlerimiz ushın tiykar wazıypasın da atqaradı.

Ulıwma alǵanda, alım N.Dáwqaraevtiń naqıl-maqallardı klassifikaciyalaw usılı keyingi izleniwshilerge tayanısh waziypasın atqaradı. Sebebi, jámiyettiń rawajlanıwı menen, álbette, xalqımız arasına jańa sózler, terminler kirip kele baslaydı. Olardıń qollanılıw órisi keńeyedi. Bul bolsa naqıl-maqallarǵa da óz tásirin tiygizbey qoymaydı. Biraq, bul naqıl-maqallar quramındaǵı sózler ózgeredi degendi ańlatpaydı, al kerisinshe jańa naqıl-maqallar payda bolıp, ideya-tematikası ele de bayıp otıradı. Olardı toparlastırıwda bolsa N.Dáwqaraev sıyaqlı alımlarımızdıń ilimiy kóz qaraslarına súyengen halda, jańa zaman talabındaǵı tematikalıq baǵdarlar júzege keledi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы, II-том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977.

2. Ахметов С., Пахратдинов А., Есемуратов Г., Байниязов Қ. Н.Дәўқараев (еске түсириўлер). – Нөкис: Қарақалпақстан, 1990.

3. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. –Нөкис: Билим, 1996.

4. Қарақалпақ фолклоры. 88-100 томлар. – Нөкис: Илим, 2015.

ӘОЖ 82.369.52

ДӘСТҮРЛІ АЙТЫС ӨНЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Ордабаеа Р.Б.[1]
Пертаева Э.К.[2]
[1]М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті
[2]Шерхан Мұртаза атындағы Халықаралық Тараз университеті

XIX ғасырда қазақ сөз өнерінің үздігі айтыс айрықша салтанат құрды. Әдебиет зерттеушілер осы бір өзгеше өнердің жанрлық сипаты, түрлері жөнінен ілгеріден айтып келеді. Шоқан Уәлиханов қазақ әдебиеті үлгілерін жинау барысында әйгілі айтыс ақындары Орынбай, Шөже, Жанақ, т.б. туралы алғашқы жазба деректер ұсынды. В.В.Радловтың 1870 жылғы III томында бірнеше айтыс ақындары аталып, айтыс мәтіндері берілді. XX ғасыр басында қазақ әдебиеті үлгілерін теориялық жақтан жүйелеуді мақсатты түрде қолға алынғанда бұлар Х.Досмұхамедұлы, А.Байтұрсынов, М.Әуезов еңбектерінде аталды. Ғылыми негізде зерттеліп қарастырылды.

Ежелгі, айрықша төлтума айтыс өнері қазақ әдебиетінде XIX ғасырда мол, олжалы мұра болып толықты.

З.Сейтжанұлы, А.Жақсылықов, Т.Тебегенов, Қ.Алпысбаев, Б.Мамыраев, С.Қорабаев, А.Шәріп, Б.Омаруұлы, Қ.Раев, С.Дәрібай, М.Тәжімұрат, Н.Төреқұлов, Б.Адамбаев, Е.Тұрсыновзерттеушілердің айтыс өнері жөнінен жазған зерттеулері негізінен XIX ғасырдағы айтыс материалын қарастырды.

М.Әуезов «Әдебиет тарихында» бір бөлімді тұтастай айтыс өлеңдердің табиғатына арнады. Айтыс сөз қазақ ескілігінде өте жанды, өте қызулы болған сөз болғандығын айтты. Айтыстың қазақ әдебиетіне ғана тән екендігін өзге жұрттардың үлгілерімен салыстыра отырып тоқтам жасаған М.Әуезов: «Міне өзге жұрттың әдебиетінде айтыс өлеңдердің осы сияқты түрлері болғаны рас. Бірақ мұның бірде-бірі қазақ айтысындай көпке тарап, көп жұрттың барлығын бірдей ермек қылатындай болған жоқ. Қазақтікі сияқты әдебиет тарихының бөлімі болуға жарайтындай болып етек алып тараған емес. Қазақтың кәрі, жасындай айтысты қызық көріп қызуланып, тегіс өлең қылып, жалпақ ел ұстанған емес. Қазақтағы айтыс әдебиет бөлімі болудан басқа ел тартысының бұрынғыдан келе жатқан театры сияқты көпке бірдей қазақ беретін жиын сауығы болған» [1, 173 б.].

Сол еңбекте М.Әуезов атаған айтыс ақындарының барлығы XIX ғасырда жасаған ақындар. Мәселен, Шөже, Кемпірбай, Жанақ, Сабырбай, Мұрат, Тоғжан, Сара. Осы өнер иелерінің дәл XIX ғасырда шоғырлана көруінің тарихи себебін М.Әуезов замана беталысынан ашады. «Ел тіршілігінің жауынгерлік дәуірінен шығып, тыныштыққа бет алған кезінде, Сарыарқаны сайқалдап оңды-солды шарлап

жүрген бір алуан адамдары, осындай сөз батырлары кешегі Жанақ, Кемпірбай, Шөже, сол ақындардың үлгісі ел ортасында соларға ұқсамақ болған жігіттер көбейген» [1, 174 б.].

М.Әуезов айтыс ақындары өлеңін мағына жағынан бірнеше түрге бөлді. Біржан мен Сара өлеңдерін ру күндестігі, ру жарысы, ру мақсатының өлеңдеріне жатқызады.

М.Әуезов бір алуан айтыс бас мінесуге арналған өлеңдер деп, Мұрат пен Жантолы айтысынан үзінді береді. Кемпірбай мен Шөже айтысы да сол үлгіде дейді.

Кемпірбай:

Бес намаз, он екі иман жанға пайда,
Қалайын бір сөйлесіп осындайда.
Біреуге мал, біреуге бас қайғы ғой,
Барасың, соқыр азбан, жаяу қайда.

Шөже:

Ұстараның жүзіндей ауған дүние,
Мені көріп шабықтың мұнша неге.
Ай мен күн, жер мен көкті көргенім жоқ
Кемпірбай, ақылың болса, маған тиме.
Баласы Жаныс марқұм Сәтібай мырза,
Құран оқи барамын қаралы үйге.

Кемпірбай:

Асыма шақырмаған келдің жетіп,
Бұғылы, Тұғылыдан жаяу өтіп.
Бұл елде қожа, молда жоқ деп пе едің,
Соқыр ит, кім шақырды жекелетіп.

Шөже:

Салмағы екі көздің дәл кеудемде
Алланың әр не қылса, еркі өзінде,
Бар болса қасиетің көзімді жаз
Ұрайын жаза алмасаң қу сөзіңді…

Айтыстың келесі бір алуаны ру аралық жуандық, зорлық өлеңі деп, Сабырбай мен Тасыбай айтысы мысалға алынады.

Сабырбай:

Ақтайлақтың баласы Сабыр ермін,
Бәйгеден күнде келген қарагермін.
Қанай Төбет елімді екі шапты;
Бәлем, арғын, етіңді тірі жермін…

Сәбит Мұқанов 1942 жылғы «Қазақтың XVIII, XIX ғасырлардағы әдебиетінің тарихынан очерктер» монографиясында: «Айтыс қазақтың ескі заманнан келе

жатқан әдебиетінің бір лек саласы. Айтыс жанрынан ең мол сақталған XIX ғасырлардағы айтыстар. XIX ғасырлардың айтыстарын жасаушы ақындардың көпшілігінің аттары тарихқа мәлім. Мәселен: Орынбай, Шортанбай, Серәлі, Тоғжан, Сақау, Шөже, Балта, Кемпірбай, Тезекбай, Қалдыбай, Жамшыбай, Түбек, Құлтума, Жанақ, Әсет, Майкөт, Құлмамбет, Ыбырай, Мұрат, Марабай, Сүйімбай, Сабырбай, Ыбырай, Біржан, Есентай, Жарылғасын, Күдері, Әсет, т.б. әйел ақындардан аты сақталғандар: Күйкентай, Шәріпжамал, Дәме, Ұлбике, Тыныштық, Шөкей, Қадиша, Айсұлу, Манат, Рысжан, Ақбала, Айқын, Сара, т.б.» [2, 61 б.], – дей келіп, айтыстың теориялық негіздеріне түбегейлі тоқталады. Қыз бен жігіт айтысының ішінде Біржан мен Сара, Ақсұлу мен Кемпірбай, Ақбала мен Боздақ, Ажар мен Уақат, Қадиша, мен Ысқақ, Әжек пен Шәріпжамал, Болық пен Есентай, Айқын мен Жарылғасын, Омарқұл мен Тәбия, Күйкентай мен Оспантай, Шәді мен Манат, Мансор мен Дәме, Ұлбике мен Күдері.

Айтыстың өлең формасы әр жолы жеті буынды келетін жыр мен әр жолында 11 буын бар, төрт жолдан ұйқасып отыратын қара өлең дейді С Мұқанов. Ілгеріде М.Әуезов айтыс сыртқы формасына қарай 2 түрлі: қайым өлең, қара өлең дегенін, Шоқанның анықтамасын ескерсек, жалпы айтысты жанр ретінде тану, ашудың әрқилы ізденіс, болжамдары болғанын байқаймыз.

Әуелбек Қоңыратбаев айтыс өнеріне, оның ішінде XIX ғасырдағы айтыстарға, сол тұста айтыстың кемеліне жетіп, жеке айтушылары туғанына, шын мәніндегі көркем айтыстың дамығанына назар аудара ой түйді. Айтыстың жанрлық сипатын, табиғатын ашуда түрлі пікір, тұжырымдардың бар екендігін айта отырып, өз пайымдарын алға тартты. Айтыс өнері әдебиет зерттеушілер тарапынан біршама сөз болғанын қарамастан, күні бүгінге шейін бұл өнердің әлде де саралай түсуді қажет етіп отырған сырлары баршылық.

Ә.Қоңыратбаев өз зерттеулерінде айтыс төңірегіндегі бір жүйеге түспей жатқан түйткілді мәселені көтеріп, көрсетіп сөйлейді.

Ә.Қоңыратбаев қайым айтыс – айтыстың қарапайым айтушыға байланысты саласы. Келе-келе қалыптасқан ақындар айтысының авторлық айтыстың табиғатында қайым элементі жоқ деген тұжырым жасады. Мұхтар Әуезов пен С.Мұқанов пікірлерінде бұл тұжырым жоқ. Айтыс төңірегінде пікірталас түрінде өрбігенімен, әр зерттеуші әр мезгілде өз тұжырымын жасап отырғанын көреміз. Мұның өзі айтыс, өзіміз қарастырып отырған XIX ғасыр айтыстарын танып, талдауды біраз күрделендіріп келеді. Айтысты танып, ашуда жалпы қазақ әдебиеттану ғылымы бастан кешкен түрлі саяси мәжбүрлеудің де қою көлеңкесі жатқаны даусыз.

XIX ғасыр айтыстары көркемдік қисындар жөнінен біршама қарастырылды. Күні-бүгін түрлі жіктелуді бастан кешіп, бірнеше түрі аталған айтыс өнерінің үздік үлгілері баспа жүзін көрді. Жекелеген ірі айтыс ақындарының өмірбаян деректері, айтыстардың тарихы жинақталып келеді. Алайда, айтыс – фольклористиканың ғана нысаны ма, жазба айтысты қайда жатқызамыз.

XIX ғасыр әдебиеті бастан кешкен сан түрлі сапалық, түр, жанрлық өзгерулердің айтыс жанрына да әсері болды ма деген мәселелерді уақыттың алға тартып отырғаны рас.

Тереңге тартып, әріге бастар түйін-пікірлерді айтысты зерттеушінің қай-қайсынан болса қажетінше алып, ілгері өрістеудің пісіп-жетілген міндет екені даусыз.

«Айтыс, импровизациялық өнерге қатысты пікірлер Шоқан, М.Әуезов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, М.Ғабдуллин еңбектерінде тәп-тәуір айтылса да, бұл жанрда топастыру қазақ фольклористикасында бір ізде көріне бермейді. Мысалы, жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерінде айтыс әдет-ғұрып, қайым, жұмбақ, діни ақындар, енді бірде бәдік, жар-жар, өлі мен тірі, жұмбақ, салт, қыз бен жігіт, ру айтысы, совет дәуіріндегі деп әралуан жіктелген. М.Жармұхамедов болса, өзінің айтыс туралы еңбегінде оның санын он төрт түрге жеткізеді» [3, 274 б.].

Ә.Қоңыратбаев айтыстың, әсіресе XIX ғасыр айтысының аймақтық ерекшеліктерін көрсетеді. М.Әуезов айтыстың Жетісуда жыр үлгісінде келіп отырғандығын айырып атағаны сияқты, Ә.Қоңыратбаев Арқада туған айтыстарда импровизация дәстүрі, Сыр елінің айтысында (қаңлы Жүсіп, Нақып қожа) жазба дәстүр басым екені бір кездері әдебиетші Әлібек Қоңыратбаев зерттегенін айтты.

Ә.Қоңыратбаев кезінде А.Байтұрсынов айтысты зерттеуінде қазіргі айтыс көбіне екеуара айтыс емес, бір адамның шығарған, шығарма түріндегі үлгі деген пікіріне үйлес ой айтқан.

«Манат, Ақдәме, Ақсұлу, Рысжан сияқты қыз аттарын жеке айтушылардың өздері тудырса керек. Әдетте бір ақын ұзақ сапар шегіп қайтса, пәлен деген қызбен айтыстым деп, елге жаңа бір жыр жолдарын ала келетін болған.Айтысқа қыз образын, олардың мінез құлқын қосу – елеулі құбылыс» [3, 275 б.].

Сәбит Мұқанов айтыстың күрделі жанрлық жаратылысын тереңнен зерделеген зерттеушінің бірі – айтыс өнері, айтыс өлеңге байланысты оның мына бір ойы әлі де көкейтесті.

XIX ғасырдағы айтыстың өзіндік ерекшеліктері көп. Айтыстың эпоспен, ауыз әдебиетінің шағын жанрларымен байланысын егжей-тегжейлі қарастырған М.Жармұхамедов XIX ғасыр айтысына да бөлек сипаттама жасайды.

«XIX ғасырдың орта шенінде қоғамдық-әлеуметтік өмірдің түйінді мәселелерін терең бейнелеуде айтыс пен лиро-эпикалық жырлар өзара астасып, тарихи бір деңгейден табылып отырған. Қоғамдық мәселелерді көтеруі мен өзінің көркемдік ерекшеліктері жағынан бұл тұстағы айтыс өлеңдері жазба әдебиетке біршама жақындап, оның тарихи-әлеуметтік мән-маңызы арта түст» [4, 26 б.].

М.Жармұхамедов айтыстағы ақындық тәсілге, айтыстың дәстүрлі сипаттарына кең тоқталды. Қазақ айтыстарының жанрлық табиғатын белгілейтін басты ерекшелігінің бірі деп, белгілібір айтыстың қайта жырлануда өсіп, түсіндірме

қосылып отыруына “Бақтыбай мен Мәйкө қыздың айтысындағы” кейінде Бақтыбай қосқан кіріспе қосылып жырланғанын мысалға келтіреді. Ғалым мұндай тәсілмен айтысты ел арасында жырлау «Түбек пен Қарқабат», «Мансұр мен Дәме», «Әсет пен Ырысжан», «Біржан мен Сара», «Ыбырай мен Доскей» айтыстарында да мол ұшырасатынына назар аударды.

Қ.Сыдиықов «Ақын жыраулар» монографиясында XIX ғасырдағы сөз жүйріктері Абыл, Қашаған, Нұрым ақындардың дәстүрлі айтыс өнеріндегі өзіндік өрнегіне тоқтала отырып, айтыстың жанрлық, даралық сипаттарын айқындай түсер толғамдар жасады.

«XIX ғасырда айтыс жанры жаңа бір алымда көрінді. Дәстүрлі айтыс өлеңнің суырыпсалмалықпен бірге шығарма айтыс түрінде де жайылуы оның түрі мен мәніне нақтылы өзгеріс әкелді» [5, 17 б.].

I.Орындалу шартына қарай бөлінетін түрі: 1) ауызша суырыпсалма айтыс; 2) шығарма, жазба айтыс.

II. Айтыстың мәніне қарай бөлінген түрлері:

1) бас қағысу (қағытпа, қалжың) айтысы
2) ру айтысы
3) әлеуметтік айтыс
4) дүние сырларын жұмбақтаған, діни білім таластырған жұмбақ айтыс
5) билік айтып, бітімге келтіріп отыру мәніндегі шешендік билік айтыс.

Дәстүрлі айтыстың жанрлық баюы, толысып, түрленуі осындай қисындарға қарай бастайтындай.

Айтыстың, соның ішінде XIX ғасырдағы айтыстың зерттелу, жанрлық жақтан негізделу жөндерін тұтас танып-білу – XIX ғасырдағы ақындар айтысының өзіндік ерекшеліктерін, дәстүрлі сипатын, жанрлық табиғатын ашу жөндерін жасаудың бір шарты.

Қорыта айтқанда, XIX ғасырдағы дара ақындар айтысының өзінен, оның құрылым, тіл қолданыс, мазмұн мән, дәстүрлі сипаты мен дәуір әкелген жаңалық өзгешелігін әрі қарай зерттей түсуден табар олжамыз – өз алдына мол қазына.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы: Жазушы, 1991. – 240б.
2. Мұқанов С. Қазақтың XVIII-XIX ғасырлардағы әдебиет тарихынан очерктер. – Алматы: Білім, 1942. – 272б.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: Ана тілі, 2001. – 312б.
4. Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. –Астана: Фолиант, 2002.–168 б.
5. Нарымбетов Ә. Қазіргі қазақ поэзиясындағы дәстүр тұтастығы // Қазақ поэзиясындағы дәстүр ұласуы / Құрастырушы: Нарымбетов Ә. – Алматы: Атамұра: Дәуір, 2003. – 245б.

ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ БАҚСЫШЫЛЫҚ ӨНЕРИНИҢ ҚӘЛИПЛЕСИЎИ ҲӘМ РАЎАЖЛАНЫЎ ЖОЛЛАРЫ

Есебаев М.М.
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ әдебияты өзиниң барлық тарийхый дәўиринде басқа туўысқан халықлар мәденияты ҳәм әдебияты менен өз-ара байланыста, бир-бирине тәсир етиў арқалы өсип ҳәм раўажлана отырып, пүткил адамзат мәдениятына өзиниң пайдалы тәсирин тийгизди. Бул тараўда тийкарғы орынды қарақалпақ фольклоры, әдебият тарийхы ийелейди. Жәмийеттиң раўажланыўына байланыслы, көркем сөз тәжирийбесиниң өсиўи, эстетикалық көркем ойдың жетилисиўи әдебият ҳәм көркем өнердиң ҳәр қыйлы жанрлардың пайда болыўына алып келди.

Усынадай халық аўызеки дөретпелериниң үлкен эпикалық жанрларының бири бул дәстанлар. Усы халық дөреткен дәстанлардың қәлиплесиўинде мазмуны ҳәм формасы жағынан пүтин бир дөретпеге айланыўында халықтың арасынан шыққан жыраў-бақсылардың роли жүдә үлкен. Себеби, дәстанларды оның атқарыўшыларынан бөлип алып қараўға болмайтуғынындай, жыраў бақсылардыңда шеберлик қәсейтлерин дәстанның көркемлик өзгешеликлеринен айырып таслаўға болмайды.

Қарақалпақ халқының әсирлер бойы дөреткен поэтикалық дөретиўшилигинде, оның барлық үлгилеринде бул булақлардың дәрьяға айланғанындай, дәрьялардың көлге, көллердиң теңиз қурағанындай болып кеткен. Қарақалпақ фольклорын актив дөретиўшилери ҳәм атқарыўшылары халық шайырлары, жыраў-бақсылар, жуўабый, шешен, ертекши, қатықулақ адамлар, қосықшылар, қыссақанлар болды [1.324].

XVI-әсирден баслап қарақалпақлар Орта Азия халықлары менен, әсиресе Хорезим менен қайтадан тығыз байланыста болыўы менен қатар, шығыс еллериниң ашықлық дәстанлары қарақалпақлар арасына кең тарала баслайды. Бул дәстанлардың қурлысы, тил, стиль өзгешеликлери өзиниң жаңа айтыўшыларын ҳәм жаңа қуралларын шығарды. Бурынғы домбыра өзгертилип, қайта ислениўдиң нәтийжесинде дуўтар пайда болды. Мине усы дуўтар менен майда лирикалық шығармаларды, ашықлық жөниндеги поэмаларды, дәстанларды айтатуғын адамларды қарақалпақ тилинде бақсы дейди.

Бақсылар тек дуўтар менен айтады. Ал, гейпара атақлы бақсылардың қасында ғыржекши, баламаншы, найшыларыда болады. Бақсылар айтатуғын майда лирикалық шығармаларды-қосық, ашықлық жөниндеги поэмаларды-дәстан дейди.

Музикалық қуралларды-қобыз, домбыра, дуўтар, най, баламан сыбызғы, шын қобыз, сырнайларды-саз дейди. Барлық мотивлерди-нама дейди. Лирикалық майда

шығармаларды жақсы айтатуғын адамларды қосықшы дейди. Өзи саз шертпей, биреўдиң шерткенине қосылып айтатуғын қосықшыларды-жанапайшы дейди [2. 100].

Бақсы-жыраў, улыўма қарақалпақ әдебияты, көркем-өнер дәстүринде ядыкешлик оғада уллы өнер болып келди. Бул дәстүр тек қарақалпақларда ғана емес, революциядан бурынғы баспа сөзи болмаған яки раўажланбаған халықлырдың бәрине де ортақ характерли белгилерден есапланады. Сонлақтан шайыр да, бақсы, жыраў, қыссыхан, қосықшылар да, сазенделер де бар күшин ядлаўға жумсап, атадан балаға ядлаў жолы менен өткерип отырды. Халық ғәзийнесине садықлық, ҳақ кеўиллик, өз-өзине талапшаңлық ҳәм тамашагөйлер тәрепинен қадағалаўшылық булардың бәри жәмәәтлик мүлктиң үзиликсиз жасап, өрис алып келиўинде айрықша күш береди.

Атқарыўшылар өзлериниң артықмаш таланты менен аудиторияның хожейини есапланады. Дәстан қаҳарманларының руўхый өзгешеликлерине сай гейде ғайбарлы талас, гейде толқыған епкин, биресе ушқан ынтық, гейде ашшы-ызалы кек яки думанлы қайғы тунжырап дәстандағы болып атырған ҳалатқа түсип оның ишине кирип кетеди. Олар анық узақ дәстанларды шын ықлас пенен ағытылып жырлаған ўақытларда бет әлпетине нур ойнап, көзи жалынлап, пүткил дененің ҳәрекети бир сапқа дизилип, үлкен бир сахналық көринис қулпырып сала береди. Усы жағанан атқарыўшылар да актёрлар сыяқлы ҳәр бир образдың руўхый кеширмесинде жасап, олардың күйиниш, сүйинишлерин өз басынан өткерип, олардың руўхында жасап атырғандай етип атқарады.

Қарақалпақ бақсышылық мәденияты өзиниң көп әсирлик тарийхына ийе болыўы менен бирге Орта Азия халықлары арасындағы кең масштаблық көркемлик жақтан аты-ҳаўазасы бәлент кең танылған өнерлерден есапланады. Ол өзиниң атқарыўшылықтағы ел халық мойынлаған бир қанша мектеплерине ийе. Бул мектеплер стили мазмунды баян етиўи, музикалы- диалекти жағынан бир-биринен парқ етеди. Ҳарқайсы бир мектептен шығып шыңға көтерилген уллы талант ийелери болды, олар дөреткен көркем сөз, музика бул мектеплерди көркемлик жақтан байытып раўажландырып отырды. Қарақалпақ атқарыўшыларының бул уллы хызметлерин көп изертлеген, қарақалпақ фольклорының тийкарын салыўшы Н Дәўқараев, Қ.Айымбетов, ҳәм көркем-өнер илимлериниң кандидаты Т.Адамбаевалар оларды атқарыў өзгешелигине қарай «Ақымбет-Муўса мектеби, Сүйеў мектеби, Арзы мектеби, Орынбай мектеби деп төрт мектепке ажыратады» [3.141].

Бақсылар услайынша шынжырма-шынжыр әсирлер бойы бири-бирине устаз шәкирт түсип, устаздан пәтия алып ҳәм устаздың атқарған намаларын пухта үйренип соның жолы менен атқырып келген. Соның менен бирге олардан дәстан атқарыўшылық өнерин де үйренип устазының толық репертуарында бар дәстанларды ядлап атқарып әўладтан-әўладқа жеткерип келген. Бақсылар өз

репертуарларын ҳәр түрли жанрлар менен байытып отырған. Той тамашаларда сол аудиторияның жас өзгешелигинен келип шығып ҳәр түрли нама қосықлар таярлап барылған. Бақслардың көпшилиги тийкарынан төкпе шайыршылық уқыбыда болған, олар ёшып арқасы көтерилип қозған ўақтында эмпревизаторлық уқыпқа ийе болып өзиниң ядынан да суўырып салып, тоқып айталатуғын дәрежеде болған.

Ҳәр бир бақсы өзиниң репертуарын байытып, халықтың кеўлинен шығыўға ҳәрекет еткен. Мысалы: Той жырлары, той баслаў, ақыл нәсият, айтымлар, бет ашар, юмор-сатиралық қосықлар, нама-алыспақ, термелер, толғаўлар, тарийхый жырлар, дәстанларды ҳәм тағы басқада усындай репертуарға бай халық намалары арқалы халықтың кеўлинен жай алған.

Бақсы, жыраўларымыз қарақалпақ халқының көп санлы мәдений ҳәм әдебий мийрасларымыз болған, халық мүлкине айланған дәстанларды, термелерди, қыссыларды, толғаўларды жоқ болып кетиўинен асырап сақлап қалыўында үлкен хызмет атқарады. Н.Дәўқараевтың көрсетиўинше ҳәр бир мектеп бақсыларының өзиниң айтыў техникасына ҳәм репертуарына ийе болған. Мысалы:

1. Муўса бақсының шәкиртлери: Есжан, Жуман, Қаражан, Патилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм тағы басқалар. Булар таза қарақалпақ тилинде, қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын ҳәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип ашық», «Базерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятлы-Ҳамра» қусаған ашықлық дәстанларды айтады.

2. Сүйеў бақсының шәкиртлери: Жапақ, Бала бақсы, Жаңабай ҳәм басқалар. Булардың айтыў техникасында Хорезим традициясы күшли ҳәм өзбек тилиниң Хорезим (араллы) диалектисинде айтады. Намаларда да көп өзгерислер бар [4.103] –деп көрсетеди.

Жыраўлар тийкарынан атқарылыўы жағынан олар «Қарақалпақ қаҳарманлық» дәстанларын атқарған. Ал, бақсылар болса негизинен «Ашықлық» дәстанларды қунт пенен атқарып келген. Ашықлық дәстанлар бизге тийкарынан Шығыс халықлары арқалы жетип келген. Усы халықлар арасанда қаншама көп ашықлық дәстанлар пайда болды ҳәм жаратылды.

Деген менен булардың бәри елдиң мәпине жақын келетуғын өз дәўириниң ҳақыйқат көркем дөретпесине көтериле алған дәстанлар ғана дәстүрлик образларға жаңа мәни ҳәм жаңа сымбат бере алады, солар тийкарында халықтың өлмес руўхый шежиресин мәңги тиклеп қалды.

Белиги илимпаз А.Алымовтың пикири менен айтқанда, «Еертеде қанша көп дәстанлар дөрелсе де, олардан санаўлы дәстанлар ғана халықтың есинде қалды. Тек олардың ишинен сайланды-сайландыларының жетеўин терип алды, «ашықлардың жети қыссасы» деп жүритти. Ал «Ләйли-Мәжнүн», «Юсуп-Злиха», «Фархад-Шийрин», «Ғәрип-ашық», «Зәўре-Тайыр», «Ҳүрлиха-Ҳамра», «Саятқан-Ҳамра» дәстанларының ҳәр бири жәҳәндеги жети ашықтың бири, дүньядағы бәрше ашықлардың «пийри» деп нанның усағындай, шаң тийгизбей қәдир тутты. Оларды

ҳақыйқый реаль турмыста болып өткен тарийхый қаҳарманлар деп түсинди ҳәм соған шын кеўилден исенди». [5. 13.]

Әлбетте дәстан авторының кимлигинде емес, дәстаншылыққа қызығыў Шығыс халықлары шайырлары дәстанларының қай-қайсысының болса да қарақалпақ бақсы шайырларының Ақымбет, Муўса, Сүйеў, Жуман, Аббаз, Мәўлик, Орынбай, Жапақ, Ещан, Амет ҳәм тағы басқа да бақсылар қолы тийип оларды қайта ислеп, олардың кем-кем көркейип барыўына олрдың да үлкен үлеси болды.

Қарақалпақ халық ашықлық дәстанларының қәлиплесиўинде ҳәм раўажланыўында туўысқан халықлардың мәдений байланысларының тәсири оғада үлкен хызмет етти, өз тәсирин тийгизди. Н.Дәўқараев өзиниң қарақалпақ әдебияты тарийхы бойынша үлкен изертлеў жумысының фольклорға арналған бөлиминде туўысқан халықлардың тәсири менен қарақалпақлар арасында таралған дәстанлар туўралы оғада баҳалы пикирлер айтады. Ол, «XVII әсирден баслап алды менен Сырдәрьяның бойларындағы, Түркистан, Сайрам, Сығнақ қалаларының әтирапындағы, оннан кейин Хорезимниң бурыннан отырықшы халықлары менен байланыслы болыўы қарақалпақлардың мәдений турмысына үлкен өзгерислер киргизди. Бул ўақларда қарақалпақлар арасында Ташкентте, Самарқандта, Қабулда, Бухарада басылып шыққан китаплар тарала баслайды. Булардың ишинде «Юсуп-Ахмет», «Ғәрип-Ашық», «Саятхан-Ҳамра», «Ҳүрлиха-Ҳамра», «Гөруғлы», «Юсуп-Злейха қусаған дәстанлар менен бир қатар Наўайы, Машраб, Мақтумқулы қусаған шайырлардың да китаплары да тарала баслайды. Булардың саны аз болғанлықтан нусқалары қолдан көширилип те таралған. Бир қатарлары қайта исленип, қарақалпақ тилине аўдарылған. Бул ўақларда қарақалпақ аўыз әдебиятына өзбек, түркмен, тәжик әдебияты тил, стиль, форма жағынан үлкен тәсир етти ҳәм жаңа түрлер менен байытты» [6. 91.]–деп жазады.

Усындай басқышлар арқалы ашықлық дәстанлар қарақалпақ бақсышылық өнеринен кең орын алады. Қарақалпақ бақсылары болған Муўса бақсының шәкиртлери Ещан, Жуман, Қаражан, Пәтилла, Аймурза, Кәлбала, Сапар, Тыныбай ҳәм басқалар таза қарақалпақ тилинде қарақалпақ намаларына қарақалпақ қосықларын ҳәм қарақалпақ тилине аўдарылған «Ғәрип-Ашық», «Бәзерген», «Юсуп-Ахмет», «Саятқан-Ҳамра» қусаған ашықлық дәстанларын айтады.

Әлбетте бул дәстанлар туўысқан халықлары ҳәм шығыс халықларынан қандай кирип келген болса сол түринде бузылмай айтылып киятыр деўге болмайды. Бул дәстанлар ўақытлар өтип қарақалпақ халқының турмыс шариятына, миллий үрп-әдет дәстүрлерине, салт дәстүрлерине, миллий турмыс тәризине бейимлестирип қайта ислеў берилгени анық оны инкар етиўге болмайды. Бул ҳаққында белгили илимпазлар Н.Дәўқараев, И.Сағытов, Қ.Мақсетовлар өзлериниң илимий мийнетлеринде тастыйықлайды. Мысалы, «Бул дәстанлардың бир қатарлары мәселен «Ғәрип-Ашық», «Шасәнем», «Саятхан-Ҳамра», «Ғөруғлы», XIX әсирдиң ишинде қарақалпақ тилине бир қанша өзгертилип, тәржима еткенлиги белгили.

Соның менен қатар бақсылар бул дәстанларды бурынғы қолжазбасындай емес, қарақалпақ халқының жағдайына ылайықлап өзинше өзгертип, алып та, қосып та айтқаны мәлим», [7. 272.] -деп көрсетеди.

Усындай уллы бақсышылық өнерин даўам еттирип қарақалпақ халқының миллий мийраслары болған дәстанларымызды кейинги әўладларға жеткериўде минсиз хызмет еткен қарақалпақ халық бақсысыларының хызметлери үлкен. Себеби дәстанлар устаз-шәкирт жолы арқалы әўладтан-әўладтқа өтип отырған.

Халық бақсылары атқарған дәстанлар ертеректе қәлиплесип олар тийкарынан эпиклық, музикалық репертуары менен айырылып туратуғын Араллы өзбек бақсыларының өз алдына мектебине барып тақалады. Бул мектептиң XIX әсирдиң басындағы ең ири белгили ўәкиллери Сапар Қаррет сазенде, Аўез бақсы, Қутым бақсы, Жаңабай бақсы, Орымбай бақсы, олардың шәкиртлери Мәдрейим бақса, Нарбай бақсы, Теңел бақсылар болған.

Булардың репертуарында халық қосықлары, Мақтумқулының қосықлары, «Юсуп-Ахмет», «Саятхан-Ҳамра», «Ҳүрлиха-Ҳамра», «Ғәрип-ашық», «Дәўлетиярбек» дәстанлары болған. Қоңыратлы өзбек бақсылары дуўтар менен айтады ҳәм өз алдына намалары бар. Олардың саны 60 тан асады. Солардың ишинде «Қоңырат намасы», «Бам муҳаммес» намасының түрлери «Сәриўи», «Шахи Кишўар», «Зерлетме», «Ремайле», «Ираний» намасының түрлери бар болған.

Қарақалпақ ҳәм араллы өзбек бақсыларына түркмен бақсыларының тәсири, әсиресе XIX әсирдеги ири ўәкили болған Сүйеў бақсы тәсири айрықша болған. Сүйеў тек түркмен бақсысы дәрежесинде болмай Қ. Айымбетовтың дурыс көрсеткениндей ол «Хорезимде жасаған өзге халықлардың да белгили бақсысы болып танылған» [8. 140].

Қарақалпақ бақсышылық көркем өнери усындай уллы устазлардың жолы арқалы раўажланып ҳәм көркейип барды. Усындай устаз-шәкирт дәстүрлери

даўам етип келди. Солардың бири Жапақ бақсы Шамуратовтың да устазлары өзбек бақсылары Амет ҳәм Атажан, Сүйеў бақсының шәкиртлери болды. Сүйеў бақсы белгили қарақалпақ бақсысы Муўса менен дос болған, олар бир-биринен музика сырларын үйренген, дәстан айтыўдың усылларын өзлестирген.

Усындай белгили бақсылардың репертуарларынан нәр алып, тыңлап, өзиниң өмирин усы бақсышылық өнерине бағышлаған Әмет Тарийхов болды. Ол, Есжан бақсы Қосполатовтың шәкирти, жүдә айтқыш бақсылардың бири есапланған Қурбанияз бақсыға шәкирт болып түсти ҳәм оннан көп қарақалпақ намаларының сырларын, атқарылыў усылларын, дәстаншылық өнериниң атқарыў шеберликлерин қунт пенен үйренди.

Әмет Тарийхов Мақтымқулы, Бердах, Әжинияз, Күнхожа сөзлерине қосықлар, «Қырмандәли», «Ғәрип ашық», «Саятхан-Хамра», «Юсуп-Ахмет», «Базирген» «Ғәрип-ашық», «Гөруғлы» қусаған дәстанларын шебер атқарыўшысы болды.

Әмет Тарийхов қарақалпақ бақсышылық өнерин кейинги әўладтқа жеткериўши

яғный XX әсирдиң кейинги бақсыларының бири болды. Бул жыллары Советлик қызыл империяның сиясаты менен қурларда бақсы шақыртып айттырыў кескин тоқтатылды, яғный рухсат етилмеди. Бул XX әсирдиң 70-90-жылларға шекем даўам етти. Халық бул бақсышылық өнерин умытып ядынан шығарыў дәрежесине келген еди.

Жуўмақлап айтқанда усындай уллы бақсылардың минсиз хызметлери арқалы халық дәстанлары, халық намалары, халық қосықлары болған миллий мәдений, әдебий, тарийхый мийрасларымыз сақланып қалынды. Бул уллы ислер журт басшымыздың қоллап қуўатлаўы менен бүгинги ғәрезсизлик дәўиринде қайта қолға алынып, устыз-шәкирт дәстүрлери қайтадан өз жолына түсип даўам етип атыр.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Мақсетов Қ, Тәжимуратов А. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1979.
2. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1977.
3. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1983.
4. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1977.
5. Алымов А. Қарақалпақ лиро-эпикалық дәстанлары. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1983.
6. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнаға. 2-том. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1977.
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дөретпелери. – Нөкис: Билим баспасы, 1996.
8. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан

ҚАРАҚАЛПАҚ, ҚАЗАҚ ҲӘМ ӨЗБЕК ЖОҚЛАЎ ҚОСЫҚЛАРЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ СЫПАТЛАМАСЫ

Нуратдинова Г.Қ.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты

Марҳумды жерлеў салт – дәстүриниң ажралмас компонентиниң бири болған жоқлаў қосықлары дүнья фольклорында ең ески жанрлардан болып, ол Ассирия-Вавилонның Гильгамеш эпопиясы, әййемги Египеттиң папирус жазыўлары, әййемги еврей әдебияты жазба естеликлери, қәдимги хинд эпосы «Махабхарат»

греклердиң «Илиада», әййемги Скандинавлардың «Эдда», исланд сагаларында сондай-ақ түркий тиллес халықлардың жазба мәдений естеликлери болған Орхон-Енисей жазыўлары, Махмуд Қашқарийдиң «Девони луғат ат турк» дөретпесинде дүнья жүзлик фольклорлық мийрас сыпатында из қалдырған жанрлардан бири есапланады.

Инсаниятты жәмийет болып қәлиплесиўиниң ең алғашқы дәўиринен баслап ҳәзирги дәўирге шекем фольклорлық мийрас сыпатында эволюциялық жолды басып өткен жоқлаўлар дүньяның көпшилик халықларының фольклорында жанр сыпатында өзиниң функциясын тоқтатқан болса, базыбир халықлар солардың арасында түркий тиллес халықлар фольклорында ҳәзирги дәўирге шекем өз актуаллығын жоғалтпаған жанр сыпатында белгили.

Биз бул изертлеў жумысымызда қарақалпақ, қазақ ҳәм өзбек фольклорындағы жоқлаў қосықларының усы халықлардың марҳумларды жерлеў салт-дәстүриндеги функциялық өзгешеликлери ҳаққында сөз етемиз.

Қазақлар барлық түркий тиллес халықлар арасында өз тили, миллий менталитети бойынша қарақалпақларға ең жақын миллетлердиң бири есапланады. Марҳумды жерлеў салты, сол салт-дәстүрге байланыслы үрп-әдетлер қатарында жоқлаў қосықларындағы усаслықлар буған айқын дәлил бола алады.

Қазақ алымы Халел Досмухмед улы марҳумды жерлеў салтына байланыслы қосықларды жоқлаў ҳәм жылаў деп еки түрге бөледи ҳәм олардың ҳәр биринің өзгешелигине төмендегише анықлама береди: «Жылаўды өлим үстинде, жерлеў гезинде, қырқында не асында марҳумның әйели, апа-қарындаслары, шешеси не өзге де әйел туўысқанлары жекелей не қосыла жылап, сықтап, даўыс шығарып айтады. Мазмуны жағынан бул жырларда марҳумның қәдир-қәсийети мақталады, және артында қалғанлардың қайғысы азаланыўы менен орны толмас өкиниши билдириледи. Жоқлаў болса қандай да бир жеке басының немесе қоғам алдында ембеги сиңген адам қайтыс болған гезде айтылады. Жоқлаўды әдетте ақынлардың бири шығарып, онда марҳумның тириде ислеген хызмет ислери ардақланады және көпшиликтиң қайғысы бийнеленеди. Өзиниң мазмуны менен мәни жағынан жоқлаў жылаўдан жоқары турады. Жылаў гез келген қайтыс болған адамға айтылса, ал жоқлаў сийрек тек лайықлы адамлар ғана бағышланады» [1, 176-б].

Қарақалпақлар салт-дәстүринде марҳумды жерлеў менен байланыслы болған қосыққа байланыслы ҳәрекет жоқлап жылаў ибарасы менен айтылса да қосық марҳумның ким болыўы, оның социаллық орталықтағы дәрежеси қандай болыўына қарамастан жоқлаў атамасы менен айтылады. Қазақлар дәстүриндеги «жоқлаўды ақынлардың бири шығарып, онда ел арасында абройға ийе болған марҳумның тири ўақтында ел алдында ислеген хызметлери жырланады» деген факт қарақалпақлар арасында өзгеше интерпретацияға ийе. Бундай ел арасында шайыр, ақын сыпатында белгили болған адамлар тәрепинен марҳумға арнап шығарылған қосық «арнаў» есапланып, ол фольклорлық дөретпе есапланған жоқлаў емес, ал авторлық дөретпе

сыпатында қабыл етиледи. Қарақалпақлардағы жоқлаў қосықларының марҳумның социаллық статусына қарамастан тек «Жоқлаў» атамасы менен аталыў фактын миллий өзгешелик сыпатында қараўға болмайды. Себеби, жоқлаў қосықларын өз алдына изертлеген қарақалпақ фольклортаныўшысы Н.Жапақов өз мийнетлериниң биринде Н.Дәўқараевтың «бул әдет-үриплер феодаллық-урыўлық қатнасықтың қалдықлары» деп келтирилген пикирине «Бундай пикирлерде белгили дәрежеде шынлықтың нышаны бар екенлиги рас, себеби, жоқлаў-айтым қосықлары дәслеп дөреген ўақтында көбинесе сол урыў, қәўим басшылары, феодалларды, батырларды жоқлаўға арналғаны мәлим» [2]- деп жоқарыда қазақлардың марҳумды жерлеўде оның социаллық статусына қарай жоқлаў ямаса жылаў қосықларының атқарылғаны ҳаққындағы фактине қосымша бул дәстүрдиң яғный жоқлаў қосығының қарақалпақлар арасында да белгили бир дәўирлерде тек халық арасында жоқарғы статусқа ийе социаллық қатлам ўакиллериниң жерлеў салт-дәстүринде атқарылғанлығын факт сыпатында келтирип өтеди.

Тили түркий тиллердиң огуз группасына кириўши өзбек халқының марҳумды жерлеў салт-дәстүрине байланыслы фольклорында да қазақ фольклорындағы сыяқлы жоқлаў жанры «бўзлов» ҳам «йуқлов» түрлерине бөлинеди. Бул факт өзбек салт-дәстүр фольклоры жанрларын изертлеген алым М.Аловияның мийнетинде келтирилип, алым ҳәр бир түрге өз алдына сыпатлама берген [3, 140-б].

Өзбеклердиң марҳумларды жерлеў салт-дәстүрлеринде атқарылатуғын поэзиялық жанрлар комплексин өз алдына изертлеген алым Дармон Ураева бул еки түрге төмендегише сыпатлама береди: «Бизнингча, йиғи ва йўқловлар бир-биридан мазмунига, бадиий қурилишига, ижро ўрнига, вақтига, тарзига, оҳангига қараб ҳамда йиғи билан муносабатига кўра жиддий фарқланиб турады. Айтайлик, йиғилар одатда, дафн маросими кунидан бошлаб то «уч» ёки «етти» маросимигача азадорлар ёки махсус ёлланган йиғичи, профессионал ижрочи (гуянда) томонидан азахонага таъзия билдириб келганлар олдида йиғи билан ритуал ижро қилинади. Йиғилар таркибида, албатта, йиғини ифода этувчи «вой-вой-эй», «вой-дод-эй» каби ундов сўзлар ҳамда йиғининг кимга ким томонидан қаратилганлигини билдириб турувчи ундамалар мавжуд бўлади ва улар ёрқин кўзга ташланиб туради. Йўқловларда эса бундай ундовлар ва ундалмалар учрамайди. Уларда асосан марҳумни эслаш, қўмсаш, усиз ўтаётган дардли онглардан шикоят қилиб, нола чекиш мотиви устиворлик қилади. Эслаш ва хотирлаш руҳида яратилган йўқловлар кўпинча тантанали мотам маросимларнинг еттинчи кунидан бошлаб ижро этилади» [4, 144-б].

Өзбек жоқлаўларының қарақалпақ ҳәм қазақ жоқлаўларынан және бир өзгешелик тәрепи өзбек жоқлаўлары өз ишине марҳумды жерлеў салтында әмел қылыныў орны ҳәм ўақты ҳәр қыйлы бирақ атқаратуғын функциясы бир болған бир неше түрлерди қамтыған комплекстен ибарат болып, олар бир атама яғный жоқлаў атамасы менен аталады. Өзбек халқының дәстүри бойынша «Наўрыз» байрамы қарсаңында

«Наўрыз жоқлаўлары», Рамазан ҳәм Қурбан ҳайыты байрамларында «Ҳайыт жоқлаўлары», әкесиз ямаса анасыз жетим, жигит-қызлардың неке тойларында «жоқлаў яр-ярлары», әкеси өлген нәрестеге «алла-жоқлаўы», марҳумның қайтыс болыўының үшинши күнинде «үш жоқлаўы», жетинши күнинде «жети жоқлаўы», «қырық жоқлаўы», бир жыл өткеннен кейин жылында «жыл сынды жоқлаўы» атқарылады. Сондай-ақ бул қосықлар марҳум ядқа түскенде қәлеген ўақытта, қәлеген ўақытта атқарыла береди [5, 18-б].

Алымның өзбеклердеги өлини жерлеў менен байланыслы болған салт-дәстүрине байланыслы жоқлаў дүркимине кириўши жанрларген сыпатламалары арасында «мотам алла»лари ҳәм «мотам ёр-ёр»лари жанрларының функциясына берген түсинигине айрықша дыққат аўдарыў лазым. Бул жанрлардың функциясы бизге улыўма түркий тиллес халықлардағы жоқлаў жанрының генезиси ҳәм оның ҳәр қыйлы дәўирлерде ҳәр қыйлы халықлар салт-дәстүринде сақланып қалған әййемги дәўирлерге дәрек формаларын анықлаўға жәрдем береди.

Д.Ураева мотам аллари функциясы ҳаққында: «улар чақалоқ ёки катталар ўлими юз беришига дахлдор табиий вазият ҳиссий-руҳий эҳтиёж муносабати билан ижро этилади. Шунга қарап улар икки турга бўлинади. Матом аллалари аслида болаларни ухлатиш ва тарбиялаш учун куйланадиган аллалар билан генетик алоқадордир. Улар вазифадошлигига кўра алмашиниш ходисаси махсули сифатида вужудга келган. Йиғилар мотам маросими иштирокчилари руҳиятига таъсир курсатиб, уларни йиғлашга мажбур этса, мотам аллари эса аксинча, азодарларни тинчлантиришга, марҳумнинг абадий уйқусини бўзмасликка ундайди» деп келтирсе, ал «мотам ёр-ёр»ларының функциясына төмендегише сыпатлама береди: «Униг илдизи туй ёр-ёрларига бориб тақалади. Уларда балоғат ёшида, эндигина орзулари куртак ёза бошлаганда бевақт оламдан кўз юмган бокира қизнинг ёки буйдоқ йигитнинг армони – ота – она умидлари чилпарчин бўлгани ҳақида куйланади» [5, 19-б].

Өзбек салт-дәстүриндеги мотам ёр-ёри қарақалпақ ҳам қазақ сондай-ақ қырғызлардың той дәстүрлеринде сақланып қалған. Қарақалпақлар тилинде «ҳәўжар», қазақ, қырғызларда «жар-жар» атамасы менен сақланған бул жанрлар усы миллетлердиң тек қыз узатыў ҳәм үйлениў тойы дәстүринде ғана атқарылады.

Бизге белгили қарақалпақ, қазақ, қырғыз ҳәм өзбек халықлары көп миллетлерден қуралған түркий халықтың белгили бир компонентлери есапланып, олар өз алдына миллет сыпатында қәлиплескенге дейин түрли тарийхый дәўирлерде ҳәр қыйлы урыўлық ҳәм мәмлекетлик бирлеспелер қурамында бирге жасап бир мәдений орталықта турмыс кеширген, яғный тарийхый генетикалық жақтан туўысқан халықлар есапланады. Бул халықлардың салт-дәстүрлериндеги, яғный қарақалпақ, қазақ ҳәм қырғызлардың дәстүринде «ҳәўжар», «жар-жар» қосықларының тек той мәресиминде ғана атқарылыўы, ал өзбеклер дәстүринде бул қосықлардың жоқлаў қосықлары сондай-ақ той мәресими қосықлары дүркимине киргизилген ҳәм атқарылатуғынлығы ҳаққындағы факт бизди бул жанрлардың қәлиплесиўиниң,

яғный инсаниятты дүнья тынымының қәлиплесиўиниң ең дәслепки басқышы болған мифлик дәўирден дәрек излеўге бағдарлайды.

Қарақалпақ ҳәм қазақ салт дәстүрлери аспектинде усы еки мәмлекеттиң той ҳәм марҳумды жерлеў мәресиминдеги усас белгилерди арнаўлы изертлеген қазақ алымы К.Исламжан улы да, бул қубылыстың төркинлерин адамзат тарийхының алғашқы дәўири менен байланыстырады. Алым қарақалпақ ҳәм қазақ «жоқлаў» қосықлары, «ҳәўжар», «жар-жар» қосықларындағы сондай-ақ, той ҳәм марҳумды жерлеў мәресиминде атқарылатуғын ритуаллардағы улыўмалықларды анализлеў арқалы төмендеги пикирге келеди: «Бул усаслықлардың барлығының тийкарғы бир әлемнен екинши бир әлемге өтиўдиң «өтпели жолы» деп түсиниледи». Ески мифологиялық көз-қарасларда әййемги адамлар арасында өлини шығарыў мәресиминиң өзине тән жөн-жосағы усы дүньятаным негизинде қәлиплескен. Ал оның әўеле қыз узатыў үрдисине өтип, соған байланыслы фольклордық дәретпелерде беккем орныңыныўының себеплерин түрлише түсиндириўге болады. Әдеп оның сырын қыздың ертеде басқа қәўимге (фратрия) ҳәзиргеше басқа журтқа узатылыўының өлген адамның басқа әлемге өтиўиндеги формалық усаслықлардан излеўге болады» [6].

Усы илимий фактлери есапқа алғанда, өзбек салт-дәстүринде қарақалпақ ҳәм қазақларда тек той мәресиминиң бир компоненти есапланған «ҳәўжар», «жар-жар» қосықларының жоқлаў қосықлары циклине киргизилиўиниң өз объектив себеплери бар. Өзбек салт-дәстүринде сол ең әййемги алғашқы дәўирдеги форма ҳәзирги дәўирге дейин сақланып қалған болса, ал қарақалпақ ҳәм қазақ салт-дәстүринде «ҳәўжар» ҳәм «жар-жар» қосықлары өзиниң эволюциялық процессинде дәслепки формасын жоғалтып тек той мәресими дәстүрине ҳәм усы мәресимге байланыслы атқарылатуғын жанрлар қатарына өткен.

Миллий менталитети, тили, мәденияты бири бирине жақын болған усы үш түркий халықтың салт-дәстүр фольклорында сақланған жоқлаў жанрының салыстырмалы изертлениўиниң өзи бул халықлардың ҳәр бириниң мәдениятының қәлиплесиў жолы хаққында көплеген фактлерди жүзеге шығара алады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Халел Досмухамед улы. Аламан. – Алматы: Ана тили, 1991.

2. Жоқлаў // Н.Жапақовтың үй архиви материалларынан.

3. Алавия М. Ўзбек халқ маросими қўшиқлари. – Тошкент, 19744.

4. Ураева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезис ива бадиияти: Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилган диссертация. – Тошкент, 2005.

5. Ураева Д. Ўзбек мотам маросими фольклорининг жанрий таркиби, генезис ива бадиияти: Филология фанлари доктори илмий даражасини олиш учун тақдим этилгандиссертация автореферати. – Тошкент, 2005.

6. Исламжан улы. К. Мәресимлик фольклор // Қыз узатыў ҳәм матам қосықларындағы улыўмалық сыпатлар. Қарақалпақстан, 2002. – №7.

ҚАРАҚАЛПАҚ ӘПСАНАЛАРЫҢ СЮЖЕТЛЕРИ ҲӘМ МОТИВЛЕР КОНТАМИНАЦИЯСЫ

Бекимбетов А.М.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Мотивлер де сюжетлер де тарийхый айланысқа түседи. Жетилисип идеалласып баратырған мазмунды сәўлелендиретуғын форма сыпатында оның талабына бола, сюжетлер вариатласады; сюжетлерге басқа мотивлер келип қосылады, ямаса сюжетлер бир-бири менен биригеди (комбинация) [1, 500-б].

Хорезм халықларының әййемги диний қарасларын изертлеўде фольклорлық материаллардан, әсиресе бул қарасларды өзинде көбирек сақлап қалған әпсана жанры материалларынан кең пайдаланған Снесарев Хорезм оазиси халықларының диний әпсаналарына тән болған бир фольклорлық нызамлылыққа итибар қаратады. Оның келтирип өтиўинше: «Әўлийелер культи ҳаққындағы әпсаналарды бир бири менен салыстырып үйрениў нәтийжеси оларды улыўмаластырыўшы бир сыпатқа ийе екенлиги көрсетеди. Бул жерде ҳәр қыйлы персонажларға тийисли болған әпсаналарда жийи жағдайда айрым мотивлер, ал айрым жағдайдарда сюжетлер толығы менен қайталанады. Бир сөз бенен айтқанда, бундай әпсаналар циклинде бир әпсанадан екинши әпсанаға «өтип жүриўши» мотив ҳәм сюжетлердиң пүтин бир комплексин айырып қараўға болады» [3, 47-б] -деп көрсетеди. Г.Снесарев нәзерде тутқан бул фольклорлық қубылыс тек ғана Хорезм халықларына ғана емес, ал дүньяның басым халықларының фольклорына тән нызымлы қубылыс болып, ол фольклорлық традицияда турақласқан көплеген мотив ҳәм сюжетлер айланысқа түсип басқа мотив ҳәм сюжетлер менен биригип жаңа шығармалардың пайда болыўына тәсир етиўин нәзерде тутады. С.Ю.Неклюдовтың сыпатлама берип өткениндей, «Мотивлер фонды – бул фольклорлық традицияның «сөзлиги», аўызеки традиция қолланатуғын бирлик, фольклордағы көркем пикирлеўдиң элементи» [2, 244-б]. Буннан келип шығатуғын жуўмақ белгили бир фольклорлық мотив тек белгили бир сюжеттиң турақлы элементи ғана болып қалмастан, ол басқа фольклорлық сюжетлердиң қурамындағы мотивлер менен биригип усы сюжеттиң де элементи бола алады.

Бул қубылыс қарақалпақ әпсаналар системасына да тән болып, көплеген турақлы мотивлер қарақалпақ фольклорлық традициясының көплеген ҳәр түрли тематикадағы әпсаналарының сюжетлериниң элеменлери сыпатында қатнасқанын көплеген мысаллар менен дәлиллеўге болады. Мысалы, қарақалпақ диний мазмундағы әпсаналарының сюжетлери структурасындағы кәрамат көрсетиў мотиви анаў ямаса мынаў субъект – әўлийе-әнбияның диний биографиясын жаратыўда бир сюжеттен екинши сюжетке өтип жүриўши элемент есапланады.

Қарақалпақ әпсаналарының мотивлик фондында усындай бир сюжеттен екинши сюжетке көшип жүриўши пүтин бир мотивлер комплекси бар болып, олар екинши бир әпсана сюжетиндеги ўақыялар жөнелисине қосылады. Булардың арасында ертек жанрына да көшкенлери ушырасады. Әдетте қарақалпақ әпсаналарында қаҳарман белгили бир предметти қолға киритиў ушын бәлентликке, көбинше таў басына шығыў керек болса, бул ис генетикалық жақтан бир-бирине жақын еки түрли яғный, келип шығыў төркинлери тотемизм ҳәм әййемги салт-дәстүрлерге барып тақалатуғын қаҳарманның өгиз терисине кирип жатып, оны Суймырық қус ямаса пери көтерип алып ушыўы ямаса суймырық қустың қаҳарманды арқасына мингизип алып ушыўы мотивлери арқалы әмелге асырылады. «Ҳәким Улықпан – кәраматлы тәўип» әпсанасында Ҳәким Улықпан аўыр дәртке ушыраған анасының дәртине шыпа табыў ушын «Ақ сүйек» деген шыпа шөпти излеп кетеди. Сайғақтың мәсләҳати менен ол териге оранып жатады. Суймырық қус оны таўдың басына қарай алып ушады. Усы мотивтиң ертекке өткен формасы көплеген түркий тиллес халықлары соның ишинде қарақалпақ ертегинде де бар. Сондай-ақ, қаҳарманның Суймырық қустың, ямаса периниң арқасында таўға көтерилиў мотиви де өзиниң әпсаналық («Мүйтен») ҳәм ертеклик вариантларына ийе («Суймырық қус ҳәм бала»).

Тек ғана мотивлер емес, ал сюжетлердиң контаминациясы қарақалпақ әпсаналары комплексинде мотивлердиң контаминациясы сыяқлы жийи ушыраспайды бирақ бар қубылыс. Сонлықтан бул қубылыстың қарақалпақ фольклорлық традициясында бар көринисине итибар бериў ҳәм илимий анализге тартыў мақсетке муўапық. Қарақалпақ әпсаналары сюжетлери арасында ең мәлим сюжетлердиң бири бул «Гүдирсин» әпсанасы сюжети. Усы сюжет «Бағдат» әпсанасы сюжетиниң де оның бир қурам бөлеги сыпатында кирген. Әпсанада сөз етилиўине қарағанда, бурын «Бағдат» қаласының әтирапы суўлық болып, суў қурығаннан кейин оған еки адам келип қоныс басып, сол жерден дуз қазып алып соны қалаға сатып күн көреди екен. Еки адамның биреўиниң ҳаялы жоқ екен. Ол қасындағы жолдасын өлтирип, оның ҳаялын алмақшы болыпты. Оның бул нийетин сезген досты, өлими алдынан оған туўылған баласына Дат деп ат қойыўды сорапты. Жолдасы оның айтқанын орынлапты. Дат үлкен жигит болғанда, олар жасап атырған жерге сол елдиң ханы шикарға келипти. Ол жол бойы Даттың үйине келгенде сөз арсында ҳаялдан неге балаға бундай ат қойғанын сорапты. Ҳаял болған ўақыяны ханға айтып берипти. Жолдасына қыянет еткен адамға ашыўы келген хан оны дарға астырып, ал Датты сол қалаға ҳәким етип қойыпты. Қала сол ҳәкимниң аты менен Бағдат деп атала баслапты. Арадан жыллар өтип, Бағдат қаласына қоңсы қалмақ елиниң патшасы жүрис қылып, қаланы қамал етипти. Қала халқы қамалға мәртлерше шыдапты. Қалмақлар енди арқаға шегинейин деп турғанда Қалмақ патшасына ашық Бағдат ҳәкиминиң қызы оларға астыртын хат жоллап қалаға киретуғын жолдың қай жерде екенлигин жазып жиберипти. Қыздың жәрдеми менен қалмақлар қаланы алыпты.

Әпсана мазмунынан көринип турғанындай оның сюжетлик композициясы бир-биринен ғәрезсиз еки сюжеттиң контаминациясы арқалы жасалған. Қарақалпақ әпсаналар комплексинде бул еки сюжет те өз алдына, ҳәр қыйлы әпсана сюжети сыпатында белгили.

Сюжетлер контаминациясының дыққатқа ылайық және бир көриниси бул «Абыҳаят – мәңги тиришилик шәшмеси» әпсанасындағы көриниси. Әпсана жоқарыдағы «Бағдат» әпсанасының сюжетлик қурлысы сыяқлы бир биринен ғәрезсиз шығыста кең таралған «тиришилик суўы» ҳәм түркий тиллес халықлар фольклорында кең мәлим болған «кекселерди қәбирстанға тирилей апарып таслаў» ҳаққындағы еки сюжеттиң бирикпесинен қуралған. «Абыҳаят – мәңги тиришилик шәшмеси» әпсанасы сюжетиниң анализи бул әпсанада екинши, яғный «кекселерди қәбирстанға тирилей апарып таслаў» ҳаққындағы сюжеттиң «Абыҳаят – мәңги тиришилик шәшмеси» әпсанасының тийкарғы идеясын белгилеўде доминантлық еткенин аңлаўға болады. Себеби, әпсананың тийкарғы мақсети – кексе адамлардың турмыс тәжрийбеси келешек әўлад ушын зәрүр билим ошағы екенлигин уқтырыўдан ибарат. Екинши «тиришилик суўы» менен байланыслы сюжет усы әпсанада қойылған идеяны, әпсананың мақсетин ашып бериўде жәрдемши сюжет сыпатында қолланылған. Әпсанада оның қурамындағы еки сюжетте усы әпсана сюжети, оның алға сүрген идеясы тәсиринде белгили дәрежеде эволюцион өзгериске ушыраған. Бул өзгерис фольклорлық фантазия арқалы әмелге асырылған. Әпсанада «кекселерди тирилей қәбиристанға апарып таслаў» ҳаққындағы буйрық ийеси сыпатында жети әлемниң ийеси Искендер Зулқарнайын, Искендер Зулқарнайынның усы буйрық пенен байланыслы персонаж сыпатында белгилениўинде де әлбетте, оның халық арасында зулымлығы, қәҳәрлилиги ҳәм мәңгилик өмирге ийе болыў ушын «тирилик суўын» излеўи ҳаққындағы әпсаналардың тәсири болған. «Тиришилик суў»ын әпсанада өлимге ҳүким етилген ғаррының баласы әкесиниң көмеги менен табады. Бул мотив әпсана сюжетинде алға сүрилген идеяның жүзеге шығарыўда таяныш мотив ролин ойнаған. Жоқарыда көрсетилген «Бағдат» әпсанасы қурамындағы сюжетлер контаминациясы әпсананың сатқынлықты қаралаў ҳәм усы мақсет пенен байланыслы болған «Ҳәрқандай сатқынлық жазасыз қалмайды» деген идеяны ашып бериўге қаратылған. Себеби, әпсананың қурамындағы еки сюжет те сатқынлық етиў менен байланыслы ўақыяға қуралған.

1. Пайғамбар, әзиз-әўлийелер ҳаққындағы дерлик барлық әпсаналардағы сюжетлердиң қурамындағы мотив-ўақыя, мотив-ис, мотив-ҳәрекетлер бир бағдарда, олардың пайғамбарлық, әўлийелик пазыйлетлерин сынаў менен байланыслы ўақыялар арқалы көринис табады.

2. Ҳәрқандай эпикалық сюжетте мотив-экспозиция, мотив-ўақыя, мотив-ҳәрекет, мотив-монолог, мотив-диалог ҳәм т.б мотив типлериниң үзликсиз дизбеклесип келиўи жүз береди. Әпсана жанры солардың арасында қарақалпақ әпсаналары сюжетлериниң тематикасының көп түрлилиги өз гезегинде оның қурам бөлеги

болған мотивлериниң де орнының эпос ямаса ертек жанрлары сюжетлериниң мотивлик структурасына салыстырғанда белгили дәрежеде өзгериўшең конструкцияға ийе. Бирақ, соған қарамастан, қарақалпақ әпсаналарына тән болған типик конструкцияны анықлаўға болады.

3. Қарақалпақ халық әпсаналары комплексинде ең көп ушырысатуғын мотив ҳәм сюжетлер бул – инсанның ҳайўан, қуслар сондай-ақ тәбият қубылысларына айланыў менен байланыслы болған мотив ҳәм сюжетлер.

4. «Фархад дәў», «Төребек ханым ханым» ҳәм «Мазлумхан сулыў» әпсаналарын салыстырыў арқалы олардың келип шығыў дәреги бир сюжеттиң ҳәр қыйлы дәўирлердеги трансформациясы екенлигин ҳәм усы сюжеттиң қарақалпақ версиясы есапланған «Мазлумхан сулыў» әпсанасының шынлықтың тиккелей сәўлелениўи емес, ал оның фольклорлық традиция шеңберинде қәлиплескен фольклорлық фантазия жемиси екенлигин дәллиллеўге ҳәрекет еттик.

5. Қарақалпақ әпсаналары комплексиндеги сюжетлер ҳәм мотивлер контаминациясына исленген анализ олардың контаминацияланыўында еки өзгешеликти көрсетеди. Мотивлер контаминациясында яғный белгили бир мотивтиң екинши бир әпсананың сюжети сыпатында қатнасқанда олар екинши сюжетте қойылған идеяны әмелге асырыўда жәрдемши элемен яғный оның қурам бөлеги сыпатында қатнасады, ал сюжетлер контаминациясында жаңа сюжет қурамына кирген сюжетлердиң бири әпсанада алға сүрилген идеяның ашып берилиўинде тийкарғы элемент сыпатында қатнасады. Бир сөз бенен айтқанда, сюжет ҳәм мотивлер контаминациясы фольклорлық традицияда информатордың фантазиясы, ямаса сапасыз жазып алынған еки нусқаның қосындысы емес, ал фольклорлық традицияның жанрлар көлеминде жаңа вариантлар пайда етиўи менен байланыслы болған өзине тән өзгешелиги есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР

1. Веселовский Н. А. Историческая поэтика. – Ленинград. 1940. – с. 500.

2. Неклюдов С.Ю. О некоторых аспектах исследования фольклорных мотивов // Фольклор и Этнография. – Москва. 1984. – с. 224.

3. Снесарев Г. П. Хорезмские легенды как источник по истории религиозных культов Средней Азии. – Москва. 1983. – с. 47.

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫНДА ТОЙ БАСЛАЎ ҲӘМ БЕТАШАРДЫҢ ТӘРБИЯЛЫҚ ӘҲМИЙЕТИ

Өтениязов П.Ж.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ филологиясы тарийхында 1950-жылларда поэзия, классикалық әдебият, драма ҳәм фольклортаныў салаларында илимий изертлеў жумыслары алып барылған. Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Қ.Мақсетов, Қ.Мәмбетназаров, С.Баҳадырова, Х.Есбергенов ҳәм Ж.Хошниязовтың бир қатар илимий ҳәм публицистикалық шығармалары, монографиялары, қарақалпақ халық салт-дәстүр фольклоры жанрлары поэтикасы сыяқлы темалардағы илимий изертлеў жумыслары кең орынға ийе. Буннан тысқары, Қ.Мақсетов ҳәм А.Тәжимуратовтың жоқары билимлендириў оқыў орынлары студентлери ушын «Қарақалпақ фольклоры» (1979) сабақлығы, Қ.Мәмбетназаровтың «Қарақалпақ халық аўызеки дөретиўшилиги» (1990) хрестоматиясы, С.Ахметов, С.Баҳадыровалардың «Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги» [Ахметов, Баҳадырова, 1992. – 152] сыяқлы илимий мийнетлери кең орынға ийе. Қарақалпақ халық аўызеки дөретиўшилигин изертлеў нәтийжесинде жаратылған К.Мәмбетовтың «Әййемги қарақалпақ әдебияты» [Мәмбетов, 1976. – 204], «Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты»[Мәмбетов, 1992. – 246], “Фольклор ҳәм жазба әдебият” [Мәмбетов, 1978. – 148], Қ.Мақсетовтың «Қарақалпақ фольклористикасы» [Мақсетов, 1989. – 336] сыяқлы изертлеўлери жоқары билимлендириў орынлары студентлери, филолог қәнийгелер ушын үлкен әҳмийетке ийе дерек сыпатында бүгинги күнде де хызмет етип атыр. Х.Есбергенов ҳәм Ж.Хошниязовтың биргеликте жазған монографиялық изертлеўинде де қарақалпақ халық салт-дәстүрлери, этнографиялық, фольклорлық байланыслары сөз етилген [Есбергенов, Хошниязов, 1988. – 156]. Онда қарақалпақ халқының этникалық тарийхының фольклорлық шығармаларда сәўлелениўи атап өтилген, мысаллар келтирилген ҳәм бул дереклерге илимий анализ исленген.

Н.Дәўқараев той баслаў ҳәм беташарды салт әдебиятының ишинде изертлеўди мақул деп тапты [Дәўқараев, 1977. – 143-145]. Оның атап өткениндей, келин жаңа елге, басқа урыўға – жат елге келди. Жаңа қоныста жаңа тәртипке, жаңа дәстүрлерге, жаңа адамларға гезлести. Сонлықтан жаңа түскен келинди бул жағдайлар менен таныстырыў, оларды орынлаўға үгитлеў керекли болған. Қарақалпақ халқында келин болыўдан аўыр жумыс жоқ. Себеби, барлық үй жумысын, көп жағдайларда даладағы жумыслардың аўырманлығын да келин ислейди. Сонлықтан келинниң ислейтуғын ислери, отыратуғын орны, сөйлейтуғын сөзи, жүрис-турысы, келинниң ўазыйпалары, көп заманлардан бермаған жасалып киятырған әдет-дәстүр келинге айтып түсиндириледи. Бунда айтылатуғын қосықтың тексти бурыннан айтылып

киятырған текст болады. Бирақ, айтыўшы усы тойда өзине керегин, ылайықлысын сайлап алып айтады. Бет ашар нама менен айтылмайды. Ол термелеп желдиртип айтылады. Ең алды менен айтыўшы өзи келин менен аманласады. Оннан кейин келинге нәсийҳат айтады. Буннан кейин айтыўшы келинди аўылдың адамлары менен таныстыра баслайды. Айтыўшы ҳәр бир адамды таныстырғанда келинниң бетиндеги ақ шүберекти көтереди, келин ийилип, тәжим бергеннен кейин бети және жабылады. Ҳәр бир адамды таныстырғанда айтылатуғын қосықтың мазмуны сол адамның түрине, пейилине, кәсибине, характерине, жәмийетте тутқан орнына қарап болады. Соған ылайықлы сөз айтылады» [Дәўқараев, 1977. – 152-153].

Н. Дәўқараев Беташардың бир неше вариантларын келтирген. Беташарда шапқан атлар сүриншек, жалқаў адам, жас басынан ериншек болыўы, аман-түўел сорасыў керек екенлиги айтылады. Беташар ашып атырған адам келиншектиң ҳасыл кийим кийингенин, пирлериңе сыйыныўы зәрүрлигин, «аманбысаң» дегенде, тәжим етип ийилиўи кереклигин атап өтеди. «Орамалды үлкен түй, айтқан гәпти түсинсең, астыма минген қарагер, қарагерден ағар тер, алдыңа келип турыппыз, топ тарқатар хызметкер, сыйла-сыйлама, өзиң бил» дейди беташар ашыўшы адам. «Ҳаўадан ушар қара қус, себеп пенен болдық дус, еки күн бурын қыз едиң, бүгин келин болыпсыз, қутлы болсын келиншек» деген қатарлар беташар ашыўшы тәрепинен айтылады. Усыларды айтып, келиннен қәдесин алған беташаршы дидактикалық қосық қатарларды жалғастырады. Үгит-нәсиятлардан кейин беташар ашып атырған адам келиншекти халыққа, халықты келиншекке таныстырады. Беташар ашып атырған адам белгили ел ағасы, қайын ата, қайын ене, бийкеш, қайнаға, абысын, дайы, жийен, құрдас ҳәм тағы да басқалардың атларын атап, «оларға бер бир сәлем» деп келиншекке сәлем бергизеди. «Келин келди көриңиз, көримлигин бериңиз, Ала-қуда демеңиз, атын айтып жүрмеңиз, бетин ашып берейин, келиниңди көриңиз» деп беташар ашып атырған адам келин түсирген үй ийелеринен қәдесин алады [Дәўқараев, 1977. – 152-153].

Келинди узатып алып киятырып, күйеўдиң аўылына жақынлаған жерде тоқтатып, келинниң бетине ақ шүберек жабады. Аўылдың қыз-келиншеги, балалары келинниң алдынан шығып, ҳәр жерде тоқтатып, түрли қәделерди алғаннан кейин, келинди отаўдың қасына алып келеди. Жыйналған адамлар менен танысыў ушын келинниң бетин ашады. Бет ашатуғын арнаўлы адамлар болады. Аўылдың жас үлкен адамларының биреўи бет ашарды айтатуғын адамның атын айтып шақырады. Ол ортаға шығып, келинниң қасына келип қосық пенен бетин ашады. Беташарда айтылатуғын қосықтың мазмуны келинге әдепли бол, қайын ене, қайын атаңды, күйеўиңди, аўылдың жасы уллы, жасы кишилерин сыйла, деген қусаған насият айтыўдан ибарат болады.

Қарақалпақ халық салт-дәстүрлерин, халық қосықларын, айтымларын илимий ҳәм әмелий жақтан биргеликте изертлеген, жыйнаған алым бул – Қаллы Айымбетов. Оның алып барған илимий изертлеў жумысларын жоқары дәрежеде баҳалаймыз

ҳәм кейинги әўлад алымлары ушын концепция етип алыўымыз да мүмкин. Илимпаз Қарақалпақстанның барлық қала ҳәм районларында, аўыллық орынларда фольклорлық экспедицияларда болып, пидайылық пенен жумыс алып барған. Оның халық арасынан жыйнаған халық аўызеки дөретпелери елимиздиң билимлендириўи, илими, мәденияты ушын бийбаҳа мийрас болып қалды. Қарақалпақ халық салт-дәстүрлеринде, той-тамашаларда той баслаў, ҳәўжар айтыў, беташар атқарыў тийкарғы орында турады. Той даўамында келин от әтирапында айландырылады. Бул дәстүр ўақтында ҳәўжар айтылады. Ҳәўжар жуўмақланған соң, гезек беташарға келеди. Бир неше аймақларда беташар тойдың ертеңине айтылады.

Қ.Айымбетов «Халық даналығы» [Айымбетов, 1977. – 492] атлы китабында қарақалпақлардың салт-дәстүрлерине кең түрде тоқтады. Ол той баслаў, беташар сыяқлы салт-дәстүр жырларының халықтың турмысындағы тутқан орнына дыққат аўдарды [Айымбетов, 1977. – 13]. Оның бул китабында «Салт-дәстүр жырлары» бөлими бар. Бул бөлимде Ҳәўжар, Беташар, Бәдик, Гүләпсан, Бесик жыры, Ярамазан, Хошласыў, Еситтириў, Кеўил айтыў, Сыңсыў, Жоқлаў сыяқлы жанрлар сөз етилген. Илимпаз былай деп келтирди: «Салт-дәстүр жырларының бир түри, келин түсиргенде, қыз узатқандағы айтылатуғын ҳәўжар, той баслаў, беташар жырлары болып аталады. Бул жанрларға жоқлаў, сыңсыў, кеўил айтыў, еситтириў қусаған жыр қосықлар киреди. Жас балалар ойын ойнағанда поэтикалық қосықлар айтып ойнаған, салт-дәстүр жырлары арқалы халықтың этнографиясы, әдет-үрпи, тарийхы ҳаққында толып атырған мағлыўматларды билиўге болады… Қарақалпақ легендаларында «Той баслап, өлең айтты» деген сөзлер ушырасады. Шынында да, тойды баслаўшы термелеп, яки өлең қосық қурылысында баслайды, қарақалпақ тилинде «өлең» сөзи соңғы заманлары актив қолланылмайды, бул тек қазақ, өзбек тилинде сақланған» [Айымбетов, 1977. – 13 – 14]. Алымның атап өткениндей, тойды қосық айтып баслағанда, ол қосығын айтып болғаннан кейин оның қасында бир неше қыз-жигитлер «ҳәўжар», «яр-яр» деп нақыратын қайтарады. Ол коллектив (жәмәәтлик) түрде айтылған хорға усап турады. Той баслаўды кәсип қылып жүрген айырым сөз шеберлери де болған. Тойды баслаўшы өзиниң үйренип алған той баслаў қосығын айтып, және оған өзиниң шайыршылығын қосып, тойдың болып атырған жағдайын көпке түсиндирип, той бериўшини көтермелеп мақтайды [Айымбетов, 1977. – 14]. Қарақалпақ халық салт-дәстүр фольклорында той баслаў менен беташар өзиниң атқаратуғын функциясы, характеристикасы менен өзгешеленип турады.

Қ.Айымбетов тәрийплегениндей, Беташарды шайыр адам, сөзге шебер қосықшылар баслайды. Беташар еки түрли болады: Биринши – айтым, екинши – беташар. Беташардың айтым түри келиншек ел шетине келип, аўыл арасы менен жүрип киятырғанда келиншек келгенин, тойдың болатуғынын халыққа дағаза етиў ретинде айтылады. Бул айтымның үлгиси мынадай болады: «Келиншек келди көриңиз, көримлигин бериңиз, ала ғула демеңиз, атын айтып қоймаңыз». Жаңа

киятырған келиншек көп қызлардың қатарында қатарласып жүрип, босағанда үйге кирерде қолын босағаға, соң маңлайына тийгизип, ийилип тәжим етеди [Айымбетов, 1977. – 14-15]. Илимпаз атап өткениндей, үйдиң жағына шымылдық тутып, келиншек ҳәм қызлар сонда орналастырылады. Қ.Айымбетовтың жазғанындай, келиншектиң бетине ақ орамал тутылады. Күн батқаннан таң атқанша үйге ким кирсе, шықса қызлар менен бирге орнынан турып-отырыў дәстүр болған. Бул нәрсе сол аўылдың адамларын сыйлағанлықтың белгиси. Ертеңине жуўмақланар алдында келиншектиң бетин ашыўшы тайын болады. Беташар қосығы басланады. Ол ҳәр қосығының артында «оған бериң бир сәлем, буған бериң бир сәлем» деп, шүберектиң ушы байланған қолындағы сырықтың ушын жоқары көтереди. Сол ўақытта жаңа түскен келиншектиң бет-ажары көринеди. Келиншек басын ийип тәжим етеди. Беташар қосығы көпшиликти ең алды бурын елдиң ағасы, оннан кейин үйдиң ийеси менен таныстырады. Ел ағасына былай дейди: Елтири тонның жағасы, дуйым журттың ағасы, Пәленше деген қайнағаң, Оған бериң бир сәлем [Айымбетов, 1977. – 15].

Илимпаздың жазғанындай, беташаршы келиншекке қарап сәлем бергизеди. Қайын атасын нәзерде тутып, «Ақ орданың ийеси, Ийнинде бар мәллеси, пәленше деген қайнатаң, оған бериң бир сәлем» деп беташаршы бақырады. Ал, қайын енесине былай деп тәрийп береди: «Көшкенде көшти баслаған, Жаўлығын қыя таслаған, төленше деген қайын енең, оған бериң бир сәлем» [Айымбетов, 1977. – 15]. Беташарды айтыўшы жаңа түскен келиншекке өзи жасаған заманның тәртибин үйретеди. Кейин қайын ата менен қайын енеге, тийген күйеўине хызмет қылыўдың керек екени түсиндириледи, «минайым, тәртипли бол» дейди: Тулыптың аўзы ашық деп, қурт урлама келиншек, өзиң жатып байыңа, тур-турлама келиншек.

Қ.Айымбетов мына тәреплерге де дыққат аўдарды: «Жаңа түскен келиншекке «шурт минез болма, қоңсы-қобаға жайлы бол, минезиң сынық, минайым бол, халыққа хызмет ет» деп үйретеди: Үй артынан мал келсе, бақанлама келиншек, бақаныңды сындырып, қақаңлама келиншек. Беташардың соңғы басқышлары келиншекке аўыл адамларын таныстырыўдан ибарат болады. Беташарды айтыўшы бул ўақытлары аўыл адамларының минез-қулқына қарай, оның мүше қурылысына қарай юморлық тымсаллар айтады. Беташар питкеннен кейин келиншектиң бетиндеги орамал ашылады. Келиншек үй хызметине араласа баслайды. Бақсы-жыраў айттырыў, гүрес тутыў, көкпар ойнаў тамашалары даўам ете береди.

Беташар көпшилик түркий тиллес халықларда ушырасатуғын турмыс-салт жырларының бири екенлигин илимпазлар С.Ахметов ҳәм С.Баҳадырова атап өтти [Ахметов, Баҳадырова, 1992. – 17].

Н.А.Баскаков «Каракалпакский язык» атлы китабында дәстүр жырларының бири – Беташар қосықларының ең ески ҳәм көркем үлгилерин келтирген. Көпшиликке белгили беташардың түри қараөзекши Акимнияз Өтенияз улынан жазып алынған. Сондай-ақ, беташардың шайыр-жыраўлардың тилинде айтылатуғын түринде

келиншекке бағышланған үлкен кириспе берилген. Бундай беташарлардың келиншекке арналған түри белгили тюрколог тәрепинен қараөзекши атақлы Әбдирәсиўли жыраўдан жазып алынған. Беташар – түркий халықлардың көпшилигинде өткерилетуғын салт-дәстүрлердиң бири. Қарақалпақ халқында бул дәстүр миллийлиги менен ажыралып турады. Н.А.Баскаков турмысқа байланыслы аўызеки халық творчествосын атап өткен ҳәм тойға байланыслы қосықларға ҳәўжар менен беташарды мысал етип алған [Баскаков, 1951. – 7].

Ҳәзирги дәўирде той баслаў, беташар дәстүрлери заманагөй музыкалық әсбап-үскенелер арқалы қосықшылар тәрепинен атқарылып келмекте. Мысалы, қарақалпақ халқында қараөзекли беташаршы Нуратдин Пахратдинов заманагөй синтезатор музыкасы астында беташар жырын атқарып, пүткил жер жүзи халықларына Интернет тармағы арқалы белгили болды. Оның атқарған беташар жырлары қулаққа жағымлы, ықшам, мәнили болып келеди. Беташаршының пүткил Орта Азия, Орайлық Азия халықларына да даңқы шыққанлығын билемиз. Беташар айтыўдың бул түри заманға сәйкес өзгертилген, бирақ, беташаршы ески дәстүрлерди де өзинде сақлаған, миллий колорит пенен байытқан. Улыўмаластырып айтқанда, қарақалпақ халқы ерте дәўирлерден тиришилиги даўамында ҳәр түрли үрп-әдет, салт-дәстүрлерди өткерген. Қарақалпақ халық салт-дәстүр фольклорында той баслаў менен беташардың тәрбиялық әҳмийети үлкен ҳәм булар халықтың миллий менталитетин сәўлелендиреди. Қарақалпақ фольклортаныўында бул мәселени үйрениў үлкен әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 224 б.
2. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1988. – 492 б.
3. Ахметов С. Баҳадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992. – 152 б.
4. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Материалы по диалектологии. – Москва: Издательство АН СССР, 1951. – 410 с.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. II том. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1977. – 356 б.
6. Есбергенов Х., Хошниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: Фан, 1988. – 156 с.
7. Жўраев М. Ўзбек мавсумий маросим фольклори. – Тошкент: Фан, 2008. – 292 б.
8. Мәмбетов К. Әййемги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1976. – 204 б.
9. Мәмбетов К. Ерте дәўирдеги қарақалпақ әдебияты. – Нөкис: Билим, 1992. – 246 б.
10. Мәмбетов К. Фольклор ҳәм жазба әдебият. – Нөкис: НМУ, 1978. – 148 б.
11. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1989. – 336 б.
12. Өзбекстан Илимлер академиясы Қарақалпақстан Бөлими қолжазбалар фонды, Р-449, №176392

ҚОРАҚАЛПОҚ ХАЛҚ ЭРТАКЛАРИДА ҒАЙРИТАБИИЙ ОБРАЗ БАДИИЙ ТАЛҚИНИ

(Бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич образ мисолида)

Алламбергенов Ҳ.К.

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Фольклор намуналари одамзоднинг оламни англаш билан боғлиқ илк тасаввурларини ўзида акс эттиради. Айни жиҳатдан туркий халқлар эртаклари бой манба вазифасини бажаради. Зотан халқ эртакларида мифологик мазмунга эга бўлган бир қанча ғайритабиий образлар намуналари мавжуд бўлиб, улар бадиий тафаккур тараққиётининг турли босқичларида муайян ижтимоий, тарихий шароитлар натижасида юзага келган. Жумладан туркий халқлар эртакларидаги бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич (баъзи эртакларда соқоли ўн қарич ёки қирқ газ) образ одатда бирор сафар мотивининг бир қисми сифатида эртак қаҳрамонининг куч-қудратини синовдан ўтказишда, эзгулик ҳамда ёвузлик кучлари курашини ифода этишда, ибтидоий инсоннинг ер ости олами ҳақидаги тасаввурларини акс эттиришда муайян даражада хизмат қилган.

Мазкур образ уч қаватли олам моделининг таркибий қисми сифатида ер ости оламининг вакили тимсолини ўзида акс эттиради. Унга хос куч-қудрат, ўзгалар мулкини тортиб олиш билан боғлиқ хусусиятлар инсониятнинг ибтидоий дунёқараши маҳсули сифатида ёвузликнинг ер ости оламига қувилгани ёки банди этилгани боғлиқ қарашларни жамлаган ва «Бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич сеҳргар чол ҳақида эртак» («Бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс сыйқыршы ғарры туўралы ертек»), **«Қулан ботир ва Нурали Шер» («Қулан батыр ҳәм Нуралы Шер») қорақалпоқ халқ эртакларида ўз бадиий ифодасини топган.** Мазкур образ ҳақидаги қарашлар қорақалпоқ халқ эртакларида ҳам ўзига хос йўсинда ифода этилган. Жумладан **«Бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич сеҳргар чол ҳақида эртак» («Бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс сыйқыршы ғарры туўралы ертек») қорақалпоқ халқ эртаги**да тўққизта ўғлини бир бойнинг тўққизта қизига уйлантириб, келинларини олиб қайтаётган ота йўлда кеч бўлиб қолганлиги учун кенг сайҳонликдаги қуйи – қудуқ бошида (ақлли кичик келини ҳарчанд «Бу ерда тунамайлик» деса ҳам) тунашга қарор қиладилар. Бу маскан ер остидаги Илон хоннинг бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич сеҳргар чолининг қудуғи экан: *«Ол қуйы жер астындағы Жылан ханның бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс сыйқырлы ғаррысының қуйысы екен. Ол байдың киши келинине ашық екен. Барлық истен хабары бар екен. Сол күни қонған ақшамы киши қызды алып кетип қалыпты»* [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – Б. 119].

Шу ўринда эртакда яқин-яқинларгача қорақалпоқ халқи орасида сақланиб келаётган одат – этнографик дастур, яъни қиз олиб қочиш мотиви намоён бўлади.

Ўзбек ва қозоқ эртакларида бу қаҳрамон одамларни ёки қизларни банди қилиб – асирликка, ейиш учун олиб келган бўлса, қорақалпоқ эртагида бўлаётган барча ишлардан ғойибона хабардор сеҳргар қизга ошиқ бўлиб, уни кечаси олиб кетиб қолади. Шу боис кичик ўғил бошқа акалари ҳамда отасига рухсат бериб, ўзи ёрини излаб кетади.

Сеҳргар чол қиёфасидаги бу ғайритабиий образ бошқа халқ эртакларига қараганда тараққиётнинг кейинги босқичларида бир қанча такомиллашиб борганлигини кузатамиз. Унда айёрлик, муайян вазият учун тадбир ишлаб чиқиш хусусиятлари ривожланган. Ўзбек, қозоқ халқ эртакларида эса бу образ кўпроқ илк бадиий тақаккур, ибтидоий қарашлар натижасидагина шаклланган хусусиятларни ўзида сақлаган. Шу билан бирга, қорақалпоқ версиясидагина кузатиладиган дуо, афсун билан боғлиқ тасвир ҳам фикримиз далилидир. Жумладан, кичик ўғилдан ҳайиққан чолнинг қизни Илон хонга совғага бериши, бу орада қуръа ташлаш орқали ёрини бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич сеҳргарнинг олиб кетганини билганидан сўнг уни излаб топиб, энди тутиб олай деганида чолнинг дуо ўқиб, қутулиб қолиши каби тасвирлар шундан далолат беради. Бундан ташқари, кичик ўғил ва унинг дўстлари ўзига зиён етказишини билгач, улар тунаётган жойга келиб, отларини йўқ қилади. Охирги – бойнинг ўғли отига келганида кичик ўғил уйғониб қолади ва чол билан курашади. Уни енголмаслигига (ўзбек ва қозоқ версияларида ҳам кичик қаҳрамонларгина чолдан енгилмайдилар) кўзи етган сеҳргар қочиб келиб қудуққа кириб кетади.

Кейинги воқеалар ривожида ўзбек ва қозоқ халқ эртакларидаги сингари ёвузлик тимсолидаги чолнинг ботирлар билан курашиш мотиви бошланади. У ҳар куни келиб навбати билан овқат қилаётган йигитларни ўзларининг соқолидан бир толасига ўзларини боғлаб, таомини еб кетади. Навбат - еттинчи – кичик ўғилга келганидагина чол мағлуб этилади: *«Жигитлердиң күнде биреўи қалып аўқат писирип, басқасы аңға кетеди. Күнде аўқат пискен ўақытта бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс ғарры келеди. Әдеттегише күнде бир уртлам аўқат сорайды. Берсе де, бермесе де, аўқат писирип отырған адамды сақалынан бир қыл жулып алып байлап таслап кете береди. Алты жигитти де усылай етеди. Жетинши ретте байдың баласы қалады. Әдеттегише ғарры келеди. Байдың баласынан аўқат сорайды, аўқат бермейди. Ғарры екеуи айқасады. Ғарры күш бермейтуғын болады. Соннан кейин бала сақалынан услайды, ғаррының күши қайтады. Байдың баласы үстем болады. Ғаррының сақалынан жулып алып, байлап таслайды»* [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – Б. 119].

Эртакда қизни топиб бориши учун чолни омон қолдирган йигит ундан Илон хонни енгиш учун керакли бўлган маълумотларни, биринчидан, унинг отини миниши, иккинчидан, унга тегишли девни ўзига бўйсундириши, акс ҳолда ёвузлик ҳукмдори томонидан дуо билан банди этилишини билиб олади: *«Байдың баласы дәслеп атқа барады. Ат баланың душпан екенин билип тепсинеди. Ҳәр тепсинген*

сайын баланың тумлы-тусы от болып кетеди. Бала оттан қорқпай, атты ийегинен услайды. Ат ийегин усласа бағынады екен. Сөйтип атты бағындырады. Байдың баласы атын минип, дәўге келеди. Келсе, дәў уйқылап атыр екен. Дәў бир уйқыласа жети күн уйқылайды екен. Дәўди де өлтирипти. Соннан соң ханның алдына келипти. Хан барлық күшин – атты, дәўди өлтиргеннен кейин байдың баласына бағынады. Бала қызды тартып алады» [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – Б. 119].

Шу тариқа ботир йигит душманни билувчи, ҳар тепсинганида теварак-атрофини олов босадиган, ияги остидан силансагина бўйсунадиган ғайритабиий отни қўлга киритади, бир ухласа етти кун ухлайдиган девни маҳв этади ҳамда барча кучидан жудо бўлган ер ости олами ҳукмдорини бўйсундиради. Эзгулик кучининг рамзи сифатида ёвузлик кучлари қўлидан қизни халос этиб, ер юзига қайтади.

«Қулан ботир ва Нурали Шер» («Қулан батыр ҳәм Нуралы Шер») қорақалпоқ халқ эртаги сўз юритилаётган образ шаклланиш тарихининг ибтидоий даврларга бориб тақалишини кўрсатадиган оғзаки ижод намуналаридан биридир. Эртакда тасвирланишача, Қулан ботир иниси билан шикорда юрар экан уйидаги унинг не машаққатлар билан эришган, бир пайтлари кун ботиш томонидан иккинчи қуёш бўлиб кўринган гўзал пари қизни ўғирлаб кетишади. Қаттиқ хафа бўлган ботир йўлда бир оқ соқолли нуронийдан одам чиқиб бўлмас тоғ чўққисида яшайдиган соқоли уч қарич, бўйи бир қарич, уч оёқли байтал минувчи жодугар чол ҳақида эшитади. Одатда, халқ эртакларида қийин вазиятдаги қаҳрамон олдидан Хизр чиқиб қолиб, йўл-йўриқ кўрсатади, муродига етишига ёрдам беради. Қорақалпоқ ва қозоқ халқ эртакларида кўпинча худди шу вазифани «бир чол» дея кўрсатилган, аксарият ҳолларда ғайритабиий хусусиятларга эга бўлган, баъзан бирмунча ижтимоийлашган, оддий инсоний сифатларга эга бўлган қаҳрамон бажаради. «Қулан ботир ва Нурали Шер» эртагида ҳам йўлда Қулан ботир учраган нуроний пари қизни жодугар чолнинг олиб кетган бўлиши ва уни қандай топиш мумкинлиги ҳақида маслаҳатларини беради: *«Ашығыңды пәлен таўдың басында турыўшы сақалы үш қарыс, бойы бир қарыс, үш аяқлы байталын минген жәдигөй ғарры бар. Мәгар болса, сол алып кеткен, – деди. – Бирақ оны сен тулпарың менен услай алмайсаң. Себеби, таўдың жолы жоқ, билсең, жәдигөй ғаррының көп жылқысы бар, сәске ўақта таўдың етегинде булақтан суў ишпеге келеди. Сен атынды минип, бир жерге байлап, пиядалап бар. Суўдың жағасынан өзиң шуқыр қазып, жасырынып жат, тулпарлары суўға келип ишип атырғанда секирип үстине мин, үркип көтерип ушып таўдың басына шығарып таслар, – деди»* [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – Б. 269]. **Кўринадики, соқоли уч қарич, бўйи бир қарич чол яшайлиган тоғ чўққисига оддий от ёрдамида кўтарилиш мумкин эмас. У ерга фақат жодугар чолнинг учқур тулпорлари ёрдамидагини чиқиш мумкин. Бир чуқур қазиб, беркиниб олган Қулан ботир чолнинг маслаҳатига кўра пешин маҳали булоқдан сув ичгани келган отлардан бирининг устига сакраб миниб**

олиши орқали ҳуркиб кетган тулпор воситасида жодугар чол яшайдиган маконга етиб олади, аммо чолга кучи етмайди ва у ҳам чолнинг бандисига айланади.

Мазкур эртакда ҳам шу типдаги бошқа оғзаки ижод намуналарида бўлгани каби бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чолни кичик қаҳрамон (бу сафар сақлаб олинган ука) Нурали Шер мавҳ этади. Акасини излаб уйидан чиққан Нурали Шерга ҳам олдидан чиқиб йўл бўлсин сўраган «бир чол» йўл-йўриқ кўрсатиб юборади. Учқур от ёрдамида тепага чиққан ука пари янгаси орқали жодугар чолнинг жони бўлак жойда туришини ва оловдан қўрқишини билиб олади. Ботирдан енгилган жодугар ундан қутула олмаслигини билгач, ўтов ичидаги тўшак остида эшик борлигини, кирилса, инсон ақли етмайдиган ўринга шам ёқилиб, турфа қимматбаҳо буюмлар билан безатилган жойда олтин сандиқчадаги шиша чироқчада сақланаётган чивин унинг жони эканлигини сўзлаб беради. Шу тариқа бандиликда ўлар ҳолатга етган акаси ва пари янгасини бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чол зулмидан қутқарган ука уларни соғ-саломат уйга олиб келади. Эртак якунида ботир йигитларнинг опаси жодугар чолнинг жонини эзиш орқали уни маҳв этади. Бўйи бир қарич, соқоли уч қарич қаҳрамоннинг ўлими ёвузлик манбасининг интиҳоси ва ёруғ кунларнинг ибтидоси сифатида талқин этилади: *«Сонда апасы: – Ол ғарры тек мениң емес, ал, пүткил адамзаттың душпаны. Ол еле қәўип түўдырыўы мүмкин. Сонлықтан да оның жанын езиў керек, – деди ҳүрейленип. Ҳаял қолына ғаррының жанын алып, қысып жиберди. Сол пайыт аспан гүмбези қап-қара түтин аралас бултқа толды да, жаўын жаўып, соңынан жарқыраған қуяш шықты. – Әне, енди жәдигөй ғаррыдан, жаманлық дәрегинен қутылдық, – деди апасы қуўанып»* [Қарақалпақ фольклоры, 2014. – Б. 269].

«Қулан ботир ва Нурали Шер» қорақалпоқ халқ эртаги матнидаги айрим ишоралар соқоли уч қарич, бўйи бир қарич чол билан боғлиқ тасаввурлар илдизлари анча қадимийлигидан далолат беради. Хусусан, ёвуз чол жонининг катта опа томонидан йўқ этилиши, унинг нутқидаги «бу чол фақат менинг эмас, балки буткул инсоният душмани» тарзидаги нидоси бадиий матннинг оилада аёл мавқеи устун бўлган матриархат даврларига алоқадорлиги белгилайди. Шунингдек, соқоли уч қарич, бўйи бир қарич чолнинг оловдангина қўрқиши замирида аждодларимизнинг зардуштийлик билан боғлиқ қадимий тасаввурлари мужассам. Бу эса соқоли узун, бўйи кичкина образ билан боғлиқ мотивларнинг шаклланиш ва тараққий этиш даврларининг ҳам қадимийлини ўзида намоён этади.

Шу ўринда халқ эртакларида ботирларнинг бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич чолга – ёвузликка қарши курашишларида учта ёки еттита бўлиб курашишларида тасвирида ҳам рамз мавжудлигини таъкидлаш лозим. Негаки, азалдан халқимиз орасида уч, етти рақамларига сеҳрли сонлар сифатида муносабатда бўлинган. Етти сайёра, етти қароқчи юлдуз, ҳафтанинг етти куни, дунёнинг етти мўъжизаси,

камалакнинг етти ранги, етти ота-онани билиш каби кўп ишлатиладиган ва фольклорга сингиб кетган ҳамда халқимиз орасида турли урф-одатлар, удумлар таркибида фаол қўлланиладиган, «Етти ўлчаб бир кес», «Етти пуштини билган эр, етти юртнинг ғамин ер» каби мақоллар шаклида фаол ишлатиладиган мазкур рақам аждодларимизнинг ёвузликка қарши курашишида сеҳрли-магик кучни ҳам ўзида ифода этган. **Б.Фроловнинг фикрича,** етти рақами**га алоҳида эътиқод қўйган қадимги одам табиатдаги сирли бўлиб туюлган нарса ва ҳодисаларни муайян «еттилик»лар сифатида гуруҳлаштирган. Қадимий афсона ва ривоятларда, халқ қарашларида етти рақами маълум предметларни, образларни системалаштирувчи мезон ролини ўтаган** [Фролов Б., 1974. – Б. 110-125; Фролов Б., 1970. – Б. 116]**.** Устоз М.Жўраев ва З.Расуловаларнинг «Миф, маросим ва эртак» монографиясида ҳам таъкидланганидек, *«жуда қадим замонлардаёқ унга «муқаддаслик» тўни кийгизилган. Унинг халқ дилига бу қадар яқин бўлишида, жонли сўзлашувга, турмушнинг турли соҳалари билан боғлиқ халқ қарашларига чуқур сингиб кетган»* [Жўраев М., Расулова З., 2014. – Б. 105]. Шу боис ҳам **«еттилик» тушунчаси қадимги туркий ёзма ёдгорликларга сингиб келган. Ўнгун ва Чуйрен битик тошларида «йати эран» – етти ўғлон образи қайд қилингани фикримиз далилидир** [Малов С., 1959. – Б. 9-10; Кляшторный С., 1980. – С. 96-97]**. Шунингдек,** эртаклардаги ёвузликка – бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич қаҳрамонга қарши курашган уч оға-ини, уч дўст ҳам халқимизнинг қадимий қарашларини ўзида ифода этади. **В.Г.Богоразнинг ёзганидек,** ***«учлик қадимги саноқ системасининг охирги ва уни бешлик ҳисоб-китоб усулидан ажратиб турувчи рақамдир. Унга алоҳида эътиқод қўйилишининг боиси ҳам шунда»*** **ўтаган** [Богораз В., 1928. – С. 32].

Шунингдек, ўзбек ва қозоқ халқ эртакларида бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич чолнинг алоҳида сақланадиган жони билан боғлиқ қарашлар тасвирланган бўлса, қорақалпоқ эртагида «соқол» шунга ўхшаш вазифани бажаради. Яъни у мазкур мифологик образнинг куч-қудрати ва чақириқ – тутатилганида ёрдам учун етиб келадиган сеҳрли предмет вазифасини бажаради. Масалан, кичик қаҳрамон сеҳргар билан олишаётганида унга кучи етмагач, соқолидан тутганидан кейингина чолнинг кучи қайтади. Ёки эртак ниҳоясида кичик ўғил чолнинг соқолини тутатиш орқали уни ўз ёнига чорлайди ва бу балони даф қилади.

Умуман, халқ эртакларида ўзи бир қарич, соқоли қирқ қарич тимсол аждодларимизнинг ибтидоий тафаккури билан боғлиқ ҳолда юзага келган тасаввурлари мевасидир. Халқ эртакларида бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич қаҳрамонга – ёвузлик олами кучларига қарши халқларимизнинг учта, еттита (оға-ини ёки дўст) бўлиб ҳаракат қилиш билан боғлиқ рақамларга алоқадор қарашлари мужассамлашган.

У ўзида ер ости олами ҳукмдорининг ёрдамчиси, хизматчиси тимсолини гавдалантиради ва сафарга чиққан одамларга ёмонлик келтирувчи, тайёрланган

таомларини тортиб олувчи куч сифатида намоён бўлади. Бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич тимсол дўстлар орасидан фақат кичиги ёки кенжа ботир томонидангина маҳф этилади. Баъзи эртакларда қаҳрамонга ҳомий образлар ёрдам беради. Хусусан, Қулан ботир ҳақидаги эртакда «бир чол» дея кўрсатилган, ўзида Хизрга оид сифатларни мужассамлаштирган образ йўл-йўриқ беради. Шунингдек, соқоли беш қарич, ўзи бир тутам одам билан боғлиқ барча эртакларда Семурғ ва аждаҳо образлари ер ости олами вакиллари сифатида талқин этилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Богораз В.Г. Христианство в свете этнографии. – Л., 1928.

2. Бойы бир қарыс, сақалы қырық қарыс сыйқыршы ғарры туўралы ертек // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 67-том. Қыялый ертеклер. – Нөкис: Илим, 2014.

3. Жўраев М., Расулова З. Миф, маросим ва эртак. – Тошкент: Mumtoz so‘z, 2014.

4. Кляшторный С.Г. Древнетюркская надпись на каменном изваянии из Чойрена // Страны и народы Востока. Вып. XXII. – М., 1980.

5. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. – М.– Л., 1959.

6. Қулан батыр ҳәм Нуралы Шер // Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 69-том. Батырлық ертеклер. – Нөкис: Илим, 2014.

7. ALLAMBERGENOV, H. K. (2025). O ‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA AJDARHO OBRAZI. *Hamkor konferensiyalar*, *1*(18), 304-311.

8. Kamolovich, A. H. (2018). Some Scientific Observations About Unnatural Symbols in the Folklore. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, *7*(6), 73-79.

9. Kamalovich, A.H. (2024). NATIONAL VALUES AND FOLKLORE TRADITIONS IN THE WORK OF GHAFUR GHULAM. *International Journal Of Literature And Languages*, *4*(12), 60-66.

10. Allambergenov, K. (2025). Interpretation of Ancient Imaginations in The Song» Adirasman». *International Journal Of Literature And Languages*, *5*(05), 53-57.

БАЛАЛАР ОЙЫН ФОЛЬКЛОРЫ

Максетова Ф.А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Фольклор деген атаманың өзи халықтың көркем аўыз еки дөретпеси деген түсиникти аңлатып, оның халықлығының белгисин көрсетип турады. Ҳәр бир фольклор жанрының ҳақыйқатлықты сүўретлеў усылы бар. Усы усыллардың бир бирине сәйкес келиўи менен фольклордың түрлери жанрларға бөлинеди.

Халық дөретпесиниң балаларға арналған балалар атқаратуғын түри бул балалар фольклоры деп аталады. Тийкарынан бул фольклор балалардың ақылын, ойын өсириўге, сөйлеўге, тәрбиялаўға жәмийетлик турмысқа араластырыўға арналған болады. Балалар фольклорының бир бөлими үлкенлердиң балаларға айтып бериўине қурылған, екинши бөлими балалардың өзлериниң атқарылыўында қурылады. Үлкенлер айтыўшылардың репертуарына көбинесе қосықлар, ертеклер, әпсанлар, аңыз әнгимелер киреди. «Басқа халықлар сыяқлы халқымыз әййемги дәўирлерден баслап-ақ бала тәрбиясына айрықша кеўил бөлип келеди. Өзлериниң барлық ақыл ойын, санасын балалар фольклорына арнаған. Ҳәзирги дәўирде қаракалпақ фольклорының көркем сөз өнериниң бир түри балалар фольклоры есапланып, бул жанр шығармалары өзиниң бурыннан бар дәстүрий жолы менен раўажланып, жана дәўирдиң талабына сай жаңа жанрлары менен толысып, байып бармақта» [А.Календерова. 2024, 43-б]. Қарақалпақ балалар фольклорының тийкарғы жанрларыертеклер, қосықлар, жумбақлар, жаңылтпаш,өтирик өлеңлер, тақмақ, балалар ойынлары, айқулаш, ҳәкке қайда ҳәм тағы басқа [С.Ахметов. С.Бахадырова.1992,13-б].

Балалардың арасына кең таралған ҳәзилли ойын күлки менен айтылатуғын қосықлар арқалы да халық оларда белгили дәрежеде мораллық, психологиялық, эстетикалық сезимлерди тәрбиялаған. Бундай қосықлардың сюжети мазмуны күнделикли турмыста бар әпиўайы қубылыстан алынады да ҳәммеси бириккен қонымлы күлкили түрде көп ҳәдийселерден нәзик сезимлер, анық хабарлар бериледи. Бундай қосықлар балалар фольклорындағы ойын қосық характерине ийе болып, драмалық түрге енип барады.

-Ҳәкке қайда?
-Үясында.
-Не кылып атыр?
-Кесте тигип атыр.
-Кестеси қандай?
-Алақандай.
-Дәрўазаның аўзы қандай?
-Өте бериң буннан
-Неше атласам өтемен?
-Еки атласаң өтесең…
-Бир нан жейсеңба?
-Жарты нан жейсеңба?
-Бир нан жеймен.
-Ал басла [Ә.Тәжимуратов, 1965, 111- б].

Бул «Ҳәкке қайда» сораў-жуўап ойыны арқалы балалар қандай түсиниклерге ийе болады дейсиз? Кесте тигиўден баслап, санлардың элементар («еки атласаң өтесең»), түсиниклер бериўге, «жарты наннан» (бир нан жеймен) бир нанның

көбирек екенине дейин уқтырыў менен қатар ойын арқалы түрмыслық ҳәдийселер сездириледи. Ўақыяның барысында бала қусты да, кестени де, дәрўазаны да, сан бирлигинде, пайданы дауғып, тек ойнаў емес, ал күнделикли әмелий турмысқа көнлигиўинде.

Әўелемен – дүўелемен,
Салқан ийттин саны менен,
Қара қойдың қаны менен.
- Әўез молла қайда кетти?
- Дузға кетти,
-Қашан келер?
- Жаз келер.
- Жаз келмесе?
- Гүз келер.
- Пәлланпиш.
- Ойға түс.
- Сен тур.
- Сен шық [Ә.Тәжимуратов,1965, 111-113 бб]. - деп сан бирлигин үйретиўде жыл мәўсимлеринен де үғым береди. Сюжетлик фольклорлық ўақыялар әпиўайы болса да ҳәр қыйлы турмыс картиналарынан түсиник береди.

Балалар фольклорында «Түлкишек» ең көрнекли орынды ийелейди. Түлкишекти билмейтуғын бала болмаған десек қәтелеспеймиз. «Ол көркем халық аўыз еки дөретпесинде балалар фольклорында күтә кең өрис алған. Ойынға араласқан ҳәр бир бала «Түлкишек» ти тез ядлап алады ҳәм айтып жүреди. «Түлкишек» қарақалпақ балалар фольлорында өзиниң руўхы жағынан тарийхый косыққа жатады» [И.Қурбанбаев. 1974, 26-б]. Түлки көркем аўыз еки әдебиятында хийлекер ямаса әдебий образ болып, ўақыяны раўажландырыўшы қаҳарман сыпатында қолланылады. «Түлкишек» тиң мазмуны арқалы өткен замандағы айырым турмыс картиналарын балаларға тымсал формасы ҳәм драмалық қәсийети арқалы күтә ықшамлап жеңил тил менен, ядлаўға қолайлы етип уқтырылып келген болса керек. Онда айтыс түрлериниң де бөлеклери болып, оны балалар ойынына жатқарыўға болады. Бул жағынан ҳәр түрли тарийхый, турмыслық қосықлар қурамынан да қуралады. «Түлкишек» те түлкишекке сораў бериледи де оннан сон түлкишек пенен баланың айтысы басланып кетеди.

«Түлкишек» ертеги түлкиниң баласының характерин ашып бериўге қурылған.
- Ҳәй, түлкишек, түлкишек,
- Түнде қайда барасаң? - деп оған сораў қойылады. Сонда ол:
- Мамамның үйине бараман, - деп жуўап береди. Усы тәртип пенен ертек даўам ете береди. Түлкишек мамасының үйине баратуғыны ҳаққында жасырмай дәслептен - ақ айтады. Мамасынан қандай тәлим үйренеди ол өзиниң жумысы. Шығармада ол тәрепи ашылмайды. Бирақ «Мамаң саған не берер?» деген сораўға - Ешки саўып сүт берер деп жуўап береди.
- Ешкисиниң сүти жоқ,

- Ылағынын путы жоқ, деседе Түлкишек:

- Тарам - тарам ет берер, - дейди. Усылайынша Тулкишектиң сораўға ҳәзир жуўаплылығы, турмыста өз орнын белгилеўдеги уқыбы ашылып барады. Ең дәслеп «Түлкишек» айрықша қәсийетлери менен ақ көзге түсип дыққат аўдарған еди. Оған «Түнниң ишинде қайда барасаң?» деген саўал қойылғанының себеби де сол болса керек. Ол басқаны алдаса алдаўы мүмкин, бирақ өзиниң затын қолдан жаздырмайтуғын қәсийетке ийе. Мамаңның үйинен алатуғын етлериңди қайдақоясан? десе, ол:

- Тал түбине қояман – дейди.

- Ийт алып кетсе не қыласаң?

- Ийт аўзынан аламан.

- Батыйханға бараман. – дейди.

Бул жердеТүлкишек өзиниң арқа сүйери, тиреги - Батыйхан екенин жасырмайды. Ол Батыйханның «Ушар, ушар қусы бар» деп мақтайды. Дәрриў оған Батыйханның қуслары аспанға ушып кетти, дейди. Усы жерде Түлкишекке қайталдан сораўда берилмейди, халық өз идеясын аңлатып, ертекти былай жуўмаклайды:

- Ушып кетти ҳаўаға
Қайтып түсти дәрьяға,
Дәрья суўын қурытты.
Ақ шабағын ширитти.
Еки байдың журтында
Еки тышқан урысты.

«Түлкишек» усы идеяны аңлатыў мақсетинде күшли конфликт жағдайында даўам етип, ең ақырында алдаўға, ҳәзир жуўаплылыққа уқыплы болған кишкене Түлкишектиң сырын әшкаралап, оған сыпатлама береди.

«Түлкишек» өзиниң жеңил ҳәм сулыў қурылғанлығы менен халық поэзиясының маржаны болып есапланады. Ол ядлап алыў ушын оғада жеңил, идеясы күшли. Сонлықтан да бул қосық атадан – балаға, аўыздан – аўызға көшип келип ҳәзирги дәўирге шекем өзиниң гөззалығын жойтпаған. «Түлкишек» адамда терең тәсир қалдырыў менен бирге, балаларды сөз шеберлигине, тапқырлыққа үйретеди. «Түлкишек» ти балалар өз ўақтын кеўилли өткериў ушын айтатуғын болған. Қосықта көрсетилгениндей қосық дәслеп драмалық - жуўап түринде басланып, изи қандай да бир тарийхый ўақыялардан хабар бериўши қатарлар менен тамамланған. Бул жерде гәп балаларға косықтың келип шығыўын уқтырыўда ғана емес, ал усындай жеңил қонымлы формалар арқалы балаларға поэзия күшин сиңдире билиўде.

Солай етип, балалар қосықларындағы «Түлкишек» қосығы көпшиликке тамаша көрсетиў ролин де атқарған. Бул жағынан қарағанда «Түлкишек» өз дәўириниң драмалық шығармасы дәрежесине көтерилгенлигинен дерек береди.

Балалар қосықларының ишинде «Ҳәкке қайда?», «Ҳә түйелер, түйелер» шығармалары да ойын қосықлары болып есапланады. Сөз өнери менен айтысып, сөз өнери арқалы тамаша көрсетиў халықтың дәстүринде үлкен орын тутқан. Балалар фольклоры да ҳәр қыйлы тематикаға ийе. Халық балаларына бул кәсиплердиң сырын арнаўлы мектеп емес, ал нәзик қонымлы лирикаға қурылған ойынлар арқалы массалық түрде үйреткен. Бул жерде баларды шаруашылыққа, дийханшылыққа, аңшылыққа, балықшылыққа үйретиўтуўралы халық даналығынан бир қатар үлгилер келтирип өтемиз:

Ҳә, түйелер, түйелер
- Ҳә, түйелер, түйелер,
Дузың қайда түйелер?
- Балқан таўдың басында,
Балық ойнар тусында.
Жемисим жерге төгилди,
Жер жуўсанын берди,
Жуўсанын қойға бердим,
Қой қошантайын берди.
Қошантайын қонаққа бердим,
Қонақ қамшысын берди.
Қамшысын көлге тасладым,
Көл сүйригин берди,
Сүйригин ғазға бердим,
Ғаз мәйегин берди [Ә.Тәжимуратов,1965, 110 б].

Қосық қатарларында келтирилген «Түйелер», «Дузың қайда», «Жемис», «Жуўсан», «Қой», «Қошантай», «Қонақ», «Қамшысын көлге таслады», «Көл», «Сүйрик», «Ғаз», «Майек» деген сөзлердиң өзиде халықтың күн көрисине, кәсибине ҳәм тағы басқа қатнасларына тийисли. Булар арқалы қандай жерде жасап, қандай күн көрип атырғанлықларын балаларға күтә әпиўайы уғымлар менен аңсат ҳәм ықшам етип жеткерип берип тур. Бунда шаруашылық, аңшылық, балықшылық пенен бир қатарда «Қошантайын қонаққа берип» қарақалпақ халқына тән қонақ күтиўшиликти де балаларға жеткерип бермекте. Буның бәри әпиўайы, ал соның менен бир қатар күтә шеберлик пенен исленген.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Календерова А. Ҳәзирги дәўир қаракалпақ балалар фольклоры: жанр эволюциясы – Нөкис: Нур туран принт, 2024.

2. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердиң қысқаша сөзлиги. – Нөкис: Билим, 1992.

3. Тажимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықлары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1965.

4. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты тарийхының очерки. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1974.

«YUSIP-AXMET» DÁSTANÍNDA TÚS MOTIVINIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Kulımbetova A.K.
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Kirisiw. «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motivi folklor hám dástan janrlarında keń tarqalǵan, ózine tán ádebiy element sıpatında syujetrawajlanıwında áhmiyetli rol oynaydı. Túsler, insan ruwxıyatınıń hám ishki dúnyasınıń aynası sıpatında, personajlardıń ishki konfliktlerin, kútilmegen waqıyalardı aldınnan kórsetiwde hám syujettiń ósiwininde júdá úlken áhmiyetke iye. [Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich.»On the issue of studying the Karakalpak epik.» (2024):7653-7661]. «Yusip-Axmet» dástanında túsler qaharmanlardıń táǵdiri hám háreketlerin rawajlandırıwda tiykarǵı orındı iyeleydi. Izertlewdiń tiykarǵı maqseti «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motiviniń syujet rawajlanıwına tásirin anıqlaw hám túslerdiń dramatik qurılısındaǵı áhmiyetin analiz qılıw bolıp tabıladı. Bul jumısta personajlardıń ruwxıy halatları, ishki konfliktleri hám syujettiń qanday dáreje rawajlanıp atırǵanı kórip shıǵıldı. Sonday-aq, túslerdıı dástannıń estetikalıq hám etikalıq qaraslarına tásiri úyreniledi. Túsler ádebiyattanıwda tárbiyalıq hám ruwxıy kózqaraslarınıń kórinisi sıpatında kórip shıǵılǵan. «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motiviniń áhmiyeti haqqında aldınları tek qısqasha maǵlıwmatlar bar bolsa, bul izertlewde túslerdiń syujet hám personajlar rawajlanıwındaǵı ornı terei analiz qılınadı. Tús motivi»Yusip-Axmet» dástanında eki tiykarǵı qatlamda qollanılǵan:

Túsler kóbirek waqıyalar hám qaharmanlardıń qararların kórsetiwde isletiledi. Tústegi kórinisler (máselen, órt, qarańǵılıq, haywanlar) qaharmannıń keleshektegi háreketleri hám qararlarına tásir etedi. Túslerdiń simbollıq mánisi kóplep súwretlewler arqalı qaharmanlardıń ishki halation, psixologiyalıq qarama-qarsılıqların hám ulıwmalıq mádeniy, filosofiyalıq qádiriyatların kórsetip beredi. Tús motiviniń simbollıq mánisi, tiykarınan, dástannıń terń máni qatlamın quraydı, qaharmanlardıń ózlerin ańlawǵa járdem beredi.

Qaraqalpaq dástanlarındaǵı waqıyalardı rawajlandırıwshı eposlıq syujet-bul dástandaǵı qaharmannıń qarama-qarsı tárepi yaǵnıy basqa elat patshasınıń tús kóriwi, batırdıń dańqın esitip oǵan dushpanlıq oylawı, batırlarǵa yaki qaharmanǵa qarsı jawız kúshlerdi jumsawı, (mastan kempir, duwaxan hám t.b.), kópshilik qaraqalpaq dástanlarında «qalmaq», «qızılbas»lar batırdıń hám onıń xalqınıń qas dushpanı yaǵnıy kontrast obrazlar iretinde súwretlenedi. «Yusip-Axmet» dástanında “Gózzalshanıń tús kóriw epizodında onıń ǵaziynege bir lágen tillanı kóterip baratırǵanda tosattan eki jolbarıs payda boldı hám eki tárepinen shıǵıp tarttı. Ayaǵı shalınısıp basındaǵı tillası shashılıp, bası ashılıp qaldı, jáne awzınan bir ǵarrı qus ushıp ketti” dep bayanlanadı [Qarakalpaq folklorı, 1986. – 168 b]. Bunday xalıq awızeki dóretpelerinde keń taralǵan dástúriy súwretlew bolajaq istiń aldın ala túsinde ayan beriwi basqa qaraqalpaq dástanlarında sál ózgesherek

formada berilgen. Lekin, bul súwretlew usılı-dástúrge aylanǵan tús kóriw hám onı jorıw. Máselen, «Alpamıs» dástanında qalmaq xanı Tayshaxan Alpamıstıń kiyatırǵanın aldın ala bilse, «Yusip-Axmet»te joqarıda aytıp otilgenindey, Gozzalshada tús kóriw arqalı biledi. Bunday syujet «Qorqıt ata» jırında da gezlesedi. Qandayda bir bolajaq jaqsı yaki jaman islerdiń dástan qaharmanları túsine eniw detalları qaraqalpaq dástanlarınıń kópshilik jerlerinde bar. «Yusip-Axmet» dástanında Yusip-Axmettiń dushpan qolına túskeni Gúláselayımnıń túsinde ayan beredi. Bul detaldan Yusip penen Axmetke jaman istiń bolǵanı hesh qanday xabar-atarsız-aq, óz-ózinen malim.

Al. «Alpamıs» dástanında da tús kóriw motivinde batırdın dushpan eline keletuǵın saparı aldın ala dushpan patsha tárepinen túsinde bayanlanadı. Tayshaxan jatıp tús kórip, onı mástanǵa jorıtadı. Mástan Tayshaxanǵa Alpamıstıń kiyatırǵanın aytadı. Batırdıń júris-turısı, amanlıǵı haqqındaǵı xabar usınday tús kóriwler arqalı berilip, lekin bazı bir jaǵdaylarda syujetlik baǵıtın ózgertedi. Mısalı «Qoblan» dástanında: Qoblan jatkan jerinde sáxár wakta tús kóredi. Ol 40 jigitiniń ishinde Duǵdarǵa túsin aytıp jorıtadı:

Mal hasılı soyıldı
Qızıl ala qan boldı
Dara tabaq qoyıldı

Bul ne bolar Duǵdarjan [Qarakalpaq folklorı, 1981. -174 b]. Bunday syujetlik baǵdar dóretpede xalıqtı eziwshi jawız patsha menen xalıq batırları arasındaǵı konflikt tayarlawshı detallar bolıp tabıladı.

Álbette, dástanlarda tús kóriw hám onı jorıw hár qıylı formada ushırasa beredi. Máselen, «Yusip-Axmet»te Gózzalshanıń túsin Babaqambar bılayınsha jorıydı.

“Kórgen túsindur raxmannıń dúri Yusip alar sháxárin kórgen awhalın, Jolbarıstay qol salgan Yusip-Axmetdur Yusip alar sháhárińkórgen awhalın”.

Bunda, Babaqambar Yusip-Axmettiń Mashıl jurtın basıp alatuǵın xabarın aldın ala bildirse, «Alpamıs» dastanında da Jádigerdin tusi ákesi Alpamıstıń aman keletuǵınının sezdiredi. Al. «Qoblan» dastanında bolsa Qoblannıń túsi eli-xalqınıń Aqshaxan qolında bende bolǵanlıǵınan dárek beredi. Demek, bul dástanlardaǵı tús kóriw, ayan beriw hám tústi jorıw detalları usas bolǵanı menen ondaǵı waqıyalardıń bayanlanıwı hár qıylı bolıp keledi.

«Yusip-Axmet» dástanında Gózzalshanıń kórgen túsindegi waqıyaga usas tús kóriw motivi «Shiyrin-Sheker» dástanında da beriledi. Eki dástandaǵı tús waqıyası uqsas bolǵanı menen tústi bayanlaw eki qıylı. Biri jaqsılıq nıshanı, ekinshisi yaki «Yusip-Axmet» dástanında Gózzalsha ushın dushpanlıq keltirip shıǵarıwshı jamanlıq álamatı bolıp tabıladı. Bárshemizge belgili, dástanlardaǵı batırlardıń dushpan patsha tárepinen aldawshılıq penen qolǵa túsiriw waqıyaları berilip, bul «Yusip-Axmet» dástanında Gózzalshanıń sarayındaǵı qul Mırzamambet arqalı iske asırıladı. Gózzalsha túsin jorıtıp bolıp, Babaqambardı zindanǵa taslatadı. Yusip-Axmetti tutıp kelgen adamǵa jurtımnıń jartısın úyimdegi jalǵız qızımdı beremen deydi. Mırzamambet Gózzalshanıń júyrigin alıp Úrgenishke kelip Yusip penen Axmetti aldap, xızmetin etedi. Batırlardı hiyle jolı

menen dushpan qolına tapsıradı. Sonda barıp Yusip penen Axmet aldanǵanın biledi. Dástandaǵı batırlardıń dushpan «jansızı» tárepinen hiylekerlik penen qolǵa tusiriliw syujeti bir jaǵınan waqıyalardı quramalastırsa, ekinshi jaǵınan rawajlandırıp otıradı. Bul haqqında f.i.k. K.Palımbetov: "Xalıq dástanlarındaǵı batırlardıń ǵapıllıqta bende bolıp túsiwi «Qorqıt ata» jırındaǵı Bamsi-Bayrek penen «Alpamıs» dastanındaǵı Alpamıstıń aldawshılıq penen tutqın bolıw waqıyasında beriledi. Biraq bul dástanlarda tiykarǵı syujetlik liniyası muhabbat máselesi dógereginde rawajlanadı» dep kórsetedi" [Palımbetov K. «Qorqıt ata kitabı» hám Qaraqalpaq folklorı. Dis. ... kand. filol. nauk. Nókis, 1997. -20 b].

Akademik 3.V. Bartold: "Hár qanday batırlıq eposta aq kókirek, hadal kewilli batırǵa zalım patshalardıń hiyle sumlıqlı, ózimshillik siyasatı qarsı turıwı menen belgilenedi, dep jazǵanedi" [Bartold V.V. Kitabı-Korkud. 1. Борьба богатыря с ангелом смерти. -M., 1965. -206 c]. Yusip-Axmet obrazlarınıń dástandaǵı eń áhmiyetli tárepi, olar eldi birlestiriw, Xorezm oazisinde jasawshı xalıqlardıń birligin saqlaw, muqaddes islam dinin qádirlew sıyaqlı mártlik isleri.

Túsler Yusup dástanında tek qaharmanlardıń ishki dúnyasın, bálki shıǵarmanıń mádeniy hám filosofiyalıq qádiriyatların da sáwlelendirip beredi. Túslerdiń rámziy mánisi arqalı xalıqtıń kózqarasları, ómirge bolǵan múnásibeti, qádiriyatları hám ruwxıy dúnyası óz kórinisin tapqan. Dástannıń aqırǵı basqıshında túslerdiń ózgeriwi, qaharmannıń ishki ósiwi hám ómirge jańasha názer taslawı menen baylanıslı bolıp, bul túslerdiń dástannıń ulıwma filosofiyalıq mazmunına tásir etkenin kórsetedi. Túslerdiń simbollıq funkciyası izertlewde ayrıqsha tilge alındı. Túsler kóbinshe qaharmanlardıń arzıw-úmitlerin, qorqıwların yaki keleshektegi kútiletuǵın halatların simvollıq tárizde kórsetip beredi. Túslerdiń simvollıq mánisi kóplegen mádeniy qatlamlarda ulıwmalıq ózgesheliklerge iye hám olar dástannıń mazmunın jáne de bayıtıp baradı. Bul jaǵday izertleshide jańasha kózqaraslardıń júzege keliwine jol ashıp beredi.

Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, «Yusip-Axmet» dástanındaǵı tús motivi syujettiń rawajlanıwında áhmiyetli orın tutadı. Túsler qaharmanlardıń ishki dúnyasın kórsetip beriw, olardıń ruwxıy halatın, qararların hám keying háreketlerin rawajlandırıp baradı. Dástannıń qurılısında túslerdiń ornı, olar arqalı waqıyalar hám personajlardıń rawajlanıwırawajlanıwı, psixologiyalıq hám semantikalıq tárepleriniń óz-ara baylanısı ashıp berildi. Dástanlardı bir-biri menen salıstırıp úyreniw arqalı túslerdiń ulıwmalıq hám ózine tán ózgeshelikleri anıqlanıp, dástannıń mádeniy hám filosofiyalıq qatlamındaǵı ornı úyrenildi.

ÁDEBIYATLAR

1. Abdusamatova Gulxumor Abdufattoyevna Shukurov Zavkiddin Shodikulovich. «On the issue of studying the Karakalpak epik.» (2024):7653-7661

2. Qarakalpaq folklorı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1986. T. XVI. -168 b

3. Qarakalpaq folklorı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 1981. T. VII. -174 b

4. Palımbetov K. «Qorqıt ata kitabı» hám Qaraqalpaq folklorı. Dis. ... kand. filol. nauk. Nókis, 1997. -20 b
5. Bartold V.V. Kitabi-Korkud. 1. Борьбабогатырясангеломсмерти. -M., 1965. -206c
6. Eshonqul J. Mif va baadiy tafakkur. Toshkent-2019
7. Жаббор Эшонқул «Ўзбек фольклорида туш ва унинг бадиий талқини» Ўзбекистон Фанлар Академияси «Фан», 2011
8. Maqsetov Q, Dastanlar, jirawlar, baxsilar. No'kis.: Qaraqalpaqstan, 1992.
9. Saǵitov I.T. Qaraqalpaq xalqinin' qaharmanliq eposi. No'kis.: «Qaraqalpaqstan», 1985. баспасы, 1968.

«ERQOSAY» DÁSTANINDA PORTRETLIK SÚWRETLEW

Bekbauliev Q.O.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
Qaraqalpaq gumanitar ilimler-ilim izertlew institutı erkin izlenwshisi, Nókis qalası

Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń ishinde Qurbanbay jırawdan jazıp alınǵan «Er Qosay» dástanı kompoziciyası, syujeti, ideyası, obrazlarınıń jasalıwı hám kórkemligi menen ayrıqsha orın tutadı. «Er Qosay» dástanınıń versiyası qaraqalpaq hám qazaq xalıqlarında bar. Dástan XIX ácirde tyurkolog alımlarV.V.Radlov, G.N.Potaninlerdiń dıqqatın tarttı hám olar dástannıń qazaqsha versiyasın bastırıp shıǵardı. Dástannıń qaraqalpaq versiyası 1940-jılı S.Máwlenov, Sh.Xojaniyazovlar tárepinen Qurbanbay jırawdan jazıp alındı. Bul variant «Qaraqalpaq folkloru» kóp tomlıǵınıń XVII tomında [Qaraqalpaq folkloru., 1987] hám 20-tomda [Qaraqalpaq folkloru., 2010] basılıp shıqtı. Biraq dástan boyınsha búgingi kúnge shekem arnawlı izertlew jumısı jazılmadı.

Biz bul maqalamızda «Er Qosay» dástanı syujetinde qaharman portretiniń súwretleniwi haqqında sóz etemiz. Dástanda súwretlenip atırǵan obrazlarǵa sáykes, olardıń kórkem portreti beriledi. Portret arqalı olardıń unamlı yaki unamsız kelbeti sáwlelenedi hám poetikalıq túrde súwretlenip atırǵan waqıyanıń emocionallıq tásir kúshi artadı. Mısalı, Er Kókshenińń hayalı Álewsheniń portretin alıp qarayıq:

Jaqınlasıp barǵanda,
Altın-gúmis taǵınıp,
Adımın bir-bir basıp,
Kózin súzip, qasın qaǵıp,
Aq otawdı aylanıp,
Ǵazday bolıp taranıp,
Álewshedey alǵanı,
Qaǵıp tósek salǵanı,

Batırǵa endi qaradı,
Eki birdey búgilip,
Sálem berip turadı [Qaraqalpaq folklorı., 1987.–186-187].

Usı mısalda xalıq qaharmanı Er Kókshenińbatırlıq obrazına múnásip tárizde, onıń hayalınıń (Álewshenińgózzallıǵı, ádep-ikramlılıǵı, iybesiteńew, epitet, metonimiya sıyaqlı súwrtlew quralları menen berilip, tıńlawshıǵa estetikalıq jaqtan tásir etedi. Bunda Álewshe obrazınıń sırtqı kórinisi menen ishki ruwxıy dúnyasınıń gózzallıǵı sáykes súwretlenedi. Tıńlawshılarǵa batırǵa múnásip ideal hayaldıń minezine, onıń sulıw kórki sáykes ekenligi dusmal, ishara retinde sezdiriledi.

Portret folklorda ózine tán ózgesheliklerge iye bolıp, olarda ádebiy shıǵarmalardaǵıday psixologiyalıq portret kem ushıraydı. Sonıń ushında folklorda qaharman portretiniń súwretleniwi kóbinese salıstırıw arqalı beriledi hám onda qaharmannıń sulıwlıǵın yaki unamsız kelbetin ashıw kóbirek orın aladı [Axmetov S., Bahadırova S. 1992. – 22-23]. Usınday ózgeshelik joqarıdaǵı dástannan keltirilgen mısalda da kórinedi. Dástanda Qansulıwdıń portretiniń súwretleniwin alıp qarayıq:

Badamday bolǵan qabaqlı,
Altınnan aydar qopaqlı,
Eki bir beti janıp tur,
Húrdiń balası sıyaqlı [Qaraqalpaq folkloru., 1987. – 207].

Usı mısalda da qızdıń portreti qısqa qatarlarda súwretleniwine qaramastan salıstırıw usılında teńewler sheberlik penen qollanılǵan. Qurbanbay jıraw tórt qatar qosıq penen-aq qızdıń gózzallıǵın «badamǵa», «húrge» teńew arqalı jetkerip bergen.

Al, qalmaqlardıń batırı Qablanlı dáwdiń unamsız portreti bılayınsha súwretlenedi:

Qablanlı degen dáwleri,
Qaraǵay nayza qaltırap,
Altın jıǵa jaltırap,
Saqalını ol zalım,
Hinji menen torlaǵan,
Qılıshınan qan sasıp,
Awzı-murnın túk basıp,
Qosa sırnaytartırıp,
Tórt júz ásker aldında,
Tórt júz ásker keyninde,
Jıǵası xandı qıynatıp,
Áskerlerdi oynatıp,
Júrgen eken Qablanlı [Qaraqalpaq folkloru., 1987. – 189].

Qaraxan dáwdiń portreti:
On tórt mıńásker aydatıp,
Áskerlerin shuwlatıp,
Qara mayı qan sasıp,
Awzı-basın túk basıp,
Ázizlerin búldirip,
Ermegenin óltirip,
Qaraxan degen dáw eken [Qaraqalpaq folklorı., 1987.–223].

Mısallardan kórinip turǵanınday, unamsız qaharmanlardıń portretiusqınsız, miyrimsizhám qorqınıshlı etip súwretlenedihám jırawsóz etilip atırǵan portretke óz qatnasın bildirip, «zalım» sózin qollanıw arqalı («Saqalanı ol zalım») Qablanlı dáwdiń unamsız tiptegi adam ekenligine ele de ayqınlıq kirgizedi. Jıraw Qablanlı hám Qaraxan dáwlerdiń unamsız obrazın súwretlewde barınsha ótkir sózlerdi qollanıp («Qılıshınan qan sasıp, Awzı-murnın túk basıp», «Qara mayı qan sasıp, Awzı-basın túk basıp»), usqınsız portretin bórttirip beredi. Tınlawshılarǵa olardıńsırtqı kórinisi, islegen háreketi, jawızlıǵı ayqın kórsetip beriliw menen birge, láshkerlerinińsanı («Tórt júz ásker aldında, Tórt júz ásker keyninde») haqqında da anıq maǵlıwmat berilip, basqınshılıq háreketi unamsız portreti menen birge sáwlelendirip beriledi. Qaharmanlıq dástanlardıń qaysısın alıp qarasaqta xalıq batırına qarsı jawlardıń (xan, patsha, dáw) láshkeriniń sanı anıq aytıladı. Qaharmanlıq dástanlarǵa tán usınday dástúriy súwretlew «Er Qosay» dastanında da saqlanǵan. Mısalı:

Abaxan degen patshası,
On mıń láshker qasında,
Altın tajı basında,
Jasıl ala tuw alıp,
Bunda jetip keledi [Qaraqalpaq folkloru., 1987. – 225].

Yamasa: «Bes mıńáskerkeyninde, Zawıq degen patshası, Kelatqanın kóredi» [Qaraqalpaq folkloru., 1987. - 249]. Al, unamlı qaharmanlardıń qasında kóbinese qırıq jigiti boladı, jekke-siyrek jaǵdaylarda áskerleriniń sanı aytıladı. Mısalı, «Batır edi Er Qosay, Ózi on segizjasında, Altın aydar basında, Qırıq jigit qosshı aladı» [Qaraqalpaq folkloru., 1987. – 240]. Sonıń menen birge, bunda qısqa túrdegi sıpatlama portretlik súwretlewdi kóremiz. Usınday formada dástannıń bas qaharmanı Er Qosaydıń portretine qısqasha sıpatlama beriw arqalı, onıń batırlıq obrazın sáwlelendirip beriwusılı «Er Qosay» dástanında ushırasadı. Endi jıraw dástan waqıyasınıń ekinshi bir ornında Qablanlı dáwdiń portretin giperbolalıq súwretlewler menen ashıp beredi. «Qoblan» dástanı boyınsha izertlew alıp barǵan, professor K.Palımbetov: «Qoblan» dástanında da qaharmanlıq eposlardaǵı sıyaqlı qarsılas jawları kúsh hám palwanlıqta batırdan

qalıspaytuǵın dárejedegi artıqmash kúsh-qúdiretke iye adamlar bolıp súwretlenedi. Sonlıqtan qarsılas kúshler ápiwayı, jay adamlar emes, al qorqınıshlı dáwler, duwaxanlar, palkerler, jádigóyler bolıp keledi. Ásirese qaraqalpaqsha versiyasında sırtqı jawlardıń hámmesi dáwler boladı» [Palımbetov K., 2020. – 101], –dep jazǵan edi. Usı sıyaqlı «Er Qosay» dástanında da batırdıńjawları dáwler boladı hám olardıń obrazı hádden tısgiperbola usılında úlkeytip súwretlenedi. Mısalı:

Batır endi qarasa,
Boyı bardı altı arshın,
Eni bardı eki arshın,
Qaralı qalqan qulaqlı,
Áydarhaday sıyaqlı,
Awzınan ot shashıp,
Tulpar atın oynatıp,
Qablanlı degen dáw eken,
Eki jigit qoshshısı,
Altı jigit basshısı,
Quwırmashtay quwırıp,
Jertanabın suwırıp,
Aybat penen keledi
Nayzasın zalım qolǵa alıp [Qaraqalpaq folklorı., 1987. – 220].

Unamsız qaharmannıń sırtqı kórinisi sıpatlanǵan usı portretlerden-aq tıńlawshı onıń ishki minez-qulqınıń qanday ekenligi haqqında túsinikke iye boladı. Qazaq ilimpazı S.Qasqabasov: «…folklor ómirdide, qaharmandı da bir baǵıttan súwretleydi, bir jaǵınan ǵana sıpatlaydı» [Qasqabasov S., 1984. – 29], –degen edi. Haqıyqatında qaharmanlıq dástanlarda derlik, patsha, xan, dáw, mástan kempir, gáwir, qalmaqlar unamlı kúshlerge qarsı qoyılǵan jawlar sıpatında bir baǵıtta, bir kóriniste súwretlenedi hám soǵan sáykes olardıń unamsız portreti beriledi.

Al, unamlı qaharman Er Qosaydıń babası Ǵodardıń palwanlıǵı hám batırlıq porteti qısqa qatarlar menen-aq giperbolalıq súwretlewusılı menen jetkerip beriledi. Mısalı:

Ǵodarózidúnyadaǵı bir palwan,
Baqırǵanda titirerjer menen aspan [Qaraqalpaq folklorı., 1987. – 227]

Altı qulash boyı bar,
Dóńsıyaqlı Ǵodar qul [Qaraqalpaq folklorı., 1987. – 202].

Qaharmanlardıń portreti xalıq fantaziyası tiykarında giperbola menen beriliwine qaramastan, syujetlik waqıyanıń janlı hám kórkem etip jetkeriliwinde tiykarǵı funkciyanı atqarǵan. Professor Q.Maqsetov: «Giperbola qaharmanlıq dástannıń zárúr bolǵan

epizodlarınıń hámmesinde qollanılıwı menen ol teńew, epitet, naqıl-maqallar, basqa da troplıq súwretlew usıllarınıń járdemi menen jasaladı. Folklordağı giperbolizm adamlardıń tábiyattağı hám jámiyetlik gúresindegi ushırasatuǵın qarama-qarsı kúshlerdi jeńiwge hám olardıń ústinen ústemlik etiwge baǵdarlanıwı menen sóz etilip otırǵan predmettiń yaki qubılıstıń tereń estetikalıq sırın ashıp beriwge qaratılǵan» [Maqsetov Q., 1965. – 180] –dep jazdı. Tiykarınan qaharmanlıq dastanlarda unamsız qaharmanlardıń portreti giperbolalıq usılda, asıra súwretlewler menen beriledi. Sol arqalı jawız, basqınshı, zulım adamnıń obrazı ashıp beriledi.

Juwmaqlap aytqanda, «Er Qosay» dástanında basqa qaharmanlıq dástanlardağı sıyaqlı kórkem portretler arqalı qatnasıwshı qaharmanlardıń obrazı ashıp beriledi. Portretler qaharmannıń sırtqı kórinisi, onıń minezi menen keleshektegiis-háreketine sáykes túrde súwretlenetuǵının kóremiz.

ÁDEBIYATLAR:

1. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. XVII tom. «Shiyrin-Sheker», «Jaskelen», «Er Qosay», «Xajı-Girey». – Nókis, «Qaraqalpaqstan», 1987.
2. Qaraqalpaq folklorı. Kóp tomlıq. 20-tom. – Nókis, «Ilim», 2010.
3. Axmetov S., Bahadırova S. Folklorlıq terminlerdiń qısqasha sózligi. – Nókis, «Bilim», 1992.
4. Maqsetov Q. Qaraqalpaq qaharmanlıq dastanlarınıń poetikası. – Tashkent, «Fan», 1965.
5. Qasqabasov S. Qazaqtıń xalıq prozası. – Almatı, «Ǵılım» ,1984.
6. Palımbetov K. Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qoblan». – Nókis, - «Bilim», 2020.

ZARAFSHON VOHASI NIKOH TO‘YI MAROSIMLARIGA DOIR

Fayzullayeva F.F.
Navoiy davlat universiteti

Kirish. O‘zbek xalqining ma’naviy va madaniy merosi tizimida marosim folklori alohida o‘rin tutadi. Ayniqsa, nikoh to‘yi marosimlariga oid og‘zaki ijod namunalari xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, urf-odatlari hamda estetik didini mujassamlashtirgan eng boy qatlamlardan biridir. Shu jihatdan Zarafshon vohasi o‘zining serqirra madaniy hayoti, tarixiy shakllangan urf-odatlari va folklore an’analari bilan alohida e’tiborga loyiq. Mazkur voha hududiga kiruvchi Navoiy, Samarqand va Qashqadaryo viloyatlari qadimdan turli etnik guruhlar, tillar va madaniyatlarning tutashgan nuqtasi bo‘lib, bu holat marosim folklorida o‘ziga xos lokal rang-baranglikni shakllantirgan.

Zarafshon vohasida nikoh marosimlari jarayonida qo‘llaniladigan qo‘shiqlar, aytishuvlar, duolar, hazil-mutoyibalar va xalqona iboralar nafaqat estetik zavq manbai, balki ijtimoiy muloqot, tarbiya va axloqiy qadriyatlarni uzatish vositasi sifatida ham

xizmat qiladi. Ular orqali oila, sadoqat, mehr, hurmat, jamoaviylik singari tushunchalar xalq hayot falsafasi bilan uyg‘unlashgan holda avloddan avlodga yetkazilib keladi.

Bugungi globallashuv va madaniy o‘zgarishlar jarayonida nikoh marosimlarining shakl-shamoyili, ramzlari hamda badiiy mazmunida muayyan transformatsiyalar ro‘y bermoqda. Shunga qaramay, Zarafshon vohasi nikoh to‘yi folklori hanuzgacha milliy o‘zlik va madaniy xotirani saqlovchi vosita sifatida o‘z ahamiyatini yo‘qotmagan. Uning janrtar kibi, badiiy obrazlar tizimi va local xususiyatlarini o‘rganish – xalq og‘zaki ijodining zamonaviy davrda ham barqaror yashash mexanizmlarini anglash uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada Zarafshon vohasi nikoh to‘yi marosim folklorining janr tuzilmasi, badiiy ifoda vositalari, local xususiyatlari va zamonaviy davrdagi o‘zgarish tendensiyalari ilmiy tahlil qilinadi hamda uning xalq madaniy hayotidagi ijtimoiy-estetik ahamiyati yoritiladi.

Nikoh marosimlari folklorini o‘rganish o‘zbek folklorshunosligida qadimdan mavjud bo‘lib, bu boradagi dastlabki ilmiy izlanishlar XX asrning o‘rtalariga to‘g‘ri keladi. Marosim folklorining janr tabiati, badiiy tuzilishi va ijtimoiy vazifalari masalalariga H.Zarifov, M.Afzalov, B.Sarimsoqov, T.Mirzaev, O.Safarov, N.Rahmonov kabi olimlar kata e’tibor qaratganlar. Ularning tadqiqotlarida xalq marosimlarida qadimiy e’tiqodlar, urug‘-aymoq an’analari, urf-odatlar va diniy-mifologik qarashlar izlari saqlanib qolganligi ilmiy asosda ko‘rsatib berilgan.

Marosim folklori janrlarini tizimlashtirish borasida B.Sarimsoqovning “O‘zbek xalq marosim folklori” (1986) asari alohida o‘rin tutadi. Muallif nikoh, tug‘ilish, dafn va mavsumiy marosimlarga oid qo‘shiqlarni tahlil etar ekan, ularni ijtimoiy-psixologik jihatdan xalq hayotining ajralmas qismi sifatida talqin qiladi [1].

T.Mirzaev esa o‘z tadqiqotlarida xalq qo‘shiqlari, aytishuvlar va to‘y marosimlaridagi badiiy obrazlar tizimini tahlil qilib, ularning milliy ong va madaniy xotirani shakllantirishdagi ahamiyatini yoritgan [2].

Zarafshon vohasiga oid folkloriy manbalarni o‘rganishda esa O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutida to‘plangan “To‘y qo‘shiqlari” majmualari, Samarqand va Navoiy viloyatlaridagi ekspeditsion yozuvlar muhim manba bo‘lib хизмат қилган. Ular asosida aniqlanishicha, voha aholisi orasida “Kelin salom”, “Yor-yor”, “To‘y muborak”, “Kuyov aytishuvlari” kabi janrlar keng tarqalgan bo‘lib, ularning har biri o‘ziga xos poetik shakl, ritm va obrazlar tizimiga ega [3].

So‘nggi yillarda folklor va etnografiya fanlarining integratsiyasi natijasida nikoh marosimlari nafaqat badiiy, balki sotsial-madaniy jarayon sifatida ham tadqiq etilmoqda. D. Karimova (2019), M.Qodirova (2021) va Z.Sobirova (2023) kabi zamonaviy tadqiqotchilar nikoh marosimlaridagi qadimiy motivlarning zamonaviylik bilan uyg‘unlashuvi, shuningdek, ayol obrazining folklor tasviridagi transformatsiyasini tahlil qilganlar. Ularning ilmiy qarashlariga ko‘ra, Zarafshon vohasi marosim folklorida

an’anaviy qadriyatlar va zamonaviy estetik tafakkur uyg‘unlashgan murakkab madaniy qatlam mavjud.

Zarafshon vohasi hududi qadimdan turli madaniyatlar chorrahasida joylashgan bo‘lib, bu holat uning folklor qatlamiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatgan. Hududdagi nikoh marosimlari xalqning urug‘-aymoq an’analari, diniy e’tiqodlari, mehnat hayoti va axloqiy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq. Shu bois, to‘y marosimlariga oid folklor namunalari xalqning dunyoqarashi, qadimiy rituallar, marosim timsollari va badiiy obrazlar uyg‘unlashgan holda namoyon bo‘ladi. Zarafshon vohasidagi to‘y marosimlari odatda uch bosqichda kechadi: to‘yga tayyorgarlik (fotiha, so‘rashuv, sovchilik, kelin ko‘rdi), asosiy to‘y jarayoni (kuyov salom, kelin salom, to‘y dasturxoni, aytishuvlar) va to‘y so‘nggi marosimlari (kelinni kuzatish, qaynonaning duolari, yangi oilaning barakasi uchun marosimlar). Ushbu bosqichlarning har birida o‘ziga xos og‘zaki ijod janrlari – qo‘shiqlar, aytishuvlar, duolar, maqollar, topishmoqlar va tabrik so‘zlari faol ishlatiladi [4].

Zarafshon vohasida nikoh to‘ylari g‘axos marosim folklor janri jihatidan boy va rang-barangdir. Eng ko‘p uchraydigan janrlar orasida “Yor-yor”, “Kelin salom”, “Kuyov aytishuvlari”, “To‘y muborak” va “Tabrik qo‘shiqlari” alohida o‘rin tutadi. “Yor-yor” qo‘shiqlari kelinni ota uyidan kuzatish paytida aytiladigan eng qadimiy va his-tuyg‘uga boy janrlardan biridir. Bu qo‘shiqlarda ajralish iztirobi, yangi hayot sari intilish, ota-ona duosi va muhabbat tuyg‘ulari milliy badiiy obrazlar orqali ifodalanadi [5]. Masalan,

“Borbolam-o, borbolam,
Bardam da bo‘lyor-yor.
Ota-onam qoldi deb:
Armonda bo‘lyor-yor.
Borbolam-o, borbolam”

– kabi misralarda xalq tilining lirizmi va ayol qalbining nozik kechinmalari yaqqol aks etadi.

“Kelin salom” qo‘shiqlari esa kelinning yangi oilaga kirish marosimida aytiladi. Ular duolar, ezgulik tilaklar, oila muqaddasligi va ayolning jamiyatdagi o‘rnini bilan bog‘liq ramziy mazmunlarga boy. Masalan:

Tog‘utoshni gul qilgan
Ikki yoshni bir qilgan
Salom salom yor-yor
Kelin salom yor-yor
Avval Xudo ga salom
Payg‘ambarlar ga salom

Shu kabi satrlar kelinning yangi hayotga kirib kelish marosimini badiiy ifodalaydi. Shuningdek, “Kuyov aytishuvlari” erkaklar o‘rtasida, ayniqsa kuyov tarafdan aytiladigan hazil-mutoyibaga boy aytishuvlar bo‘lib, ular ijtimoiy muloqot, do‘stlik va erkaklik sha’nini ramz sifatida ko‘rsatadi. Marosimning yakuniy bosqichida aytiladigan “To‘y muborak” va “Tabrik qo‘shiqlari” esa yangi oila barqarorligi, baxt, farzand, omonlik kabi qadriyatlarni madh etishga bag‘ishlanadi [6].

Ushbu janrlar orasida “Yor-yor” eng keng tarqalgan bo‘lib, u faqat Zarafshon vohasiga xos dialektal so‘zlar, obrazlar va ohanglarda aytiladi. Masalan, Samarqandda “yorim” so‘zi ko‘p ishlatilsa, Qashqadaryoda “jonim”, Navoiyda esa “ko‘nglim” shakli uchraydi. Bu holat lokal fonetiko‘ziga xoslikni va hududiy variantlarning madaniy turlarini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, Zarafshon vohasi folklorida hududiy farqlanish ham sezilarli darajada namoyon bo‘ladi. Samarqand variantlari rizm va poetiklik bilan ajralib turadi — bu hududda to‘y qo‘shiqlarida tasviriy ifodalar, tashbeh va metaforalar ko‘p uchraydi. Navoiy variantlari esa diniy-falsafiy unsurlarning ko‘pligi bilan farqlanadi; unda duolar va tilaklarda Qur’oniy iboralar, hadis ma’nolari va diniy ramzlar faol ishlatiladi. Qashqadaryo variantlari ko‘proq xalqona ohang, hazil-mutoyiba va erkaklar aytishuvlariga boy bo‘lib, unda mehnat hayoti, do‘stlik va sadoqat kabi real hayotiy mavzular ustuvorlik qiladi. Bu uch variant o‘rtasida mazmuniy farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularning milliy birlik, qadriyatlar uzviyligi va xalqona badiiyat birlashtiradi [7].

Zarafshon vohasi nikoh marosim folklorining badiiy jihati, avvalo, uning til boyligi, tasviriy vositalari va ritmik tuzilmasidan namoyon bo‘ladi. Metafora va epitetlar (“oy yuzli kelin”, “ko‘ngilning gullari”, “baxt bog‘i”) orqali estetik go‘zallik, tashbeh va personifikatsiya (“quyosh kuldi, kelin keldi”, “baxt eshigini ochdi”) orqali esa marosimning ramziy mohiyati yuqori darajada ifodalanadi. Ritmik takrorlar marosimning muqaddas ohangini yaratib, og‘zaki ijod janrlarining estetik ritmini mustahkamlaydi. Aytishuvlarda gender rollari ham aniq aks etadi: ayollar qo‘shiqlarida hissiyot, sadoqat va mehr ustuvor bo‘lsa, erkaklarda jasorat, mas’uliyat va barqarorlik g‘oyalari ilgari suriladi [8].

So‘nggi o‘n yilliklarda to‘y marosimlari zamonaviy madaniyat bilan uyg‘unlashib, ayrim folklor janrlarining shakl va mazmunida o‘zgarishlar yuz bermoqda. “Yor-yor” o‘rnini ba’zan estrada qo‘shiqlari egallasa-da, xalq orasida asl, og‘zaki ijro etiladigan variantlar hali hamon yashab kelmoqda. Shu tariqa, marosim folklori milliy madaniyatning tirik unsur sifatida davom etmoqda. Zarafshon vohasining bugungi to‘y marosimlarida folklor elementlari o‘zining ijtimoiy-kommunikativ, estetik va tarbiyaviy vazifasini saqlab qolgan. Ular orqali yoshlarga milliy qadriyatlarga hurmat, oila muqaddasligiga sadoqat va ijtimoiy birdamlik g‘oyalarini singdirib boradilar.

Xulosa

Zarafshon vohasini nikoh to‘y marosim folklori xalqning tarixiy xotirasi, ijtimoiy qadriyatlari va estetik tafakkurini mujassam etuvchi madaniy hodisadir. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, bu hududdagi to‘y marosimlari uch bosqichdan iborat bo‘lib, har

birida “Yor-yor”, “Kelin salom”, “To‘y muborak”, “Kuyov aytishuvlari” kabi og‘zaki ijod janrlari faol qo‘llaniladi.

Folklor namunalarida xalqning axloqiy qarashlari, oilaviy qadriyatlari, mehr-muhabbat, sadoqat va baxt ramzlari badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Zarafshon vohasining Samarqand, Navoiy va Qashqadaryo variantlari o‘rtasida farqlar mavjud bo‘lsa-da, ularning milliy birlik va qadriyatlar uzviyligi birlashtiradi.

Zamonaviy o‘zgarishlarga qaramay, marosim folklori hanuzgacha xalq madaniyatining tirik unsuri bo‘lib, yosh avlodni milliy o‘zlik, oila muqaddasligi va mehr-oqibat ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Sarimsoqov B. O‘zbek xalq marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986. – 280 b.
2. Mirzaev T. Xalq qo‘shiqlari va marosim an’analari. – Toshkent: Universitet, 1990. – 198 b.
3. Zarifov H. Xalq og‘zaki ijodi. – Toshkent: Fan, 1978. – 256 b.
4. Safarov O. O‘zbek xalq og‘zaki ijodian’analari va zamonaviylik. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015. – 224 b.
5. Qodirova M. O‘zbek to‘y qo‘shiqlari poetikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 180 b.
6. Afzalov M. O‘zbek xalq she’riyati tarixi. – Toshkent: Fan, 1961. – 312 b.
7. Mirzaev T. Xalq qo‘shiqlari va marosim an’analari. – Toshkent: Universitet, 1990. – 198 b.
8. Sobirova Z. Marosim folklorida ayol obraz va badiiylik. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2023. – 142 b.
9. Karimova D. O‘zbek xalq an’analarida oilaviy to‘y madaniyati. – Buxoro: BDU nashriyoti, 2019. – 160 b.

ҲИКОЯДА ЎЛИМ МОТИВИНИНГ БАДИИЙ ИНЪИКОСИ ҲАМДА АДАБИЙ ТАЪСИР МАСАЛАСИ

ИМОМОВ Э.Т.

Alfraganus университети, Тошкен шаҳри

Инсоният бошига ёғилаётган хилма-хил кулфату фожеаларни бадиий идроклаш масаласи ҳар бир даврнинг оғриқларидан келиб чиққан ижодий концептуал муаммо сифатида қаралади. Чунки инсонга Аллоҳ томонидан берилган умр, ҳаёт ва уни яшаб ўтишлик мудоми тақдири азал билан ўлчанади. Тадқирнинг қандай рўй бериши, ундан унумли фойдаланиш, мазмун билан ўтказиш ҳар бир одамнинг ҳаёт аъмолига айланмоғи зарур. Ўзгараётган дунёда муносиб ўзидан яхши ном қолдириш, авждодларнинг хатоларидан хулосалар чиқариш, умуман тақдирга битилган нимаики бор, фожеа билан тугаган тақдирда ҳам, унинг

муҳим томонларига диққат қаратиш адолатдандир. Шу маънода, бадиий асардаги тақдирнинг акс этиш тамойили, инсон матлаби билан ҳам муҳимлиги исботланади. Ёзувчи буни бадиий шаклга айлантириб ёзар экан, киши руҳиятининг теран билимдони бўлмоғи лозим.

Инглиз насрида рўй бераётган узил-кесил ўзгаришлар ҳар бир ёзувчининг ижодий концепциясига маълум маънода, шаклан, мазмунан, ифодавийлик нуқтаи назаридан ўз таъсирини ўтказгани сир эмас. XX аср бошларидаги жадидлар бошлаб берган анъаналар тиғизлигида бу жиҳатлар хилма-хил насрий-драматик асарларда юзага чиқди. Хусусан, инсоннинг фожеавий тарзда ҳалок бўлиши-ю, ундаги муҳим қирралар синтези муаммонинг нечоғли долзарблигини далолатлади. Унда биринчи жаҳон уруши содир бўлган йиллардаги хилма-хил зиддиятлар, хунрезликлар тарих зарварақларида "қизил" чизиқлар билан муҳрланди. Руҳий-ижтимоий бўғилган одамзод тақдири ҳеч қачон изсиз йўқолмаган. Унинг замирида кўчиб келаётган зулм ва мутелик, қатағон ҳамда шафқатсизлик масалалари мудоми ҳар бир авлод тақдирида аянчли манзарани намоён қилиши шубҳасиздир.

Шу ўринда Ян Парандовскийнинг ушбу битиклари ҳақли равишда тақдир ва уни бадиий асарда акс эттириш критерийсига монандлиги аёнлашади: "Ёзувчилар ҳамиша бир сифатлари билан ҳаммани таажжубга солиб келганлар: улар кундалик турмушда ҳеч нарсани тушунмайдилар, улар инсон тўғрисида ҳаммани ларзага солувчи кашфиётлар қилишга қобил психолог бўлсалар-да, ҳаётда ўзлари рўпара келган одамларнинг фарқига бормайдилар ва ҳамиша фирибгар ва айёр одамларнинг макрига учиб, ҳийла-найранглар тузоғига илиниб юрадилар. Бунинг сабаби шундаки, улар инсон ҳақидаги билимларини ўз яқинларининг хатти-ҳаракатлари, юзларидаги ифодаларни кузатишдан олмайдилар, балки ўз қалбларида акс этган инсон ғояси билан мулоқотдан ҳосил қиладилар"[1.3]. Дарҳақиқат, билиш ва сезиш, бадиий асардаги қаҳрамонлар тақдири билан яқиндан танишиш, уларни ўз қурби идроки билан қайта яратиш тамойили ҳамиша ёзувчини безовталайдиган оғриқлардан, изтироблардан, руҳий тўлқонишлардан биридир. Мана шу манбага асосланиб, икки жиҳатни қўшимча қилиш ишончни оқлайди: биринчидан, ҳар бир инсон ўзининг ботинидаги руҳий иқлими билан мудоми ҳисоблашиб яшайди, иккинчидан, ёзувчи ана шу тўлғонишлар концепциясида ҳаёт ва ўлим инстинкити, қаҳрамонни қандай ўлдириш мумкин, унга нима сабаб – тақдири азал ҳақида яна шу кабиларни назарда тутмоқ жоиздир. Негаки, тақдир инсон пешонасида ярқираб турган чизиқлар эмас, унинг кўзга кўринмайдиган мавҳум томонлари кўпроқ бўлишини, Аллоҳнинг иродаси билан боғлиқ ситуацияларлигини тушуниш ҳам керак.

Ҳикояда ўлимга элтувчи вазиятлар концепцияси. Инглиз насрида кўпинча ўз қаҳрамонларини оғир турмуш шароитидан олиб, уни халосккор дўст, ҳабиб сингари қутқариб қолувчи ёзувчи С.Моэмнинг изланишларида жуда катта умуминсоний ғоялар илгари сурилади. Унинг ҳар бир ҳикоясида ёруғлик ва бир қатим нур

ифодаси уфуриб турса-да, фожеавийликни “юмшоқ” тарзда ўқувчиларга етказиб бера олиш манераси бирламчи бўлиб юзага чиқади. “Чандиқли киши” ҳикоясида ҳам бу ҳақда тасодифий ҳолатга ойдинлик киритилади. Масалан, деярли ҳикоялари қаҳрамонларининг хатти-ҳаракатига назар ташлайдиган бўлсак, унда диалогик нутқ орқали ёзувчи ўз концепциясини ўқувчига “парда орқасида” туриб етказишни бош мақсад сифатида танлайди. Демак, инсоннинг муаммолар гирдобига олиб борувчи йўлларини қуйидаги таснифларда кўришимиз мумкин:

1. Инглиз насри (ҳикоя)да қаҳрамонлар характерини очиб беришда, тасвирнинг қуюқлигини, шиддатини, реаллик ҳамда бадиий тўқима нисбатини ёшлик йилларидан бошлаб орқага қайтиш усули (хотира)да моделлаштириши кузатилади.

2. Ўзбек адабиётида А.Қаҳҳор, Ойбек, Ш.Холмирзаев ижодида бу усул воқеаларнинг қишлоқ ва шаҳар оралиғида кечиши билан ойдинлашади.

3. Инглиз ҳикояларида ўлим (фожеавийлик) одатий ҳол бўлиб туюлса, ўзбек адабиётида ойлаб аза сифатида, ҳамда бу муаммо бутун оилани руҳини ббукиб қўйиш вазияти билан якунланади.

4. Инглиз ҳикояларида қаҳрамонлар бир қадар эркин ҳаракатланса, ўзбек насрида маиший турмуш, оила ва эътиқод, ҳурмат билан ўзининг аҳамиятига айланади.

5. Инглиз ҳикоянвислари кўпроқ кафе-барларда танишиб, ўзаро дўст ёки дуушманга айланса, ўзбек адиблари оила, ккелин ва куёвнинг ўзаро тушунмаслиги важидан деб тасвирлашга диққат қаратганлигида намоён бўлади.

Мана шу жиҳатлар инглиз ёзувчиси Сомерсет Моэм ижодида қизил ип бўлиб ўтувчи мотивлар синтезини, ўлим ваҳми ва уни бартараф қилиш амалиётининг нечоғли муҳим эмаслигини, аммо ёзувчининг долзарб масалага ўзгарларни, ўқувчиларни психологик нуқталарга тайёрлаб бориши билан пайвандланади.

“Ҳикоянинг ўзи ҳам ҳар бир асар каби ўзига хос бир олам, сен – ёзувчи – ана шу олам устида туриб, ундаги ўзинг “бино этган саргузаштларни, Флобер айтмиш “инсонлар тақдирини кузатувчи худо сингари кузатасан”, лекин албатта, улар ишига ҳадеб бош суқавермайсан. Ҳикояда ечим ёзувчининг дунёни зуҳур этиши, инсон руҳининг ички ва сиртқи қонуниятларини нечоғлик билиши, қолаверса – маҳорат-профессионаллик, ижод техникасини қанчалик эгаллагани билан боғлиқ масаладир”[2.1], – дея ёзади ўзининг бутун ижодини ҳикоя ёзишга бағишлаган ёзувчи Шукур Холмирзаев.

Энди бадиий асардаги ***мотив*** ва ***мотировака*** ҳақида тўхталиб ўтсак, “мусиқадан ўзлаштирилган термин мотив асарнинг энг кичик шакл бирлиги саналиб, асар унинг айнан такрорланиши (ёки зид мотивлар) асосида ривожланади. Мотив сюжет схемаси (мас. қаҳрамон банди этилади, унга бирон-бир қиз ёрдам беради; ўгай она ва муштипар солиҳа қиз; қаҳрамон кимсасиз етимликдиан юксак мартабага етади; қаҳрамон отасини танимайди, фавқулодда вазиятда унга дуч келади ва ҳ.) ёки бирон-бир нарса (мас.кўзгу, тумор), ҳолат (мас.туш кўриш, арвоҳ билан суҳбат, ўзини танимай юриш), образ (доно вазир, вафодор дўст, рақиб) каби қатор

кўринишларда воқе бўлади”[3.2], - дея ёзади адабиётшунослик луғатида қатор олимлар. Тўғри, мотивлар асарда воқеликнинг рўй бериш нуқтаи назаридан турли хил бошқа-да шаклларга бўлинади. Унда характер ва образ ҳам, сюжетнинг бошқа қисмлари, композициянинг унсурларига ҳам ўтиб туриши, чатишиб, ягона эстетик марказда уюшиш манерасини ҳам намоён этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Холмирзаев Х. Ҳикоя ҳақида //Шарқ юлдузи. №1. 1971 й. 180-бет.
2. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик термини. –Т: “Академнашр”. 2013. –Б.180.
3. Парандовский Я. Сўз кимёси. –Т: “Маънавият”. 2010. –Б. 292.

АКАДЕМИК Ҳ.ҲАМИДОВ

Бекбергенов Қ.А.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий изертлеў институты.

Жәмийетте болған өзгерислер тилде, әсиресе, оның сөзлик курамында көринеди. Соның ушын да, «Тил тарийхы – халық тарийхы» деп бийкарға айтылмаған. Қарақалпақ тил билиминде, қарақалпақ тилиниң тарийхын изертлеген бир қатар илимпазлар жетилисип шықты. Солардың бири қарақалпақ тилиниң тарийхы бойынша көплеген илимий мийнетлердиң авторы, Өзбекстан Илимлер Академиясының академиги, филология илимлериниң докторы, профессор Ҳүсниддин Ҳамидов болып табылады.

Ҳ.Ҳамидов шын мәнисинде қарақалпақ тили тарийхын изертлеўши илимпаз. Оның қайсы илимий мийнетин алып қарасақ та, тил тарийхы мәселелери бойынша көплеген илимий көзқарасларын, пикирлерин ушыратамыз.

Ҳ.Ҳамидов 1935-жылы 5-январьда Шымбай районының Шоқарық бойы, Қаңлы аўылында (ҳәзирги Қ.Әўезов атындағы АПЖ) туўылды. Ол 1955-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик муғаллимлер институтының рус тили ҳәм әдебияты факультетин питкерип, 1955-1959-жыллары Шымбай районының мектеплеринде рус тили ҳәм әдебияты пәни оқытыўшысы болып иследи. 1960-1967-жыллары Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Нәжим Дәўқараев атындағы Тарийх, тил ҳәм әдебият институтында қарақалпақ тили тарийхы ҳәм диалектологиясы секторында дәслеп киши, соңынан үлкен илимий хызметкер болып иследи. 1963-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик педагогикалық институты Тарийх-филология факультетиниң рус тили ҳәм әдебияты бөлимин сырттан оқып питкерди. 1967-1971-жыллары институттың шығыс қолжазбалары секторында үлкен илимий хызметкер, ал 1971-1983-жыллары сол бөлимниң баслығы болып иследи. 1983-1986-жыллары «Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты ҳәм шығыс қолжазбалары бөлими»ниң баслығы, 1986-1989-жыллары сол бөлимниң үлкен илимий хызметкери, 1989-2009-жылларға шекем «Қарақалпақ тили тарийхы, диалектологиясы ҳәм қолжазбалар бөлими»ниң баслығы болып иследи.

Ол 1967-жылы Түркменстан Илимлер Академиясы Мақтумқулы атындағы Тил ҳәм әдебият институтында филология илимлериниң докторы, профессор Д.С.Насыровтың илимий басшылығында «XVIII-XX әсирлердеги юридикалық документлердиң тили ҳәм оның ҳәзирги қарақалпақ тилине қатнасы» деген темада кандидатлық диссертациясын табыслы қорғады. Илимий жумысы бойынша баспасөз бетлеринде бир неше мақалалар жәриялады.

Илимпаздың диссертациясында хүжжетлердиң тилине тән болған фонетика-морфологиялық, лексика-семантикалық өзгешеликлери анықланды. Сондай-ақ хүжжетлердиң тилине Орта Азиялық түркий әдебий тилиниң тәсири бар екенлиги көрсетилди.

1990-жылы Өзбекстан Илимлер Академиясы Тил ҳәм әдебият институтында «Жазба естеликлер бойынша XIX-XX әсирдиң басындағы қарақалпақ тили» деген темада докторлық диссертациясын жақлады. Докторлық диссертациясына бурынғы аўқам көлеминдеги көрнекли тилши илимпазлардан унамлы пикирлер келип түсти. СССР Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы Э.Р.Тенишев, профессор Н.А.Баскаков, Д.С.Насыров ҳәм т.б илимпазлар бул жумыс қарақалпақ тил билимине қосылған үлкен үлес екенлигин атап көрсетти. Академик С.Камалов «Бул диссертациялық жумыс ҳәм Ҳ.Хамидовтың қолжазба дереклерди изертлеўлери тек филология илиминде ғана емес. ал тарийх илиминде де үлкен әҳмийетке ийе» - деп атап көрсетти.

Ҳ.Хамидов шығыс қолжазбаларын жыйнаў, оларға комментарийлер жазып, баспаға таярлаў ислери менен де шуғылланды.

Алымның «Қарақалпақ тили тарийхының очерклери» мийнети қарақалпақ тили тарийхының раўажланыў мәселелерин өз ишине алатуғын қунлы, фундаментал мийнет болып табылады. Монографияда Орхон-Енисей жазба естеликлеринен баслап XX әсирдиң 20-жылларына шекемги жазба естеликлер тилиниң фонетикасы, лексикасы ҳәм грамматикасына лингвистикалық сыпатлама берилген. Бул китап бүгинги күнде де қарақалпақ тилиниң тарийхын оқытыўда хызмет етип келмекте.

Жумыстың кирисиў бөлиминде илимпаз, Қарақалпақ тилиниң тарийхын изертлеўдиң әҳмийети, жағдайы ҳәм ўазыйпалары ҳаққында өз пикирлерин билдириў арқалы қарақалпақ тилинде тил тарийхы бойынша өзинен алдыңғы айтылған пикирлерге, илимпазлардың көзқарасларына айрықша тоқтап өтеди.

Илимпаз көрнекли тюрколог илимпаз Николай Александрович Баскаковтың мийнетлериниң қарақалпақ тили тарийхының изертлениўинде айрықша орын тутатуғынлығын атап көрсетеди. Соның менен бирге ол, жергиликли тилши илимпазлардан Д.С.Насыров, О.Доспанов, Д.Саитов ҳәм т.б. қарақалпақ тили тарийхын изертлеўге қосқан үлеслери ҳаққында пикир билдиреди. Ол қарақалпақ тилиниң тарийхы – қаракалпақ әдебияты тарийхы менен де тығыз байланыслы екенлигин, себеби көркем әдебиятта дөретиўши жазыўшы-шайырлар өзлериниң шығармаларында жанлы тилден шебер пайдаланатуғынын атап көрсетеди. Бул бөлимде қарақалпақ халқының тарийхы бойынша қысқаша мағлыўмат берип, қарақалпақ халқының этникалық қурамы, оның сак-массагет қәўимлери менен байланыслы екенлиги, VII-IX әсирлерде Каспий теңизинен баслап Әмиўдәрьяға дейинги аралықта қарақалпақ халқының халық болып қәлиплесиўинде чигил, яғма, қарлық, оғуз, печенег қәўимлеринен қарақалпақ халқының қәлиплесиўине тийкар салған деген илимий жуўмақ шығарады.

Түркий тиллериниң классификациясы бөлиминде белгили илимпазлар академик В.В.Радлов, Ф.Корш, А.Н.Самойлович, В.А.Богородицкий, С.Е.Малов, Н.А.Баскаков ҳәм басқалар тәрепинен илимий тийкарда исленген бир қатар классификацияларда қарақалпақ тилине тийисли мәселелерге итибар қаратады.

Қарақалпақ тилиниң ертедеги жағдайларын изертлеп үйрениў ушын ең алды менен қарақалпақ халқының өзиниң басып өткен жолы тарийхый бағдар болып хызмет ислейди деп көрсетеди. Қарақалпақ тилиниң тарийхын үйрениў бойынша әййемги естеликлер бойынша терең монографиялық изерлеўлер жүргизиў зәрүр деп есаплайды.

Илимпаз Орхон-Енисей естеликлери бөлимин 5 топарға бөлип үйренеди: 1. Тоңыкөк естелиги, 2. Күлтегин естелиги, 3. Билге қаған естелиги, 4. Енисей естеликери, 5. Түс жорыў естелиги.

Ол Орхон-Енисей жазыўы естеликлери тилиниң қарақалпақ тилине фонетика тараўындағы қатнасы, морфологиялық өзгешеликлери, Орхон-Енисей жазыўы естеликлериниң лексикасы ҳаққында тоқтап өтеди. Буннан соң «Махмуд Қашғарийдиң «Дийўаны-луғат-ət-түрк» («Түркий тиллериниң жыйнағы») сөзлиги ҳәм қарақалпақ тили», XII әсирдеги Махмуд әз-Замахшарийдиң «Муқаддимә-әл әдаб» («Әдебиятқа кириспе») шығармасын, «XIII-XV әсирлердиң Қыпшақ-оғуз тили естеликлериниң тили» деген тараўларында естеликлер тилиниң морфологиялық, фонетикалық, лексикалық өзгешеликлерин изертлейди. Онда XIII әсирде жазылған «Китаб мажмуи тәржуман түркий ўә ажамий, ўә моғулий, ўә фарсий» («Түркий, монғол ҳәм парсы тиллерин улыўма үйрениў китабы») мийнети, XIV әсирде жазылған Әбиў Ҳаййанның «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак» («Түркий тиллерин үйрениў китабы») атлы китабы усы дәўирде жазылған Жәмәләтдин ибн Муқаннаның «Ҳилиәт үл лисан ўә ҳәлибет үлбәйән» («Тил шеберлиги ҳәм оның сыпатламасы») китабы, XV әсирдеги Жәмәләтдин ат Түркийдиң «Булғат әл-муштақ фи луғат әт түрки ўәл-қыфчақ» («Түркий ҳәм қыпшақ тиллерин үйрениўге мүтәж адамлар ушын қолланба») китабы, усы әсирлерде атлары белгисиз авторлар тәрепинен жазылған бир қатар басқа да әдебиятларды («Тәржүман түркий ўә арабий», «Түркий тилинен араб тилине аўдарма китабы»), («Әт-туҳфат-уз-зәкийә фил-луғат-әт-түркийә», «Түркий тиллери бойынша минсиз таза сыйлық») айтыў менен бирге, 1499-жылы жазылған Әлийшер Наўайының «Муҳакәмәт әл-луғатайн» «Еки тилдиң бәсекилесиўи» атлы мийнетин де тийкар сыпатында көрсетеди.

Илимпаздың бул мийнетинде жоқарыда атап өтилген мәселелер менен бирге XVIII-XX әсирлер қарақалпақ шайырлары Бердақ, Әжинияз, Күнхожа шығармалары тилиниң фонетикасы, морфологиясы, ҳәм лексикалық қурамы мәселелери айтылған.

Ҳ.Ҳамидов изертлеў жумысларын анализлегенимизде оның қарақалпақлардың рәсмий ҳүжжетлериниң де тилин изертлеўши сыпатында таныймыз.

Оның 1985-жылы шыққан, «Ески қарақалпак тилиниң жазба естеликлери» деген мийнети де жоқары оқыў орынлары студентлери ушын «Ески қарақалпақ

тили», «Ески қарақалпақ жазыўы» сыяқлы пәнлери бойынша бүгинги күнде де зәрүрли қолланба ўазыйпасын атқарып келмекте. Бул қолланба XX әсирдиң 20-жылларына шекемги қарақалпақ тилиниң жазба естеликлерин жыйнаў ҳәм де изертлеў мәселелерине арналған. Автор бул дәўирлерге шекемги қарақалпақ халқының жазыўы ҳәм жазба әдебий тил мәселелерин, ески қарақалпақ жазба естеликлериниң пайда болыў тарийхын, сондай-ақ жазба естеликлердиң избе-изликте сыпатламасын береди. Сондай-ақ қолланбада ески қарақалпақ жазба естеликлериниң текстлери ҳәм қысқаша түсиндирме сөзлиги берилген.

Қарақалпақ тилиниң тарийхында «Ески қарақалпақ тили» дәўири – қарақалпақ халқының тарийх майданында өз аты менен қарақалпақлардың өзлери тәрепинен жазылған дәслепки жазба дереклердиң пайда болған ўақтынан аўқам дәўирине дейинги аралықты өз ишине алады. Тилимиздиң тарийхында XVII-XIX әсирлер ҳәм XX әсирдиң баслары «Ески қарақалпақ тили» дәўирин қурайды.

1986-жылы алымның «Каракалпакский язык XIX начало XX века по данным письменных памятников» (Ташкент, 1986) атлы монографиясы баспадан шықты. Онда XIX әсирдеги ҳәм XX әсир басындағы қарақалпақлардың жазба естеликлери тилиниң фонетикалық, лексикалық ҳәм грамматикалық өзгешеликлери терең ҳәм ҳәр тәреплеме изертленген. Илимпаздың араб, рус тиллерин жетик билиўи бул мийнеттиң оғада терең илимийлигин, келтирилген мысаллардың исенимлилигин тәмийинлеген.

Илимпаздын 1995-жылы «Рукописное наследие Бердаха» деп аталатуғын үлкен илимий изертлеў жумысы жарық көрди. Илимпаз бул мийнетинде Наўрыз Жапақов пенен бирге Кегейли районы аймағынан Турдымәмбет Арзымбетовтың үй китапханасынан тапқан Бердақтың «Шежире» ҳәм «Хорезм» поэмаларының колжазба нускаларынын фонетика-морфологиялық қурылысын терен илимий анализлеген. Монографияда Бердақтың «Шежире», «Хорезм» шығармалары тилиниң фонетика-морфологиялық сыпатламасы, шығармалардың транскрипциясы рус тилине аўдармасы, сөзлик ҳәм қолжазбалардың фотонусқалары берилген. Бердақтын бул шығармалары деректаныў бағдарында изертленген**.**

Ҳ.Хамидовтың «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер» мийнети 1991-жылы баспадан шықты. Бул китап алымның көп жыллар бойы ислеген мийнети. Онда XIX әсирде халқымыз арасында кеңнен таралған араб, парсы ҳәм түркий тиллериндеги көп ғана жазба дереклерге филологиялық сыпатлама берилип, олардың мәдениятымызға, әдебиятымызға тәсирлери избе-из ҳәм системалы анализленген. Бул китап өзиниң мақсети ҳәм мазмуны бойынша XIX әсир қарақалпак әдебиятында әдебий тәсирлер мәселелерине арналған үлкен илимий изертлеў болыў менен бирге, филология факультетиниң студентлерине «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары» курсын оқытыў ушын қолланба хызметин атқарады.

Бул мийнет өткен әсирден қарақалпақ халқы арасында жүзеге келген ҳәм өмир сүрип атырған жазба әдебиятына тиккелей тәсир жасаған әдебий орталықты анықлаўға, усы орталықтың қарақалпақ шайырларының дөретиўшилигиндеги көринисин белгилеўге, нәтийжеде сол дәўирдеги қарақалпақ әдебий орталығында орын алған әдебий тәсирлер машқалаларын сөз етиўге арналғанлықтан, сол дәўирдиң жазба әдебий үлгилери туўралы кеңирек тоқтап өтиў зәрүрлигин табады.

Бул дәўирге тийисли әдебиятлар сыпатында илимпаз тәрепинен бир қатар әдебиятларға шолыў жасалады. Мәселен, XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары жасап өз шығармаларын дөреткен дәўирде қарақалпақлар арасында араб тилин үйреniўлерге арналған китаплардан «Бидан», «Муъзий», «Зәпжаний», «Әўамил», «Ҳәрәкәт», «Кәфия» атлы илимий мийнетлер болды.

Қарақалпақ шайырлары XIX әсирде араб әлипбесинде жазылған бир қатар әдебиятлар менен танысқанлығын мысаллар арқалы келтирип өтеди.

Бундай китаплардың қарақалпақлар арасына аз да болса таралыўы XIX әсирдеги ҳәм XX әсирдиң басындағы қарақалпақ саўатлыларының, олардың алдыңғы қатарлары болған қарақалпақ шайырларының әдебий ҳәм мәдений орталығымыз картинасын белгили дәрежеде көз алдымызға келтириўге мүмкиншилик береди.

Ҳ.Ҳамидовтың «Шығыс тиллериндеги жазба дереклер» мийнетиниң II бөлими «XIX әсирде қарақалпақлар арасында таралған түркий тиллериндеги жазба дереклер ҳәм қарақалпақ жазба әдебияты» деп аталып, онда - XIX әсирде Хорезм ҳәм Қарақалпақстанда дәстаншылық, XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебияты мәселелери изертленген.

III бөлимде XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары ҳәм жазба дереклер төрт топарға бөлип үйренилген. 1. Күнхожа дөретиўшилигинде жазба дереклердиң тутқан орны; 2. Әжинияз дөретиўшилиги ҳәм жазба дереклер; 3. Жазба дереклер Өтештиң илҳам шәшмелериниң бири; 4. Бердақ дөретиўшилигинде жазба дереклердиң пайдаланыўы деп аталады.

Алым өз мийнетиниң жуўмағында төмендегише пикир билдиреди: Қарақалпақ жазба әдебиятының туўылыўы үлкен еки деректен өсип шықты. Бири халықтың әсирлер бойы раўажланып киятырған аўызеки әдебиятының байлығы болса, екиншиси XVIII-XIX әсирлерде қарақалпақлар арасында кең тарала баслаған жазба әдебият болды. Фольклордан жазба әдебиятқа өтиў процеси ең алды менен әдебий тилде сәўлеленеди. Әдебий тилде бурынғы фольклорлық дәстүрлер үлгисинде дөреген шығармалардың тилинде болмаған, шығыс тиллериндеги жазба дереклер менен келген тил қубылыслары орын ала баслады.

XIX әсирде қарақалпақлардың мәдений өмирине тез енген шығыс тиллериндеги жазба әдебиятлардың материаллары қарақалпақ шайырлары дөретиўшилигиниң тийкарғы дереклериниң бири. Бул фактлер қарақалпақ халқының көп ғана шығыс халықлары менен мәдений, әдебий байланысларының күшли болғанлығын дәлиллеп көрсетеди деп жуўмақ шығарады.

Булардан басқа да түркий жазба естеликлери, Юсуп Хас Ҳажибтиң «Қутадғу билик», Ахмед Яссаўий, Сулайман Бақырғаний хикметлери, Рабғузийдиң «Қыссас әл-әнбия», мийнетлери, қарақалпақ халық дәстанларының қолжазба нусқалары туўралы көп санлы илимий макалалары жәрияланды.

Академик Ҳ.Хамидов тек илимпаз болып қалмастан, көркем шығарма дөретиў талантына ийе жазыўшы, шайыр да болды. Оның «Естелик» повести (1966), «Ант» повести (1966). «Өмир ышкы» косыклар топламы (1984), «Ушкын» романы (1993), «Студент қыз» повестлери (1994), «Өмир мәнзиллери» топламы жәрияланды. Ол Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан жазыўшылар аўқамының ағзасы болды.

Илимпаз аўдармашылық ислери менен де шуғылланды. Мусылман халықлары руўхый дүньясының шоққысы болған «Қураны Кәрим»ди, Мунис Агаҳийдиң «Фирдавс аль иқбол» китабын қарақалпақ тилине аўдарып 2019-жылы баспадан шығарды.

1993-жылы уннверситеттин қарақалпақ тил билими кафедрасының профессоры болды. Оның көп жыллық тынымсыз мийнетлери ҳүкиметимиз тәрепинен мүнәсип баҳаланып 1993-жылы оған «Қарақалпақстанга мийнети синген илим ғайраткери» ҳүрметли атағы берилди. 1998-жылы «Шухрат» медалы менен сыйлыкланды. 1994-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының хабаршы ағзасы, 2000-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының хақыйқый ағзасы болып сайланды, тийкарғы жумысына косымша университетте қарақалпақ тили тарийхы, араб тиллери бойынша лекциялар оқыды.

1990-1995-жыллары университетте жаңадан ашылған араб филологиясы кафедрасын басқарды. 1999-2002-жыллары аралығында Қарақалпақстан Республикасы Министрлер Кеңеси жанындағы Дин ислери бойынша ўәкил ўазыйпасын аткарды. 2003-жылы Бердақ атындағы қарақалпақ мәмлекетлик университети жанындағы Қарақалпақ тили бойынша докторлык диссертациялар жақланатуғын Қәнигелестирилген кеңестиң баслығы болып тайынланды. Ол илимий кеңеске басшылық еткен жыллары үш илим докторы ҳәм он бестен аслам илим кандидатлары таярланды.

Илимпаздың қәлеминен дөреген бир жүз елиўден аслам илимий мақалалар, монография ҳәм оқыў колланбалары жәрияланды. Ол Москва, Санкт-Петербург, Ашхабад, Казан, Ташкент қалаларында өткерилген халық аралык конференцияларға илимий баянатлар менен қатнасты. Көрнекли тилши тюрколог Н.А.Баскаковтың «Қарақалпақ тили» атлы фундаментал жумысының III-IV томларына жуўаплы редактор болды.

Илимпаздың дөреткен илимий мийнетлериниң әҳмийети соннан ибарат, ол қарақалпақ тилиниң тарийхын түркий халыкларына ортак жазба естеликлер менен салыстырмалы бағдарда изертледи, тәнҳа қарақалпакларға тийисли XVIII-XX әсирлердс жазылған юридикалық ҳүжжетлерди терең үйренди, Әжинияз ҳәм

Бердақ бабаларымыздың араб графикасында жазылған қолжазбалары, аўызеки халық дөретпелери нусқаларына илимий анализ жасады.

Ҳүсниддин Ҳамидов өзиниң илимий мийнетлери менен қарақалпақ тил билиминиң раўажланыўына үлкен үлес қосты, сонлықтан да оның исми қарақалпақ тил билиминиң тарийхында ҳүрметли орын ийелейди.

ҲҮСНИДДИН ҲАМИДОВ - ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДЫҢ ҚОЛЖАЗБА МИЙРАСЫН ҮЙРЕНИЎДИҢ ТИЙКАРЫН САЛЫЎШЫ

Идрисов А.Р.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Қарақалпақ халқының қолжазба мийрасын үйрениў миллий филология илиминиң тарийхында айрықша орын ийелейди. XX әсирдиң 60-жылларында изертлеўшилердиң дыққаты тийкарынан ҳәзирги қарақалпақ тилине қаратылған ўақытта ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлерин системалы түрде изертлеў ҳәм олардың миллий мәденият тарийхы ушын әҳмийетин анықлаў ўазыйпасын биринши болып академик Ҳүсниддин Ҳамидов қойды.

Оның илимий жумысы тил, әдебият ҳәм руўхый дәстүрди бир-бирине байланыстырып, кейинги әўлад қолжазба изертлеўшилери ушын беккем тийкар жаратты.

Ҳүсниддин Ҳамидов 1935-жыл 5-январьда Қарақалпақстан АССРы Шымбай районында туўылды. 1955-жылы еки жыллық муғаллимлер институтын тамамлап, мийнет жолын аўыллық мектепте баслады. Дәслепки жыллары-ақ оның тил ҳәм әдебиятқа болған қызығыўшылығы пайда болып, бул оның келешектеги жолын белгилеп берди.

1960-жылдан Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими жанындағы Тил ҳәм әдебият институтында жумыс иследи. Оның жазба дереклерге қызығыўшылығы усы жерде қәлиплести ҳәм 1971-жылы Шығыс қолжазбалары бөлимине басшылық етти. Соңынан 1989-жылы Қарақалпақ мәмлекетлик университетиниң Қарақалпақ тили тарийхы, диалектологиясы ҳәм қолжазбалар кафедрасының баслығы лаўазымына тайынланды.

1967-жылы кандидатлық, 1990-жылы докторлық диссертацияларын қорғап, қарақалпақ тили ҳәм жазыўының тарийхый раўажланыўына арнады. Илим тараўындағы хызметлери ушын 1993-жылы Қарақалпақстанға хызмет көрсеткен илим ғайраткери, 2000-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының ҳақыйқый ағзасы атақлары менен сыйлықланған.

1959-жылдың соңғы айларында Өзбекстан Илимлер академиясының Қарақалпақстан филиалы ашылып, оның биринши баслығы М.Нурмуҳамедов болады. Жаңадан шөлкемлесип атырған қарақалпақ илим ошағының отын

алыстыратуғындай ғайратлы жасларды излеген М.Нурмуҳамедов «Қарақалпақстан» баспасында редактор болып ислеп атырған Ҳ.Ҳамидовты шақыртып алады ҳәм китапхана фондындағы ески араб қолжазбаларын үйрениў, тәртиплестириў ўазыйпасын жүклеп, 1960-жылды 7-январынан киши илимий хызметкер сыпатында жумысқа алды. Усылайынша ол қарақалпақтың маңлайына тиккен илимпазы, академикликке шекем жетискен М.К.Нурмуҳамедовтың қуўатлаўы менен илимниң қыйыр-шыйыр соқпақларына түсип кетти.

Ҳ.Ҳамидов усы жерле ислеп жүрип, 1963-жылы Қарақалпақ Мәмлекетлик педагогикалық институтының рус тили ҳәм әдебияты факультетин сырттан оқып питкерди.

1967-жылы Ашхабад қаласында «XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ юридикалық ҳүжжетлериниң тили ҳәм оның хәзирги заман қарақалпақ әдебий тилине қатнасы» атлы кандидатлық диссертациясын табыслы жақлады. Бул илимий жумысқа филология илимлериниң докторы Д.С.Насыров басшылық етти.

Соңынан, VI-VIII әсирлердеги түркий тиллердиң жазба естеликлери, орта әсирлердеги түркий жазба естеликлери, XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақлардың жазба естеликлери ҳәм XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырларының тили материаллары тийкарында «Қарақалпақ тили тарийхының очерклери» монографиясын жазып питкерди ҳәм оны 1974-жылы «Қарақалпақстан» баспасынан басып шығарды. Бул қарақалпақ тили тарийхы бойынша туңғыш мийнет болып, ҳәзирги күнге шекем жоқары оқыў орынларында сабақлық хызметин атқарып келмекте. 1985-жылы «Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери» мийнети жазылып баспадан шықты. Бул китап педагогика институты талабалары ушын сабақлық деп аталғаны менен оның функциясы тек сабақлық емес, ал үлкен бир илимий мийнет еди. Бул китапта тарийхта биринши рет қарақалпақ халқының қолжазба мийрасы стильлик жақтан терең анализ жасалған.

Тынып-тыншымас алым буның менен шекленип қалған жоқ. Көп жыллар даўамында аўыр машақатлар ҳәм тоқынлықларды басынан кеширип жазған «XIX әсирдеги ҳәм XX әсир басындағы қарақалпақ тили» атамасындағы докторлық диссертациясын 1990-жылы Ташкент қаласында табыслы жақлап ҳәм үш ай ишинде СССР Жоқары аттестация комиссиясының Президиумы тәрепинен филология илимлериниң докторы деген илимий дәрежени алыўға миясар болды. Әлбетте, илимий жумысқа көп жерлерден унамлы пикирлер келип түсти, дүнья жүзине белгили тюркологлар СССР Илимлер академиясының хабаршы ағзасы Э.Р.Тенишев, профессор Н.А.Баскаков, профессор Д.С.Насыров хәм т.б. Бул жумыс қарақалпақ тил билимине қосылған жаңа үлес болып, ол қарақалпақ тилиниң тарийхый грамматикасын дөретиўде теориялық ҳәм практикалық әҳмийетке ийе екенлигин атап көрсетти.

Академик С.К.Камалов: «бул диссертациялық жумыс ҳәм Ҳ.Ҳамидовтың қолжазба дәреклерди изертлеўлери тек филология илиминде ғана емес, ал тарийх

илиминде де үлкен әҳмийетке ийе,- деп көрсетти. – Ол жазба дәреклерди өзи изледи ҳәм излеп тапқан материалларын жәриялап барды. Бул бизиң тарийхшыларымыз ушын бурын белгисиз болған халқымыз тарийхының жаңа бетлерин ашыўға мүмкиншилик туўғызды»- деп баҳалады.

Ҳ.Ҳамидовтың илимий жумыслары жүдә бир қыйын дәўирде жазылды, себеби ол ўақытлары үйинде араб графикасында жазылған китап сақланса, ол адам гүманлы есапланар еди. Усындай дәўирде жазылған мийнетлри жарыққа шықты. Докторлық диссертациясына тийкар болған китап «XIX әсирдеги ҳәм XX әсирдиң басындағы қарақалпақ тили» деген атама менен Ташкент қаласында «ФАН» баспасынан 1986-жылы орыс тилинде баспадан шыққан еди.

Ҳ.Ҳамидов тек тил тарийхы тараўында емес әдебият тарийхы тараўында да үлкен изертлеў жумысларын жүргизди. XIX әсирдеги қарақалпақ әдебиятын жазба дәреклердиң материаллары тийкарында теориялық бағдарда изертлеўге бағышланған «Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары (Әдебий тәсирлер проблемасы)» атлы фундаменталлық сыпатқа ийе монографиясы «Билим» баспасынан 1991-жылы жарыққа шықты. Бул мийнет көпшилик илимпазлар тәрепинен, мәселен, профессорлар К.Мәмбетов, ф.и.д. Қ.Байниязов, С.Баҳадырова ҳәм басқалар тәрепинен жоқары баҳаланды.

Бул монографиясында алды менен XIX әсирде қарақалпақлар арасында тарқалған араб ҳәм парсы тиллериндеги жазба дәреклерди улыўма мазмунына шолыў жасап, оның әҳмийетин атап көрсетеди. Сондай-ақ, бул дәреклер биринши диний мазмундағы, екиншиден, илимий сыпаттағы, үшиншиден, идеясы бойынша ҳәр түрли бағдардағы көркем шығармалардан туратуғынлығын көрсетеди. Бул көрсетилген үш түрли бағдардағы арабша жазба дәреклерди және де бир неше топарларға бөледи. Соның ушын бүгинги әўлад бундай арабша жазба дәреклер ҳаққында жаңаша түсиниклерге ийе болады. Сондай-ақ, арабша жазба дәреклердиң диний ҳәм илимий, сиясий-жәмийетлик мазмунын, әҳмийетин, халық арасында тарқалыўын көрсетип бере алады. Олардың унамлы тәреплерин атап өтиў менен бирге, олар арасындағы қарама-қарсылықларды да әдил көрсетеди.

Ол өткен әсирде қарақалпақлар арасында тарқалған парсы, түркий тиллериндеги жазба дәреклерге тоқтап, Хорезм ҳәм Қарақалпақстандағы дәстаншылық дәстүрди үйренеди ҳәм қарақалпақ әдебиятына қатнасын көрсетеди.

Сондай-ақ, Шығыс тиллериндеги жазба дәреклердиң Күнхожа, Әжинияз, Бердақ, Өтеш дөретиўшилигине тийгизген тәсирине арнаўлы тоқтайды. Илимпаз бунда әдебий тәсир мәселесин қарақалпақ жазба әдебиятының қәлиплесиў мәселеси, фольклор ҳәм жазба әдебиятының қәлиплесиў мәселеси, фольклор ҳәм жазба әдебияттың өз-ара қатнасы машқаласы менен байланыслы түрде шешеди. Ол қарақалпақ әдебиятына Шығыс дәстүриниң тийгизген тәсирин айта келип, оған ана сүти менен қарысып сиңген халықтың фольклорлық дәстүрлерин биринши орынға қояды. Мийнетте жаңа факлер, жаңа дәлиллер арқалы қарақалпақ жазба

әдебиятының аяққа турыўының еки дәреги- биреўи халықтың аўызеки әдебияты, екиншиси шығыс тиллериндеги жазба дәреклер екенлигин тастыйықлайды. Сондай-ақ, Күнхожа, Бердақ, Әжинияз, Өтеш дөретиўшилигиниң шығыс тиллериндеги жазба дәреклер менен байланысын көрсетеди.

Усы мийнетлериниң нәтийжесинде Ҳ.Ҳамидов 1993-жылы профессор, Қарақалпақстанға мийнети сиңген илим ғайраткери атақларына миясар болып, 1994-жылы Биринши шақырық Өзбекстан Илимлер академиясының хабаршы-ағзасы, 1995-жылы Биринши шақырық Өзбекстан Республикасы Олий Мәжилисиниң депутаты, 200-жылы Өзбекстан Илимлер академиясының хақыйқый ағзасы-академиги болып сайланды.

Усы дәўир ишинде Тарийх, тил ҳәм әдебият институтында үлкен илимий-хызметкер, Шығыс қолжазбалары бөлиминиң, Революцияға дейинги қарақалпақ әдебияты бөлиминиң меңгериўшиси, 1989-жылдан дейин қарақалпақ тилиниң тарийхы ҳәм қолжазбалар бөлиминиң меңгериўшиси болып иследи.

Академик Ҳамидовтың изертлеўлериниң тийкарғы бағдары қарақалпақ тили ҳәм оның жазба естеликлери тарийхы болып табылады. Ол биринширлерден болып ески мешит-медреселерде ҳәм илимий фондларда сақланып қалған ески қарақалпақ тилиндеги текстлерди системаластырып тәрийплеген. Оның «Қарақалпақ тили тарийхының очерклери», «Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери», «Бердақтың қолжазба мийрасы» атлы мийнетлери қарақалпақ деректаныўшылығы тараўында тийкар салыўшы мийнетлер болды.

Илимпаз тек ғана лингвистикалық ҳәм текстологиялық таллаў жүргизип қоймастан, қарақалпақ жазыў дәстүри менен Орайлық Азияның улыўма түркий-парсы-арабша мазмуны арасындағы руўхый ҳәм мәдений байланысларды да ашып бериўге умтылған. Оның мийнетлери қарақалпақ қолжазба мәдениятының сыртқы қубылыс емес, ал Шығыс цивилизациясының әҳмийетли бир бөлеги екенлигин исенимли дәрежеде көрсетти.

Ҳ.Ҳамидовтың мийнетлериниң тек ғана филология илими ушын емес, ал тарийх илими ушын да әҳмийетли. Оның тапқанлары ҳәм шығармаларында жәрияланғанлары қарақалпақ халқының тарийхын жаратыўда оғада баҳалы дерек болып, тарийхшыларға халқымыз тарийхының бурын белгисиз болған жаңа бетлерин ашыўға жәрдем берди. Совет ҳүкимети орнатылған ўақыттан баслап бул дәўирде халықтың саўатсыз болғанлығы туўралы пикир бар еди, ҳәмме жерде сондай аксиома болды, революциядан бурынғы Қарақалпақстанда саўатлы адамлардың тек 0,2% ғана болған. Бирақ, бизге белгили, Қарақалпақстанда революциядан бурын 800 ге жақын мектеп ҳәм медреселер ислеп турған. Егер балаларды оқытқан муғаллим-моллаларды ғана саўатлы деп есапласақ, аўыл ҳәм қалаларда жасап ислеген, дийханшылық, саўда-сатық, ҳәкимшилик-басқарыў ислери менен шуғылланған басқа да көплеген оқымыслы адамларды, қазы-судьялардың хаткер-кәтиплерин, бий-басқарыўшыларды, кәтхуда-ақсақалларды ямаса китапларды көширип алып, халыққа таратыў менен шуғылланған саўатлы адамларды, сондай-ақ, қыссаханлар деп аталған мереке, той, гештеклерде лирикалық дәстанларды оқыўшыларды

айтпай-ақ қойсақ, онда бул халықтың саўатлылығының процентлик көрсеткишинен әдеўир жоқары. Бундай саўатлы адамлардың революциялық Қарақалпақстанға шекем болғанлығын Х.Ҳамидов тәрепинен табылған ҳәм басып шығарылған жазба дәреклер дәлилледи. Ҳ.Ҳамидовтың барлық мағлыўматлары сол жалған пикирлерди толық бийкарлайды. Ҳамидовтың мийнетлери халқымыздың өтмиши ҳаққындағы надурыс түсиниклерди дүзетеди, тарийхшыларға халықтың өз тарийхын ҳәм әдебий тил тарийхын кемирек дурыс сәўлелендириў имканиятын береди.

Ҳамидов қолжазбаларды илимий тәрийплеў принциплерин, жазба естеликлердиң жанрлық ҳәм тиллик өзгешеликлерине қарай классификациясын ислеп шығып, қарақалпақ қолжазбатаныўшылығын өз алдына илим сыпатында баслап берди.

Илимий-изертлеў жумысы менен бирге, академик Ҳамидов қәбилетли педагог ҳәм устаз еди. Ол илимпазлардың, филологлардың, қолжазба мийрас қорғаўшыларының пүткил бир әўладын тәрбиялады. Оның шәкиртлери ҳәзирги күнде оның жумысын даўам еттирип, университетлер, музейлер ҳәм илимий орайларда жумыс алып бармақта. Илимий-изертлеў жумысларына қосымша 1965-1982-жыллары педагогикалық институтта ҳәм университетте қарақалпақ ҳәм араб тиллери бойынша оқытыўшы болып ислеў менен бирге, 1990-1995-жыллар университетте қарақалпақ хәм араб тиллери бойынша сабақ берди ҳәм араб филологиясы кафедрасын басқарды.

Ол көпшилик ушын тек ғана алым емес, ал данышпан, талапшаң, ҳәр бир сөзине итибарлы Устаз да еди. Ол тәрбиялаған мектеп академик қатаңлық ҳәм жазба сөздиң руўхый тәрепине ҳүрмет пенен биргеликте ажыралып туратуғын еди.

Академик Ҳусниддин Ҳамидов ҳақылы түрде қарақалпақлардың қолжазба мийрасын үйреniўдиң тийкарын салыўшы болып есапланады. Оның мийнетлери миллий филологияда пүткил бир бағдар - қарақалпақ деректаныўшылығына тийкар салды. Ол тек китаплар ҳәм илимий идеяларды ғана емес, ал оқыўшыларда өз мектебиниң жанлы даўамы сыпатында қалдырды.

Ҳусниддин Ҳамидов туўылғанының 90 жыллығы мүнәсибети менен оны тек ғана белгили изертлеўши сыпатында емес, ал өмирин халықтың руўхый естелигин сақлаўға бағышлаған инсан сыпатында да еске аламыз. Оның аты илим, мәденият тарийхында, оның жумысын даўам еттирип киятырғанлардың жүрегинде мәңги сақланып қалады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ески қарақалпақ тилиниң жазба естеликлери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1985.

2. Каракалпакский язык XIX-начала XXвв. По данным письменных памятников. – Ташкент: ФАН, 1986.

3. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары (Әдебий тәсирлер проблемасы). – Нөкис: Билим, 1991.

4. Рукописное наследие Бердаха. – Нукус: Билим, 1995.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СӨЗ ЖАСАЛЫЎ МОТИВАЦИЯСЫ

Нажимов П.А.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий изертлеў институты, Нөкис қаласы

Дөренди сөзлердиң мәнилерин изертлеў мәселеси бүгинги күнде де әҳмийетин жойтқан жоқ. Сөзлердиң мотивлилиги, жаңа сөз жасаўға уқыбы туўралы бир қанша ўақытлардан берли сөз болып киятыр. Сөзлердеги мотивация ҳаққында түсиник әййемги философлардан басланады. Әййемги грек философы Платон “атаў идеясы” түсинигин қәлиплестирген. Кейинирек бул түсиниклер “сөздиң ишки формасы” деген улыўма атаўға ийе болып, мотивация теориясының тийкарғы белгилерине айналды [Шойбекова Ғ. Б.133].

Мотивлеўши бирлик пенен мотивлениўши бирликтиң мәнилерин бир биринен ажыратып қараўға болмайды Олар бир биринен гәрезсиз бола отырып, өз алдына мәнили жеке сөзлер жасайды.

Сөз жасалыў системасында мотивация теориясы бойынша арнаўлы изертлеў жумысын алып барған алым И.С.Улуханов: «Отношения мотивации – это всегда отношения между двумя словами. При наличии нескольких мотивирующих отношения мотивации имеются, естественно, с каждым из них. Основа мотивирующих слов, как известно, может входить в состав мотивированного слова в неизменном, в видоизменном или усеченном виде. При этом усечение основы мотивирующего слова в количественном отношении не ограничено» [Улуханов И.С. 17] деп көрсетеди.

О.И.Блинованың көрсетиўинше: «В отличие от парадигматическихотношений слов, базирующихся на общности или различия одной из сторон слова – звуковой оболочки или лексического значения, эпидигматические отношения строятся на основе общности обеих сторон одновременно» [Блинова О.И., 4].

Сөз жасалыў қарақалпақ тилинде тил билиминиң өз алдына тараўы болып қәлиплеспегенликтен оның терминлери еле де жеткиликсиз, сөз жасалыў түсиниклериниң де бәри толық анықланбаган. Илимниң соңғы жетискенликлерине байланыслы пайда болған сөз жасаў түсиниклери бар. Олардың көпшилиги сөз жасалыўдың тил билиминиң жеке тараўы болып қәлиплесиўине байланыслы пайда болды. Солардың бири ҳәм ең тийкарғы мәселелердиң бири – сөз жасалыў мотивациясы.

Сөз жасалыў мотивациясы синхронлық сөз жасалыўдың тийкарғы мәселелериниң бири, себеби синхронлық сөз жасалыўдың тийкарғы изертлеў объекти мотивленген яғный дөренди сөз болып табылады.

Тилдеги сөзлер тосыннан пайда болған емес. Олар қандай да бир затқа, қубылысқа, түсиникке тийкарланып пайда болады. Түбир сөзлердиң өзи де

белгили бир ўақытлары тийкарланған сөзлер болған, лекин ҳәзир олардың неге тийкарланғанлығы анық емес.

Сөзлердиң дөрелиўинде мотивленгенлик мәселеси әййемги дәўир философларының дыққат орайында болып келген. Ал Ф. де Соссюрдың мийнетинде бул ҳаққында илимий көзқарастан баян етиледи: «Основной принцип произвольности знака не препятствует различать в каждом языке то, что в корне произвольно, то есть мотивированно, от того, что произвольно лишь относительно. Только часть знаков является абсолютно произвольной; у других же знаков обнаруживаются признаки, позволяющие отнести их к произвольным в различной степени: знак может быть относительно мотивированным» [Соссюр Ф.де.,163].

«Ҳеш бир сөз мотивленбеген тилдиң өзи жок; бирақ барлық сөзлер мотиваленген тилди де көз алдымызга келтириў мүмкин емес. Бул еки шетки точка – ен аз шөлкемлескенлик ҳәм ен аз еркинлик – арасында мүмкин болган барлық аралық жағдайларды ушыратыўға болады. Барлық тиллерде еки турдеги элементлер ушырасады – толыгы менен мотивленген ҳәм бир бөлеги мотивленген, - бирақ ҳәр қыйлы пропорцияларда, ҳәм тиллердиң бул өзгешелигин оларды классификациялаўда колланыўға болады» [Соссюр Ф.де., 165].

Ҳақыйқатында да, тилдеги мотивленген яки мотивленбеген сөзлердиң есап-санағын алыў жүдә қыйын процесс, себеби тилде жаңа сөзлердиң пайда болыўы тезлик пенен иске асады. Деген менен, айырым тиллерде буларлың пропорциясы шәртли түрде исленип шығылған. Изертлеўлердеги мағлыўматларда мотивленген сөзлер менен мотивленбеген сөзлердиң өзара қатнасы былайынша келтириледи: рус тилинде - 66:34, француз тилинде – 57:43, словак тилинде – 65:35, венгер тилинде – 80:20, фин тилинде – 88:12, чех тилинде – үштен еки бөлеги мотивленген сөзлерге туўра келеди [Улуханов И.С., 3].

Бул салыстырыўлардан көринип турғанындай, қайсы тилде болса да мотивленген сөзлер мотивленбеген сөзлерге салыстырғанда көпшиликти қурайды.

Тилекке қарсы, түркий тиллеринде бул бағдарда мағлыўматлар таба алмадық. Буның себеби, бириншиден, мәселениң қурамалылығы болса, екиншиден, бул мәселеге тилдиң сөз жасалыў сөзлигин ислеп шыққаннан кейин анықлық киритиледи, ал түркий тиллеринде бундай сөзлик тек айырым тиллерде ғана бар.

Дөренди сөздиң мәнисине түбир сөздиң мәниси дерек болады. Сонлықтан, дөренди сөз мотивленген сөз болады. Мәселен, *жер, суў, таў, көл, ал, бер*, ҳәм т.б. сыяқлы сөзлердиң мәниси не ушын усындай екенлигин көрсететуғын дәлийл жоқ, олардың морфемалық, сеслик қурамы бул сөзлер ҳаққында мағлыўмат бере алмайды.

Ал, дөренди сөзлердиң мәнилерин анықлаўға, дәлиллеўге болады. Себеби, дөренди сөзлердиң мәнилериниң дереги бар. Дөренди сөзлердиң мәнилери тийкар сөздиң мәнисинен келип шығады. Мысалы: *жасар, көгер, бөлме* сыяқлы дөренди түбирлердиң мәниси *жас, көк, бөл* сөзлериниң мәнисиниң тийкарында пайда

болған. Сонлықтан, тийкар сөзлер менен олардан жасалған дөренди түбирлердиң мәниси бири бирине байланыслы болады. Дөренди сөзлердиң мәниси түбир сөздиң мәнисине тийкарланып жасалғанлықтан, дөренди сөзлер мотивленген сөзлер, ал дөретиўши сөзлер мотивлеўши сөзлер деп аталады. Мотивленген сөзлердиң мәнисин түбир сөзлердиң мәниси арқалы түсиндириўге болады. Мысалы: *түйин, кес-пе, өн-им* сыяқлы дөренди түбирлердиң мәнисин оларға тийкар болған *түй, кес, өн* фейиллери арқалы түсиндирип, *түйиў, кесиў, өниў* ҳәрекети арқалы жасалған затлардың аты деўге болады. Сонда түбир сөз бенен оннан жасалған дөренди түбирдиң мәнилик байланыслылығы анық сезиледи.

Сөз жасалыў мотивациясы еки сөздиң қатнасы сыпатында анықланады. Бул қатнаслар төмендегише белгилерге ийе болады: 1) еки сөз де бирдей түбирге ийе болыўы тийис; 2) дөретиўши сөздиң мәниси дөренди сөздиң мәнисиниң қурамына кирип кетеди. Мысалы: *жыйна* сөзи *жыйын* сөзи арқалы, *жыйын* сөзи *жый* сөзи арқалы мотивленген, ал *жыйна* сөзи *жый* сөзи арқалы мотивлене алмайды.

Сөз жасаў мәнисиниң мотивлилиги тек дөренди түбирлерге ғана емес, ал дөренди сөзлердиң басқа топарларына да теңдей қатнаслы. Мысалы: *белбеў, асқабақ, көркем-өнер, қазан-табақ, ийне-сабақ* сыяқлы дөренди сөзлерди алсақ, олардың мәниси қурамындағы компонентлериниң мәнилери тийкарында пайда болғанлығын көриўге болады. Сонлықтан бул жерде де дөренди сөзлердиң мәниси менен оның жасалыўына тийкар болған компонентлердиң мәниси тығыз байланыслы.

Сөз жасаўдың усындай мәни мотивлилиги басқа тиллик қубылысларда ушыраспайды. Мәселен, сөз формалары да түбирге қосымта қосылыў арқалы жасалады, бирақ оларда түбир сөздиң лексикалық мәниси өзгермейди, ал тек сол лексикалық мәни үстине грамматикалық мәни жүкленеди. Мысалы: *үйге, үйден, үйди, үйде* сыяқлы сөз формаларындағы қосымталар *үй* түбириниң лексикалық мәнисине грамматикалық мәни берип тур. Бунда түбирдиң лексикалық мәниси өзгермейди, сонлықтан сөз формаларында сөз жасалыўдағыдай мәни мотивлилиги жоқ. Солай етип, сөздиң мәни мотивленгенлиги оның турақлы белгилериниң бири деп қаралыўы керек [Қазіргі қазақ тілінің сөз жасам жүйесі, 47].

Тилде сөздиң жасалыў мотивациясының төмендегише типлерин көрсетиў мүмкин: 1) сеслик мотивация: мотивацияның бул типи арқалы еликлеўиш, таңлақ сөзлер билдириледи; 2) сөз жасалыў мотивациясы: бул арқалы структуралық жақтан сөз жасаў базасы ҳәм сөз жасаў формантының қосылыўы арқалы жаңа лексикалық бирликлер жасалады; 3) семантикалық мотивация: бул арқалы метафоралық ҳәм метонимиялық мәнидеги сөзлер жасалады.

Сөз жасаўда түбир менен мотивленген (дөренди) сөздиң қарама-қарсылығы (оппозициясы) дыққат аўдарарлық мәселе. Әсиресе, бул дөренди түбирлерге қатнаслы. Түбир деп дөренди түбир жасаўға қатнасатуғын лексикалық мәнили сөзге айтылады. Мысалы: *пышақ, пышқы* сөзлерин алсақ, олардың қурамы еки морфемадан турады. Бул морфемалардың дәслепки лексикалық мәниси бар: *пиш*

(пишиў - қандай да бир үлгиге салып кесиў дегенди аңлатады) сөзинен алынған ўақыттың өтиўи менен фонетикалық өзгериске ушырап *пыш* сөзине айналған – Н.П.*)*. Бул дөренди сөздиң мәнили бөлеги усы дөренди сөздиң тийкары болып есапланады. *Пышақ, пышқы* дөренди түбириниң лексикалық мәниси *пиш* фейилиниң тийкарында жасалғанлықтан, ол мотивленген сөз болады. Себеби, оның мәнисин *пиш* фейили арқалы түсиндириўге болады. Солай етип, тилде түбир сөз бенен мотивленген сөздиң жупласыўы - дөренди түбирлердиң бир белгиси.

Түбир сөз болыў ушын ол лексикалық мәниге ийе болыўы - оның баслы шәрти. Лексикалық мәниси бар сөзлердиң басым көпшилиги дөренди сөзге тийкар бола алады, лексикалық мәни сөздиң дәслепки мәниси ме, ямаса дөренди мәниси ме, оның сөз жасаў ушын парқы жоқ. Сонлықтан да, дөренди сөздиң лексикалық мәнисин белгилейтуғын тийкар сөз ҳәр қыйлы түбир сөзлерден де бола береди.

Солай етип, сөз жасаў түбири менен оған жалғаныўшы бөлегин анықлаў сөз жасаўда баслы мәселе болып есапланады.

Мотивлик қатнаста турған еки сөздиң биреўи түбир сөз, ал екиншиси тийкарлы (мотивленген) сөз болады.

Солай етип, сөз жасалыў системасында дөренди сөзлердиң мотивленгенлиги тийкарғы мәселелердин бири болып қала береди. Бул бойынша түркий тиллеринде арнаўлы изертлеўлер алып барыў бүгинги күнде әҳмийетли мәселелердиң бири болып есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Блинова О.И. Явление мотивации слов. – М., Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2015, С.208

2. Қазіргі қазақ тілінің сөз жасам жүйесі. – Алматы, 1989.

3. Соссюр Ф.де. Курс общей лингвистики // Труды по языкознанию.- М.: Прогресс, 1977.

4. Улуханов И.С. Мотивация в словообразовательной системе русского языка. – М.: Книжный дом «ЛИБРИКОМ», 2015, С.320

5. Шойбекова Ғ.Б. Қазіргі түркі тілдеріндегі сөзжасамдық үдерістер. – Алматы, 2020, 254 б.

ҚОСПА СӨЗЛЕРДИҢ ЖАСАЛЫЎ УСЫЛЛАРЫ

Бекбергенов Қ.А.

Өзбекстан илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими

Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қоспа сөзлер ҳәр қыйлы тиллерде ҳәр тәреплеме изертленген. Түркий тиллерде де олардың ең баслы өзгешеликлери, мазмуны ашып көрсетилип, анықламасы берилген. Солардың тийкарында қоспа сөзлерге былайынша анықлама бериўге

болады: қоспа сөз – еки ямаса оннан да артық түбир морфемалардың бир пүтин болып қосылыўынан жасалып жаңа мәни аңлататуғын, сөйлеўде бир пәт пенен айтылатуғын, компонентлери гейде фонетикалық, айырым сөзлерде семантикалық өзгерислерге ушыраған ҳәм гәпте бир ағзаның хызметин атқаратуғын лексикалық бирлик. Бул анықлама қоспа сөзлерди улыўма сыпатлайды, бирақ олардың ҳәр бир түриниң өзине тән өзгешеликлерин толық ашып бере алмайды.

Қоспа сөзлерди тереңирек түсиниў ушын олардың жасалыў усылларын, қандай тил бирликлеринен қалай ҳәм қандай формада жасалатуғынын анықлаў керек. Бул мәселелер ҳәр қыйлы тиллердиң материалларында ҳәр түрли қаралып, қоспа сөзлер сол тиллердиң өзгешеликлерине сәйкес ҳәр түрли сыпатланған. [Гуру К., 1962. -277; Степанова М.Д., 1953. – 78-79; Василевская Е.А., 1962. - 44]

Қоспа сөзлер сөз қосылыў усылы менен жасалады. Бирақ қәлеген еки сөзди қосып қоспа сөз жасай бериўге болмайды. Олар сөз дизбеги компонентлериниң узақ ўақыт даўамында бирге қолланылыўы нәтийжесинде пайда болады.

Қоспа сөз жаңа мәни аңлатады. Оның мәниси компонентлериниң мәнилери менен тиккелей байланыслы болады, солардың қосындысынан келип шығады: *қолғап, өмирбаян, мойынтурық, әўмесер, көрпе-төсек, қаўын-ғарбыз, жаўын-шашын* ҳәм т.б. Тек идиомаласқан сөз дизбеклеринен жасалған қоспа сөздиң мәниси оның компонентлериниң мәнилеринен өзгеше болады: *ақсақал, тасбақа, бузаўбас, соқыр ишек, қаңғыбас, өлип-талып, ушты-күйди* ҳәм т.б. Қоспа сөз компонентлериниң мәниси толық мәнили сөз (ямаса бурын мәниге ийе болған сөз) болыўы керек, сонлықтан мәнили сөз бенен көмекши сөзлердиң дизбеклери қоспа сөз жасай алмайды. Сондай-ақ гейпара сөзлер қосылған менен жаңа лексикалық бирлик жасалмайды. Көпшилик изертлеўшилердиң тастыйықлаўы бойынша олар грамматикалық мәни аңлатады, сөздиң грамматикалық формасын жасайды. Буған келбетлик ҳәм рәўишлердиң арттырыў дәрежелери ҳәм фейиллердиң аналитикалық формалары киреди: *қызық-қызық, тез-тез, қатты-қатты, оқып болыў, көрип шықты*. Сондай-ақ *бара-бара, сөйлей-сөйлей, айтар-айтпас* усаған формаларды да қоспа сөз деўге болмайды.

Қоспа сөзлерди үйрениўде олардың компонентлериниң қалай косылатуғынын анықлаў да – баслы мәселелердин бири.

Р.М. Муллина өзиниң арнаўлы мақаласында түркий тиллердеги қоспа сөзлерди компонентлериниң бағыныңқы қатнасына ҳәм характерине қарай үшке бөлген: 1) бирнеше сөзлердиң дизбегиниң бир мәни анлатып қосылыўы; 2) белгили бир питкен ойды билдиретуғын сөзлердиң қосылыўы (бунда фейиллер баслы роль атқарады: *орынбасар, алтатар* ҳәм т.б.); 3) еки ҳәм оннан да артық фейиллерден жасалған қоспа сөзлер [Муллина Р.М., - 1950. -33-42].

Көплеген арнаўлы мийнетлерде ҳәм грамматикаларда қоспа сөзлердиң жасалыў усылын синтаксислик, синтаксислик-морфологиялық ямаса морфология-синтаксислик деп атаған.

Синтаксислик сөз дизбеклериниң компонентлери өз ара белгили бир синтаксислик байланыста болады. Көпшилик изертлеўшилер тәрепинен қоспа созлерди анализлеўде олардың компонентлери арасындағы усы синтаксислик байланыс есапқа алынған. Мәселен, башқурт тилиндеги қоспа сөзлерге кең анализ жасаған Т.М.Гарипов өз жумысының екинши бабында қоспа сөзлерди копулятив типтеги ямаса дизбекли байланыстағы сөзлер (тәкирар сөзлер, жуп сөзлер) ҳәм детерминатив типтеги ямаса бағыныңқы байланыстағы сөзлер деп бөлген [Гарипов Т.М., 1959. – 161-188]. Буннан кейинги изертлеўлерде де қоспа сөзлер усылайынша (дизбекли ҳәм бағыныңқы байланыс) бөлинген [Бердыев Р., 1955; Адилов М.И., 1958].

Рус тилиниң академиялық грамматикаларында да қоспа сөзлер компонентлери: 1) дизбекли қатнастағы ҳәм 2) бағыныңқы қатнастағы болып екиге бөлинип қаралған [Грамматика современного русского литературного языка, 1970. – 162-165; Русская грамматика, 1980. - 242].

А. Ысқақов қазақ тилиндеги қоспа сөзлер жай сөз дизбегинен 1) биригиў арқалы; 2) қосарланыў арқалы; 3) турақлы дизбекке айналыў арқалы жасалады деп көрсетеди [Ысқақов А., 1963. - 72].

Бул көрсетилген мийнетлерде қоспа сөз компонентлериниң қалай қосылатуғыны ҳәр қыйлы көзқарастан сыпатланған, сонлықтан олардағы пикирлер бирдей емес. Олардың бириншилеринде қоспа сөз компонентлериниң өз ара байланысы есапқа алынса, кейинги А. Ысқақовтың жумысында қоспа сөз компонентлериниң қоспа сөзге айналыў процеси ҳәм пайда болған қоспа сөзлердиң формаларына итибар берилген, сонлықтан да компонентлердиң биригиўи арқалы бириккен сөзлер, жупласыўы арқалы жуп сөзлер, турақлы дизбекке айналыўы арқалы қурама сөзлер жасалады делинген.

Қоспа сөзлердиң тәбиятын түсиниўде, биринши гезекте, олардың қурамындағы компонентлерди, олардың мәнилерин байланысын ҳәм өз ара қатнасын анықлаў үлкен әҳмийетке ийе. Сонлықтан да татар тилиндеги қоспа сөзлерди соңғы ўақытта кеңирек изертлеген Ф.А. Ганиевтиң пикири бойынша, сөз косылыўды сыпатлаўда: 1) компонентлердиң өз ара қатнасы; 2) компонентлердиң лексика-грамматикалық характери; 3) компонентлердиң семантикасы; 4) компонентлердиң қайсы тилден екенлиги есапқа алыныўы керек [Ганиев Ф.А., 1982. - 18].

Ҳақыйқатында да, усы мәселелерди анықламай турып, қоспа сөзлерди, олардың тийкарғы өзгешеликлерин түсиниў қыйын.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Гуру К. Грамматика хинди. М.,1962,
2. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953
3. Василевская Е.А. Словосложение в русском языке. М., 1962.

4. Муллина Р.М. Сложные слова в языках тюркской системы. - Ученые записки КазГУ, том XIII, вып.5, серия яз. и лит.,1950, 33-42-бетлер.
5. Гарипов Т.М. Башкирское именное словообразование. Уфа 1959.
6. Бердыев Р. Сложные слова в современном туркменском языке. АКД, М., 1955,
7. Адилов М.И. Сложные слова в современном азербайджанском языке. АКД. Баку, 1958.
8. Грамматика современного русского литературного языка. М., Наука, 1970, 162-165-бетлер;
9. Русская грамматика, том I. М., Наука, 1980.
10. Ысқақов А. Қазақ тіліндегі күрделі сөздер. - Қазақстан мектебі, 1963, №2.

SOCIALLÍQ LINGVISTIKADA GENDER VARIATIVLIK

Karlıbaeva G.E.
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti, Nókis qalası

Tillik variativlik sociolingvistikanıń dástúriy tárizde kóp úyreniletuǵın mashqalalarınan biri. Sociolingvistikada til belgileriniń variativligi til iyesiniń sociallıq xarakteri (tildiń sociallıq differenciyası), tillik qatnas situaciyası (tildiń funkcional differenciyası) hám til iyesiniń jınısı (tildiń gender qásiyetleri) sıyaqlı ólshemlerge baylanıslı boladı. V.D. Devkinniń pikirinshe, variativlik - bul til sistemasındaǵı fundamentallıq ózgeshelik bolıp, ol hámme til birliklerin háreketke keltiredi. «Variant», «invariant», «variaciyalanıw» túsinikleri menen xarakterlenedi [1].

Qaysı millet, qaysı jámiyet bolmasın, hayal hám er adamlar bir-birinen ózgesheligi menen ajıralıp turadı. Bul ózgeshelik eń aldı menen olardıń sociallıq ornı arqalı belgilenedi. Sonlıqtan da, bul sociallıq lingvistikanıń izertlew obyektine kiredi.
Gender lingvistikası – gender menen tildiń óz ara baylanısın izertleytuǵın ilim.

Gender lingvistikanıń baslı máseleleri – jámiyettegi erler menen hayallardıń qarım-qatnasındaǵı mádeniy hám sociallıq faktorlardı, ózgesheliklerdi anıqlaw, belgili bir jınısqa kiretuǵın individlerdiń ózlerine tán bolǵan minez-qulıqları, olardıń qásiyetleriniń stereotiplik sıpatların ashıw. Gender lingvistikanıń negizgi izertlew birligi – hayal hám er adamlardıń tili esaplanadı. Bul bolsa ilimde *genderlekt* dep ataladı.

«Gender» termini rod kategoriyasın bildiriw menen lingvistikaǵa kirgen bolsa, keyin ala basqa tarawlarǵada keńnen tarqala baslaydı. Mısalı: sociologiyada, filosofiyada, tariyxta. Gender termini keyin ala «jınıs» túsinigi menen mánisi keńeyip qollana baslaydı. Sebebi, jınıs semantikası kóplegen leksikalıq birliklerlerdiń mánisin beredi (hayal, ana, áke, ini ham t.b). Degen menen, gender túsinigi keń mánide bolıp, ol til fenomeniniń úlken bir izertlew tarawı degen túsinikti bildiredi. Al jınıs sózi tar mánide tildegi bir birlikti bildiriwi menen sheklenedi. Gender hám til menen baylanıslı máselelerdi sistemalı izertlewler lingvistikada XX ásirdiń 1970-jıllarınan baslandı. Bul izertlewler 3 túrli baǵdarda alıp barıldı [2:129]:

Jetispewshilik teoriyası. Erkek hám hayaldıń tilden paydalanıwındağı ózgeshelikler menen túsindiriledi.

Ústemlik teoriyası. Bul teoriya boyınsha tildegi gender ózgeshelik ulıwmalıq patriarxal tártip yağnıy erkekler basqarıwı waqtınan baslap júzege kelgen.

Hárqıylılıq teoriyası. Bunda gender ózgeshelik erkek hám hayal ortasındağı ayırmashılıqlardıń sociallasıwı hám olar ortasındağı teń huqıqlılıq penen túsindiriledi.

Deborah Tannen bunı "eki mádeniyat modeli" dep tómendegi keste menen túsindirip beredi [3].

Er adamlar sóz qollanıwında	Hayallardıń sóz qollanıwında
Maqseti boyınsha maǵlıwmat beriw, ústinlik kórsetiw	Baylanıs ornatıw, jaqınlıq
Kóbirek tartıs	Bólisiw, tastıyıqlaw
Pikir tuwrıdan-tuwrı bildiriledi	Jumsaq, oylanıp, múlayim bildiriledi
Sáwbette liderlikti uslap turıwga urınadı	Sáwbette qollap-quwatlawshı rolinde
Emociya az	Emociyaǵa beriliwsheń

Rossiya til biliminde genderologiya máselesine tiykar salıwshı A.B.Kirilina boldı. Onıń «Gender: lingvistikalıq aspektleri» (1999) atlı miyneti jarıq kóredi. Genderlik izertlewlerde Batıs lingvistlerinen: Dj.Lakoff [4], D.Spender [5], M.Blok, D.Kameron [6], O.Esperson, rus ilimpazlarınan genderlik lingvistikanıń tiykarın salıwshı ilimpazlar A.V.Kirilina [7], A.P.Martinyuk, E.A.Zemskaya [8], qazaq ilimpazlarınan B.Xasanulı [9], G.Mamaeva, Q.Janataev, M.Eshimovlar [10] boldı.

Gender lingvistikasınıń rawajlanıw barısında rus tilinde erler menen hayallardıń sóz qollanıwındağı ózgesheliklerdi T.B.Kryuchkova lingvistikalıq tájiriybe júrgizedi. Bir sózdiń yamasa bir mánistiń jınıslıq-psixologiyalıq ayırmashılığına qaray qollanılıwına názer awdaradı. Ol eki eksperiment ótkeredi:

1) sóz benen; 2) tekst penen.

Birinshi eksperimentten tómendegishe nátiyje shıǵadı:

a) belgili bir waqıttıń ishinde erlerge qaraǵanda hayallardıń sóz qollanılıwında *birdey sózler* kóp qollanıladı.

b) er adamlar óz leksikasında *jańa túrli sózlerdi* qollanıwǵa beyim boladı.

Ekinshi eksperimentte bolsa, hayallardıń sóz qollanıwında feyil, kómekshi sózler, kúsheytiwshi boyawlar, atlıqlar jiyi ushırasadı, yağnıy oyın tez qaytalaydı, uzaq hám mazmunı keń, emocional bolıp keledi. Al, erlerde qısqa, anıq, tuwra mánide jetkiziletuǵın túsiniklerdi talap etedi.

Anglichan tilinde sapanı bildiretuǵın: sóylesiw tilinde *jaǵımlı, biytákirar, shiyrin, shıraylı* sıyaqlı sózler hayallar sóylewinde kóbirek ushıraydı, er adam sóylewinde bolsa kóbirek neytral sózler qollanıladı.

Gender ayırmashılıqları júdá hárqıylı bolıp tabıladı, olar ekstralingvistikalıq faktorlar (materiallıq, sociallıq, diniy) menen baylanıslı.

Házirgi waqıtta gender variativlik dúnya tillerinde hám sistemalı til bilimde hárqıylı dárejede úyrenilmekte. Fonologiya, leksikologiya, grammatikalıq qurılıs. Amerikalı lingvist A.Bodin tildegi gender variativlikti eki toparǵa ajıratadı [11].

– aytılıwdağı hárqıylılıq;
– tillik formadağı hárqıylılıq.

Sistemalı til biliminde fonologiyadan baslap lingvistikalıq hám kommunikativlik stilge shekem gender variativliktiń ózgesheliklerin bayqawımız múmkin.

Er adamlardıń dawıs túrleri – bass, bariton, tenor.

Hayal adamlardıń dawıs túrleri – soprano, messo**.**

Fonologiyalıq. Amerikadağı Koasati indeeclerinińtilinde hayal jınısın bildiriwshi forma murınlıq dawıssız fonemadan jasalıwı, erkek jınısın bildiriwshi forma murınlıq emes dawıssız sesten jasalıwı gender variativliktiń fonologiyalıq kórinisine mısal boladı. Ullı Britaniya hám AQSHta bolsa hayallar erkeklerge qaraǵanda fonemalardı aytıwda standart variantlardan paydalanadı. Labov hayallardıń fonemalardı aytıwın «anıq», erkek adamlardikin bolsa «jasırın» dep ataǵan**.**

Grammatikalıq strukturadağı. Gender variativliktiń bul túri arnawlı qosımtalardıń sózlerge jalǵanıp jınıs mánisindegi sózlerdi jasawın názerde tutadı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde bunday qosımtalarǵa adam atların jasawshı qosımtalar (-bay, -bek, -bergen, -murat, -gúl, -xan, -zada, ...), familiya hám áke atların bildiriwshi qosımtalar (-ov, -ev, -ovich, -evich, -ova, -eva, -ovna, -evna) arqalı gender variativlikke mısal bola aladı.

Leksikologiyadağı. Bunda jınıs mánisin bildiriwshi sózler arqalı gender variativlik ańlatıladı. Mısalı, qaraqalpaq tilinde er adamnıń jınısın bildiriwshi sózler: *er, áke, ata, baba, aǵa, ini, úke, ajaǵa, qáyinata, qáyinaǵa, quda, jezde, ul, ǵarrı, molla, kúyew, jigit, boydaq* hám t.b. Hayal adamnıń jınısın ańlatıwshı sózlerge*: ana, apa, ene, hayal, biykesh, qarındas, sińli, jeńge, qudaǵay, qáyinene, qáyinbiyke, áje, ajapa, qız, kelin, toqal* hám t.b. Sonday-aq, ayırım kásipti bildiriwshi sózler arqalı da jınıs mánisi ańlatılıwı múmkin. *Mısalı: suwshı, balıqshı, diyqan, jıraw, baqsı, traktorshı, shopan, ásker, qarawıl* sózleri arqalı er adamnıń jınısı mánisin bildirip tur.

4. Diskurs. Bunda tiykarınan erkek hám hayal adamlardıń sóylesiw stilindegi ózgeshelikler alıp qaraladı. Anıq kommunikativlik maqsetke qaratılǵan strategiyalar sóylesiw stilindegi ózgesheliklerdi quraydı.

Ulıwma gender lingvistikada kórkem proza tili menen sóylew tilindegi sóz shaqaplarınıń jiyiligin salıstıratuǵın bolsaq hayallar tilinde kelbetikler, feyiller, stereotiplerdi túrli boyawlardı emociyanallı jetkiziw ushın kóp qollanadı. Mısalı: qálem qas, qıpsha bel, kúlim kóz, bota kóz hám t.b. Al erlerde bolsa kóbinese atlıq, feyiller, qaratpa aǵzalar hám buyrıq meyilli sózler kóp qollanıladı. Olar haqıyqat ómirdi tuwra qabıllaǵısı keledi hám anıq faktlerge dálillerdi talap etedi.

Hayal tili menen er adam tiline berilgen joqarıdağı sıpatlamalar durıs hám ol eki

jınıs wákiliniń tabiyatınan, minez-qulqı menen ajralıp shıqqan. Degen menen, hayal tili menen erlerdiń tili hámme waqıtta bul kriteriyalarǵa juwap bere bermeydi. Hayaldıń da sózlik qorı erlerge tán qısqa, tuwrı bolıwı múmkin. Al kerisinshe, erlerdiń sózge sheshen bolıwı, kóp sóylewi de bayqaladı. Bul álbette olardıń sociallıq oratlıǵına, kelip shıǵıwına, kásibine baylanıslı boladı.

Qullası, til iyesiniń jınısı (tildiń gender qásiyetleri) sıyaqlı ólshewlerge baylanıslı máselelerdi úyreniw sociolingvistikanıń ahmiyetli wazıypalarınan esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Девкин В.Д. Язык и юмор: монография. – М., 2009.
2. Karlıbaeva G. Sociolingvistika. – Nukus: “ILIM-NUR”, 2024.
3. Tannen D. You just don’t understand: Women and men in conversation. – New York, 1990.
4. Lakkof J. Talking power: the politics of language in our lives. – New York, 1990.
5. Spender D. Men’s Studies Modified: The Impact of Feminism on the Academic Disciplines. Pergamon Press, 1981.
6. Kameron D. Feminism and Linguistic theory. – London, 1992.
7. Кирилина А.В. Гендер: лингвистические аспекты. – Москва, 1999.
8. Земская Е.А., Китайгородская М.В., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи // Русский язык в его функционировании: коммуникативно-прагматический аспект. – М., 1993. – с. 90-135.
9. Хасанулы Б. Языки народов Казахстана: от молчания к стратегии развития (социопсихолингвистические аспекты). – Алматы: Арда, 2007.
10. Ешимов М.П., Ахмедова А.К., Нуртилеуова С.Р. «Семантика и коммуникативная функция невербальных средств общения”. 2020.
11. Bodine A. Androcentrism in prescriptive grammar: singular ‘they’, sex-indefinite ‘he’, and ‘he or she’ // Social Assumptions of English Style. 2008.

THE LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF THE CONCEPT “LOYALTY” (“SADOQAT”) IN KARAKALPAK FOLKORAL TRADITIONS

Khamrayeva Ch.N.
Shakhrisabz state pedagogical institute

Introduction The notion of loyalty (in Karakalpak and Uzbek – sadoqat) occupies a central position in the moral and spiritual worldview of Turkic peoples. Within the vast repository of Karakalpak folk creativity – songs, tales, proverbs, and legends – the idea of loyalty mirrors the people's ethical ideals and emotional life [Bekniyazova., 2019. – 27].

In modern linguocultural studies, concepts such as loyalty, love, and courage are understood not only as linguistic units but also as cultural phenomena embodying the

mentality of a nation [Wierzbicka., 1997. – 41]. Therefore, the study of sadoqat in Karakalpak folklore provides a valuable key to understanding how national consciousness constructs its values through language.

The aim of this article is to examine the linguistic and cultural features of the sadoqat concept in Karakalpak folk oral traditions and to reveal its semantic structure, symbolic representations, and moral significance.

The concept of sadoqat ("loyalty") has a special place in the moral, linguistic, and cultural heritage of the Karakalpak people. It appears not only as an ethical category but also as a reflection of collective consciousness, where personal devotion intertwines with communal ideals. Folklore, being a mirror of the people's soul, transmits and reinforces this value through language, imagery, and symbolism. The concept of sadoqat thus becomes a multidimensional phenomenon that unites emotional, cultural, and linguistic layers of meaning within the Karakalpak worldview.

1. The conceptual nature of "Sadoqat"

In linguistics, a concept is understood as a mental construct that integrates language, culture, and cognition into a unified meaning system [Karasik., 2002. – 45]. The concept of sadoqat represents the cognitive image of loyalty, steadfastness, and truthfulness deeply rooted in the spiritual life of the Karakalpak people. Etymologically, the word originates from the Arabic root "ṣdq," meaning "truth" or "faithfulness," and was adopted into Turkic languages centuries ago, acquiring a broader ethical dimension [Yuldashev., 2018. – 52].

In the Karakalpak linguistic landscape, sadoqat denotes an unwavering emotional and moral commitment to one's beloved, parents, homeland, and ideals. In oral discourse, this notion transcends personal affection to signify collective solidarity and the moral duty of an individual before society. The constancy associated with sadoqat implies not only emotional devotion but also intellectual loyalty to moral principles and traditions. Therefore, it may be seen as one of the moral cores of the Karakalpak worldview, uniting spiritual steadfastness and cultural continuity.

2. Manifestations of loyalty in Karakalpak folk poetry

In Karakalpak folk songs (jırlar), sadoqat appears as a poetic embodiment of fidelity and eternal love. Folklore heroes often swear unwavering loyalty to their beloved or to their homeland, thus intertwining personal emotion with patriotic devotion. The saying "Yarğa sadoqat – yurtğa sadoqat" ("Loyalty to the beloved is loyalty to the homeland") captures this synthesis of intimate and collective values [Bekniyazova., 2019. – 61].

Loyalty in lyrical folklore is depicted not as passive endurance but as active moral strength. Heroes and heroines who remain loyal in the face of trials, separation, or social pressure are glorified as symbols of integrity and inner purity [Mirzayeva., 2021. – 34]. Their steadfastness stands in contrast to betrayal, deceit, or self-interest, making sadoqat a moral measure through which human character is evaluated. Furthermore, poetic expressions frequently associate loyalty with natural symbols – the river that never

ceases to flow, the mountain that never moves – representing endurance and faithfulness.

In this regard, sadoqat also functions as a form of resistance against the transience of time and emotion. Folklore verses often assert that loyalty is eternal even when life is not: "True love does not end with death, it blossoms in remembrance." Such imagery demonstrates that loyalty, in the Karakalpak worldview, transcends mortality and belongs to the realm of the spiritual.

3. Proverbs and sayings as linguocultural markers

Proverbs and sayings, being the crystallized form of collective experience, express sadoqat as both an ethical ideal and a social norm. Phrases such as "Sadoqat – elning ruhi" ("Loyalty is the spirit of the nation") and "Sadoqatli yurak yomonlik bilmas" ("A loyal heart knows no evil") reflect the moral conviction that loyalty sustains harmony within the community [Wierzbicka., 1997 – 57].

These expressions convey the idea that loyalty is not only a private virtue but a foundation of collective ethics. The language of the proverbs is highly metaphorical: a loyal heart becomes a mirror of goodness, and betrayal is depicted as a wound that never heals. Through such figurative language, proverbs construct a system of values that define what it means to be morally upright within the Karakalpak cultural context.

Moreover, the structural parallelism of these sayings – repetition of syntactic patterns, rhythmic balance, and semantic contrast – strengthens their memorability and moral impact. The recurring use of duality (loyalty vs. betrayal, honesty vs. deceit) allows the concept of sadoqat to function as a moral compass guiding human relationships and social interaction. Proverbs thus act as linguistic vehicles that preserve the nation's ethical memory and transmit it across generations.

4. Linguistic and cultural symbolism of loyalty

From a linguocultural perspective, sadoqat represents an intersection between the inner world of the individual and the collective moral consciousness. The imagery associated with loyalty often draws on the natural environment – mountains symbolizing steadfastness, rivers symbolizing continuity, and the steppe representing boundless devotion [Lakoff & Johnson., 1980. – 89]. These metaphors, deeply embedded in oral tradition, reflect how the Karakalpak people conceptualize loyalty through the permanence of nature.

Parallel expressions such as "faithful friend," "devoted wife," "loyal warrior" frequently occur in oral poetry, reinforcing the semantic consistency of the concept [Karasik., 2002. – 71]. Each expression encodes a specific social role but retains the same ethical essence – dedication, sincerity, and honor. The repetition of such expressions throughout folklore genres indicates that sadoqat is not merely a linguistic unit but a central cultural symbol shaping the moral imagination of the people.

Furthermore, loyalty in folklore is often gendered, representing both male heroism and female devotion. While men's loyalty is depicted through courage, perseverance, and defense of the homeland, women's loyalty manifests as emotional strength, patience,

and spiritual purity. This dual imagery demonstrates that sadoqat serves as a unifying value that transcends gender but preserves its cultural specificity.

In sum, sadoqat functions as a linguistic, moral, and symbolic axis of Karakalpak folklore. Its recurring presence across genres – songs, legends, and proverbs – reveals the integration of personal virtue and social harmony within a single cultural code. The linguistic manifestations of loyalty, expressed through imagery, metaphor, and syntax, highlight the role of language as a repository of moral consciousness and as a means of preserving the collective identity of the Karakalpak people.

Conclusion The concept of sadoqat in Karakalpak folk oral traditions serves as a bridge between linguistic form and moral essence. It encapsulates the ideals of steadfastness, truth, and harmony that define the Karakalpak worldview. Linguocultural analysis confirms that *sadoqat* functions simultaneously as a moral category and a cultural symbol shaping relationships and national identity [Yuldashev., 2018. – 64]. In the broader framework of modern linguistics, such conceptual studies help elucidate the deep interaction between language, thought, and culture.

REFERENCES

1. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2002. – 352 с.
2. Wierzbicka A. Understanding cultures through their key words. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 288 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
4. Yuldashev A. Turkic Linguocultural Heritage. – Tashkent: Fan, 2018. – 190 p.
5. Bekniyazova S. Ethical and aesthetic values in Karakalpak folk poetry. – Nukus: Bilim, 2019. – 176 p.
6. Mirzayeva D. Conceptual semantics in Uzbek and Karakalpak folklore. – Tashkent: Academy Press, 2021. – 204 p.

РОЛЬ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ РЕФЛЕКСИИ СТУДЕНТОВ-ФИЛОЛОГОВ

Ходжаниязова А.А.
Университет Мамуна, г. Ургенч

Введение. Профессиональная рефлексия выступает фундаментальной составляющей системы высшего образования, особенно в гуманитарных науках, где важны глубина аналитического мышления и способность к адаптации. Рефлексивный подход способствует осмыслению преподавателями собственных

методик и выявлению направлений для профессионального роста. Основанием для анализа служит обратная связь, личный опыт и теоретические разработки.

Литературный обзор. Джон Дьюи определял рефлексию как активное и тщательное размышление о знании, его основаниях и последствиях [Dewey, J., 9]. Этот процесс, включающий анализ опыта, интерпретацию и планирование, является инструментом повышения качества обучения. В.В. Давыдов рассматривал рефлексию как осознание восприятия себя другими [Психологический словарь, 320]. Б.З. Вульфов связывал её с профессиональным самоопределением и формированием педагогической компетентности [Вульфов Б. З., Харькин В. Н.].

Методы исследования. Исследование основано на анализе, синтезе и описании. Применён теоретический анализ литературы по педагогике и филологии, включая работы Д. Дьюи и Д. Колба. Использован метод систематизации и классификации для структурирования видов творческих заданий, а также дескриптивный метод для описания их влияния на рефлексию студентов-филологов.

Результаты и обсуждение. Профессиональная рефлексия для студентов-филологов – непрерывный процесс, включающий развитие коммуникативной компетенции, освоение научной речи и методологии. Существенным элементом является формирование профессиональной идентичности и чувства принадлежности к «филологической корпорации» [Борисова Л. С., Елина Е. Г., 239].

Сложность и развивающийся характер филологии требуют глубокой профессиональной рефлексии. Филология определяется как область, занимающаяся «кризисами чтения» и «систематическим преодолением трудностей...» [Helle, S., 612]. Эта природа дисциплины, постоянно ставящая «трудные, проблемные события или переживания» [Zeichner, K., Liston, D., 8], требует дисциплинированного, активного осмысления. Без рефлексии понимание оставалось бы поверхностным, препятствуя ориентации в сложной лингвистической и образовательной сферах.

Творческие задания — педагогические инструменты, побуждающие студентов к инновационному мышлению, комбинированию и синтезу информации новыми способами. Они характеризуются «высокой степенью инноваций, дивергентного мышления и готовности к риску» [DiYanni, R., 41] и соответствуют категории когнитивного процесса «создание» в таксономии Блума [Columbia Center for Teaching and Learning.]. Творческие задания по своей сути запускают цикл эмпирического обучения Колба.

Цикл эмпирического обучения Дэвида Колба объясняет, как знание создается посредством трансформации опыта [McLeod, S. A.], и состоит из четырех этапов:

1. **Конкретный опыт (CE):** Учащийся сталкивается с новым опытом [Kolb, D. A., 21].
2. **Рефлексивное наблюдение (RO):** Учащийся осмысляет произошедшее и его противоречие существующему пониманию [Kolb, D. A., 21-22].
3. **Абстрактная концептуализация (AC):** На основе рефлексии формируются новые идеи или модифицируются существующие концепции [Kolb, D. A., 22].

4. **Активное экспериментирование (AE):** Учащийся проверяет новые концепции на практике [Kolb, D. A., 22].

В филологии творческие задания (например, креативное письмо или перевод) обеспечивают «конкретный опыт». Студенты рефлексируют над своим выбором [Raach, E., Bellemmouche, H., 314], что ведет к абстрактной концептуализации (AC) и последующему применению в новых проектах (AE) [Raach, E., Bellemmouche, H., 315].

Креативное письмо повышает самооценку, уверенность в себе и улучшает коммуникативные навыки. Оно развивает критическое мышление и аналитические способности, требуя наблюдения, анализа и формулирования выводов [The Importance and Influence of Creative Writing in Personal and Academic Development]. В частности, рефлексивное письмо помогает отточить общие навыки письма и рефлексии, улучшая содержание и организацию текста [Sani S., Kurniawati N., Nurwanti D., 332]. Креативное письмо, будучи «больше, чем просто слова на бумаге» [Anae N.], способствует рефлексии, предоставляя безопасное пространство для экспериментов с языком и концепциями, что вынуждает студентов критически анализировать филологические принципы.

Творческие лингвистические проекты, такие как фонетическая транскрипция, анализ этимологии и корпусная лингвистика, позволяют активно взаимодействовать с языком, развивая глубокое понимание его структуры. Корпусная лингвистика повышает критическое языковое осознание и стимулирует когнитивные размышления [Messina C. M., Jones C. E., Poe M.]. Студенты становятся «языковыми детективами». Социолингвистические исследования поощряют анализ языка в реальных контекстах.

Роль творческих заданий центральна: они являются неотъемлемым катализатором глубокого, осмысленного и профессионально ориентированного развития. Филология, сталкиваясь с «кризисами чтения» [Dewey, J., 613], нуждается в студентах, способных к активной рефлексии, как определил Дьюи. Творческие задания запускают цикл Колба, переводя студентов от пассивного восприятия к активному конструированию знаний [Helle, S., 468]. Они повышают самосознание, критическое мышление и навыки решения проблем [Messina C. M., Jones C. E., Poe M., 1062], а также способствуют формированию профессиональной идентичности, позволяя студентам «мыслить, действовать и чувствовать» как члены филологического сообщества [Anae N., 261].

Заключение

Для максимального использования потенциала творческих заданий необходимо применять целенаправленные педагогические стратегии. Это включает согласование заданий с четкими результатами обучения, создание поддерживающих сред для откровенной рефлексии и реализацию итеративных процессов рефлексии [Arifatin, F. W.]. Оценка рефлексивных навыков должна быть структурированной,

с использованием рефлексивных журналов, портфолио и рубрик, которые различают уровни глубины рефлексии, превращая рефлексию в измеримый навык. Интеграция творческих заданий — это стратегически значимый шаг в направлении формирования рефлексивной, критически мыслящей и профессионально ориентированной личности будущего специалиста.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Борисова Л.С., Елина Е.Г. К вопросу о профессиональном становлении студента-филолога // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Филология. Журналистика. – 2025. – Т. 25, вып. 2. – С. 237–244. – DOI: https://doi.org/10.18500/1817-7115-2025-25-2-237-244, EDN: WIADOJ.
2. Вульфов Б.З. Педагогика рефлексии / Б. З. Вульфов. – М.: Просвещение, 1989. – 112 с.
3. Вульфов Б.З., Харькин В.Н. Педагогика рефлексии: Взгляд на профессиональную подготовку учителя. – М.: ИЧП «Изд-во Магистр», 1995. – 225 с.
4. Дрейфельд О.В. Творческие письменные задания по литературе [Электронный ресурс] // Litmir. – URL: https://litmir.site/book/84464.
5. Психологический словарь / Под ред. В. В. Давыдова, А. В. Зинченко и др. – М.: Педагогика, 1983. – 448 с.
6. Anae N. “Creative Writing as Freedom, Education as Exploration”: creative writing as literary and visual arts pedagogy in the first-year teacher-education experience // Australian Journal of Teacher Education. – 2014. – Vol. 39, No. 8. – URL: http://ro.ecu.edu.au/ajte/vol39/iss8/7.
7. Arifatin, F.W. Project-Based Learning to Enhance Students’ Creative Thinking Skill on Language Learning // Linguists: Journal of Linguistics and Language Teaching. – 2023. – Vol. 9, No. 2. – P. 260–271. – ISSN 2355-2069 (Print), ISSN 2656-5765 (Online). – DOI: https://doi.org/10.29300/ling.v9i2.12194.
8. Brock University. The Role of Reflection in Experiential Learning [Electronic resource]. – St. Catharines: Centre for Pedagogical Innovation, Brock University, [б.г.]. – Available at: https://brocku.ca/pedagogical-innovation/resources/experiential-education/role-of-reflection/ (accessed: 28.07.2025).
9. Burkšaitienė N. Creative Writing at the University: Students’ Perceptions and Expectations // Societal Studies. – 2014. – Vol. 6, No 3 (Jan. 2015). – P. 661–671. – DOI: 10.13165/SMS-14-6-3-13. – Mykolas Romeris University, Vilnius, Lithuania.
10. Clayton, P.H. Ten Tips for Designing Critical Reflection [Electronic resource]. – PHC Ventures, 2013. – Available at: www.curricularengagement.com/handouts.
11. Columbia Center for Teaching and Learning. Getting started with creative assignments. – Columbia University, 2022. – Available at: https://ctl.columbia.edu/resources-and-technology/resources/creative-assignments/ (accessed: 28.07.2025).
12. Dewey, J. How we think: A restatement of the relation of reflective thinking to the educative process. – Boston: Houghton Mifflin, 1933.

13. DiYanni, R. Critical and Creative Thinking: A Brief Guide for Teachers. – John Wiley & Sons, Incorporated, 2015.
14. Helle, S. What Is Philology? From Crises of Reading to Comparative Reflections // Poetics Today. – 2022. – Vol. 43, No. 4. – P. 611–637.
15. Kolb, D.A. Experiential learning: experience as the source of learning and development. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984.
16. McLeod, S.A. Kolb's Learning Styles and Experiential Learning Cycle [Electronic resource]. – Published 19 March 2025. – Available at: https://www.simplypsychology.org/learning-kolb.html.
17. Masharipova, F.R. Fostering Reflective Practice: A Pathway to Effective Teaching and Professional Growth // Pubmedia Jurnal Pendidikan Bahasa Inggris. – 2025. – Vol. 2, No. 3. – P. 9. – DOI: https://doi.org/10.47134/jpbi.v2i3.1537.
18. Messina C.M., Jones C.E., Poe M. Prompting reflection: Using corpus linguistic methods in the local assessment of reflective writing // Written Communication. – 2023. – Vol. 40, No. 1. – DOI: 10.1177/07410883221149425.
19. Patston, T. What is Creativity in Education? // The Education Hub. – 2021. – March 17. – Available at: https://theeducationhub.org.nz/what-is-creativity-in-education/.
20. Raach, E., Bellemmouche, H. The Role of Experiential Learning in Teaching Language Skills // Journal for Educators, Teachers and Trainers. – 2024. – Vol. 15, No. 3. – P. 312–320.
21. Sani S., Kurniawati N., Nurwanti D. The Use of Reflective Writing to Improve Students' Writing and Critical Thinking Skills // Literacy, Culture, and Technology in Language Pedagogy and Use. – 2018. – P. 331–335. – DOI: 10.5220/0007166903310335. – ISBN: 978-989-758-332-2.
22. Sudirman, A., Gemilang, A. V., Kristanto, T.M. A. The Power of Reflective Journal Writing for University Students from the EFL Perspective // Studies in English Language and Education. – 2021. – Vol. 8, No. 3. – P. 1061–1079.
23. Tight, M. Reflection: An Assessment and Critique of a Pervasive Trend in Higher Education // European Journal of Higher Education. – 2023. – Vol. 14, No. 2. – P. 324–342. – DOI: https://doi.org/10.1080/21568235.2023.2193345.
24. The Importance and Influence of Creative Writing in Personal and Academic Development – Published: February 1, 2024. – This paper was proofread by: Mateusz Brodowicz. – Available at: https://aithor.com/essay-examples/the-importance-and-influence-of-creative-writing-in-personal-and-academic-development.
25. Zeichner, K., Liston, D. Reflective Teaching: An Introduction. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1996. – P. 8.

TÚRKIY TILLER TERMINOLOGIYASÍ TILLER ARALÍQ SÁYKESLIK HÁM TERMIN JASAW MÁSELELERI

Rzamuratova Z.Q.
Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Insan xızmetiniń arnawlı tarawlarınan qaysı birin alsaq ta, hárbir tarawdıń ózine tán túsinikler sisteması boladı. Ilim-pán hám texnika rawajlanǵan sayın jańa túsinikler payda bolıp baradı. Olardıń hárbiri óz aldına ańlatılıp, til jaǵınan da sistemalastırıwdı talap etedi. Bunday zárúrliklerdi qanaatlandırıp, termin jasaw, qáliplestiriw, terminologiyanı sistemalastırıw, tártipke salıw jumısların durıs jolǵa qoyıw, ulıwma ilimiy-texnikalıq terminologiyanıń rawajlanıw baǵdarların belgilew – búgingi kúnniń áhmiyetli máselesi bolıp tabıladı.

Milliy tilde termin jasaw, ilimiy-texnikalıq terminologiyanı milliy til tiykarında qáliplestiriw ushın termin dóretiwdegi tiykarǵı usıllar hám termin jasawda qollanılatuǵın ishki dereklerdi anıqlap, olardıń hárbiriniń ózine tán ózgesheliklerin kórsetiw óz aktuallıǵına iye [Шерубай Құрманбайұлы.-15].

Terminlestiriw usılınıń túrleri, olardıń bir-birinen ayırmashılıqları, sózlerdiń terminlesiw jolları, tildiń ulıwma leksikalıq sisteması hám terminologiyalıq leksikası arasındaǵı baylanıs, qaraqalpaq tilindegi terminlerdiń ele de artıwına baylanıslı leksikanıń dereklerin anıqlawǵa sebep boladı.

Házirgi dáwirde termin jaratıwda milliy tildiń ishki baylıǵın arttırıwǵa úlken dıqqat qaratılıp atırǵanlıǵı bárshemizge belgili. Demek, paydalanılıwı kerek bolǵan baylıqtıń ózin anıqlap, bunday ishki dereklerdiń usı múddetke shekem terminologiyalıq leksikanı jaratıwda qay dárejede qatnasıp kelgenligi hám keleshekte olardı qalay iske qosıw kerekligi haqqında sóz etiw úlken áhmiyetke iye.

Ilimpazlardıń terminologiyanı izertlewge arnalǵan miynetlerinde *jer, suw, taw, samal, hawa, japıraq, ses* sıyaqlı sózlerden ibarat leksikalıq qatlam terminologiyalıq sisteması hám ulıwma leksikalıq sistemasına birdey xızmet etetuǵın kóp xızmetli (polifunkcional sózler) sózler dep qaralıp atır.

Ulıwma terminologiya iliminde birdey sáykeslikke erisiwdiń ózi birneshe basqıshlardan ibarat. Olardıń hárbiri óz aldına kásiplik (tarawlarǵa say) jaqtan ámelge asırılıwdı talap etedi. Túrkiy xalıqlar termin jasaw máselesinde óz termin fondın qáliplestiriw waqtında tillik sáykeslik barısında basqa túrkiy xalıqlardıń tilinde qaysı termin qalay jaratılǵanına itibar qaratıp, olardıń da tájiriybesin úyreniw, onda ulıwma terminlerimizdiń artıp, tiller aralıq sáykesliktiń de júzege kelip atırǵanlıǵına sebep boladı. Házirgi túrkiy xalıqlar tillerиniń eń úlken mashqalalarınan biri - terminologiyanı tiller aralıq sáykeslestiriw bolıp esaplanadı.

Til biliminde, terminologiyada ilimpazlar termin jasaw usılların túrlishe sáwlelendiredi hám klassifikaciyalaydı. Bir qatar ilimpazlar termin jasaw usılları sıpatında morfologiyalıq, sintaksislik hám morfologiya-sintaksislik usıllardıń jıynaǵınan ibarat ózgesheliklerdi atap ótedi.

Terminologiyalıq sistemanı jaratıwda termin jasawdıń dúnyada eń keń tarqalǵan tórt túrli usılı qollanıladı:

1) termin jasaw (sóz jasawdıń túrli usıllarınan paydalanıw arqalı);

2) terminlesiw (termin emes sózlerdiń terminler qatarına ótiwi);

3) qayta terminlestiriw (basqa tarawdıń tayar terminlerinen paydalanıw);

4) termin almasıw, internacionallastırıw (basqa tillerden tayar terminlerdi qabıl etiw) sıyaqlı túrlerin ayrıqsha atap ótiw tiyis [Айдарбек Қарлығаш Жамалбек қызы. -59].

S.V.Grinev termin jasaw usıllarınıń túrlerin *semantikalıq termin jasaw, morfologiyalıq, sintaksislik, morfologiyalıq-sintaksislik termin jasaw, terminologiyalıq almasıw* (ózlestiriw) dep beske bólse, O.P.Frolova termin jasaw usılların *terminlestiriw, quramalı terminler jasaw* (qosımsha, turaqlı sóz dizbeklerin jasaw, qısqartıw), *termin almasıw* dep úshke bólip qaraydı [Володина М.Н.-128].

Bul klassifikaciyalardıń barlıǵın tiykarınan tildiń semantikalıq, analitikalıq, sintetikalıq usılları quramında kórip shıǵıw terminologiya tarawındaǵı jumıslarda kóp ushırasadı. Tek ǵana kalkalaw, qısqartıw, termin almasıwdı óz aldına usıl sıpatında kórip shıǵıw boyınsha ele tereńirek úyrenilip, arnawlı izertlew tiykarında ashılıwı kerek bolǵan máseleler bar.

Terminlerdi bir-birine sáykeslestiriwdiń tiykarǵı ózgeshelikleri retinde *tarawlardaǵı* (qánigelik) *terminlerdiń sáykeslestiriliwi, tillik máselelerdiń, tiller aralıq sáykeslendiriw* hám *xalıqaralıq sáykeslendiriw* sıyaqlı túrlerin óz aldına atap ótiw orınlı [Шерубай Құрманбайұлы -17].

Túrkiy tillerdiń bir-birinen alǵan yamasa bir-birine bergen terminleri ayırım ilimpazlar hám sawda-satıq, isbilermenlik baylanısları waqtında tilden tilge ótken atamalar bolıp esaplanadı. Termin almasıw belgili bir principler tiykarında ilimiy tiykarlanǵan hám professional túrde alıp barılıwı zárúr bolǵan terminologiyalıq ózgesheliklerden biri. Bul ilim hám kórkem ónerdiń, ekonomikanıń hár qıylı tarawları boyınsha maqsetli, sistemalı túrde ámelge asırılatuǵın tiller aralıq baylanıstıń oǵada áhmiyetli máselesi bolıp, bul termin almasıw procesi mámleketler, tiller arasındaǵı ilimiy-mádeniy, siyasiy-ekonomikalıq baylanıslarǵa sáykes, termin dóretiw hám terminologiyanı tiller aralıq birlestiriw islerin birgelikte atqarǵanda ǵana ámelge asatuǵın, oǵan tikkeley baylanıslı bolǵan terminologiyalıq iskerlik ekenligin esapqa alıw orınlı.

Házirgi terminologiyada sheshimin tappaǵan máselelerden biri - xalıqaralıq dep atalıwshı terminlerdi milliy tilge awdarıw, jazıw yamasa bir sóz benen aytqanda, qabıllaw tártibiniń belgilenbegenligi bolıp, bul másele boyınsha alımlardıń pikirleri de hár qıylı. Sonlıqtan, bul máseleni arnawlı úyrenip, tiyisli juwmaq shıǵarıw terminologiya ushın úlken áhmiyetke iye. Bulardıń barlıǵınan kelip shıǵıp, barlıq túrkiy xalıqlardıń wákilleri paydalana alatuǵın ulıwma elektron terminologiyalıq fond (baza) jaratılsa, qaysı tilde

ne hám qanday bolıp atırǵanın bilip barıw, sol tiykarda tájiriybe almasıw múmkin. Aldımızdaǵı eń zárúr jumıslardan biri sıpatında usı máseleni aytıp ótiwge boladı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Айдарбек Қарлығаш Жамалбек қызы. Қазақ терминологиялық аталымының ономасиологиялық негіздері. – Алматы, 2010.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги тийкарғы сөз жасаў усыллары // ӨзРИАҚБ «Хабаршысы» журналы, 1976. 68-73 бб.
3. Володина М.Н. Когнитивно-информационная природа термина (на материале терминологии средств массовой информации). – М.: Изд-во МГУ, 2000. – 128 с.
3. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили (морфемика, сўз ясалиши ва морфология). – Тошкент, 2009. 25-29 бб.
4. Соколова Т.В., Ласица М.В., Нейман В.Ю. Роль и влияние классических языков на развитие и формирование европейских языков и терминологии. Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, №11, ч.1. – с. 166-170.
5. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. 30-б.
6. Шерубай Құрманбайұлы. Түркі терминологиясын тіларалық біріздендіру және терминжасам, терминалмасым мәселелері // Академик Ә.Қайдар мен Р.Сыздықтың 100 жылдығына орай «Жаһандану кезеңіндегі түркі терминологиясы» Халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдарының электрондық жинағы. – Астана, 2024.

TÚRKIY TÍLLERINDE SÓZLERDIŃ LEKSIKA-SÍNTAKSISLIK USÍLDA JASALÍWÍNA SALÍSTÍRMALÍ ANALIZ
(Qaraqalpaq hám ózbek tilleri mısalında)

Yakupov M.Ó.
Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim izertlew institutı, Nókis qalası

Belgili bir waqıtlar dawamında jasalǵan tildiń bahalı ǵaziynesi – sózlik qorı. Sol sózlik qordaǵı ózgerislerdi anıqlaw, ósiw dárejesin biliw, jańalanıwın baqlap barıw til iliminiń baslı wazıypalarınan esaplanadı.

Sózlik qordıń ósiwi, jańalanıwı bir neshe jol menen ámelge asadı. Sonday jollardıń biri tilde burınnan ómir súrip kiyatırǵan leksikalıq materiallardan jańa sózlerdi hám jańa sóz formalardı jasaw bolıp tabıladı. Jańa sózler hár bir tildiń óziniń ishki rawajlanıw nızamına sáykes arnawlı qaǵıydalar tiykarında jasaladı. Jańa sóz jasawdıń qaǵıydaları sóz jasaw usılları tiykarında belgilenedi.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde mınaday sóz jasaw usılları bar ekenligi tilshi ilimpazlar tárepinen dálillengen: 1) affiksaciya 2) sóz qosılıw 3) leksika-semantikalıq

4) leksika-sintaksislik usıllar. Sonıń ishinde biziń izertlew jumısımızdıń obyekti bolǵan leksika-sintaksislik usıl yamasa leksikalizaciya usılı tiykarında jasalǵan dórendi sózlerdi úyreniw hám mısallar tiykarında dálillewdi, jáne de bul usıldıń basqa túrkiy tillerinde, sonıń ishinde ózbek hám qaraqalpaq tilleriniń sóz jasalıw tarawında úyreniliwine salıstırmalı analiz etiwdi maqul taptıq.

Sóz jasaw usılları qaraqalpaq til biliminde eń dáslep N.A.Baskakovtıń miynetinde dórendi sózlerdi leksikalıq usıl, morfologiyalıq usıl hám sintaksislik usıllarda jasalatuǵının kórsetedi. Al, jergilikli tilshi ilimpazlardan A.Qıdırbaev qaraqalpaq tilinde sózlerdiń morfologiyalıq usıl hám sintaksislik usıllar [Қыдырбаев А.,1974, –17] menen jasalatuǵınlıǵın aytadı. Bunnan tısqarı, A.Bekbergenovtıń miynetlerinde sóz jasaw usılları bir neshe túrlerge bólip kórsetilgen. Ol sóz jasaw usılları boyınsha arnawlı maqalasında hám monografiyasında qaraqalpaq tilinde jańa dórendi sózlerdiń morfologiyalıq, leksika-sintaksislik, morfologiya-sintaksislik, leksika-semantikalıq usıllar menen jasalatuǵının kórsetedi [Бекбергенов А. 1976, – 68-73.]

Leksikalizaciya tilde dórendi sózlerdiń jasalıwına xızmet etiwshi usıl sıpatında bar bolıp, onıń mánisi menen baylanıslı bolǵan sorawlarǵa juwap tabıw kerek boladı. Demek, leksikalizaciya procesi til biliminde qaysı tarawda úyreniledi? Bul usıldıń ózbek tili leksikası rawajlanıwında qatnası nelerde kórinedi? Bul máseleler ózbek til biliminde leksikalizaciya procesi menen baylanıslı bolǵan aktual máselelerden biri.

Rus hám Evropa til bilimindegi lingvistikalıq ádebiyatlarda bul usıl (hádiyse, process dep júritilgen) “leksikalizaciya” termini menen qollanıladı. Bul atama lingvistikalıq sózlikte: “leksikalizaciya – til elementleriniń (morfema, sóz dizbegi) yáki element birikpeleriniń óz aldına sózge yamasa oǵan qatnaslı bolǵan basqa birlikke aylanıwı” ekenligi aytıladı [Лингвистический энциклопедический словарь., 1990. – 258.] O.S.Axmanovanıń sózliginde rus tilinde leksikalizaciya dep keltirilgen termin anglichan tilinde “lexicalization”, francuz tilinde “lexicalisation”, ispan tilinde “leksicalizasion” degen atama menen aytıladı, hám “ayırım elementlerdiń (morfema hám mánili bóleklerdiń) yáki birikpe elementleriniń (sóz birikpeleriniń) tildiń óz aldına sóz ekvivalenti sıpatında qollanılatuǵın turaqlı elementlerge ózgeriw procesi” leksikalizaciya sıpatında túsindiriledi [Ахманова О.С., 1969. – 215.]

J.Maruzo bolsa, erkin sóz birliklerиniń bir túsinikti ańlatatuǵın, bir gáp bólegi wazıypasın atqaratuǵın sózge aylanıwın hám leksikalizaciya júz bergen waqıtta sózdiń mánileri onıń birliklerиniń jıynaǵın bildiretuǵın mánige teń kelmeytuǵınlıǵın aytıp ótedi [Марузо Ж., 1960. –146.] Al, akademik A.Hojiev bolsa, “sintaksislik birlik (so’z birikmasi yoki gap) tiń leksikalıq birlik (lug’oviy birlik)ke, yaǵnıy sóz yamasa turaqlı dizbekke aylanıwı, mısalı, *ish haqi, temir yo’l, mingboshi* sózleriniń bir leksemaǵa aylanıwı”n *leksikalizaciya* dep dálilleydi.

Sóz jasalıwı til iliminde (leksikologiya, grammatika sıyaqlı t.b.) erkin tarawlardan biri bolıp, ol jańa mánili dórendi sózlerdiń jasalıwı, sóz jasaw usılları hám ulıwma sóz jasalıwı menen baylanıslı bolǵan hádiyselerdi úyrenedi. Sóz jasalıw termini ózbek

tilindegi ádebiyatlarda eki túrli jaǵdayǵa baylanıslı qollanıladı: 1) ulıwma sóz jasalıwı, sóz payda etiw hádiysesi; 2) til biliminiń sóz jasalıwı menen baylanıslı bolǵan nızamlıqlardı úyreniwshi bólimin bildiredi.

Sóz jasaw qanday usıl menen bolsa da jańa mánili sózlerdi payda etiw degeni: *ish+chi – ishchi, hozir + javob – hozirjavob, besh yil +lik – besh yillik* sıyaqlı. Tildiń rawajlanıwı barısında onıń leksikalıq hám grammatikalıq qurılısında, sonıń menen birge basqa tarawlarında bolǵanı sıyaqlı ózbek tiliniń sóz jasalıw tarawında da túrli ózgerisler boldı. Mısalı, sóz jasaw tipleriniń aktiv yamasa aktiv emesligi, dáwirge baylanıslı hár túrli bolıwı yamasa tariyxıy jaqtan dórendi bolǵan sóz házirgi kózqarastan dórendi esaplanbawı múmkin. Házirgi ózbek tilinde dórendi sózler júdá kóp, biraq olardıń jasalıwı tariyxıy yamasa házirgi jasalıwına tiyisli bolıwı múmkin. Sóz jasalıwı bul eki túrli process arqalı ayırmashılıqqa iye boladı, onıń mánisin komponentleriniń mánilik qatnasları menen tiykarlaw múmkin: *ter+im, yig` + im, o`r + im; arra+la, randa + la, egov + la; insof + siz, savod + siz, ko`rim+siz* sıyaqlı. Tariyxıy (diaxron) jasalıwda dórendi sózdiń mánisi hám sol mániniń bildiriliw usılı joqarıda kórsetilgendey házirgi sóz jasalıw kórinisinde boladı. Házirgi (sinxron) sóz jasalıwında dórendi sóz komponentleri ortasındaǵı qatnastı janlı etip tiykarlap bolmaydı. Bul máni arnawlı izertlewler, tariyxiy baqlawlar arqalı anıqlanadı. Mısalı, *ko`rpacha – ko`rpa* (sózi jatqanda ústine jawatuǵın, ishine paxta yáki basqa nárse salıp tayarlanǵan nárse), *-cha* affiksi bolsa kishireytiw mánisin bildirip tur. Lekin *ko`rpacha* sózi *«kichik ko`rpa»* degen mánini emes, bálki ishine paxta yáki basqa nárse salıp tayarlanǵan, otıratuǵın orınǵa tóseletuǵın nárseni bildiredi [Hojiev A., 2002. –56].

Sóz jasalıw qanday sóz jasaw usılı menen bolsa da jańa mánili sózdi payda etiw ekenligin bilemiz. Ózbek tilinde sóz jasawdıń bir neshe usılları bar: 1) semantikalıq usıl; 2) fonetikalıq usıl; 3) Sintaksislik-leksikalıq usıl; 4) affiksaciya usılı; 5) kompoziciya usılı. [Ҳожиев А., 1989. –30]

Dáwirler ótiwi menen ayırım bir túrdegi sóz dizbekleri bir sózge (qospa sózge) aylanıwı múmkin. Bunday sóz dizbekler bir máni yamasa bir leksikalıq máni bildiredi, al qospa sózge aylanǵan waqıtta olar arasındaǵı sintaksislik baylanıs joǵaladı, nátiyjede burın sóz dizbegi bolǵan birlik qospa sózge aylanadı. Bul hádiyse ózbek til iliminde *leksika-sintaksislik* usıl menen sóz jasalıwı dep aytıladı. Mısalı: *qashqargul, yurt boshi, engil tabiat, o'zbilarmonlik.*

Ózbek tilinde atlıqlardıń leksikalizaciya usılında jasalıwı tómendegishe túsindirilgen:

1. Atlıq hám **kelbetlik feyil** yamasa háreket atı **feyil** formalarınan ibarat boladı: *ot-boqar, beshik-tervatar, tuya-tortar, o'rin-bosar, muz-yorar, kunga-boqar, bo'ri-bosar, dunyo-qarash*. Ayırım atlıqlar menen anıq ótken máhál formasındaǵı feyildiń birigiwinen de keledi: *Qor-yog'di, Soy-keldi, Gurt-ketdi, go'sht-qo'ydi* sıyaqlı.

2. Eki feyilden ibarat boladı. Bunday qospa atlıqlarda birinshi **hal feyil** feyil rawish formasında, ekinshi feyil bolsa kelbetlik **feyil** hám háreket atı **feyil** kórinisinde boladı: *ishlab chiqarish, iskabtopar, olib sotar, izlab topar.*

3. Sanlıq (ayırım jaǵdaylarda almasıq) penen kelbetlik feyil formasınan boladı: *besh-otar, besh-ko'tarar, o'zi-bo'larchilik.*

Ózbek tilinde basqa tiller sıyaqlı kelbetlik sóz shaqabı da jańa sózler menen bayıp baradı. Atlıqlar sıyaqlı kelbetlikler de affiksaciya hám kompoziciya usılında jasaladı. Sonıń ishinde leksika-sintaksislik usıl (kompoziciya) arqalı tómendegishe jasaladı: ráwish, ayırım jaǵdaylarda kelbetlik feyil mánili forması arqalı bildiriledi. Mısalı: *tezpishar, tezotar, kechpishar, ertapishar, tezoqar, tinchliksevar* hám t.b.

Hár qanday dórendi sóz usınday quram bólekleri bolǵan sóz jasaw tiykarı menen sóz jasawshıdan turadı. Sonday quram bóleklerin biriktirip, jańa dórendi sóz payda etiw sóz jasaw usılın belgileydi. Sóz jasalıwına tiyisli tiykarǵı túsiniklerdi tolıq hám durıs belgilew, olardıń hár birinıń mánisin durıs anıqlaw sóz jasalıw sisteması menen baylanıslı barlıq nızamlıqlardıń mánisin tolıq hám durıs ashıp beriw múmkinshiligin beredi. Sol ushın da ózbek til biliminde sózlerdiń leksikalizaciya usılında jasalıwın belgili bir tártipte, belgili bir maqsetke baǵdarlaǵan halda ashıp beriwge háreket ettik.

Ózbek tilinde sóz jasalıwına tiyisli túsinikler tómendegiler: 1) "so'z yasash" ("so'z yasalish") 2) "so'z yasash usuli" 3) "yasama so'z tarkibi" 4) "so'z yasash asosi" 5) "so'z yasovchi" 6) "so'z yasalish ma'nosi" 7) "so'z yasalish tipi" 8) "mahsulli va mahsulsizlik" 8) "so'z yasalish imkoniyati" [Сапаев Қ., 2009. –25].

Sóz jasaw degende, belgili bir leksikalıq birlikten sóz jasawshı qural járdeminde jańa sóz payda etiw degen túsiniledi. Mısalı, *bilim* sózi bil sózine -im affiksin qosıw arqalı payda bolǵan. Demek, bul usıl – qosımta qosıw usılı (affiksaciya). Dáwirler ótiwi menen ayırım sóz dizbekleri bir sózge (qospa sózge) aylanıwı múmkin. Bunda sóz dizbegi bir máni – leksikalıq mánini bildiretuǵın bolıp qaladı, ondaǵı bólekleri arasında sintaksislik baylanıs joytıladı. Nátiyjede negizinde sóz dizbegi bolǵan birlik qospa sózge aylanadı. Bul process ózbek til biliminde sintaksislik-leksikalıq usıl menen sóz jasalıwı dep aytıladı. Mısalı: *tokqaychi, mingboshi, yurtboshi, yengiltabiat, kaltafahm, o'zbilarmonlik, baribir*.

Sintaksislik-leksikalıq usıl menen dórendi sózdiń jasalıwı ózbek tilinde tariyxıy (diaxron) jasalıw delinedi.

Til iliminde, sonıń ishinde ózbek tilinde jańa mánili sózlerdiń jasalıwınıń hár qıylı usıllarınıń bar ekenligi belgili. Biraq bul usıllardıń muǵdarı menen túrlerin belgilewde, sonday-aq olardı ataw máselesi elege shekem bir pikirge kelinbegen. Ózbek tiline tiyisli bolǵan, sonday-aq túrkiy tillerge tiyisli bolǵan ádebiyatlar sóz jasalıwınıń ekewden tap jeti túrine shekem kórsetedi.

Ózbek til biliminde sóz jasaw usıllarınıń tiykarǵı usılları dep kópshilik tárepinen tán alınıp atırǵan hám lingvistikalıq ádebiyatlarda da kórsetilgen usıllar tómendegiler:

1. Semantikalıq (yáki leksika-semantikalıq) usıl
2. Fonetikalıq usıl
3. Sintaksislik-leksikalıq usıl
4. Affiksaciya usılı
5. Kompoziciya usılı
6. Abbreviaciya usılı [Ҳожиев А., 1989. –30.]

Sonıń ishinde, biziń izertlew obyektimiz esaplanǵan leksika-sintaksislik usıl menen ózbek tilinde sóz jasalıwı degende sóz dizbeginiń sózge (leksema) aylanıwı túsinilse, tildiń rawajlanıwı procesinde belgili bir tiptegi sóz dizbegi birden-bir leksikalıq máni talap etiwi nátiyjesinde sintaksislik birlikten leksikalıq birlikke aylanadı, qospa sóz payda boladı. Mısalı: *mingboshı, jo'xoripoya* sıyaqlı qospa sózler usı jol menen payda bolǵan qospa sózler dep aytıladı. Sóz payda bolıwınıń bul usılı leksikalızaciya dep aytıladı.

Ózbek tili boyınsha ádebiyatlarda gáp formasındaǵı qospa sózler bar ekenligi aytılıp, *go'shtqo'ydi (ovqat nomi), ochildasturxon (ertak nomi)* sıyaqlılar mısal etip kórsetiledi. Biraq, bular júdá az. Bunnan tısqarı, bul faktta kompoziciya usılı menen sóz jasaw hádiysesi emes. Mısallar: *Yigitlarga aytib, seni bir talqonto'ydi qildirmasammi!(A. Obidjon). Xona ichida 5-6 daqiqa chigilyozdi mashqlarni bajargach, ... ko'chaga chiqamiz (O'zb. avozi" gaz.). U bir davrda gul-gul ochilib o'tirganda otasi ulov zarurligini quloqqoqish qipti (A.Dilmurodov) ...Hasan qayg'ichi xon amaldorlari haqida ichakuzdi hangomalar aytardi (S.Siyoev).*

Leksikalizaciya degende morfema yamasa sóz dizbegi kórinisindegi birliklerиniń mánilik jaqtan bir leksemaǵa teń keletuǵın leksikalıq birlikke aylanıwı procesine aytıladı. Al, bul process ózbek til iliminde qalay payda boladı? Leksikalizaciya usılı yamasa process dep aytılıwınıń ózinen belgili bolǵanınday ol tikkeley sóylew menen baylanıslı boladı. Leksikalizaciyanıń payda bolıwına itibar qaratsaq, biz onı sap tildiń qubılısı dep ayta almaymız, sebebi "til degende belgili bir jámiyettiń barlıq aǵzaları ushın burınnan tayar halda kelip qollanılıp atırǵan, yaǵnıy qabıl etiliwi hám qollanılıwı májburiy, pikirdi payda etiw, bayanlaw hám basqa maqsetler ushın xızmet etetuǵın birliklerdiń óz ara birigiwi hám baylanısın belgilewshi nızam-qaǵıydalar jıynaǵı túsiniledi" [Ne'matov H., Bozorov O., 1993. – 8] Leksikalizaciyaǵa berilgen teoriyalardan belgili bolǵanınday, ol sóylewde payda boladı, anıǵıraǵı barlıq waqıtta qollanılıwı birlik kórinisindegi eki yamasa onnan artıq sózlerdiń anıq bir leksemaǵa aylanıwı desek qátelespeymiz.

A.I.Kuznecova leksikalizaciya usılın lingvistikalıq processler kózqarasınan jaqsı úyrengen. Ol "hár qanday tildiń rawajlanıwında bir-birine baylanıslı eki tendenciyanı ayırım erkin sózlerdiń járdemshi qurallarına sózdiń úzliksiz bólegine, basqasha aytqanda, morfemalarǵa aylanıwı arqalı ajıratıw múmkin" ekenligin aytadı, bunda agglyutinativ tiller, sonıń ishinde túrkiy tiller mısal bola alıwın belgilep beredi. Sol juwmaqlardan *leksikalizaciya* usılın *degrammatikalizaciya, grammatikalizaciya* usılın bolsa *deleksikalizaciya* kórinisinde túsiniwge de boladı.

Leksikalizaciya usılınıń mánisi sonnan ibarat, bunda anaw yamasa mınaw grammatikalıq forma óz paradigmasınan ajıralıp shıǵıp, erkin sóz *leksema* sıpatında xızmet ete baslaydı. Mine, usı kóriniste tilde kóp ǵana atlıqlar, kelbetlikler, ráwish hám kómekshiler hám t.b. payda boladı,- dep esaplaydı avtor óz miynetinde. Buǵan mınaday mısallardı kórsetedi: *хотя- bolsa da, eger, бы- eger, bolsa edi, впереди- aldında, ilgeride, спасибо- raxmet, сливки-bir nárseniń eń jaqsı bólegi, qaymaǵı, заношенный- kiyilip tozǵan, kiyip tozdırılǵan, tozıp qalǵan* hám t.b.

Ulıwmalastırıp aytqanda, leksikalizaciya usılı hár bir tildiń, sonıń ishinde ózbek tili sózlik quramında úzliksiz bayıp barıwındaǵı tiykarǵı faktorlardan biri bolıp tabıladı. Bul usıl nátiyjesinde payda bolǵan jańa birlikler ishki imkaniyatlar tiykarında payda bolǵanı menen qollanılıwda óz aldına mánini talap etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде сөз жасалыўдың тийкарғы усыллары // ӨзРИАҚБ Хабаршысы журналы, 1976. 68-73 бб.
2. Hojiev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati. – T., O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. 56-b.
3. Ne'matov H., Bozorov O. Til va nutq. – T., O'qituvchi, 1993. 8-b.
4. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., Советская энциклопедия. 1969. – с. 215.
5. Қыдырбаев А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. 1. Морфология. – Нөкис, 1974. 17-б.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. – с. 258.
7. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., Изд-во иност. литературы, 1960. – с. 146.
8. Сапаев Қ. Ҳозирги ўзбек тили (морфемика, сўз ясалиши ва морфология). – Тошкент, 2009. 25-29 бб.
9. Ҳожиев А. Ўзбек тилида сўз ясалиши. – Тошкент: Ўқитувчи, 1989. 30-б.

СӨЗ ЖАСАЛЫЎДА КОНВЕРСИЯ УСЫЛЫ

Оразымбетова Э.Ш.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Заманагөй тил билиминде сөз жасалыў тил раўажланыўының ең әҳмийетли механизмлеринен бири сыпатында қаралмақта. Сөйлесиў (коммуникация) имкәниятлары тезлик пенен өсип атырған ҳәзирги дәўирде тиллердиң сөзлик қурамын байытыў айрықша әҳмийетке ийе болып табылады. Оның раўажланыўына ишки дереклер (сөзлер семантикасының өзгериўи, жаңа лексикалық бирликлердиң пайда болыўы) ҳәм сыртқы дереклер (басқа тиллерден лексикалық бирликлердиң өзлестирилиўи) тәсир етеди. Оны толықтырыўдың әҳмийетли жолларынан бири сөз жасаў (деривация) болып, ол жаңа бирликлердиң пайда болыўын аңлатады.

Барлық тиллерде ушырасатуғын сөз жасаў усылларының ишинде басқа усыллардан ажыралып турыўшы сөз жасаў формасының толық сакланыўы менен жана (дөренди) лексема пайда ететуғын ***конверсия*** усылы, яғный сөзлердиң пайда болыўының ҳәр қыйлы усыллары арасында сөздиң бир сөз шақабынан екинши

сөз шақабына формасын өзгертпеген ҳалда өтиў процеси - конверсия айрықша орын тутады. Конверсия тилдиң сөзлик қурамын байытыўдың ең үнемли ҳәм нәтийжели усылларынан бири болып, ол теориялық ҳәм әмелий лингвистика объекти есапланады.

Бул жағдайда қандай да бир сөз пайда етиўши элементлердиң болмаўы конверсияның әпиўайылығы, үнемлилиги ҳәм өнимлилигин тәмийинлейди. Атап өтилген өзгешеликлер, сондай-ақ, оның универсаллық характери тилши илимпазлардың дүньяның ҳәр қыйлы тиллериндеги конверсияны үйрениўге болған қызығыўшылығын арттырады.

«Конверсия» (латынша «conversio» - өзгериў, айланыў) атамасы өзиниң көп мәнилилигине қарай, басқа айырым атамалар, мәселен, «ассимиляция», «функция» ҳәм т.б сыяқлы пәнлер аралық статусқа ийе. Бул лексеманың бирлемши мәниси нәтийже яки нәтийже процесси болып, «конвертировать» фейилиниң – «қайта есаплаўды ислеп шығыў, сондай-ақ, улыўма өзгертиў, жаңа түрге, жаңа сапаға айландырыў» семантикалық дүзилисинен турады [ТСРЯ: 289].

Конверсия (ямаса морфологиялық-синтактикалық сөз дүзиў усылы) сөздиң сеслик қабығын сақлаған ҳалда бир грамматикалық категориядан екинши грамматикалық категорияға өтиўин билдиреди. Тил билиминде бул процесс тил системасының бейимлесиўшеңлиги ҳәм динамикасын сәўлелендирип, жедел түрде әмел етеди. Конверсия морфемалық қураллардан пайдаланбастан жаңа лексикалық бирликлерди жаратыў имканиятын береди, бул болса тил ресурсларын үнемлеўдиң жоқары дәрежесинен дәрек береди [ЛЭС, 235].

Егер бир сөз шақабынан екинши бир сөз шақабына өзгерген сөздиң семантикасында өзгерис болмаса, ол жаңа мәнини ийелемесе, онда бундай сөз жаңа лексема болып есапланбайды. Сонлықтан, гейбир илимпазлар сөз жасалыўдың конверсиялық усылында лексикалық факторды морфологиялық ҳам синтаксислик әмеллерге қарағанда жоқары орынға қояды. Рус тил билиминде, тюркологияда кейинги пайытлары баспадан шыққан бир қанша мийнетлерде сөз жасалыўдың бул түри «лексика-грамматикалық усыл» деп атала баслады. Конверсиялық усыл тийкарынан сөз дөретиўдиң лексикалық, морфологиялық ҳәм синтаксислик факторларының жыйынтығы болып есапланады.

Илимпазлардың пикири бойынша М.Д.Степановтың пикиринше, конверсия сөз пайда етиўдиң арнаўлы бир жолы емес, ол тек грамматикалық кубылыс болып табылады деп есаплайды, ал Э.В.Севортян конверсияның ҳәзирги түркий тиллериндеги инглис тилиндегидей сөз пайда етиўши роли жоқ екенлигин айта келип, оны түркий тиллериниң ески дәўиринде болған синкретизмниң лексика-морфологиялық көриниси деп санайды.

Е.А.Куриловичтиң түсинигинше, сөз дөретиўдиң морфо-синтаксислик усылы (конверсия) морфологиялық ҳәм синтаксислик деривацияның нәтийжеси деп сыпатлайды [Сарбалаев Ж.-78].

Тилдиң грамматикалық системасында формасы бирдей болғаны менен категориялық мәни ҳәм грамматикалық сыпаты ҳәр түрли сөз шақабына тийисли болып келетуғын лексика-грамматикалық омонимлер пайда болады Мысалы: 1. *Жақсы* (келбетлик), *жақсы* (рәўиш); 2. *Бай* (атлық), *бай* (келбетлик); 3. *Биреў* (жыйнақлаў санлығы), *биреў* (белгисизлик алмасығы) т.б.

Лексика-грамматикалық омонимлер бириншиден сөз жасалыўдың лексика-семантикалық жолы арқалы пайда болады. Мысалы: «*Дәри*» лексикалық омониминде (1. *Дәри*-аўырыўды емлеў ушын қолланылатуғын зат. 2. *Дәри*-оқтың ишиндеги тутандырыўшы зат.) белгили бир сөз шақабындағы сөздиң мәнилик жақтан раўажланып, түрлениўинен жасалады.

Ал, *морфологиялық конверсия* процесслерди, тилдиң грамматикалық системасындағы жылысыў сыяқлы қубылыслар менен тығыз байланыслы. Мысалы, қарақалпақ тилинде *қызыл, жасыл, сары, узын* т.б тийкарғы келбетликлер түбир менен қосымтаның бир-бири менен сиңисип, жылысыўынан қәлиплескен сөзлер болып келеди. Мысалы, *сары* сөзинде *сарғыш, сарғылт, сарғайыў* т.б сыяқлы мысаллар менен салыстырып қарасақ, оның да түбир менен қосымтаға түрленгенлигин көремиз: ортақ түбир: сар-*ы* келбетлик жасаўшы қосымта. Тилдиң раўажланыўы барысында булар бир-бири менен ажыралмас бөлегине айланған.

Синтаксислик конверсия дегенимизде әдетте «тилде морфологиялық қубылыс пенен синтаксислик қубылыс өзара тең қубылыс болып, бул еки қубылыста өзара байланыслылығы менен дәлийлленеди. Мысалы, анықлаўышлардың баслаўыш ҳәм толықлаўыш хызметине өтиўи (аўысыўы) басқа сөз шақапларының субстантивацияланыўына, сондай-ақ толықлаўышлардың пысықлаўыш позициясында жумсалыўы атлық сөзлердиң адвербиалланыўына тийкар болып табылады. Мысалы: *Жақсы иси менен жақсы* (накыл). *Үлкенлер қонақта, жаслар ойында* (газетадан). *Хош айтысып сулыў менен, Алпамыс енди жөнеди* («Алпамыс» дәстаны).

Түркий тиллес халықлар арасы тил илиминде татар тил илиминде Ф.А.Ғаниев [Ғаниев Ф.А.-174], қазақ тил илиминде А.Т.Қайдаров, Ж.Сарбалаевлар [Кайдаров А.Т.-322], өзбек тил илиминде А.П.Хожиев [Хожиев А.П.-165], ҳәм т.б илимпазларды атап өтиўимизге, сондай-ақ қарақалпақ тил билиминде конверсия усылының заңлылықлары ҳәм түсинигине, таллаў жасаў имканиятларына сөз жасаўшылық қәбилетине айрықша итибар қаратқан илимпазлардан К.Пахратдинов ҳәм Т.Әбдимуратов [Пахратдинов К, Әбдимуратов Т.-27], П.А.Нажимовты [Нажимов П.А.-150] атап өтсек орынлы.

Улыўма жуўмақлап айтатуғын болсақ, қарақалпақ тил билиминде конверсиялық усылды еле де толығырақ изертлеў машқаласы, оның өзине тән өзгешеликлерин ашып көрсетиў изертлеўдиң тийкарғы объекти есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Толковый словарь русского языка начала XXI века. (под редакцией Г.Н. Скляревской) СПбГУ. – Москва.: Эксмо, 2009., с.289
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М.,1990, 235б
3. Сарбалаев Ж. Сөзжасам мәселелери. – Алматы, 2002
4. Ғаниев Ф.А. способы словообразования в современном татарском языке. Избранные статьи. – Казань, 2010. – с. 174
5. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней основ в казахском языке. – Алма-Ата: Наука, 1986. – с. 322.; Сарбалаев Ж.Т. Қазақ тіліндегі конверсия мен адъективация. Канд.диссерт. –Алматы, 1993. Б.25
6. Хожиев А.П. Ўзбек тили сўз ясалиши тизими / Ташкент, 2007. - 165 с.
7. Пахратдинов К, Әбдимуратов Т. Қарақалпақ тилинде конверсия. – Нөкис, 2016, 27б
8. Нажимов П.А. Қарақалпақ тилиниң сөз жасалыў системасы. –Нөкис, Илим, 2019, 150 б

LINGVOKULTUROLOGIYADA «KONCEPT» TÚSINIGI

Asanova D.N.
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institute, Nókis qalası

Házirgi til biliminde jańa tarawlardıń payda bolıwı menen birge jańa atamalar da payda bolıp kelmekte. Lingvokulturologiya tarawınıń úyrenetuǵın birden-bir obyekti ol – koncept esaplanadı. «Koncept» ataması latın tilindegi “conceptus” sózinen alınǵan. Bul sóz francuz tilinen inglis tiline «túsiniw» kórinisinde ózlestirilgen. Negizinde “conceptus” sóziniń terminge aylanıwı filosofiyada konceptualizm jónelisiniń payda bolıwı menen baylanıslı. Bul jónelistiń tiykarın salıwshılar P.Abelyar hám J.Lokk obyektiv dúnyada ayrıqsha predmetler bar ekenligin kórsetedi, olar arasındaǵı baylanıslardıń sanadaǵı sáwleleniwi nátiyjesinde universaliyalar tuwıladı hám koncept payda boladı degen ideyanı usınıs etedi.

«Koncept» termini zamanagóy lingvistikalıq izertlewlerde kóp ushırasadı. Koncept túsinigine hár qıylı qatnaslar ulıwma lingvofilosofiyalıq tiykarǵa súyenedi. Onıń tiykarında F.Sossyurdıń til hám sóylew dixotomiyası jatadı, yaǵnıy «til-sóylew» túsinigi házirgi waqıtta «tildi túsiniw-kommunikaciyalıq xarakter» dep talqılanbaqta. Bunda tildi ańlaw til túsinigine salıstırǵanda keń mánide qollanıladı, sebebi izertlewshiler kóp jaǵdaylarda fenomen bolǵan hám individual sananıń verbal formadaǵı jaǵdayına itibar qaratadı. Kommunikativlik minez-qulıq penen sóylew arasındaǵı qatnasqa keletuǵın bolsaq, bul jaǵdayda izertlew predmeti keńeygenligi baqlanadı, yaǵnıy tekstten hám onıń jazba túrde belgilengen formasınan baslap, qanday da bir mádeniyatta qabıl etilgen minez-qulıq úlgileri boyınsha sóylesiw procesinde ózgerip turatuǵın kommunikant maqsetleriniń

toplamı, kommunikaciyanıń verbal bolmaǵan formaları, intertekstlik baylanıslar hám basqalar. Lingvistikalıq izertlew predmeti mazmun sheńberiniń bunday keńeyiwi immanent lingvistika menen qarama-qarsılıǵına alıp keldi. Bunıń unamlı hám unamsız tárepleri bar. Til haqqındaǵı ilimniń bunday rawajlanıwındaǵı unamlı táreplerinen biri bul bir-birine jaqın bolǵan gumanitar pánler jetiskenliklerinen paydalanıw, lingvistikanı jańa túsinikler hám metodlar menen bayıtıw imkaniyatınıń beriliwi bolıp tabıladı.

Bul óz náwbetinde psixolingvistika, sociolingvistika, pragmalingvistika, etnolingvistika, lingvokulturologiya, kognitiv lingvistika sıyaqlı tarawlardıń rawajlanıwına sebep boldı. Unamsız táreplerine terminologiyanıń anıq emesligi hám bir pánniń hár qıylı tarawlarındaǵı logikalıq úzilislerdi mısal etip keltiriw múmkin. Joqarıda aytılgan barlıq pikirler «koncept» terminine de tiyisli.

Zamanagóy lingvistikada koncept túsinigi hár qıylı. Koncept sana tarawına tiyisli hám ol tek ǵana sıpatlawshı-klassifikaciyalıq emes, al seziwshi-aqılıy hám obrazlı-empirikalıq ózgesheliklerge iye. Konceptler túsiwden bólek, keshirmeler arqalı qabıl etiledi [Stepanov., 1985. – 41].

Eger de koncept hám túsinikti ulıwmalıq bir máni dep alǵan ayırım izertlewlerdi esapqa almasaq, lingvistikada koncept túsinigin ańlawda lingvokognitivlik hám lingvokulturalogiyalıq qatnastı tán alıw kerek.

Koncept lingvokognitivlik qubılıs sıpatında – bul «biziń sanamızdıń mental yamasa psixikalıq qurallar arqalı insan tájiriybesi hám biliminde sáwlelenetuǵın maǵlıwmatlar birligi: este saqlaw, mental sózlik baylıǵı, miy tili hám konceptual sistemanı, insan psixikasında sáwlelenetuǵın pútkil dúnyaǵa kózqarastıń operativ mazmun birligi esaplanadı».

Psixolingvistler ushın koncept - bul «insannıń biliw hám kommunikativ xızmetinde óz-ózinen júzege keletuǵın háreketli perceptiv-kognitiv-affektiv sistema. Ol insannıń ruwxıy turmısı nızamlıqlarına boysınadı hám sol tárepinen teoriyalıq til biliminiń ilimiy ónimi bolǵan túsinik hám máni qubılıslarınan ajıralıp turadı». Bunda túsiniktiń verbal bolmaǵan tábiyatı qatań túrde aytıp ótiledi. Bir tárepten, koncepttiń quramalılıǵı, ekinshi tárepten K.Xardi aytqanınday, hárbir koncept «bar bolǵan barlıq elementler hám proces túrleriniń konstellyaciyası esaplanadı. Sonıń ushın, hárqanday abstrakt túsinik ózine tiyisli bolǵan sezim menen baylanısqan boladı.

A.A.Zalevskaya bilim hám túsinik sıyaqlı individtiń jetiskenligi bolǵan konceptlerdi hám konceptlerdiń ilimiy anıqlaması ónimi sıpatında logikalıq racional ańlanǵan konstruktorlar arasındaǵı shegaralardı anıq belgileydi [Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. 2020. – 85].

Principial tárepten bolsa, pútkilley basqasha talqılaw A.Solominge tiyisli. Onıń pikirinshe, koncept - bul konkret turmıslıq túsinikler tiykarında payda bolǵan abstrakt bolǵan ilimiy túsinik. Bunday kózqaras S.D.Kacnelson pikirine sáykes keledi, yaǵnıy túsindirme sózliklerde beriletuǵın kúndelikli turmıstaǵı bilimlerdi formalıq hám mazmunlıq birinshi dárejeli túsinikler menen sáykeslendiriwdi, ekinshi - ilimiy, yaǵnıy

enciklopediyalıq sózliklerde beriletuǵın bilimlerge qarama-qarsı qoyǵan. A.A.Potebnya bunday bilimlerdi klaslarǵa ajıratıw – sózdiń jańa hám gónergen mánisin bir-birine qarama-qarsı qoyıwǵa tiykarlanadı. Kognitiv lingvistikada qabıl etilgen «túsinik - ádettegi túsinik» modeliniń házirgi «túsinik - ádettegi túsinik - ilimiy túsinik» formasına keltirilmekte. Ádettegi hám ilimiy túsinikler arasındaǵı ayırmashılıq ádettegi túsinik dárejesinde óz tájiriybesin tártipsiz túrde ulıwmalastırıwda hám ol óz gezeginde ilimiy túsinik dárejesinde deduktiv hám induktiv qollanılıwında sáwlelenedi. Álbette, bul dárejeler arasındaǵı waqıyalardı tabıwǵa boladı. Mental mánis te bar, olar ele oy da emes, túsinik te emes. Konceptke bunday táriyp beriliwi óz gezeginde logikalıq-semantika bolıp tabıladı.

Bizińshe, koncept túsiniktiń orınbasarı, ol «payda bolıwı múmkin bolǵan túsiniktiń nıshan» hám «insannıń dáslepki tájiriybesiniń sáwlesi, jańǵırıǵı» [Lixachev., 1997. – 282]. Basqasha aytqanda, koncept sózliklerde berilgenindey jámáátlik emes, individual mazmunǵa iye. Konceptler jıyındısı qanday da bir xalıqtıń, onıń tiliniń konceptosferasın payda etedi hám óz gezeginde dúnyanıń tillik kartinasın quraydı.

Koncept túsinigine (mádeniy konceptke) lingvokulturologiyalıq qatnas degende biz konceptti mádeniyattıń bazalıq birligi, onıń koncentratı dep qabıl etemiz.

Yu.S.Stepanovtıń jazıwınsha, «koncept sistemasına bar barlıq mádeniyatlarǵa tiyisli faktler, - onıń bas kórinisindegi forması (etimologiya); tariyxtıń mazmun-mánisin tiykarǵı ózgesheliklerine shekem qısqartpaları; zamanagóy associaciyalar; bahalar hám t.b. kiredi» [Stepanov., 1985. – 41]. Konceptler kóp jaǵdaylarda ilimiy lingvistikalıq kóriniske qarama-qarsı qoyılatuǵın ápiwayı lingvistikalıq kórinis penen baylanısadı, izertlewshiler bul jaǵdayda «ámeliy filosofiya túsinikleri» bolǵan «haqıyqat» «táǵdir» «jaqsılıq» hám t.b. haqqında sóz etedi. «Kúndelikli turmıs filosofiyası birneshe faktorlardıń óz ara qatnasınıń nátiyjesi bolıp, bular milliy úrp-ádet hám folklor, din hám ideya, turmıs tájiriybesi hám kórkem óner tulǵaları, sezim-tuyǵı hám qádiriyatlar sisteması bolıp esaplanadı» [N.Arutyunova., 1998. – 3].

V.P.Neroznaktıń pikirinshe, biz basqa tilge awdarma etip atırǵanımızda sol tilde qanday da bir koncepttiń sáykes keletuǵın ekvivalenti bolmasa: «ekvivalenti bolmaǵan leksema, yamasa ádette onı «awdarıp bolmaytuǵın sózler» dep atalatuǵın sózler - haqıyqıy leksika, usı sózler tiykarında fundamental milliy-mádeniy konceptlerdiń dizimin dúziw kerek».

Koncept túsinigine lingvokognitivlik hám lingvokulturalogiyalıq jantasıwlar bir-birin biykarlamaydı: insan sanasında payda bolǵan mental formadaǵı koncept sociumnıń konceptosferasına qosıladı, yaǵnıy aqırǵı juwmaǵı bul mádeniyat, al koncept bolsa, mádeniyattıń birligi sıpatında jámáát tájiriybesi dep qabıl etiledi hám ol óz gezeginde individtiń jetiskenligi boladı. Basqasha aytqanda, bul qatnaslar individke salıstırǵanda vektorları menen parıqlanadı: lingvokognitivlik koncept - bul individual sanadan mádeniyatqa qaray baǵdar, lingvomádeniy koncept - bul mádeniyattan individual sanaǵa qaray baǵdar. Bunday ayırmashılıqlar baylanıstıń generativ hám interpretaciyalıq modellerine sáykes túrde qarama-qarsı keledi.

Juwmaqlap aytqanda, koncept – quramalı dúziliske iye, biraq kompleksli strukturaǵa iye bolǵan qubılıs. Onıń quramında sananıń tımsal, túsinik, sezimge tiyisli sistemaları birlesedi. Solay etip, usı sistemalar insannıń dúnyaǵa kózqarasın sáwlelendiretuǵın reallıqtı quraydı. Konceptte hár túrli kórinistegi máni hám mazmunlar ushırasadı. Til birligi konceptti reallastırıwshı tillik meteriallastırıwshı qural sıpatında sanaydı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Ábdinazimov Sh., Tolıbaev X. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020.
2. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. – Москва: Языки русской культуры, 1998.
3. Лихачев Д.С. Концептосфора русского языка // Русская словесност. От теории словесности к структуре текста: Антология. – Москва: Академия, 1997.
4. Степанов Ю.С. Б трехмерном пространстве языка: Семиотические проблемы лингвистики, философии, искусства. – Москва: Наука, 1985.

ДИНИЙ ТҮСИНИКЛЕР ҲӘМ ИСЕНИМЛЕР МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ДӘСТҮРИЙ ТАҒАМ АТАМАЛАРЫ

Есбергенова Р.Б.

Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақларда көплеген мәресимлер, турмыслық үрп-әдетлер ҳәр түрли тағамлар менен бирге өткериледи. Олардың атамаларының пайда болыў тарийхы бирдей емес. Олар диний көзқараслар ҳәм исенимлер, сондай-ақ, үй қурыў, перзент туўылыўы, неке яки үйлениў, жерлеў мәресимлери сыяқлы халық, шаңарақлық бәзимлер ямаса турмыслық мәресимлер менен байланыслы. Мәресимлер, ритуал аўқатлар, улыўма, аўқатланыў ҳәм ишимлик ишиў мәресимлериниң атамалары халық этнографиясы ҳәм тарийхы менен тығыз байланыслы. Халықлардың этникалық ҳәм мәдений тарийхы азық-аўқат өнимлериниң өзине тән жыйнақлары, ҳәр түрли келип шығыўдағы тағамларды таярлаў усыллары, аўқатланыўды шөлкемлестириў ҳәм тағам писириў дәстүрлеринде сәўлеленеди. Сол себепли, ҳәрқандай азық-аўқат өниминиң тарқалыў аймақлары ҳәм халық атамаларын үйрениў илимий әҳмийетке ийе.

Белгили этнограф Л.П.Потаповтың мийнетинде түркий, монгол ҳәм алтай халықларында қымыз, боза ҳәм арақ-шарапты жәмәәт болып ишиў мәресими сүўретленген. Автор бул халықлар мәресимлериндеги мәдений уллылықты атап өтеди: ...»соны да мойынлаў керек, ҳәзирги қубла алтайлыларда арақ ишиў, XVII әсир өзбеклеринде қымыз ишиў (хан сарайында) ҳәм әсиримиздиң

20-жыллары ақырындағы ярым көшпели өзбеклерде боза ишиў қағыйдалары тийкарғы тәреплеринде таң қаларлық уқсаслықты көрсетеди: улыўма дөңгелек формадағы кесе айналатуғын еди деп көрсетеди; биринши кесе ең ҳүрметли адамға берилетуғын болған, ол дәслеп оннан бираз ишип, соңынан басқасына берген ямаса сыйлаған». Автор аўқатланыў мәресимлериниң улыўма өзгешеликлерин гөш бөлеклерин бөлистириўде де бақлайды. Ол былай жазады: «Көшпели халықларда гөш бөлеклерин бөлистириўдиң әййемги дәстүрин үйрениў ҳәм талқылаў, олардың тарийхында аз мәлим болған дәслепки жәмийетлик турмыс тәризиниң өзгешеликлерин анықлаўда баҳалы мағлыўматлар бериўине гүман жоқ» [Потапов Л.П., 1949. – 59].

Бүгинги күнде, әсиресе урбанизация тез пәт менен тарқалып атырған бир ўақытта, халықлардың материаллық-турмыслық тараўдағы этникалық өзгешелиги әсте-ақырын жоғалып бармақта. Бирақ, этнографиялық изертлеўлерде атап өтилгениндей, аўқат ҳәм оны таярлаў усыллары ҳәрқандай халықтың материаллық мәдениятының басқа тәреплерине қарағанда турақлы сақланып қалады. Сонлықтан, азық-аўқат ҳәм азық-аўқат өнимлериниң атамаларын, әсиресе, мәресим ҳәм дәстүр аўқатларының атамаларын түрли халықлар турмысының этнографиялық мағлыўматларын есапқа алмай сүўретлеў мүмкин емес.

Көплеген изертлеўшилер күнделикли тамақтан басқасының ҳәммесин «дәстүрлик тамақ» ямаса «салтлық (ритуаллық) тамақ» деп бөледи [Жуковская Н.Л., 1979. – 65].

Бизиң биринши ўазыйпамыз – қарақалпақлардың диний ҳәм мәресимлик аўқатларының системаластырылған атамаларын сәўлелендириў болып табылады. Бул атамаларды биз сөзлердиң ишки мәнисине қарай топарларға ажыраттық:

1) диний түсиник ҳәм исенимлер менен байланыслы дәстүрий тағам атамалары;

2) шаңарақлық ҳәм турмыслық мәресимлерде пайдаланылатуғын тағамлардың атамалары (бул киши топарға той мәресимлериндеги аўқат ҳәм тағамлардың атамалары да киргизилген).

Биз тек диний түсиник ҳәм исенимлерге байланыслы дәстүрий тағамлар ҳаққында түсиник беремиз.

Байрам ямаса мәресим ушын таярланатуғын тағамлардың атамалары айрықша қызығыўшылық оятады. Байрамлар, тойлар, ҳәр қыйлы мәресимлер, мәселен, еслеў мәресимлери, қурбан ҳайт күнлери қарақалпақлар (мусылманлар) иләжы барынша сақый болыўға ҳәрекет етеди. Буның себеби марҳумларды еслеп қуран оқытыў – марҳумлардың арғы дүньяда жақсы жасаўын тәмийинлейди деп есаплайды. Сол менен бирге берген садақалары өзлерине, оның жақынларына ҳәм хожалығына зыян келтирместен, бәле-қәдерлерден сақлайды деп исенеди. Халық байрамлары ҳәм мәресимлери мүнәсибети менен көбинесе таярланатуғын көплеген тағамлар тек өзиниң тийкарғы аты менен емес, ал тийисли байрам аты менен де белгили.

Қурбанлық асы. Мәресим тағамларының бир бөлегин бүгинги күнде де бар

болған дәстүрий диний аўқатлар қурайды. Олардың ең кең тарқалғаны қурбанлық асы ямаса қурбан ети болып, ол мусылман дәстүрине муўапық қурбанлық етилетуғын ири ямаса майда шақлы ҳайўан етинен таярланады. Қурбанлық байрамын өткерип атырған үй ийеси аўылдың барлық жасы үлкенлерин қурбанлық асына мирәт етеди. Зияпат басланыўынан алдын молла ямаса басқа ҳүрметли адам усы байрамға арналған дуўаны оқыйды. Итибарлы тәрепи сонда, бул тағам ҳәм оның аты ҳәмме жерде кең тарқалған. Информаторлардың мағлыўматларына қарағанда, бул аймақта жеке қурбанлықтан тысқары, жәмәәтлик қатнасыў әдети де кең тарқалған: пүткил аўыл халқы биргеликте қурбанлық байрамы ушын сойыўға мал сатып алады. Бул *«дәриўшана»* деп аталады.

Дәриўшана сөзи шығысы парсыша болып (*дәруийшана* «дәрўишлердей») мешит-қәўимнен жыйналған пул ямаса азық-аўқат есабынан өткерилетуғын мереке, садақа деген мәнини билдиреди [Пахратдинов Қ, Өтемисов А., 2017. – 11].

Бул халық тәрепинен жыйнап берилетуғын садақа. Бул садақа түри алдынлары дәрўишлерге, үйсиз, жайсыз, тамақсыз аш-әптада қалған адамларға, сондай-ақ бағыўшысын жойтқан жетим-жесирлерге Алла жолында берилген. Бизиңше, мәресимниң пайда болыўы диний көзқараслардан гөре урыстан кейинги жыллардағы материаллық жетиспеўшилик пенен байланыслы.

Аўқат пенен байланыслы диний мәресимлерге сәҳәрлик, сәҳәрлик жеў (мусылманлардың ораза тутыў дәўиринде сәҳәрлик етиў) ҳәм ораза ашыў (Оразада қуяш батқаннан кейин аўқатланыў) ларды да киргизсек болады. Сәҳәрлик ўақтында да, ораза ашыў ўақтында да айрықша мәресимлерге әмел қылынбаған, бирақ ораза ашыў кешки аўқаты әдетте аўылласлар тәрепинен қонақларды мирәт етиў (аўыз ашар бериў) ҳәм ҳәр түрли тойымлы ҳәм мазалы тағамлар таярлаў менен бирге өткериледи. Мысалы, гүртик, баўырсақ, сомса ҳәм т.б.

Марҳумды еслеў мәресиминиң өзине тән тағамы бар. Бул *«шелпек»* деп аталатуғын майда писирилетуғын жуқа нан түри. Көпшилик жағдайда қарақалпақ халқы шелпекти диний байрам күнлери (ҳайт күни), еслеў күни (9-май), пийшемби күни ата-бабалардың руўхларын еске алып, ийис шығарыў ушын таярлайды. Сондай-ақ, қандайда бир аяқ астынан кеўилсиз жағдай болғанда ямаса өмирден өткен жақын ағайын-туўысқанлары түсине енген ўақытта өткен марҳум ҳәм марҳумалар ушын ийис шығарылады ҳәм жети шелпек тарқатылады. Оларға қуран оқып, тийе берсин айтылғаннан соң ғана шелпек желинеди. Бул *«ийис шығарыў»* деп те аталады. Тирилер шелпектен аўыз тийсе, қайтыс болғанлардың жаны олардың ийиси менен, яғный ыссы майдың ийиси менен күш-қуўат алады деген исеним бар. «Жети шелпек» писириў ҳәм тарқатыў ўақтында оқылатуғын дуўа анық белгиленген ибадат емес, Бул әдеттиң тийкарғы мақсети ата-бабаларды еске түсириў, берекет алыў, саўаплы ислер ислеў ҳәм бәле-қәўиплерден сақланыў болып табылады.

«Шелпектиң дөнгелек формасы қуяшқа барып тақалады және жети қабат

үстине қойылған жети дөңгелек шелпек жети қабат аспанды билдиреди» деген түсиниклер де бар [Наурызбаева З., 2023. − 3].

Мереке ҳәм дәстүр аўқатларының атамаларына шәртли түрде киргизиў мүмкин болған айырым атамалар сақланып қалған, себеби олардың келип шығыўын тек атамалары арқалы анық белгилеў мүмкин емес.

Улыўма алғанда, белгили бир диний исенимлер менен байланыслы мәресимлерде, әдетте, қалдық ҳәдийселер сақланып қалған. Бирақ олардың ҳәзирги жағдайына қарап, анаў ямаса мынаў дин менен байланыслы екенлигин анық айтыў қыйын.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Жуковская Н.Л. Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экономических основах формирования модели питания)//Советская этнография. –Москва, 1979. №5. –С.65.
2. Наурзбаева З.Изначаолный ислам-тенгрианство в наследии жырау и национальная идеа [електронный ресурс].URL: file://otuken/kz/iznachalnyj-islam-tengrianstvo-v-n/.Дата обращения:30.03.2023. 3-б.
3. Пахратдинов Қ, Өтемисов А. Қарақалпақ тилиндеги шығысы парсыша сөзлер. Нөкис «Қарақалпақстан». 2017. Б 11.
4. Потапов Л.П. Особенности материальной культуры казахов, обусловленные кочевым образом жизни *И* Сборник МАЭ. т. XII . -М. – Л., 1949.-59 с.

KÓP KOMPONENTLI QOSPA GÁPLERDE BAYLANÍSÍW USÍLLARÍNÍŃ STRUKTURASÍ HÁM ÓZARA QATNASÍ

Mangitbaeva Z.U.

Ózbekstan Respublikası ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Házirde qospa gáplerdi klassifikaciyalawda gáptiń predikativ aǵzaları arasındaǵı baylanıslar tiykarǵı qural retinde belgilep kórsetiledi. Bunda izertlewshiler dizbekli hám baǵınıńqılı gáplerdi, yaǵnıy quramındaǵı bóleklerdiń baylanıstırıwshı qurallı bar hám de baylanıstırıwshı quralsız gápler, yaǵnıy dánekersiz gáplerdi anıq ajıratıp kórsetiwdi usınıs etedi.

Kóp komponentli qospa gápler hár túrli semantikalıq-sintaksislik baylanıslar menen predikativlik bólekler arasındaǵı qatnaslardıń kontaminaciyası tiykarında qáliplesedi, sonlıqtan da dizbeklilik, baǵınıńqılıq hám dánekersizlik kategoriyalarınıń mazmun-mánisin ashıp beriw zárúr boladı.

Rus sintaksisindegi dizbekli hám baǵınıńqı baylanıs máselesi hár tárepleme izertlengen. Dizbeklilik hám baǵınıńqılıq diaxroniyalıq aspektte A.A.Potebnya,

F.E.Korsh, E.F.Karskiy hám t.b., al sıpatlama-sinxronlıq aspektte A.A.Shaxmatov, A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradov, N.S.Pospelov hám t.b. tárepinen izertlengen. V.V.Vinogradov dizbeklilik hám baǵınıńqılıq arasında keskin shegaranı qoyıw múmkin emesligin kórsetti [Грамматика русского языка: 1954 – 505], al házirgi kóplegen izertlewshiler bul qubılıslardıń aralıq (ótpeli) sıpatqa iye ekenligin kóbirek atap ótiwde. Joqarıda atalǵan kategoriyalardı qarama-qarsı qoyıwǵa bolmaydı, óytkeni bul sintaksislik izertlewlerge kesent beriwi múmkin.

XIX ásirdiń aqırındaǵı miynetlerde ilimpazlar dizbeklilikten baǵınıńqılıqqa qaray basqıshlı ótiw tuwralı ayta basladı [Потебня А.А. 1988 – 232].

Dizbeklilik degen ne – degen orınlı soraw tuwıladı: baǵınıńqılıqtan ózgeshe túrde, formal jaqtan dizbeklewshi dánekerler arqalı baylanısqan ayırıqsha baylanıs túri me yamasa mazmunda sáwlelengen waqıya-hádiyseler arasındaǵı qatnaslar ma? S.O.Karcevskiy bul sorawǵa juwap izley otırıp, dizbekliliktiń eki túri bar degen juwmaqqa keledi. Ol baylanıstırıw hám sanaw qatnasların elementar sanaw dey otırıp, onı baǵınıńqılıq hám dánekersizlik sheńberinen shıǵarıp, qarsılas hám salıstırıw qatnaslarına qarsı qoyadı [Карцевский С.О. 1961 – 126]. Bul ideya N.Yu.Shvedova, G.V.Valimova, G.F.Gavrilova hám t.b. alımlardıń miynetlerinde qollap-quwatlandı.

Til biliminde dáslepki márte dánekersiz qospa gáplerdiń ornı tuwralı máseleni A.M.Peshkovskiy kótergen. Ilimpaz qospa gápke (sonıń ishinde, dánekersiz gápke) baylanıslı arnawlı termin – «quramalı pútinlik» (сложное целое) degen uǵımdı usındı, bunda «dánekerler, dáneker sózler yamasa dánekerli sintaksislik pauzalar menen baylanısqan hám ajıratıwshı sintaksislik pauzalar menen ajıralmaǵan gáplerdiń dizbegi» túsiniledi. Qospa gáptiń tábiyatın túsiniwdegi usı baǵdarǵa muwapıq, bunday gáp birden-bir kommunikativ sintaksislik birlik emes, al jay gáplerdiń ayırıqsha túrde dúzilgen dizbegi sıpatında tán alındı.

Dánekersiz hám dánekerli qospa gáplerdiń óz ara qatnası tuwralı másele A.M.Peshkovskiy tárepinen túrli waqıtta hár túrli dárejede sheshilgen. «Русский синтаксис в научном освещении» kitabınıń dáslepki basılımlarında «dánekersizlikti, hátte ondaǵı baǵınıńqılıq hám dizbeklilik reńkler ajıratılǵan jaǵdayda da, onı haqıyqıy dánekerli dizbeklilik penen baǵınıńqılıqtan ajıratıw kerek», – dep kórsetti. Keyinirek intonaciyanı («biriktiriwshi dánekerli pauza») dánekersiz qospa gáptiń sintaksislik formasınıń tiykarǵı quram bólegi dep esaplay otırıp, til bilimindegi kompensaciya nızamına súyene otırıp, dánekersiz qospa gáptegi intonaciya dánekerli tiptegi gápte atqaratuǵın funkciyalardı atqaradı, degen juwmaqqa keledi: «Tilde haqıyqattan da ayırım topardaǵı dánekerler menen pútkilley birdey bolǵan bir qatar intonaciyalar bar» . Bul dánekerli gápler sıyaqlı dánekersiz gáplerdi de dizbekli hám baǵınıńqı bolıp bóliwge tiykar boldı.

A.M.Peshkovskiy: intonaciya dánekerdi tolıǵı menen almastıra almaytuǵının, «intonaciya belgili bir noqatlarda lokalizaciyalanǵan kórsetkish emes, hárbir intonaciya figurası ádette quramalı pútinlikti qorshap turadı», – dep kórsetedi.

Qaraqalpaq til bilimi tariyxında dizbekli qospa gápler máselesi qospa gáplerdiń basqa túrlerine, atap aytqanda baǵınıńqılı qospa gáplerge salıstırılǵanda az úyrenildi. Qospa gáp sistemasında óz ornına iye dizbekli qospa gáplerdi izertlewdiń aktuallıǵı tekst mashqalasına baylanıslı, sebebi teksttiń sintaksislik dúzilisin qospa gáplersiz úyreniw múmkin emes [A.Alniyazov, 2020 – 9].

N.S.Pospelov, sonday-aq, dánekersiz jáne dánekerli qospa gáplerdiń óz ara qatnası tuwralı máseleni de A.M.Peshkovskiyden ózgeshe túrde sheshti. A.M.Peshkovskiy bul gáplerdiń arasındaǵı ayırmashılıqlar tek forma (bóleklerdi birlestiriw quralları) dárejesinde ǵana boladı, al máni uqsaslıǵı (mazmun jobası) saqlanıp qaladı,-dep kórsetti. N.S.Pospelov dánekersiz konstrukciyalardı qospa gáp, yaǵnıy dánekerli qospa gáp dárejesindegidey birlik dep esaplay otırıp, olardı ayırıqsha, óz aldına sintaksislik birlik retinde anıqladı. Dánekersiz baylanıstı payda etiwde intonaciyanıń rolin joqqa shıǵarmastan, alım dánekerli baylanıs penen salıstırǵanda bul baylanıstıń ayırıqsha xarakterge iye ekenligine itibar qarattı.

N.S.Pospelov koncepciyasınıń ózgesheliklerin tómendegilerden ibarat: 1) dánekersiz qospa gápti bir tutas kommunikativ sintaksislik birlik retinde tanıw; 2) onı dánekerli qospa gáp penen bir dárejedegi birlik retinde kvalifikaciyalaw; 3) dánekerli hám dánekersiz baylanıslardıń arasındaǵı tiykarǵı ayırmashılıqlardı tiykarlap beriw hám usınıń nátiyjesi sıpatında dánekerli qospa gáp formasınan ózgeshe bolǵan, dánekersiz qospa gáptiń óz aldına grammatikalıq formasın (hám beriliwi, hám mazmunı jaǵınan) tán alıw.

Dánekersiz qospa gáplerdiń tabiyatın basqasha túsindiriw geybir izertlewlerde A.M.Peshkovskiydiń qospa gápti gáplerdiń dizbegi dep tanıw haqqındaǵı teoriyasın dawam etiwshi geypara izertlewlerde dánekersiz qospa gáplerge joqarıda aytılǵanlardan basqasha túrdegi anıqlama beriledi. Bunday qatnas I.N.Kruchininanıń miynetlerinde tolıǵıraq kózge taslanadı [Кручинина И.К. 1984].

Olarda dánekersiz konstrukciyalar bir tutas qospa gáp retinde emes, al «azlı-kópli dárejede qospa gáplerge uqsas, biraq olardan komponentler arasında dánekerli yamasa almasıqlı baylanıstıń bolmawı menen ózgeshelenetuǵın ayırıqsha sintaksislik strukturalar» sıpatında túsiniledi. Dánekersiz konstrukciyalardıń strukturasın payda etiwshi baylanıstırıwshı qurallardıń bolmawına baylanıslı avtor olarda «qospa gáp penen tekst arasında shınında da bolmaydı» degen juwmaqqa keledi. Gáplerdiń bunday dánekersiz dizbegi teksttiń ayırıqsha aǵzaları sıpatında kórsetiledi: «Dánekersiz dizbekke kiriwshi gápler... tekst payda etiwshi funkciyanıń birligi menen, yaǵnıy teksttiń belgili bir salıstırmalı tolıq bólegin jasawǵa birgelikte qatnasıwı menen, olar arqalı jasalǵan usı tutaslıqqa birdey qatnası menen sıpatlanadı». Sonıń menen birge, dánekersiz dizbek ishindegi gápler arasındaǵı qatnaslar dánekerli qospa gáp bólekleri arasında ornatılǵan qatnaslarǵa «jaqın yamasa birdey» bolatuǵını da joqqa shıǵarılmaydı.

Qaraqalpaq tilinde qospa gáplerdiń dúzilisin, onıń struktura-semantikalıq túrleriniń hárqaysısınıń ózine tán ózgesheliklerin keń túrde sistemalı izertlew arqalı gáp tábiyatın tolıq asha alıwımız múmkin. Dáslepki izertlewlerde qospa gápler dizbekli qospa gáp,

baǵınıńqılı qospa gáp dep eki túrge bólinip úyrenilip keldi. Sońǵı izertlewlerde struktura-semantikalıq jaqtan qospa gáplerdi dizbekli qospa gáp, baǵınıńqılı qospa gáp, dánekersiz qospa gáp dep úsh túrge bólip izertlendi [Dáwletov M., Seydullaeva D. 2010 – 4].

Kóp komponentli qospa gáplerde dizbeklilik, baǵınıńqılıq hám dánekersizlik jańa sapa ózgesheligine iye bolıp, hár túrli tiptegi KKQG-di jaratıw procesinde sintezlenbekte. Sintaksislik baylanıstıń túrlerine qaray kóp komponentli qospa gáptiń túrleri anıqlanadı: kóp komponentli dizbekli qospa gáp, kóp komponentli baǵınıńqılı qospa gáp yamasa kóp komponentli dánekersiz qospa gáp.

ÁDEBIYATLAR:

1. Грамматика русского языка: В 2 т. – М., 1954. Том 2 Ч. 1. – с. 505.
2. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. 2-е изд. – Харьков, 1988. Т. 1-2. – с. 232.
3. Карцевский С.О. Бессоюз и подчинение в русском языке // Вопросы языкознания. 1961. №2. – с. 126.
4. Alniyazov.A.I. Házirgi qaraqalpaq tilindegi dizbekli qospa gáplerdiń funkcional-semantikalıq ózgeshelikleri. – Nókis: Ilim, 2020
5. Кручинина И.К. Текстообразующие функции сочинительной связи // Русский язык. Функционирование грамматических категорий. Текст и контекст. – М., 1984.
6. Dáwletov M., Seydullaeva D., Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gápler. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2010.

ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛИНДЕ СЫПАЙЫЛЫҚТЫҢ *ЖАН* АФФИКСОИДЫ АРҚАЛЫ БИЛДИРИЛИЎИ.

Матжанова А.Ж.

Өзбекстан мәмлекетлик дене тәрбиясы ҳәм спорт университети Нокис филиалы

Бул аффиксоид ҳаслында парсы тилинен жан (душа) сөзинен келип шыққан. [2:72] Ҳәзирги қарақалпақ тилинде жан сөзи төрт түрли мәниде қолланылады: 1. Бөлек сөз сыпатында контекстте адам, киси (шаңарағымызда жети жанбыз); жүрек, кеўил мәнисинде (жаннан сүйиў); қорқыў, ашыўланыў (жаны шығып кетти). 2. Сөз жасаўда (жана-жан) 3. Рәўиш сөз сыпатында (қасы, жаны); 4. Форма жасаўшы аффикс сыпатында. Бундай жағдайларда атлықларға, субстантивлескен ҳәм гейде субстантив емес келбетликлерге қосылып, атлықлардың киширейтиў-еркелетиў ҳәм ҳүрмет формаларын жасайды. [1:55-56] Бул аффиксоид те *-й* қосымтасы сыяқлы адам мәнисиндеги атлықларға жалғаныў арқалы кишипейиллик, сыйласықлықты билдиреди. [4:36] Қарақалпақ тилинде бул аффиксоид көбинесе туўысқанлық атамаларына қосылып, соларға қарата мүрәжатте қолланылады. Ол сол адамларға болған сыпайы қатнасты, өзине жақын алыў мәнилерин билдиреди. Ш.Содиқова өзбек тилинде бул аффиксоид туўысқанлық атамаларын аңлатыўшы түрли

атлықларға қосылып та ҳүрмет мәнисин аңлататуғынын айтқан еди. [2:73] Мысалы, Мейли, анажан, басқа илажым қалмады (К.Мәмбетов, 16-б). Анамыздан айрылып қалдық, жоражан (К.Кәримов, 152-б). Саған буйырған екен, шешежан, жеп ала ғой пәкизе, бир қайнатып әкелдим (Ш.Сейтов, 212-б). Атажан, әжағамды бәддиўа етпең. Соранаман, ата! (Т.Қайыпбергенов, 144-б). Апа-қарындасым, жеңгежанларым .(И. Юсупов, 148-б) Ол дәртимниң несин айтасаң, кишежан! (Г.Есемуратова, 270-б). Ағажан, көмек бер, дәрегин билсең айт, мениң бар тапқаным сеники болсын, -деди жигит диз бүгип (К.Каримов, 301-б). Айта бериўге де қысынаман, айтпайын десем ишиме сыймайды-аў, апажан (Г.Есемуратова, 54-б).

Қарақалпақларда келин киси баласы, сонлықтан оның кеўлине тийип алмаў керек деген мақсетте шаңарақ ағзалары оған сыпайы қатнас жасаўға ҳәрекет қылған. Шаңарақта оның ҳүрметин жайына қойып ата-енеси атын айтпастан келин, балам деп мүрәжат етеди. Усы келин сөзине *-жан* аффиксоиды қосылыў аркалы келинге айрықша ҳүрмет, өзине жақын алыў сезиледи. Мысалы, - Келинжан, деди бир күни енеси (К.Султанов, 20-б). Мениң қайда бара жағымды не қыласаң, келинжан (Ш.Сейтов, 54-б).

Қарақалпақларда ерли-зайыплар арасында жасы кишилери шабазым, ағасы, папасы табу сөзлерин қолланса, жасы үлкенлери бир-бирине ғарры, кемпир деп қатнас жасайды. Ғарры, кемпир сөзлери де шаңарақта бир-бирине болған сыпайы қатнасты билдиреди. Бул сөзлерге *-жан* аффиксоиды қосылса еркелетиў, ҳүрмет күшейтиледи. Мысалы, Қәне, кемпиржан, отқа қуман қой, Яқыпжан сөйлеп отыр, -деди Маман (Т.Қайыпбергенов, 297-б). Сондай-ақ бул қосымта еркелетиў ҳәм ҳүрметлеў мәнисинде де жумсалады. [4:36] Бул пикир С.Усманов мийнетинде де айтылған. [3:125] «Адамды аңлатыўшы меншикли атлықларға қосылып, еркелетиў, сүйсиниў, ҳүрмет мәнилерин билдиреди». [1:57] Мысалы, Болмас ислер болды, Қулшыжан, -деди той ийеси Ералы салмақ пенен (К.Кәримов, 71-б). – Айдосжан, ҳәм сүйинши сорап, ҳәм тойға мәсләҳәт қылыўға келдик, -деди күтә әлпайым (Т.Қайыпбергенов, 115-б). Айымгүлжан, жуўырып Нурлыбекти үйинен шақырып кел, шырағым (Т.Қайыпбергенов, 305-б).

Қарақалпақ тилинде *-жан* аффиксиодынан кейин I бет тартым жалғаўы қосылып келген сөзлерде мысалларда ушырасады. Бул жағдайда ҳүрмет, сыпайылықтың, ардақлаў, жақын көриў мәнилериниң әбден күшейтип бергенлигин көремиз. Мысалы, Мени бар қылған, бизлер деп өмирин өткерип отырған анажаным неге қартайып баратыр? (А.Турекеева, 7-б). Есикке келин түсип, Омаржанымның күйеден қутылғанын көрип кетсем, әрманым жок (Т.Қайыпбергенов, 77-б).

Сондай-ақ *-жан* аффиксоиды сөзлерге қосылып та, туўысқанлық қарым-қатнасларда бир-биреўге сыпайылық, ҳүрмет көрсетиў мақсетинде сол сөзлердиң алдында келип те өзине жақын көриў мәнилерин билдирип келеди. Мысалы, Жан ағам қайда барасаң (Қарақалпақ фольклоры, 206-б). Лашыным, суңқарым, ҳүрим жан балам (Қарақалпақ фольклоры, 207-б). Кешеги кеткен жан дайым. Келермекен жуўықта (Қарақалпақ фольклоры, 223-б).

Жыйналған мысаллар соны көрсетеди: және де бул аффиксоид бала сөзине қосылып ҳаял-қызлар арасында бир-бирине сыпайы қатнаста қолланылады. – Усы күнлери дым сарғайып кеткенсең бе? – Еси бар адамның урыс күнлери сарғаймай жүргени бар ма? – А-а, айтарың бар ма? Сәлийма Жәмийланың еки көзине тигилип жақынырақ отырды-жоқ-аў. Мениң айтайын дегеним бар ғой, балажан, бүйтип сарғайып отырғанша деймен-аў, ояқ-буяққа қыдырып төркин журтыңа барып кеўлиңди көтерип қайтсаң-о дегеним ғой (К.Султанов, 71-б).

Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде сыпайылықты, ҳүрметлеўди, жақынлықты, сүйсиниўди билдириўши морфологиялық қураллар көп түрли ҳәм олардың ҳәр бири халық аўызеки дөретпелеринде, көркем әдебий шығармаларда, сөйлеў тилинде кең қолланылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекбергенова Г. Ҳәзирги қарақалпақ тилиндеги атлықтың субъектив баҳа формалары // филология илимлери бойынша философия докторы (PhD), илимий дәрежесин алыў ушын усынылған дисс. – Нөкис, 2021. – Б. 55-56.

2. Содиқова Ш. Ўзбек тилида ҳурмат категорияси. – Тошкет, 2010. – Б. 73.

3. Усманов С. Ҳозирги ўзбек тилида сўзларнинг грамматик формалари / Низомий номидаги ТДПИ илмий асарлар. 42-жилд. 2-китоб. – Т., 1964. – Б. 125\

4. Ҳәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў ҳәм Морфология. – Нөкис: Билим, 1994. – Б. 36.

TEKST LINGVISTIKASÍNÍŃ RAWAJLANÍW TARIYXÍ

Utemuratova G.

Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutı, Nókis qalası

Búgingi kúnge shekem til bilimi tarawında kóplegen izertlew jumısları alıp barılıp, birqansha jetiskenlikler qolǵa kirgizildi. Atap aytatuǵın bolsaq, tildiń fonetika, morfologiya, leksikologiya, sintaksis hám t.b tarawlarında aktual máselelerdiń hár tárepleme analizlengenligin kóriwimizge boladı. Sonıń menen birge sońǵı 30-40 jıl ishinde lingvistikada tekst hám onıń tillik tárepin izertlewge ayrıqsha itibardıń artqanlıǵı belgili.

XX ásirdiń 60-jıllarına shekem sintaksistiń eń úlken birligi gáp dep túsinilgen. Al, til bilimindegi izetlewlerde qanday da bir lingvistikalıq birliktiń tillik tábiyatın ashıp beriwde, tereńirek analizlewde, izertlewde barlıq mısallar estetikalıq-konseptuallıq áhmiyetke iye, kópshilikke belgili bolǵan kórkem shıǵarmadan alınadı. Mine, usı kórkem shıǵarmada óz kontekstinen bólip alınǵan gápler jeke turǵanda tıyanaqlı tolıq pikirdi bildire almadı. Bunı ańlaǵan izertlewshiler til sistemasındaǵı pikirdi tolıq ańlatatuǵın gápten úlkenirek sintaksislik birlikke názer awdara basladı. Izertlewshiler arasında leksikalıq, grammatikalıq hám semantikalıq jaqtan bayalanısıp, belgili bir tıyanaqlı

pikirdi ańlatatuǵın, eki yamasa onnan da kóp gáplerdiń dizbegin túsiniw qáliplesti. Bul tillik birliktiń túrli baylanısıw usıllarına súyengen halda, olardıń belgili bir nızamlıqlar tiykarında dúziliwi, qáliplesiwi, onıń quramındaǵı aldıńǵı bóleklerdiń sońǵı sintaksislik konstrukciyalar menen tıǵız baylanısta bolatuǵınlıǵı belgili boldı. Usınıń nátiyjesinde, pútin bir tekstke dıqqat qaratıw hám onı hár tárepleme izertlew zárúrligi payda boldı. Solay etip, uzaq jıllar dawamında til biliminiń tariyxıy rawajlanıw procesinde gáp tildiń eń úlken hám oraylıq kommunikativlik birligi sıpatında qaralıp kelindi. Ilimiy izertlewlerde tiykarǵı itibar dáslep gáptiń strukturası, onı dúziwshi bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń ańlatılıw usıllarına, elementler arasındaǵı baylanıs modellerin hám túrlerin anıqlawǵa qaratılǵan. Biraq, gáptiń «haqıyqıy ómiri» tek ǵana baylanıslı sóylew aǵımında bolıwı múmkin, «Kontekstten ajıratılǵan gáp,- dep jazadı G.Ya. Solganik óziniń grammatikalıq ǵárezsizligin saqlap qalsa da, kontekstegi basqa gápler menen jaqın baylanısı sebepli mazmunlıq tolıqlıǵın joǵaltadı» [Солганик Г.Я., 1973. – 50].

Kópshilik gáplerdiń ǵárezsizligi júda salıstırmalı. Yaǵnıy, olardıń tek ayrımları ǵana strukturalıq tolıqlıqqa iye bolıp, mazmunınıń jabıqlıǵı, tuyıqlıǵı menen ajıralıp turadı. Bunday gáplerge eń aldı menen aforizmler, naqıl-maqallar, ayrım xabar hám xronikalıq jazbalardı kirgiziw múmkin [Водясов Л.П., 2001. – 14]. Olardıń janrı ádette, barlıq bolıp atırǵan waqıyanıń sıpatlamasın bir gápke sıydırıwdı talap etedi. Biraq olardıń ǵárezsizligi de I.R.Galperinniń durıs atap ótkenindey, «ádewir dárejede salıstırmalı: olar barlıq waqıtta qorshaǵan ortalıqqa baǵdarlanǵan» [Гальперин И.Р., 1974. – 68 -77].

Sonlıqtan, izertlewshilar arasında pikirdi semantikalıq, mazmunlıq hám pragmatikalıq jaqtan tolıq, izbe-iz ańlatıwshı, sonıń menen bir qatarda tildiń ishki nızamlıqlarına, yaǵnıy lingvistikalıq kriteriyalarǵa sáykes keletuǵın, anıq formal belgiler menen ajıralıp turıwshı til birliklerin izlew hám úyreniw máselesi ortaǵa shıqtı. Úyreniw obyekti sıpatında tekst, onıń dúziliw nızamlıqları, quram bólekleri hám kategoriyaları úyrenile basladı.

Tiykarınan, tekst lingvistikası jańa ilimiy taraw sıpatında rawajlanǵan bolsa da, onıń tiykarları, til biliminiń dáslepki rawajlanıw basqıshlarına barıp taqaladı. «Baylanıslı sóylew, pútin bir shıǵarma, tekstti izertlew, yaǵnıy tekstke gáp, period, jáne onnan da úlkenirek birlik retinde dárejelengen kózqarastan qaraw antik dáwirden – Aristotel hám onıń izbasarlarınan baslanadı [Барт.Р., 1978. – 444 -445].

Tekstti lingvistikalıq kózqarastan izertlew bolsa erte dáwirlerden baslanǵan bolıp, tekst haqqındaǵı dáslepki izertlewler qatarına rus folkloristi, ádebiyattanıwshı ilimpazı V.Ya.Propptıń 1928-jılı baspadan shıǵarılǵan «Морфология сказки» miynetin kirgiziw múmkin.

1960-jılları batıs alımları P.Xartmann, E.Xarveg, Z.Shmidtlerdiń baslaması menen tekst lingvistikasınıń teoriyası qáliplese basladı. XX ásirdiń 70-80-jıllarına shekem filologiyada lingvistikalıq izertlewler gáp sheńberinde ǵana úyrenilip kelingen bolsa, soń lingvistlerdiń dıqqatı usı gáplerden quralǵan pútin bir tekstti izertlewge qaratıldı. Eń dáslep tekst strukturalıq jaǵınan izertlendi, al 1970-jıllardan keyin tekstti izertlew kommunikativlik process retinde júzege shıqtı.

Búgingi kúnde tekst barlıq izertlewshiler tárepinen tildiń eń úlken sinaksislik birligi sıpatında tán alınıp, tekstti izertlewge bolǵan qızıǵıwshılıqtıń jáne de artqanlıǵın hám tekst haqqındaǵı bilimler tereńlesip, rawajlanıp atırǵanlıǵın kóriwge boladı. Biraq, XX ásirdiń ortalarında tekst lingvistikasın óz aldına ilimiy baǵdar sıpatında úyreniw zárúrligi haqqında qızǵın ilimiy pikir-talaslar bolǵan. Sol waqıtlarda ayrım alımlar teksttiń ózine tán tillik tábiyatı, onı basqa til birliklerinen ajıratıp turatuǵın belgileri hám ózgesheliklerine jeterli dárejede dıqqat qaratpaǵan, hátte ayrım lingvistler tekst degen túsinikti til biliminde ayrıqsha kategoriya sıpatında úyreniwdiń zárúrligi joq dep esaplaǵan. Mısalı, A.Margalit, M.Daskaldıń pikirinshe gáp grammatikası jeterli dárejede jetik islep shıǵılsa, onda tekstke tiyisli barlıq qubılıslardı da sıpatlap beriwi múmkin [Dascal M., Margalit A., 1974. – 195-213].

Til biliminiń keyingi rawajlanıw basqıshları tekstti úyreniw zárúrligi haqqındaǵı barlıq qarama-qarsılıqlı ilimiy kózqaraslardı pútkilley joqqa shıǵardı. Sonıń menen birge, ilimpazlar tekstti óz aldına lingvistikalıq obyekt sıpatında qarawǵa itibar qarata basladı.

O.I. Moskalskaya bul procestiń XX ásirdiń 40-jıllar aqırına tuwra keliwin aytıp, onı A.I.Belishtiń (1947-jıl) maqalası menen baylanıstıradı. Maqalada A.Belish bılay dep jazǵan edi: «Til faktlerin grammatikalıq kózqarastan analizlewde, mánilik jaqtan bir-biri menen baylanısqan hám belgili bir sintaksislik-semantikalıq pútinlikti payda etetuǵın gápler shınjırına ayrıqsha orın belgilew kerekligi haqqında pikirler álleqashan hár tárepten jańlap atır» [Москальская О.И., 198. – 4]. Mine usı jıllarda izertlewshilerdiń miynetlerine frazadan joqarı birlik teoriyası qáliplesti hám izertlewshilerdiń miynetlerinde bunnan arı qaray rawajlandırıldı. Solardıń ishinde Karl Boosttıń ornı ayrıqsha, ol ilimge «gáplerdiń birlespesi» túsinigin kirgizip, gápler arasındaǵı baylanıstı támiyinleytuǵın negizgi qurallardı kórsetip ótedi.

Solay etip, tekst lingvistikasınıń óz aldına lingvistikalıq pán sıpatında rawajlanıw tariyxı tiykarınan úsh basqıshtı óz ishine aladı. Tekst lingvistikası rawajlanıwınıń birinshi basqıshı 1940-1950-jıllarǵa tuwra keledi. Bul dáwirde «tekst» túsinigi sintaksis teoriyası sheńberinde quramalı sintaksislik pútinlik haqqındaǵı táliymat sıpatında rawajlandı. Tekst lingvistikasınıń rawajlanıwınıń ekinshi basqıshı 60-jıllarǵa tuwra keledi. Sol dáwirde bul baǵdar óz aldına lingvistikalıq pán sıpatında qáliplesti. Al, tekst lingvistikası rawajlanıwınıń úshinshi (házirgi) basqıshı XX ásirdiń 70-jıllarınan baslanadı. Bul dáwirde izertlewshilerdiń dıqqatı tolıq tekstke qaratıldı. Tekstti úyreniwdiń jańa usılları payda bolıp, bul álbette óz gezeginde tekstti túsiniw dárejesin arttıradı. 1980-jıllardan baslap rus til biliminde «Tekst lingvistikası» ataması astında alıp barılǵan ilimiy izertlewler jańa basqıshqa kóterildi hám tekstti hár qıylı baǵdarlarda izertlew kúsheydi. Bul dáwirge kelip «Tekst lingvistikası» til biliminiń arnawlı bir tarawı sıpatında tolıq qáliplesti dewge boladı. Bul tarawdaǵı izertlewlerdiń tiykarları N.S.Pospelov, I.A.Figrovskiy, G.Ya. Solganik, O.I.Moskalskaya, Z.Ya.Turaeva, E.A.Refeovskaya, R.Bart, O.Dyurko hám basqa da rus hám shet el ilimpazları ilimiy miynetlerinde qáliplesken.

Tekst lingvistikası tarawınıń qáliplesiwi, rawajlanıwı ilimiy paradigmada jańa

baǵdarlardıń, jańa kózqaraslar menen jańa túsiniklerdiń payda bolıwına tiykar boldı. Bul tarawda ayrıqsha nátiyjelerge erisken kórnekli nemis lingvisti H.Xartman bul procestiń áhmiyetin bılayınsha sıpatlaydı: «Házirgi waqıtta tekstti úyreniwge tiykarlanǵan lingvistika bar. Lingvistikanıń bul tarawı tillik izertlewlerdiń eń nátiyjeli tarawı. Ol lingvistikadaǵı qızıǵıwshılıq diapazonın keńeytedi hám lingvistikalıq pikirlerdiń bayıwına jol ashadı. Lingvistikanıń atalǵan jańa tarawın izertlew jumısı lingvistikalıq izertlewlerdiń jańa baslaması boldı» [Hartmann P., 1971. – 9-29].

Haqıyqatında da, XX ásirdiń ekinshi yarımınan baslap tiykarı salınǵan tekst lingvistikası – bir neshe ilimiy pánlerdiń kesilisiwinde payda bolǵan pánler aralıq izertlew baǵdarı. Bul taraw dástúrli stilistikanıń til kórkemligine baylanıslı kózqaraslarınan baslap, adamdı biliwge jeteleytuǵın kognitiv lingvistika hám filosofiyaǵa shekemgi aralıqtı óz ishine qamtıydı.

Búgingi kúnde kóplegen pán tarawları (ritorika, psixolingvistika, stilistika, sociolingvistika hám basqalar) tekst lingvistikasınıń hár qıylı táreplerin úyrenbekte: a) gnoseologiyalıq aspekt – «tekstte obyektiv shınlıqtı sáwlelendiriw xarakteri, al kórkem tekstte bolsa-estetikalıq shınlıqtıń ideal dúnyada real dúnyanı sáwlelendiriw xarakteri» [Typaea З.Я., 1986. – 7]; b) psixologiyalıq aspekt – tekstti qabıl etiw xarakteri [Стриженко А.А., 1985. –120-121]; s) pragmatikalıq aspekt – «tekst avtorınıń obyektiv shınlıqqa hám mazmunǵa degen qatnası sáwlelenedi»; d) tiykarǵı lingvistikalıq aspekt – teksttiń tillik shólkemlesiw máselesi.

Tekst lingvistikası hám tildiń basqa da tarawlarında alıp barılıp atırǵan izertlewler teksttiń tábiyatın, ózgesheligin hár tárepleme anıqlawǵa múmkinshilik beredi. Tekstke tiyisli anıqlamalar túrli pán tarawlarında – filologiya, psixolingvistika, pragmatika taǵı basqa tarawlarda ilegiri súrilgen hám teoriyalıq jaqtan tiykarlanǵan. Bul anıqlamalardı sistemalastırıp eki toparǵa ajıratıw múmkin:

1.Qısqa hám ıqsham anıqlamalar.

2. Keń sheńberli, tekste tán ózgesheliklerdi tolıq sáwlelendirgen anıqlamalar.

Birinshi topardaǵı anıqlamalar, teksttiń tiykarǵı hám áhmiyetli ózgesheliklerinıń birewin sıpatlaytuǵın anıqlamalar bolsa, al ekinshi topardaǵı anıqlamalar teksttiń quramalı tábiyatı, onıń funkcionallıq, semantikalıq, sintaksislik, kommunikativlik, pragmatikalıq hám taǵı basqa da táreplerin tereń sáwlelendiriwge qaratılǵan anıqlamalar.

Tekstke berilgen qısqa hám ıqsham anıqlamalar: Tekst – onı dóretiwshiniń oy-pikiriniń tildegi kórinisi [Лихачев Д.С., 1964. – 9], tekst obyektiv dúnyanıń subyektiv kórinisi, keń mániste eki sananıń qarım-qatnasqa túsiwi [Бахтин М.М., 1986. – 301-308], tekst hár túrli leksikalıq, logikalıq, grammatikalıq baylanıs túrleri menen biriktirilgen hám baǵdarlanǵan maǵlıwmattı jetkizetuǵın gáplerdiń belgili bir tártipke salınǵan toplamı, strukturalıq-semantikalıq birlik sıpatında xızmet etetuǵın quramalı pútinlik [Typaea З.Я.,1986. – 11].

Tekstke berilgen keń kólemli anıqlamalar: «Tekst- juwmaqlanǵanlıq xarakerine iye, jazba hújjet túrinde obyektivlestirilgen, usı hújjet túrine sáykes ádebiy jaqtan

islep shıǵılǵan hám ayrıqsha birliklerden (frazadan joqarı birlikler) quralǵan, hár túrli leksikalıq, grammatikalıq, logikalıq hám stilistikalıq baylanıslar menen birigip, belgili bir maqsetke baǵdarlanǵan hám pragmatikalıq baǵdarǵa iye bolǵan shıǵarma [Галперин И.Р.,1981. – 18]», tekst jazba túrdegi xabar bolıp, mazmunlıq hám strukturalıq jaqtan tamamlanǵanlıǵı hám avtordıń xabar berilip atırǵan nársege qatnasın bildiredi. Sintaksislik jaqtan tekst mánisi hám leksika-grammatikalıq qurallar járdeminde baylanısqan gáplerdiń jıyındısı bolıp tabıladı [Лосева Л.М.,1980. – 4].

Solay etip, tekst – til birlikleri arqalı ańlatılǵan, mazmunlıq hám strukturalıq pútinlikke iye, belgili bir kommunikativlik maqsetke qaratılǵan sóylew ónimi bolıp, tekst túsinigin tildiń tek jazba formasına emes, awızeki formasına da teńdey qollaw maqsetke muwapıq boladı.

Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, tekst lingvistikası – házirgi til biliminiń tez pát penen rawajlanıp atırǵan hám keń izertlew múmkinshiliklerine iye baǵdarlarınıń biri bolıp sanaladı. Bul taraw teksttiń qurılısı hám mazmunın, onıń tillik hám kommunikativlik ózgesheliklerin hár tárepleme izertlew hám analizlew múmkinshiliklerin beredi. Tekst lingvistikasınıń izertlew nátiyjeleri til biliminiń jańa baǵdarlarındaǵı izertleniwi kerek bolǵan máselelerdi anıqlap, keleshektegi ilimiy izertlewler ushın zárúr teoriyalıq hám metodologiyalıq negiz bolıp xızmet etedi.

ÁDEBIYATLAR:

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. 2-е. Изд. – Москва: Искусство, 1986. – с. 445.

2. Барт Р. Лингвистика текста. Новое зарубежной лингвистике. Вип.8. Лингвистика текста. -М, Прогресс, 1978. Стр 444-445.

3. Водясов Л.П. Сложное синтаксическое целое в современном эрзянском языке: дис... док. филол. наук: 10.02.22. –Йошкар-Ола, 2001. Стр 319.

4. Dascal M., Margalit A. A New «Revolution in Linguistics»! Text-Grammars vs. «Sentence Grammars». -In:Theoretical Linguistics, 1974, V1, № 1/ 2. P-195-213.

5. Гальперин И.Р. О поняти «текст»// Вопросы языкознания. -1974.-№4. Стр 68-77.

6. Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследование. М., «Наука», 1981. Стр 139.

7. Hartmann P. Text als Linguistisches Objekt// Beitrage zur Textlinguistik. – Miinchen, 1971. P.9-29.

8. Лихачев Д.С. Текстология. Издателъство «Наука» Москва-Ленинград. 1964. Стр 99.

9. Лосева Л.М. Как строится текст. Москва, 1980, Стр 94.

10. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва, Высшая школа, 1981. Стр 183.

11. Солганик Г.Я.Синтаксическая стилистика. М., Высшая школа, 1973. Стр 50.

12. Стриженко А.А, Кручинина Л.И. Об особенностях организации текстов, относящихся к разным функциональным стилям. Иркутск, 1985. С.120-121.

13. Тураеа З.Я. Лингвистика текста. – М, 1986, Стр 226.

НАУЧНОЕ НАСЛЕДИЕ ПРОФЕССОРА ЯНГИБАЯ ДОСУМОВА

Джумашев А.
Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Сегодня наша страна вступает в новую фазу своего развития, семимильными шагами продвигаясь по пути процветания и всеобщего благоплучия. В этом процессе особую роль играет наука, основу которой составлет не только современные идеи и исследования, но и научное наследие предыдущего поколения, заложившее основу для дальнейшего развития. При этом сегодня как никогда важно помнить истоки, отдать дань уважения поколению, которое, несмотря на различные обстоятельства и ограничения, создали базу для последующих научных изысканий.

Одним из крупных ученых своего времени был Янгибай Мухамедович Досумов – доктор исторических наук, профессор, заслуженный деятель науки Каракалпакстана, член-корреспондент Академии наук Узбекистана, которому в 2025 году исполнилось бы 120 лет со дня его рождения.

Родился Янгибай Мухамедович в 1905 г. в ауле Ходжаер Турткульского района Каракалпакстана в семье дехканина. С десятилетнего возраста был вынужден помогать отцу. В 12 лет он лишается родителей и все семейные заботы лягут на его хрупкие детские плечи. До 1922 года он работал у себя в ауле, выполняя разную, порой самую тяжелую работу. Затем вместе с другими беспризорными детьми был определен в Турткульский детский дом. Как вспоминал Я.М.Досумов: «именно детский дом дал мне первоначальное образование и тягу к знаниям».

Биография Я.М.Досумова типична для поколения интеллигенции начала XX века: во-первых, в те годы шел естественный отбор, когда стремление к знаниям и старательность ценились и получали практическое решение. Так большинство таких подростков, с установлением советской власти, направлялось в школы, получали возможность для дальнейшего продолжения учебы, что можем увидеть на примере Я.Досумова: он, как и немногие, в 1923 г. направляется на учебу в Хиву, затем стал студентом Среднеазиатского университета в Ташкенте.

После окончания университета, в 1926 году Я. Досумов возвращается на родину и служит учреждениях Хорезмской области и Каракалпакстана. В 1928-1929 гг. его направляют в Ташкент на курсы лекторов, после окончания которых получает назначение в Каракалпакстан: какое-то время работает на ответственных должностях, затем, в 1930-1931 гг. преподает историю в школе в Турткуле, в 1931-1932 гг. работает в Среднеазиатском университете в Ташкенте.

Важным шагом в жизни Я.Досумова стало его стремление к научной работе, которое привело его в аспирантуру при Центральном научно-исследовательском институте национальностей в Москве. Это был одним из первых научных учреждений, который готовил научных кадров, имевший высококвалифицированный научно-преподавательский состав, аспирантов, прибывших с различных уголков страны, из разных национальных республик и областей. Так, в 1932 году 27-летний Я.Досумов начинает свой путь в науке и потом посвятит ей всю свою жизнь.

Пройдя весь теоретический курс аспирантуры, Я.Досумов одним из первых успешно оканчивает её в 1935 г. Он получает направление в свой родной Каракалпакстан, но он возвращается оттуда не один: в 1935 году он женился на Рабиге Тимашевой из Уфы, также обучавшаяся в аспирантуре по направлению педагогики.

По приезду в Турткуль Я.Досумов начал работать сначала заместителем директора, а затем директором Каракалпакского учительского института. Одновременно он завершает работу над кандидатской диссертацией на тему «Очерки по истории просвещения народов Средней Азии», которую защитил в 1939 году при Московском государственном педагогическом институте. Он является первым ученым Каракалпакстана, кому присуждена ученая степень кандидата исторических наук.

В августе 1940 года Янгибай Мухамедович был назначен Наркомом просвещения Каракалпакстана. В июле 1941 года он был призван в ряды красной Армии и был направлен в действующую армию. Он воевал на Западном фронте в 173-м гвардейском артиллерийском полку, батарее 53-го гвардейского артиллерийского полка 30-й гвардейской стрелковой дивизии на Западном фронте. В ноябре 1942 года был назначен заместителем командира батареи 703-го артиллерийского полка, командира стрелкового взвода запасного стрелкового полка.

Янгибай Мухамедович верно служил своему народу и своим примером вдохновлял воинов, готовил их к боевым действиям. Был неоднократно ранен, имеет воинское звание гвардии старшего лейтенанта, неоднократно награждался орденами и медалями. Лишь после окончания войны он возвращается на родину.

По возвращении Я.Досумов стал преподавать в Каракалпакском педагогическом институте, продолжает заниматься научной деятельностью. Вскоре он переходит на должность заместителя директора Каракалпакского научно-исследовательского института экономики и культуры, затем его назначают директором Института истории, языка и литературы Каракалпакского филиала АН Узбекистана. Он выступал с докладами и научными публикациями по истории Каракалпакстана, вел активную дискуссию на страницах печати. До последних дней своей жизни он руководил отделом истории данного института.

Признанием его научных заслуг стало его избрание членом-корреспондентом Академии наук УзССР в 1956 г., еще будучи кандидатом исторических наук.

Я. Досумов являлся самим из первых, кто был вовлечен в науку республике, из тех, кто первый заложил фундамент исторической науки в республике и ставил богатое научное наследие. В 1961 г. он защитил докторскую диссертацию по теме «История Каракалпакской АССР (1917-1927 гг.). Вместе с учеными из Ташкента Я. Досумов принимал активное участие в создании фундаментальных трудов, участвовал в написании 2-томного издания по истории Узбекистана, являлся членом редколлегии. Под его руководством был выпущен ряд крупных научных трудов по истории Каракалпакстана.

Разрабатывая важные научные проблемы, он занимался и подготовкой высококвалифицированных научных кадров историков, являясь научным руководителем и консультантом, в качестве оппонентов кандидатских и многих видных ученых-докторских диссертаций историков Каракалпакстана, в числе которых были С.Камалов, У.Шалекенов, А.Садиков и другие. Характерной чертой в деятельности Досумова, как отмечают его ученики, было то, что он отличался требовательностью, был очень внимательным, отзывчивым, добродушным и исполнительным человеком.

Труды Я.М.Досумова занимают достойное место в историографии Каракалпакстана. Отметим, что последняя четверть его жизни (1957-1973 гг.) была самой плодотворной в творческой деятельности ученого. Он создал и опубликовал 4 книги, под его руководством и соавторством вышли в свет 5 обобщающих книг. Его заслуги были отмечены многими орденами и медалями. Ему было присвоено почётное звание «Заслуженный деятель науки и техники Каракалпакской АССР».

Сегодня, вспоминая его научную и общественную деятельность, в канун его юбилея новое поколение вновь и вновь возвращается к изучению его огромного научного наследия, обогащая и приумножая его новыми сведениями и в новой интерпретации. Оно является основой источниковедческой и фактологической базы исторической науки Каракалпакстана и еще долгое время послужит для дальнейшего её развития.

ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Джумашев А.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Современный этап развития Республики Каракалпакстан характеризуется сочетанием устойчивых традиций совместного проживания множества этносов и новых вызовов, связанных с экономическими реформами и экологической

деградацией. Полиэтничность региона является исторически сложившейся структурой, которая требует внимательного анализа и выработки адекватных политико-административных мер.

Полиэтничность Каракалпакстана складывалась на протяжении нескольких столетий под воздействием кочевых и оседлых процессов, торговых связей по Великому шелковому пути, а также миграций, вызванных политическими и экономическими преобразованиями. В XVI–XIX веках территория региона была зоной контактов тюркоязычных племен, что заложило фундамент этнокультурной основы. В советский период происходил активный приток населения в связи с индустриализацией, коллективизацией, строительством гидротехнических объектов и развитием сельского хозяйства.

Особую роль в этнодемографических изменениях сыграли миграционные программы 1930–1950-х годов и депортации, а также послевоенная мобилизация трудовых ресурсов. В это время в регион прибыли представители русскоязычных и других народов, что усилило полиэтничность городов и промышленных центров. В послевоенный период сложилось устойчивое многонациональное сообщество, основой которого стали совокупность этнокультурных практик и институтов.

Огромное воздействие на демографию и экономику региона оказала Аральская экологическая катастрофа: утрата рыбного промысла, ухудшение здоровья населения, деградация земель и уменьшение питьевой воды.

Экологические проблемы способствовали миграции сельских жителей в города и за пределы региона, что привело к перераспределению этнических групп по территории. Миграционные потоки оказывали давление на рынки труда, социальную инфраструктуру и систему образования. Социально-экономическая политика государства, включая программы занятости, поддержку сельских территорий и модернизацию инфраструктуры, оказывает стабилизирующий эффект и снижает риск обострения межэтнических конфликтов.

По данным переписей и ежегодников, этническая структура Каракалпакстана претерпела заметные изменения в период 1991–2021 гг. Ниже представлены основные тенденции:

- Увеличение численности каракалпаков (с 417,2 тыс. в 1991 г. до 711,4 тыс. в 2021 г.), что связано с естественным приростом и частичной репатриацией;
- Рост численности узбекского населения (с 427,2 тыс. до 777,3 тыс.), что объясняется как миграцией внутри страны, так и общими демографическими тенденциями;
- Снижение численности русской и некоторых европейских диаспор (вследствие миграции в годы экономической трансформации);
- Перемещения казахского населения преимущественно в Казахстан в 2000–2010-х гг. в рамках программ репатриации.

Территориальное распределение отражает исторические и экономические привязки: каракалпаки и казахи сосредоточены в северных и западных районах,

узбеки – в аграрных и пригородных зонах, а русские – в городских центрах и промышленно развитых районах.

Государственная политика Узбекистана кардинально изменилась после 2016 года, усилив акцент на инклюзивности и межнациональном согласии. Институционально это выражено в деятельности Комитета по межнациональным отношениям, поддержке национальных культурных центров, программ по изучению родных языков и развитию образовательных инициатив. Правовые основы включают положения Конституции Республики Узбекистан о равноправии и защиту прав национальных меньшинств.

Практическая реализация политик выражается в финансировании культурных проектов, грантах на развитие языкового образования, организации межрегиональных фестивалей и совместных культурных мероприятий. Особое внимание уделяется молодежным программам, направленным на воспитание толерантности и гражданской ответственности.

Культурные центры играют ключевую роль в формировании межнационального диалога. Они обеспечивают платформы для сохранения языка, фольклора, традиций и ремесел различных народов. В Каракалпакстане функционируют региональные центры, школы с обучением на национальных языках и совместные проекты, направленные на укрепление культурных коммуникаций.

На основе проведенного анализа предлагается следующий набор практических мер:

1. Усилить программы занятости и экономической поддержки сельских районов, особенно в зонах, пострадавших от экологических бедствий. Это снизит миграционное давление.

2. Развивать систему многоуровневого образования с сохранением и укреплением обучения на родных языках, внедрять межкультурные учебные модули.

3. Поддерживать и финансировать национальные культурные центры, способствующие межэтническому диалогу и совместным проектам.

4. Создать механизмы мониторинга межнациональной ситуации на региональном уровне, включая регулярные исследования удовлетворенности населения и рисков социальной напряженности.

5. Содействовать участию молодежи в общественной жизни через гранты и проекты, направленные на лидерство и межкультурные инициативы.

Формирование межнациональных отношений в Республике Каракалпакстан – это динамичный процесс, зависящий от сочетания исторических традиций, демографической динамики, экономических условий и государственного регулирования. Сочетание системной государственной политики, активной гражданской позиции и поддержки культуры создает прочную основу для долгосрочной стабильности. Реализация предложенных мероприятий позволит укрепить межнациональное согласие и использовать этнокультурное многообразие как ресурс развития.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографический ежегодник Узбекистана. – Ташкент, 2023.

2. Комитет по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Годовой отчет. – Ташкент, 2022.

ТЕМА МЕЖНАЦИОНАЛЬНОГО СОГЛАСИЯ В ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ КАРАКАЛПАКСТАНА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Нуржанов С.У.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Провозглашение национальной независимости Республики Узбекистан после распада СССР и переход к рыночным отношениям обусловил ряд важных факторов государственного и национально-культурного возрождения Узбекистана и Каракалпакстана как составной его части. Важное значение уделялось проблемам духовного развития общества, гармонично развитой личности, обогащения духовной культуры и особое внимание уделялось формированию новой сети массовой коммуникации. Естественно, данный процесс не был однообразным и не всегда отвечал требованиям новой реальности, сложившейся после провозглашения национальной независимости.

Как показала практика, в последнее десятилетие XX века периодическая печать в Узбекистане последовательно эволюционирует, превращаясь в мощнейшее средство воздействия на массовое сознание, орудие идеологического влияния и идеологического воспитания. Этот фактор в немалой степени определяет особенности своеобразности пути развития независимого Узбекистана. При формировании основ провозглашенного нового демократического общества в Узбекистане функции печати качественно меняются. Возникший в начале 1990-х годов формат прессы в условиях рыночной экономики середины 1990-х уже не могла существовать без поддержки государства. Принятые решения позволили в значительной степени улучшить ситуацию в данной сфере. Важной тенденцией этого периода является отсутствие государственной цензуры, частичной самоокупаемости и относительной допустимости плюрализма во мнениях и оценках. Последнее стала определяющей в вопросе изжития последствии советского тоталитаризма и расширения гражданских прав и свобод человека.

В то же время, несмотря на смену политико-экономической формации, в новых условиях пресса по-прежнему уделяло большое внимание вопросам

идеологического воспитания, что обусловило использование уже известных жанровых особенностей и приемов передачи информации. Основными вопросами стали укрепление национальной независимости, обеспечение стабильности и мира в обществе, проблемы воспитания подрастающего поколения и формирование основ гражданского общества. не менее важной становится вопрос национальной идентичности.

В этих условиях вопросы межнационального согласия и сохранение устойчивого развития стран Центральной Азии, установление дружеских отношений между государствами в 1990-е годы в прессе освещались постоянно, что проецировалось и на общественную жизнь. Так, в прессе Каракалпакстана данные вопросы освещались в репортажах, статьях и сообщениях корреспондентов и читателей. Например. семинар на тему «Межнациональное согласие – гарант стабильности» в Интернациональном культурном центре Узбекистана был проведен совместно с общественным движением «Халқ бирлиги» [1], сообщение о роли великого русского поэта А.С.Пушкина в мировой культуре вышло под названием «Пушкин шығармалары қарақалпақ тилинде» [2], о дружбе и языковых смешениях народов Каракалпакстана делится мыслями д.ф.н. О.Доспанов [3], о роли национальной идеологии в укреплении дружбы народов [4].

В материалах газеты указывается, что в деле построения и развития демократического общества важна роль культурных центров разных народов, действующих в рамках законов в Узбекистане, в том числе и Каракалпакстане. Например, в статье К.Пирназаровой «Объединяемся во имя духовности и процветания» подробно рассказывается, как Русский культурный центр Республики Каракалпакстан провел ряд мероприятий в городе Нукусе, совместно с рядом учреждений, посвященных празднованию Дня примирения и согласия в Российской Федерации [5]. О том, как в Русском культурном центре Республики Каракалпакстан провели концерт, посвященный Дню защиты детей написала К.Пирназарова в статье «Яркий праздник детям». Кстати, еще в 1992 году между Республикой Узбекистан и Российской Федерацией были установлены дипломатические отношения, вскоре был подписан Договор «Об основах межгосударственных отношений, дружбе и сотрудничестве между Российской федерацией и Республикой Узбекистан» [6].

Установление дипломатических отношений и подписание ряда межгосударственных документов, прежде всего направленные на установление добрососедских и дружественных отношений стало важным фактором открытия национальных культурных центров, представляющие интересы этнических меньшинств, проживающих в Узбекистане. Об этих событиях оповещала на своих страницах республиканские газеты. Например, «В Нукусе открылся Украинский культурный центр» - под таким заголовком сообщается об учреждении новой общественной организации на территории Республики Каракалпакстан. На тот момент она объединила более 1000 украинцев, проживавших на территории

нашей республики. Статья М.Тураевой «Узбекистан – наш общий дом» посвящена Туркменскому национально-культурному центру Республики Каракалпакстан. Он расположился в Турткульском районе и имеет ежемесячную газету «Мекан», где проживает большая часть туркменского населения Каракалпакстана и действует несколько школ с туркменским языком обучения. «Вместе в единой стране» говорит заголовок статьи К.Аралбаева - члена правления Республиканского Казахского национально-культурного центра Каракалпакстана, который был образован еще в 1990 году.

В целом. республиканские газеты «Еркин Каракалпакстан» и «Вести Каракалпакстана» сыграли огромную роль в формировании общественного мнения и продвигала в массы идей укрепления национальной независимости, возрождения духовной культуры и укрепления межнациональных отношений.

Как показывает анализ, в тот период роль периодической печати в жизни общества была важной, тем более что во время изменения политических или экономических условий ее роль еще более повышается. Именно поэтому печать называли «четвертой властью», а в контексте изучаемой нами проблемы она стала движущей силой и основным пропагандистом идей национальной независимости в обществе, обеспечивая целенаправленное достижение целей с использованием необходимых приемов и методов воздействия на процессы в обществе. Стало очевидным, что современные СМИ способны формировать структуру национальной (культурно-политической) идентичности. Пресса отражала также систему социального контроля, посредством которой, регулируются отношения между отдельными людьми и общественными установлениями в области духовного и культурного развития.

Однако, в 2000-е годы роль периодической печати несколько снизилась в связи с усилением технических возможностей телевидения и радио, а в последующие годы – новых информационных технологий и расширения сети Интернет – газеты стали проигрывает в борьбе за внимание аудитории. Тем не менее, газеты содержали в себе материалы, направленные на укрепление межнациональных отношений. Характерной тенденцией выступает тесная связь печатных изданий с политической конъюнктурой. Провозглашенный лозунг «Узбекистан – наш общий дом» стал доминантой в газетных публикациях, с акцентом на пропаганду идей формирования в обществе атмосферы толерантности. Традиционно пресса широко пропагандировала идеи единства, в то же время большое внимание уделяла пропаганде национальных обрядов и обычаев, традиций и праздников народов, проживающих в Каракалпакстане. Эти вопросы преподносились как важный фактор укрепления мира и стабильности в обществе.

Принятие «Стратегии действий по развитию Узбекистана и его развитию в 2017-2021 годы» обусловило установление тесных добрососедских отношений на принципах взаимоуважения и толерантности между государствами ЦА,

послужило еще большему укреплению межнациональных отношений в Узбекистане. На страницах печати основными направлениями публикаций стали вопросы безопасности страны, обеспечения стабильности процветания, формирования добрососедской атмосферы в регионе, однако, к этому времени пресса Каракалпакстана потеряла ряд своих функций в связи с широким распространением цифровых технологий. Во-первых, в информационной среде она по охвату аудитории уступала телевидению и сети Интернет, которые отличались оперативностью и лаконичностью в передаче информации. Во-вторых, газеты значительно сократились в тиражах из-за себестоимости и материально-технического положения в издательском деле. В результате снизился читательского интереса материалам периодической печати и потеря аудитории, что отражает в целом состояние культуры чтения в обществе. В третьих, редакций республиканских газет ограничены в своих действиях, в выборе тем и раскрытии существующих в обществе проблем, так как являются органами государственных структур.

Следовательно, выявляется необходимость государственной поддержки республиканских газет как официального органа и активной маркетинговой работы редакции в целях привлечения внимания аудитории. Так как газеты имеют возможность поднимать важные для общества темы (в том числе, межнациональных отношений), влиять на общественное мнение, при этом чтение имеет значительное преимущество, так как печатная информация запоминается человеку гораздо лучше, дает сенсомоторные сигналы, которые улучшают когнитивную обработку информации.

ЛИТЕРАТУРА И ИСТОЧНИКИ:

1. Еркин Каракалпакстан, 1999, 21 января.
2. Еркин Каракалпакстан, 1999, 5 июня.
3. Еркин Каракалпакстан, 1999, 14 июня.
4. Еркин Каракалпакстан, 1999, 24 июля; 21 августа; 7 декабря;
5. Вести Каракалпакстана, 2005, 3 декабря.
6. Давлатлараро муносабатларнинг асослари, дўстлик ва ҳамкорлик тўғрисида. Ўзбекистон Республикаси билан Россия Федерацияси ўртасида Шартнома // https://lex.uz/docs/2589540

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҚАЗАҚ МИЛЛИЙ МӘДЕНИЙ ОРАЙЫНЫҢ УЛЫЎМА МИЛЛИЙ ТАТЫЎЛЫҚТЫ БЕКЕМЛЕЎДЕГИ РОЛИ

Муратбаева А.Б., Таджиева Р.С.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты

Қарақалпақстан Республикасы көп миллетли мәмлекет болып, бул жерде тийкарынан қарақалпақлар, өзбеклер, қазақлар ҳәм түркменлер, соның менен бирге, рус, кореец, татар, башқурт сыяқлы 100 ге жақын миллет ҳәм халық ўәкиллери тыныш ҳәм татыў жасап келмекте. Әсирлер даўамында бирге жасаған бул халықлар бүгинги күни Қарақалпақстан халқын қурайды. Республикамызда аўызбиршиликте жасап атырған усындай миллетлердиң бири қазақ миллети ўәкиллери есапланады. Қарақалпақстан Республикасы Статистика Басқармасының мағлыўматлары бойынша бүгинги күнде халқымыздың миллий қурамында қазақ миллети ўәкиллери 296695 ти яғный 300 мыңға жақынды қурайды [1]. Бул миллет ўәкиллериниң руўхый ҳәм мәдений мүтәәжликлерин қанаатландырыў мақсетинде мәмлекетимиз ғәрезсизлигиниң дәслепки жылларында-ақ яғный 1990-жылы Қазақ миллий-мәдений орайы шөлкемлестирилди. Орай Қарақалпақстан Республикасы Әдиллик Министрлиги тәрепинен 1996-жыл 3-июль сәнесинде дизимнен өткерилген.

Дәслепки дәўирлерде орайдың 4 районда – Беруний, Қоңырат, Елликқала ҳәм Хожели районларында бөлимлери искерлик көрсетти. Орай тәрепинен ғәрезсизлигшимиздиң дәслепки жылларында қазақ тилинде «Достық үни» газетасы шығарыла басланды. Бул газета елимиз турмысындағы жәмийетлик-сиясий хабарларды қазақ тилинде жеткерип бериў менен бирге миллий мәдений орай турмысы менен халықты жақыннан таныстырып барды.

Қарақалпақстан қазақ миллий мәдений орайы искерлигиниң әҳимийетли бағдары қазақ ҳәм қарақалпақ халықлары арасында әййемнен бар болған тарийхый туўысқанлық ҳәм дослық қатнасықларын беккемлеў есапланады. Буған мысал сыпатында орай басламасы менен қарақалпақ-қазақ халықларының азатлығы ушын гүрескен белгили батырлар юбилейлери кең түрде белгиленип, ас бериў мәресимлериниң өткерилиўин айтсақ болады. Атап айтқанда, Дәўқараның Бестөбе аймағында Ерқосай батыр, Тахтакөпир районында Жанхожа батыр, Қоңырат районында Тиленбай батыр юбилейлери кең түрде белгиленди ҳәм ас бериў илажлары шөлкемлестирилди. Бул жыйынларда ҳәўескер шайыр-жыраўлар тәрепинен халықлардың дослық-туўысқанлығы әўладлардан-әўладларға жете беретуғын ҳәм қәстерлеўши байлығымыз деп тәрийпленди.

Қазақ халқының миллий өзине тәнлигин сақлаў ҳәм раўажландырыў Қарақалпақстан Қазақ миллий мәдений орайы искерлигиниң әҳимийетли бағдарларынан бири есапланады. Бул бағдарда түрли илажлар: конкурслар, ушрасыўлар, юбилейлер шөлкемлестирилди. Мәселен, 1992-жылы Өзбекстан ғәрезсизлигиниң бир жыллығына арнап Қарақалпақстанда жасаўшы қазақ миллети ўәкиллериниң биринши мәрте миллий музика ҳәм искусство өнери бойынша республикалық таңлаўлары өткерилди, және де сол жылы сентябрь айында Қазақстан Республикасының Маңғыстаў ўалаяты, Өзбекстанның Сырдарья ўалаятынан ҳәм Қарақалпақстан Республикасының жас айтыскер-төкпе шайырларының айтысы шөлкемлестирилди.

Соның менен бирге, усы жыллары Қазақ миллий мәдений орайы жанынан «Бес қала» театры шөлкемлестирилип, белгили композитор ҳәм драматург Айладур Өтәлиев тәрепинен “Абай” музыкалық драмасы сахнасластырылды. Республика баспасөз бетлеринде айтылғанындай, 40-50 актёр атқаратуғын бул сахналық шығарма театрдың ҳәўескер 4-5 актёры тәрепинен шебер атқарылды. Абай рөлин «Бес қала» театрының шебер атқарыўшыларынан бири Х.Нағымбаев, Айгерим рөлин қарақалпақ қызы Гүлайда Ембергенова, кейинирек А.Қыдырғалиевалар шебер орынлап, халықлар дослығының беккемлениўине үлес қосты. Түби бир туўысқан ҳәм үлкемизде бурыннан бирге жасап және аўызбиршиликли мийнет етип атырған қазақ халқының бул миллий театры дәрежесинде сахналастырылған «Абай» музыкалы драмасы өзли-өзлигимизди танытқандай және бир мәрте туўысқанлығымыздың терең тамырларын көрсетти.

Буннан тысқары, театр жәмәәтиниң мийнетлери ҳүкиметимиз тәрепинен баҳаланып, Қарақалпақстан Республикасы мәденият ислери бойынша Министрлигиниң 1996-жыл 30-май күнги «Қазақ миллий мәдений орайы жанындағы хәўескерлик драма жәмәатине «Халық театры» атағын бериў ҳаққындағы» қарары бойынша «Бесқала» театры «Халық театры» атағына ийе болды [2]. Усы жерде айтып кетиў орынлы, қарақалпақ сахнасында қазақ драматурглериниң мийнетлери де тез-тезден сахналастырылып турылды. Мәселен, белгили драматург Султаналы Балғабаевтың «Ең сулыў келиншек», «Қыз жигирмаға шыққанда», «Бизлер де ашық болғанбыз» ҳәм т.б. спектакльлер сахналастырылып, халқымыз тәрепинен жыллы кутип алынды.

Қазақ миллий мәдений орайы тәрепинен қазақ әдебияты ўәкиллериниң туўылған сәнелери ҳәм юбилейлерине байланыслы илажлар жийи шөлкемлестирилди. Соның ишинде, Абай Қунанбай улы, Муқағали Мақатаев, Жамбыл Жабаев, Төлеген Айбергеновлардың өмири ҳәм дөретиўшилигине байланыслы илажлар, әдебий кешелер ҳәр жылы турақлы өткерилип келинди. Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевтың айтып өткениндей, «Уллы ағартыўшы шайыр ҳәм ойшыл, жақсылық ҳәм дослық жыршысы Абай Қунанбаевтың даңқлы аты ҳәм бай дөретиўшилик мийраслары тек ғана қазақ халқының емес, пүткил туркий

халықлардың кеўилинде зәлелсиз жасайды» [3]. Халық аралық ЮНЕСКО шөлкеми тәрепинен 1995-жыл Абай жылы деп белгиленип, усыған байланыслы Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1995-жыл 30-июнь күнги арнаўлы қарары менен елимизде белгили қазақ жазыўшысы Абай Қунанбаевтың 150-жыллығы кең түрде белгиленди. Пайтахтымыз – Нөкис қаласындағы 20-санлы Абай атындағы улыўма билим бериў мектебинде ағартыўшы ҳәм шайыр Абай Қунанбаевтың естелиги орнатылып, бул естелик туўысқан қарақалпақ ҳәм қазақ халықларының беккем дослығының бир нышаны болды.

Сондай-ақ, баспасөз бетлери арқалы Абай Қунанбай улы өмири ҳәм дөретиўшилиги ҳаққында жергиликли илимпаз, шайыр ҳәм жазыўшылардың материаллары берилмекте. Атап айтқанда, “Абай – түркий халықлар поэзиясының мақтанышы”, “Халықлар дослығының уллы жыршысы”, “Абайдиң муҳаббат лирикасы” ҳ.т. б. орын алған.

Республикамызда жасаўшы түрли миллет ўәкиллери өзлериниң миллий байрамларын кең түрде белгилеп келмекте. Сол қатары, қазақ миллети ўәкиллери де ҳәр жылы 13-март «Аманласыў» байрамын турақлы белгилеп келеди. Атап айтқанда, Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институтының қазақ тили ҳәм әдебияты кафедрасы ҳәм Қарақалпақстан қазақ миллий мәдений орайының басшылығында 13-март «Аманласыў» күнине байланыслы үлкен байрам илажлары турақлы байрамланбақта. Бул байрам илажларында институт студент жаслары менен бирге Қоңырат ҳәм Хожели районларының хәўескерлик жәмәәтлери тәрепинен қазақ халық аяқ ойынлары, домбра шертиў ҳәм айтыс, сахналық көринислер шөлкемлестириледи [4]. Сондай-ақ, илажда қазақ миллий кийиминдеги қызлардың мийманларға қазақ тағамлары: баўырсақ, қазы, гөже ҳәм шубат усыныў сыйақлы миллий өзгешеликлерине айрықша итибар қаратылады.

Ҳәзирги ўақытта Қарақалпақстанда қазақ тилинде билим беретуғын 150 ден аслам мектепте жәми 20 мыңға жақын бала қазақ тилинде тәлим алмақта. Олардың ишинде, 15 мыңға жақын оқыўшы яғный оқыўшылардың 75 % ти республиканың 6 аймағына тийисли. Атап айтқанда, Қоңырат районында 4891, Нөкис қаласында 2674, Беруний районында 2234, Тахтакөпир районында 1890, Хожели районында 1590 ҳәм Мойнақ районында 1508 оқыўшы өз ана тилинде оқып атыр [5]. Ал, жоқары оқыў орынларынан Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты ҳәм Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетли университетлеринде жоқары дәрежели қазақ тили бойынша қәнигелер жетилистирилип атыр.

Жуўмақлап айтқанда, республикамызда искерлик етип атырған миллий мәдений орайлар искерлигиниң тийкарғы мақсети жәмийетимизде миллетлер аралық татыўлық ҳәм кеңпейиллик орталығын беккемлеў ҳәм раўажландырыў есапланады. Қарақалпақстан Қазақ миллий мәдений орайы да шөлкемлестирилгенинен бүгинги күнге шекем елимизде улыўма миллий татыўлық, аўызбиршилик ҳәм бирликти беккемлеўге өз үлесин косты. Әсиресе, кейинги жылларда Өзбекстан

Республикасы Олий Мәжлиси жанындағы мәмлекетлик емес коммерциялық емес шөлкемлери ҳәм пуқаралық жәмийети институтларын қоллап-қуўатлаў жәмийетлик фонды тәрепинен жәрияланған жәмийетимизде миллетлер аралық татыўлық ҳәм турақлылықты тәмийинлеў бағдарындағы таңлаўларда Қарақалпақстан Қазақ миллий мәдений орайы да қатнасып келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Қарақалпақстан Республика
сы Статистика Басқармасы материаллары. 2025.
2. Қарақалпақстан Республикасы Орайлық Мәмлекетлик Архиви. М-515 – фонд, 1 – дизим, 10 – ис, 118 – бет.
3. Улы қазақ шайыры ҳәм ойшылы Абай Қунанбаевтың дөретиўшилик мийрасын кеңнен үйрениў ҳәм үгит-нәсиятлаў ҳаққында Өзбекстан Республикасы Президентиниң қарары // Еркин Қарақалпақстан газетасы, 2018-жыл 15-март, №34
4. Пирназарова К. Праздник объединяющий народы. // Вести Каракалпакстана, 2015-жыл 17-март №23
5. Айтмуратов Ж. Қазақ – қарақалпақ тарийхый ҳәм мәдений байланыслары. Монография. – Нөкис: Авангард-Баспа, 2025. 38-бет.

ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ И ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖНАЦИОНАЛЬНЫХ ОТНОШЕНИЙ В РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Сейдаметова Г.У.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Этнодемографические процессы в Республике Каракалпакстан представляют собой сложный историко-социальный феномен, отражающий закономерности формирования и развития многонационального состава населения региона. Актуальность данного исследования определяется тем, что Каракалпакстан, являясь неотъемлемой частью Республики Узбекистан, отличается высокой степенью этнокультурного разнообразия, что обуславливает необходимость всестороннего анализа исторических предпосылок и современных тенденций этнодемографического развития.

Историческое развитие Каракалпакстана неразрывно связано с миграционными процессами, происходившими на протяжении XX - начала XXI вв. В период индустриализации и коллективизации в регионе происходили существенные изменения в структуре населения. Согласно архивным материалам и данным

официальной статистики, на территории Каракалпакстана отмечались несколько волн переселения, обусловленных как экономическими, так и политическими факторами.

В 1930-1940-е годы сюда были эвакуированы тысячи граждан из западных областей СССР, что оказало заметное влияние на этнический состав населения. В послевоенные десятилетия наблюдалось усиление урбанизационных процессов и рост численности населения преимущественно за счёт естественного прироста.

Современный этап характеризуется относительной стабильностью демографической ситуации. По данным Государственного комитета Республики Узбекистан по статистике, на начало 2024 года численность населения Каракалпакстана составила более 2,1 млн человек. Основную часть жителей составляют каракалпаки, узбеки и казахи. Наряду с ними в регионе проживают русские, татары, корейцы и представители других этнических групп.

Такое этническое многообразие обусловливает необходимость системного подхода к укреплению межнационального согласия и формированию общегражданской идентичности, что является важным направлением в обеспечении устойчивого социального развития региона.

Государственная политика Республики Узбекистан в сфере национальных отношений направлена на обеспечение равноправия всех граждан, независимо от их этнической принадлежности, а также на создание условий для всестороннего развития культурного и языкового многообразия. В Республике Каракалпакстан функционируют общественные и культурные центры национальных меньшинств, активно реализуются образовательные и просветительские программы, способствующие сохранению и развитию родных языков, традиций и обычаев. Существенную роль в этом процессе играет деятельность Комитета по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан.

В последние годы усилилось внимание государства к вопросам формирования культуры толерантности и межэтнического уважения среди молодёжи. В образовательных учреждениях Каракалпакстана внедряются учебные курсы и воспитательные программы, направленные на изучение истории, языка и культуры народов, проживающих в регионе. Эти инициативы способствуют укреплению межнационального согласия, гражданской солидарности и социальной стабильности.

Таким образом, этнодемографические процессы в Республике Каракалпакстан представляют собой результат длительного исторического взаимодействия различных этнических общностей, а также воздействия государственных социально-экономических и культурных программ. Проведённый анализ позволяет заключить, что формирование гармоничных межнациональных отношений в регионе основывается на принципах взаимного уважения, равноправия и сохранения

культурного многообразия. Последовательная реализация государственной политики Узбекистана в данной сфере способствует укреплению стабильности и устойчивому развитию всех этнических групп, населяющих Каракалпакстан.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. Демографический ежегодник. – Ташкент, 2024.
2. Конституция Республики Узбекистан. https: // lex.uz, 2023.
3. Каракалпакстан в цифрах. – Нукус: Каракалпакстанстат, 2023.
4. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII–XIX вв. – Ташкент: Фан, 2009.
5. Абдуллаев И.Э. Этнодемографические процессы в Узбекистане: история и современность. – Ташкент: Университет, 2018.
6. Постановление Президента Республики Узбекистан от 19 мая 2017 года № ПП-2995 «О мерах по совершенствованию государственной политики в сфере межнациональных отношений».
7. Материалы Центрального государственного архива Республики Каракалпакстан.
8. Комитет по межнациональным отношениям и дружественным связям с зарубежными странами при Кабинете Министров Республики Узбекистан. Доклады и аналитические отчеты. – Ташкент, 2022.

ИСТОРИОГРАФИЯ ТРУДОВ АНГЛИЙСКИХ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ И ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ ПО ИСТОРИИ СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАРАКАЛПАКСТАНА XVIII В.

Сапарниязов А.Т.
Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Поездки западноевропейских купцов в Иран и обратно осуществлялись преимущественно по восточному побережью Каспийского моря, что способствовало возрастанию интереса к среднеазиатским степным территориям. Западные дипломаты и торговые агенты получали поручения собирать всесторонние сведения о странах, через которые пролегали их маршруты, включая данные о Средней Азии. В этих условиях европейцы стремились завоевать доверие местных правителей – ханов, батыров и родовых старшин, – чтобы, опираясь на их поддержку, ограничить влияние русской торговли в регионе. Возникающая, в связи с этим потребность в изучении коммуникационных путей, рельефа местности, природно-климатических условий, размещения населённых пунктов, а также особенностей социально-

политических отношений между народами и их правителями становилась всё более актуальной. Значительный вклад в эту деятельность внесли английские представители. Одним из наиболее примечательных исследователей был капитан морской службы Джон Элтон (John Elton) (род.? – ум. 1751 г.). В качестве инженера он принимал участие в Оренбургской экспедиции (1734–1736 гг.), позднее преобразованной в Оренбургскую комиссию (1737–1742 гг.), возглавляемую И.Кирилловым, а после его смерти – В.Татищевым. Как известно, экспедиция была организована в связи с оформлением и закреплением российского подданства каракалпаков и казахов Младшего жуза. По свидетельству его английских коллег [Hanway J., 1753; Hutton J., 1875], Элтон использовал удобные случаи для бесед с представителями татарских племён, населявших обширные пространства между Бухарой и западносибирскими рубежами. Одной из главных целей Дж.Элтона было исследование безопасного торгового пути в Бухару. Согласно его выводам, наименее рискованный маршрут пролегал не через казахские степи, а вниз по реке Волге, далее через Каспийское море и Астрабад или иной порт в юго-восточной части Каспийского побережья [Hutton J., 1875. – 15].

Многие исторические материалы, включая карты, переписку и различные отчётные сведения, собранные Дж.Элтоном, были впоследствии использованы его соотечественниками и вошли в их труды, посвящённые торговым отношениям Англии с Ираном и другими странами Востока в XVIII в.

На протяжении нескольких лет вместе с Дж.Элтоном работал Джон Кэстль (John Castle) (не позднее 1720 – не ранее 1743 гг.) – англичанин по происхождению и художник по образованию. Его путешествие отличалось высокой познавательной значимостью и принесло ценные результаты для последующих исследователей. В настоящее время «Дневник» Дж.Кэстля [Кэстль Дж., 1998] рассматривается как важный историко-этнографический источник, представляющий значительный научный интерес. Впервые этот «Дневник» был опубликован в 1784 г. в качестве приложения к изданию «Материалы по русской истории» [Castle J., 1784]. Согласно наблюдениям Дж.Кэстля, территория современной Средней Азии отличалась богатством флоры, фауны и минеральных ресурсов. Он подробно перечислил природные богатства региона, а также описал его основные реки и озёра. Особое внимание Дж.Кэстль уделил Аральскому морю [Кэстль Дж., 1998. – 92]. Как Сырдарья, так и Амударья, по его наблюдениям, отличались наличием золотоносных наносов и содержали значительное количество золотого песка, который добывался преимущественно в верховьях этих рек.

Таким образом, несмотря на фрагментарный характер изложения, «Дневник» Дж.Кэстля содержит ценный и разносторонний фактический материал, охватывающий сведения о населении, флоре и фауне Среднеазиатского региона, особенностях судопроизводства и других аспектах его исторической и культурной жизни.

Помимо Дж.Кэстля, среди английских исследователей встречались и другие путешественники, занимавшиеся сбором разнородных сведений о народах Средней Азии. Одним из таких путешественников-исследователей был Рейнольд Гок или Рейнольд Хоуг (Reynold Hoag) (годы его жизни и смерти нам не известны; дата его поездки в каракалпакские степи – 13 июня 1742 г.) – торговец, путешественник и исследователь. Судя по сохранившимся источникам, его миссия имела как торговые, так и политические цели. Р.Гок отправился в Среднюю Азию в августе 1741 г. из Самары, получив от российской царской администрации грамоты, адресованные казахскому хану Младшего жуза Абулхаиру, каракапакскому старшине Уразак батыру и киргиз-кайсацкому батыру Джаныбеку. Кроме того, ему был выдан секретный указ [Казахско-русские отношения…, 1961. – 206]. Согласно этому документу, Р.Гоку поручалось собрать сведения о спросе и покупательской способности каракалпаков, провести обследование их земель, подробно описать рельеф, горные хребты, реки и озёра региона, а также тщательно изучить побережье Аральского моря с точки зрения его пригодности для земледелия и определения возможных мест для устройства пристаней.

В записях показаний Р.Гока упоминаются имена исторических личностей, в той или иной степени оказавших влияние на ход политического и социального развития Каракалпакстана. В них содержатся сведения о сфере их деятельности, а также о происхождении и социальном статусе. В частности, приводятся имена с различными титулами и должностями верхних каракалпаков. Ханы: Ходжа хан, Раскул хан, Каип хан, салтан Мурат хан; Старшины: около Раскул хана – Алимбай батыр, Клаубет бий, около Каип хана – Темирбек бай. Остальные представители знати, по свидетельству Р.Гока, остались ему неизвестными [Казахско-русские отношения…, 1961. – 209-210].

Говоря о салтан Мурате, Р.Гок отмечает, что «назад тому года с три (*имеется в виду 1739 г. – С.А.*) приехал некоторый человек к каракалпакам, и назвал себя салтан(ом) Муратом, родственником бывшего у каракалпаков хана, и объявил о себе, якобы он особливые мудрости за собою имеет такие, что когда захочет, то пустит дождь, и малым числом об большого отбиться может, и для того каракалпаки его, салтана Мурата, сделали ханом, токмо после они, каракалпаки, узнали, что он в том их обманул. За что его ограбили и, хотя и ныне числятся у них ханом, токмо в великом неудовольствии. Салтан Мурат, из башкирцев и в России великие противности делал, за что бит кнутом и оттого из России бежал» [Казахско-русские отношения…, 1961. – 208-209].

Далее Р.Гок упоминает лиц, занимавших различные титулы и должности среди нижних каракалпаков, в частности Уразак батыра и Маратышека (Мурат шейха). Оба они принадлежали к числу влиятельных представителей местной знати, игравших значительную роль в политической и военной структуре каракалпакского общества XVIII в. Уразак батыр, как свидетельствуют источники, выполнял функции

старшины и посредника в дипломатических контактах с соседними народами и российскими представителями. Мурат шейх, в свою очередь, обладал религиозным авторитетом, что указывает на тесное переплетение духовной и светской власти в социально-политической организации каракалпаков того времени.

Рассуждая о каракалпаках, Р.Гок сообщает, что «каракалпакский народ немал, товары у них – волки, лисицы, корсаки, барсы, мерлины, сабины, попоны шерстяные. Они же имеют хлеб, быки, коровы; сукна разные, красные юфти, бобры порешины, корольки красные, бисер, разные железные, яко ножи, стремяна, котлы, иглы и протчее» [Казахско-русские отношения…, 1961. – 224].

Все сведения, представленные Р.Гоком, хотя порой и носят тенденциозный характер в оценке взаимоотношений между русскими, каракалпаками, казахами, хивинцами и джунгарами, тем не менее представляют значительную научную ценность. Они были зафиксированы со слов Р.Гока в канцелярии Оренбургской комиссии в июне 1742 г.

В 30–40-х гг. XVIII в. в Средней Азии побывали и другие представители Англии, которые, выступая под видом купцов, устанавливали торговые связи с народами Средней Азии и Ирана, одновременно собирая сведения историко-экономического и географического характера. Одним из таких путешественников был Джонас Хенвей (Jonas Hanway) (1712–1786 гг.), совершивший в 1743 г. поездку в Иран. Материалы, собранные им во время путешествия, легли в основу его труда, опубликованного в Лондоне в 1753 г. под названием “An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli” («Исторический отчет о Британской торговле через Каспийское море») [Hanway J., 1753].

Сведения Дж.Хенвей о животном мире Средней Азии в целом совпадают с наблюдениями, изложенными ранее Дж.Кэстлем. Так, Дж.Хенвей отмечает: «В этом крае (*имеется в виду Приаралье – С.А.*) обитает очень много диких лошадей, ослов, антилоп или козлов, и волков. Здесь есть злое животное, называемое жолбарсом и приблизительно такое же, как тигр. Татары говорят о нем, что оно настолько сильно, что может унести лошадь» [Hanway J., 1753. - 100, 123, 188, 304-305]. Основываясь на данных путешествий Дж.Томпсона и Р.Гока Дж.Хенвей описал расселение каракалпаков, казахов, башкиров, калмыков.

Таким образом, несомненной заслугой английских путешественников и исследователей следует считать то, что именно в этот период были созданы первые систематические письменные сведения о народах Средней Азии, включая каракалпаков. В конечном итоге путешествия английских и других европейских исследователей, их описания каракалпаков, особенностей их быта и природной

среды способствовали формированию и расширению знаний о регионе, а также включению его в сферу международных отношений.

Исходя из проведённого исследования, можно сделать вывод о том, что восполнение существующих лакун в истории Каракалпакстана посредством введения в научный оборот новых исторических материалов по-прежнему остаётся одной из актуальных задач отечественной историографии. Особая значимость сведений и наблюдений европейских путешественников и исследователей о каракалпакском народе заключается в их потенциале для углубления источниковой базы, что создаёт предпосылки для постановки и решения новых научных проблем. Представляется, что в перспективе на основе анализа и обобщения данных, извлечённых из трудов европейских путешественников и исследователей XVIII в., возможно более полное и целостное воссоздание исторической картины жизни каракалпакского народа. Всё это определяет высокую научную и практическую актуальность дальнейшего изучения и систематизации этих материалов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli. In four volumes. – London: Dodsley, etc., 1753; Hutton J. Central Asia: from the Arian to the Cossack. – London: Tinsley brothers, 1875.
2. Hutton J. Central Asia: from the Arian to the Cossack. – London: Tinsley brothers, 1875. P. 15.
3. Кэстль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. /Пер. с нем. В.Штаркенберга, В.Скорого (Регистр). – Алматы: Жибек жолы, 1998.
4. Castle J. Materialien zu der Russischen Geschichte zeit dem Tode Kaisers Peter des Grossen. Zweiter Teil. 1730-1741. – Riga, 1784.
5. Кэстль Дж. Дневник путешествия в году 1736-м из Оренбурга к Абулхаиру, хану Киргиз-Кайсацкой Орды. /Пер. с нем. В.Штаркенберга, В.Скорого (Регистр). – Алматы: Жибек жолы, 1998. – с. 92.
6. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – с. 206.
7. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – сс. 209-210.
8. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – сс. 208-209.
9. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках: (сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР, 1961. – с. 224.
10. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany

and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli. In four volumes. – London: Dodsley, etc., 1753.

11. Hanway J. An historical account of the British trade over the Caspian Sea: with a journal of travels from London through Russia into Persia; and back again through Russia, Germany and Holland. To which are added, the revolutions of Persia during the present century, with the particular history of the great usurper Nadir Kouli. Vol. I. – London: Dodsley, etc., 1753. PP. 100, 123, 188, 304-305.

SOCIALLIQ-TÁBIYIY TARIYX METODI HAQQINDA

Bekimbetov B.M.
Qaraqalpaqstan awıl xojalıǵı hám agrotexnologiyalar institutı

XX ásirdiń sońǵı on jıllıǵında tar qánigelesken ilimiy baǵdarlar tárepinen úziklegen, tolıq jarıtılmaǵan bilimdi sintezlew ideyası bos hawada júrmekte edi. Endi hazirgi waqıtta tábiyǵıy-ilimiy hám gumanitar tarawlarda óz ara baylanıslı, «shegaralas» ilimler hám pánleraralıq izertlewler kóp hám tabıslı rawajlanbaqta, olardıń sanı artıp barmaqta. Solay bolsa da, tábiyiy hám gumanitar pánler kesilispesinde jana izertlew tarawı bolgan sociallıq tábiyiy tariyxtıń payda bolıwı hádiyse esaplanadı.

Sociallıq-filosofiyalıq izertlewler insan evolyuciyasınıń quramalılıǵı hám keskinligi sonnan ibarat, insan, jámiyet bir waqıttıń ózinde hám tábiyatqa qarsı turadı, hám onıń quramına kiredi. Sociallıq-mádeniy tariyx hám sociallıq filosofiya jámiyet, mádeniyat hám tábiyattıń qarama-qarsılıǵın, sociallıq turmıstıń ózine tánligin, onıń tábiyiy rawajlanıwdan ayırmashılıǵın kórsetedi. Álbette, geografiyalıq, tábiyiy faktordıń áhmiyeti haqqında sóz etiledi, biraq onıń óz nızamları menen ámelge asırılatuǵın sociallıq processlerge salıstırǵanda ekinshi dárejeli ekenligi atap ótiledi.

Sociallıq-tábiyiy tariyx metodı (STT) bolsa insannıń (jámiyettiń) tábiyat penen tutaslıǵın sáwlelendiredi, anıq sociallıq-tábiyiy baylanıslar hám óz ara tásirlerdi kórsetedi. STT ideyaları hám islep shıǵıwları payda bolıwına shekem tábiyat derlik barlıq sociallıq-filosofiyalıq, sociallıq tariyx izertlewlerde tek ǵana ozinen ózi rawajlanıp atırǵan ortalıq sıpatında kórinetuǵın edi. Házirgi waqıtta sociallıq tariyxtıń óz-ózi rawajlanıwı jetkilikli ekenligi haqqındaǵı isenim, onı sociallıq-tariyxıy egocentrizm dep ataw múmkinligin kórsetti, ayırım avtorlardıń «tariyxtıń tamam bolıwı» haqqındaǵı tiykarsız pikirinde payda etti.

Atap aytqanda, tariyxtanıwda landshaft-sociallıq, qorshaǵan ortalıq haqqında determinantlar ideyası uzaq waqıttan beri bar. Olar antik dáwirde-aq, Gippokrat, Gerodot, Strabon sıyaqlı ataqlı hám «ulli aǵartıwshılar» klimattıń hám landshafttıń xalıqlardıń ózine tánligine, sonday-aq «psixologiyasına,» mádeniyatına tásirin kórsetken dáwirde

payda bolgan atap ótken edi. Jámiyettiń tábiyat, klimat ulıwma qorshaǵan ortalıq penen baylanıslılıǵı arab hám parsı avtorlarınıń shıǵarmalarında ushrasadı. Bul Al-Masudiydiń jer hám civilizaciyalıq dúnyanı jeti klimat zonasında jasawshı xalıqlarga bóliw haqqındaǵı dóretpeleri mısal bola aladı. Shıǵıs oyshılları Ibn Sino, Farabiy hám Ibn Xaldun shigarmalarında da social-tabiyiy pikirler orın alǵan.

Tábiyiy ortalıqtıń «xalıq xarakterin anıqlawshı» áhmiyeti yamasa mámleketchilik tipinin qáliplesiwine dáriyalar, suwǵarıw qurılmaları, diyqanshılıq mádeniyatı rawajlanıwına landshaftlar hám klimattıń faktorlıq tásiri haqqında kóplegen tariyxshılar sóz etken. Olardan Tolstov S.P. [6]., Andrianov B.V. [1], Gumilev L.N. [3], Raznichenko T.D. [5], Guliamov Y.G. [2], Mambetullaev M. [4] h. t. basqalar ilimiy metodları járdemine ótmishimiz tariyxı izertlengen.

Joqarıda atap ótken alımlardıń ilimiy izertlewlerinen Qubla Aral boyı xalıqları tariyxı boyınsha tómendegishe juwmaqqa keliwge boladı. Eramızdıń IV ásir baslarında Aralboyı regionında ekologiyalıq jaǵdayda jana burilisı baqlanadı. Shama menen eramızdıń VI ásirinde hawa rayınıń jılıwı eń joqarı shıńına shıqqan dáwirı baslanǵan. Klimattıń jılıwı sebepli Ámiwdáryanıń aǵısı arqa baǵıtqa óǵzeriwi júz beredi. Sarıqamıs kóline aǵıs toqtaydı hám úlken suw basseyni payda bolǵan Aral basseynine suw aǵısı sezilerli dárejede artadı. Erte orta ásir tariyxshıları hám geografları Ámiwdárya hám Sırdáryanıń Kaspiy teńizine quyılıwı haqqında jazıwdı toqtatadı; olar bul dáryalardıń Aral teńizine quyılıwın málim etedi. Olar bul teńizdi bilgen, kartalarga sızǵan hám onda keme qatnawı rawajlanganlıǵın atap ótken. Klimattıń jılıw dáwirlerinde (bronza dáwirinde, eramızdıń I mıń jıllıǵınıń ortalarında, házirgi dáwirde) Ámiwdárya Aral-Kaspiy tegisliginiń arqa-batıs bólimine qaray burıladı hám suwdıń aǵısı Aral teńizine quyıladı.

Biraq IV-V ásirler Ámiwdárya tariyxındaǵı eń qarańǵı dáwir esaplanadı. Bul dáwirde Qubla Aqshadárya deltasına da, Sarıqamis boyı deltasına da aǵis bolmagan. Sarıqamisboyı deltasında VII ásir aqırına shekem heshqanday arxeologiyalıq estelikler tabılmagan. Bálkim, ol batpaqlasqan bolǵan, bul jaǵday onıń ózlestiriliwine tosqınlıq etken. Sarıqamis boyı deltası hám Uzboydıń qurıwı Xorezm átirapındaǵı landshafttı ózgertti. Bir tárepten qumlar menen qorshalǵan hám ósimlik qaplamınan ayırılǵan shep jaǵanıń suwsızlıǵı, ekinshi tárepten suw basqan delta sebepli ol barǵan sayın tarayıp bardı. Tábiyiy-klimat sharayatlarınıń turaqsızlıǵı hám ómir maydanınıń tarayıwı jámiyettegi krizis dereklerinen birine aylandı. Sol dáwirde jámiyet dástúrlerdiń turaqsızlıǵı hám ózgeriwsheńligi menen xarakterlenetuǵın edi.

Eramızdıń I mıń jıllıqlarınıń ortalarında watanımız aymaǵında Xorezm mámleketinde jámiyettiń barlıq tiykarǵı fundamentallıq hám basqarıw institutlarına, sonıń ishinde, texnologiyalar hám qádiriyatlar sistemasına tásir etken quramalı tragediyalıq (bifurkaciyalıq) ózgerisler júz berdi. Jámiyet dúziminiń pútkilley ózgeriwi, ideologiya hám mádeniyattaǵı túpkilikli burılıslar, basqa etnoslardıń kirip keliwi mámleket awır jámiyetlik-siyasiy krizisti basınan keshirip atırǵanlıǵın kórsetip berdi.

Pikirimizdıń tiykarı sıpatında sonı da aytıp otiwimiz múmkin. VI-VIII ásirlerde Ámiwdáryanıń Aralboyı deltası aymaǵı Aral teńizine qaray jiljıydı. Ámiwdárya deltasınıń tarmaqları oypatlıqlardan ótip, Qusxanataw hám Porlıtaw bálentliginiń arqa tárepinen aylanıp ótip, Aral teńizine quyılgan. Ámiwdáryanıń eski aǵǵarında Kerder (Kurdár) kanalı qurılıp, ol Ámiwdárya deltasın VI-VIII ásirlerde qayta tiklegen. Ol Gáwirqala (Xojeli), Toqqala, Kuyıqqala, Baǵdat mákan jaylarınıń átirapın suwǵarǵan [4].

Juwmaqlap aytqanda atap ótken social tabiy tariyx metodı ilimiy izertlewdiń baǵdarı sıpatında gumanitar hám tabiy ilimler ortasıńndaǵı bilmlerdi tolıqtırıp, ilimiy juwmaqlar, usınıslarda natiyje bereri anıq esaplanadı.

ÁDEBIYATLAR

1. Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). – Москва, 1969. – с. 104-106.

2. Гулямов Я.Г. История орошения Хорезма с древнейших времен до наших дней. – Ташкент, 1957. – с. 237

3. Гумилев Л.Н. География этноса в исторический период. – Ленинград, 1990. – с. 33.

4. Мамбетуллаев М. История и культура Южного Хорезма античной эпохи (города и поселения в IV в. до н. э. - IV в. н. э.): автореферат дисс. ... д. ист. н. – Ташкент, 1994.

5. Резниченко Т.Д. ва Резниченко С.Д. О некоторых закономерностях в развитии Земли // Земля во Вселенной. – Москва, 1964. – с. 202.

6. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва, 1962. – с. 246

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНГА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЭВАКУАЦИЯ ВА ДЕПОРТАЦИЯ ҚИЛИНГАН ХАЛҚЛАР

Алламуратов Г.С.

Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги

Нукус “Темурбеклар мактаби” ҳарбий-академик лицейи, Нукус шаҳри

Жаҳон ҳамжамиятининг уруш даврига бўлган катта эътибори жаҳон уруши сюжетлари жамоавий хотирада ҳанузгача катта аҳамиятга эга. Маданиятнинг сезиларли даражада катта қисми Иккинчи Жаҳон уруши тарихига бағишланган бўлиб, ҳозир ҳам уруш йилларида содир бўлган воқеалар ҳақида асарлар яратилмоқда ва бутунжаҳон жамоатчилиги учун долзарб бўлиб қолмоқда.

Дунё миқёсида 1941-1945 йиллардаги урушнинг айрим муаммоларини қайта кўриб чиқиш ва қайта баҳолаш, урушнинг оғир, беҳаловат кунларида тинч

аҳолининг турмуш шароити, кундалик ҳаёти, меҳнат амалиёти, урушнинг мамлакат, ёки алоҳида минтақа аҳолиси ҳаётидаги аксини тадқиқ қилишга қаратилган илмий изланишлар олиб борилмоқда. Шунингдек, Иккинчи жаҳон уруши даври ҳаётини акс эттирган музейлар, тарихий мажмуаларни барпо қилиш, фронт ортидаги кишиларнинг ҳаётини акс эттирган ҳужжатли фильмлар ва бадиий асарлар яратиш, ўзида тинч аҳолининг уруш давридаги ўй-кечинмаларини тасвирлаган бадиий композицияларни яратиш, тарбиявий аҳамиятга эга бўлган маданий асарларни кўпайтиришга қаратилган ишлар амалга оширилмоқда.

Мустақиллик йилларида Иккинчи жаҳон уруши қатнашчиларини эъзозлаш, вафот этганларни хотирлаш, фронт ортидаги матонатли меҳнати завод ва фабрикаларда, қишлоқ хўжалиги соҳасида қаҳрамонлик намуналари кўрсатган аждодларимизнинг номини улуғлаш, айниқса Ўзбекистон халқининг инсонпарварлик, меҳр-оқибат ва ғамхўрлик туйғуларини намоён этувчи бадиий асарларни яртиш ва илмий тадқиқотларни қўллаб қувватлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Зеро, “Иккинчи жаҳон уруши тўғрисидаги бор ҳақиқатни аниқлаш ва халқимизга етказиш, аждодлар хотирасини абадийлаштириш бўйича ҳали кўп иш қилишимиз керак” [1]. Дарҳақиқат, Иккинчи жаҳон уруши даврининг тарихий тажрибасини таҳлил қилиш ва хулосалар чиқариш, Қорақалпоғистон аҳолисининг ижтимоий-сиёсий ҳаётига уруш вақтидаги фронт орқасидаги аҳолининг ҳақиқий аҳволи ва ҳаётини кўрсатиш муҳим аҳамият касб этади.

Кўп сонли эвакуация қилинган фуқароларнинг республикага келиши билан оғирлашган энг долзарб муаммолардан бири уй-жой муаммоси бўлди. Маълумки, урушнинг биринчи йилларида ҳарбий театрнинг ғарбий районларидан халқларни депортация қилиш бошланди. 1941 йил 28 августда СССР Олий Кенгаши Президиумининг 21-160-сонли Волга бўйи районларида яшовчи немисларни кўчириш тўғрисидаги Фармони эълон қилинди. Кўп ўтмай, юз минглаб қрим татарлари, қалмиқлар, ингушлар, чеченлар, месхети туркlари ва бошқа халқлар «душманга шериклик қилиш» уйдирма айблови билан мажбуран кўчирилди [2]. Умуман олганда, 1930-1940 йилларда СССР аҳолисининг 60 дан ортиқ миллий гуруҳлари мажбурий депортацияга учраган, уларнинг умумий сони қарийб 3,5 миллион кишини ташкил этган. Улардан 10 дан ортиғи Ўрта Осиё ва Қозоғистонга оммавий эвакуация қилинган [3].

Кавказ халқлари орасида қорачайлар биринчилардан бўлиб зўрлик билан депортация қилинган. 1943 йил 9 октябрда Қозоғистон раҳбарияти СССР Давлат мудофаа қўмитасининг кўрсатмаларига таяниб, бир қатор вилоятлар раҳбарларига Шимолий Кавказдан кўчириб келтириладиганларни қабул қилишга тайёргарлик кўришни буюрди. Уч кундан кейин, 12 октябрда СССР Олий Кенгаши Президиумининг 115-13-сонли Қорачой халқини Қозоқ ва Қирғизистон ССРга кўчириш тўғрисидаги Фармони эълон қилинди [4]. Собиқ Иттифоқ Олий Кенгаши Президиумининг худди шу Фармони билан Қорачай Автоном вилояти тугатилиб,

1943 йил 14 октябрда СССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг қорачайларни кўчириш тўғрисидаги ёпиқ қарори қабул қилинди. Кейинчалик уларнинг турар-жойлари ҳудуди кенгайтирилиб, қисқа вақт ичида умумий сони 69257 кишидан иборат 14774 та оила Ўрта Осиёга депортация қилинди. Ўзбекистонда 353 нафар қорачойлар қўним топган [5.64].

1944 йил май ойида 191 мингдан ортиқ қрим татарлари Қримдан депортация қилинди. Уларнинг аксарияти Ўзбекистонга, қолганлари эса СССРнинг Европа қисмининг бир қатор вилоятлари ва Уралга жўнатилди. Қрим татарларининг бир қисми Қорақалпоғистонга ҳам жойлаштирилди. 1944 йил май-июнь ойларида Қримдан татарлардан ташқари 42 мингга яқин греклар, болгарлар, арманлар, турклар ва эронликлар олиб чиқилди (греклар Кавказортидан ҳам депортация қилинди). 1944 йил ноябрь ойида Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикалари 110 мингдан ортиқ месхети туркларини қабул қилдилар [6].

Кўп ўтмай қалмоқлар ҳам худди шундай тақдирга дуч келди. СССР Олий Совети Президиумининг Фармони ва СССР Халқ Комиссарлари Советининг 1943 йил 28 октябрдаги қарорига мувофиқ қалмоқлар шарқий ва ғарбий районларга, шунингдек, Ўрта Осиё республикаларга депортация қилинди. Қисқа вақт ичида 99 252 киши уйдан чиқариб юборилди. Улардан 2268 нафар аҳоли истиқомат қиладиган 648 та оила Қизил-Ўрда вилоятига жойлаштирилди, 224 оила (605 нафар) қалмоқ махсус кўчирилганлари Қорақалпоғистонга келтирилиб, Мўйноқ туманига жойлаштирилди [7.306]. Мўйноқ туманининг собиқ прокурори, Республикада хизмат кўрсатган ҳуқуқшунос Сапарбай Дўспанов ўз хотираларида шундай ёзади: «Қалмоқлар Мўйноқ туманига жойлаштирилди, балиқчилик ва саноат корхоналарида, колхозларда, балиқ заводларида, Мўйноқ балиқ консерва заводида, Жанубий Орол давлат балиқ трести, ондатра хўжалигида, НКВД туман бўлими махсус комендатураси назорати остида турли лавозимларда ишлади» [8]. Машҳур арбоб С.Каниязовнинг хотираларида айтилишича, махсус кўчирилганла, асосан, Мўйноқ ҳудудида жойлашган: «Уруш йилларида Мўйноққа қалмоқлар, чеченлар, қорачойлар, ҳатто қрим-татарлар ҳам эвакуация қилинган» [9].

Уруш йилларида Ўзбекистон ҳудудига 35 мингга яқин поляклар ҳам кўчирилди, уларнинг бир қисми Қорақалпоғистон Автоном Республикасига ҳам етиб келди. Польша ватанпарварлари жамияти маълумотларига кўра, 1943 йилда Қорақалпоғистон Автоном Республикасида 3000 нафар (1249 оила) поляк яшаган [10.316]. Улар республиканинг турли туманларига тарқалиб кетган, бир қисми Чимбойда, шунингдек, Мўйноқда яшаган.

Умуман олганда, уруш йилларида Қорақалпоғистон ҳудудига ўнга яқин миллат вакиллари – корейслар, қалмиқлар, чеченлар, поляклар, қрим-татарлар ва бошқалар кўчирилди. Уларнинг мажбурий кўчирилиш даврида қандай азоб-уқубат чекканлигини тасаввур қилиш қийин, ушбу жараёнда ҳамма нарса уларнинг собиқ яшаш жойларида қолдирилиб кетилган. Улар орасида ҳеч нарсаси - мол-мулки,

озиқ-овқати, яшаш воситаси, фуқаролик ҳуқуқи йўқ кўплаб аёллар, болалар ва қариялар бор эди. Республика раҳбарияти уларни коммунал ва давлат уйларига, ётоқхоналарга жойлаштиришга мажбур бўлди. Қочқинларни жойлаштириш учун мактаблар, маданият уйлари, идоравий клублар бинолари берилди, бундан ташқари улар ихтиёрий-мажбурий асосда фуқароларнинг квартираларига жойлаштирилди. Қишлоқ жойларда эса эвакуация ва депортация қилинган аҳолининг тақдири ачинарли эди. Меҳнат фахрийси И.Шагиловнинг гувоҳлик беришича, «уруш арафасида ва уруш йилларида депортация қилинган чеченлар, ингушлар, крим-татарлар, қалмоқлар Мўйноққа ишлаш учун олиб келинган. Аввалига уларнинг аҳволи қийин эди. Ухлаш учун жой йўқ эди, шунинг учун улар тиканли симлар билан ўралган очиқ майдонда ухладилар. Кейин улар ертўлаларда яшашди» [11.93].

1941 йилнинг охирига келиб эвакуация қилинган аҳолининг биринчи эшелонлари республикага кела бошлади. Собиқ Совет Иттифоқи Халқ Комиссарлар Совети (ХКС) нинг 1941 йилнинг 5 июлдаги 1825-818с- сонли «Уруш вақтида аҳолини кўчириш тўғрисида» чиқарган қарорида «Иттифоқчи Республикаларнинг ХКСга, область, ўлка ижроия комитетларига аҳолини кўчириш, қабул қилиб олиш, жойлаштириш ва уларга ҳар томонлама ғамхўрлик қилиш мақсадида махсус бўлимлар ташкил этиш вазифаси юклатилсин» [12]. Биринчи галда эвакуация қилинган болаларни жойлаштиришга киришилди. Қорақалпоғистон АССР Халқ Комиссарлари Кенгаши ва партия қўмитаси бюросининг 1942 йил 13-16-январдаги қарори (2-сонли баённома) билан эвакуация қилинган етим болаларни жойлаштириш ва ўқитиш бўйича комиссия ташкил этилди [13.69]. Ушбу комиссия зиммасига бир ҳафта ичида, яъни 20 январга қадар ота-онасини йўқотган болаларнинг ҳисобини аниқ юритиш, Тошкент шаҳар жамоат ташкилотлари тажрибасидан фойдаланган ҳолда уларни якка тартибда жойлаштириш чораларини кўриш, Меҳрибонлик уйларига жамоатчилик ҳомийлигини ташкил этиш ва етим болалар учун ашёлар йиғиш юклатилди. Болалар республика туманларига тақсимланди, уларнинг бир қисми ишчилар, хизматчилар, колхозчилар томонидан тарбиялаш учун қабул қилинди. Жумладан, автоном республиканинг 900 дан ортиқ ишчилари, колхозчилари ва хизматчилари ота-онаси уруш олиб кетган болалар тарбиясини ўз зиммаларига олдилар [14.255]. Кегейли туманидаги М.Горкий номидаги мактаб ўқитувчилари 23 нафар болани тарбиялаш учун ўз уйларига олди, фронт эҳтиёжлари учун 525 рубль йиғди. Худди шу тумандаги Каганович номидаги колхоз аҳолиси эвакуация қилинган болаларнинг эҳтиёжлари учун 1500 рублдан ортиқ пул йиғди, келган болаларни оиласида тарбиялаш учун олиб кетди [15]. Қипчоқ туманининг фаол аёллари 22 нафар болага бошпана берди, уларнинг эҳтиёжлари учун катта миқдорда маблағ йиғилди. Эвакуация қилинган болалар келишининг дастлабки кунларида Чимбой тумани аҳолисидан 16000 рублдан, Қўнғирот туманида 20000 рублдан, бутун республика бўйича 100500 рублдан ортиқ пул йиғилди [16]. Ҳар бир туманда Меҳрибонлик уйлари ташкил этилди, масалан, Чимбой пахта тозалаш заводи

қошида 20 ўринга мўлжалланган Меҳрибонлик уйи ташкил этилди, умуман олганда, Қорақалпоғистонда ҳарбий хизматчиларнинг ва эвакуация қилинган 20299 нафар бола ана шундай болалар яслилари, болалар боғчалари ва меҳрибонлик уйларига жойлаштирилди, озиқ-овқат ва кийим-кечак билан таъминланди [17.261].

Бундай шароитда улар фақат маҳаллий аҳолининг биродарлик ёрдами туфайли омон қолишлари мумкин эди. Ўз уйларига олиб кетилган болаларга алоҳида муносабатда кўрсатилди, ёрдам учун пул йиғиб, ўзларининг колхоз иш кунларининг бир қисмини ўтказган. Болалар кўпинча қорақалпоқ оилаларининг анъанавий кўп болали эканлиги, қишлоқ аҳолисининг умумий эҳтиёжи ва камбағаллигига қарамасдан оилага олинган. Қисқа вақт ичида республикада эвакуация қилинган болаларга ёрдам кўрсатиш жамғармасига 100500 рублдан кўпроқ пул, 1000 донадан ортиқ турли кийим-кечаклар йиғилди [18.]. Маҳаллий аҳоли имкон қадар ҳар томонлама ёрдам кўрсатди, ортиқча нарсасини баҳам кўрди, янги келган миллат вакилларига ҳаётининг энг оғир дамларида бебаҳо ёрдам кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Хотира ва қадрлаш кунига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи. 9 май 2021 йил. // https://president.uz/ru/lists/view/4335

2. Урушдан олдинги ва уруш давридаги мажбуран депортация қилинган халқлар тарихи ҳақида кўпрок маълумотлар олиш учун қуйидаги нашрларга қаранг: Бугай Н.Ф. Сталин – Л.Берии: «Их надо депортировать …». М.: 1992.; Ушбу муаллиф. Л.Берия – И. Сталину: «Согласно Вашему указанию…». М.: 1995.; ва ҳ.к.

3. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. Т.: 2019. – 61-б.

4.https://www.kavkazr.com/a/deportaziya-karachaevzev-prestuplenie-dlinoyu-v-jizny/28090025.html

5. Ўзбекистон тарихи (1917-1991 йиллар). Иккинчи китоб. Т.: 2019. – 64-б.

6. http://5fan.ru/wievjob.php?id=82320

7. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против человечества. Нукус: Каракалпакстан, 2014, С-306.

8. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против человечества. Нукус: Каракалпакстан, 2014, С-306.

9. Қаниязов С. Алтын жағыс. – Нөкис: 2006. – 8-б.

10. Бабашев Ш. Репрессии. Депортация. Преступления против человечества. Нукус: Каракалпакстан, 2014, С-316.

11. Шагилов И. Өткен күнлерди еслеймен. – Нөкис: 2012. 93-б.

12. Постановление СНК СССР № 1825-818сс «О порядке эвакуации населения в военное время». 5 июля 1941 г. Государственный архив Российской Федерации, Ф. Р-5446. Оп. 106сч. Д. 22. Л. 357–361 // https://kosygin.rusarchives.ru

13. Бабашев Ш. Забота каракалпакстанцев об эвакуированных гражданах в годы второй мировой войны. ЎзР ФА ҚҚБ «Ахборотномаси», 1998 й., №5, 69-б.

14. Қарақалпақстан жана тарийхы. Нөкис: 2003, 255-б.
15. Қызыл Қарақалпақстан, 1942, 30-январь.
16. Қызыл Қарақалпақстан, 1942, 13-февраль.
17. История Каракалпакской АССР. Том 2. – Т.: 1974. – С-261.
18. Қызыл Қарақалпақстан, 1942, 13-февраль.

АКАДЕМИК САБИР КАМАЛОВНИНГ СИЁСИЙ ВА ЖАМОАТ ФАОЛИЯТИНИНГ ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН ТАРИХИДАГИ ЎРНИ

Абатов А.Р.
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти, Нукус шахри

Тарих – миллат келажагини белгилайдиган муҳим илмий соҳадир. Тарихий сабоқлар ва тажрибалар жамиятнинг маънавий ривожида, уни бошқаришда ва янги авлодни тарбиялашда беқиёс аҳамият касб этади. Халқнинг маданияти ва маънавияти даражаси унинг ўз тарихи ва тилига бўлган муносабати билан чамбарчас боғлиқ. Шу маънода, Қорақалпоғистон тарих мактабининг шаклланиши ва ривожида алоҳида ўрин тутадиган академик Сабир Камаловнинг фаолияти ўзига хос илмий ва сиёсий мерос сифатида ўрганилиши долзарб аҳамиятга эга.

Академик Сабир Камалов ўз илмий фаолияти билан бир қаторда жамоат ва сиёсий соҳаларда ҳам фаолият юритган. Архив манбаларига кўра, 1962-йил 7-январда СССР Олий Советиниң Иттифоқ Советига сайловлар буйича округ сайлов комиссияларининг таркибини тасдиқлаш ҳақида Қарор қабул қилинди [ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 15-И, 7-Б]. Бу қарорда СССР Олий Советига сайловлар тўғрисидаги Низомнинг 43, 44, 45-моддалари асосида СССР Олий Советининг Иттифоқ Советига сайловлар бўйича округ сайлов комиссиялари жамоат ташкилотларининг вакиллари орасида №659 Нукус сайлов округи бўйича Округ сайлов комиссиясининг раиси этиб Камалов Сабир тайинланди. Ҳужжатда ЎзССР Фанлар Академиясининг Қорақалпоғистон филиали олимлари ва илмий ходимлари билан биргаликда иш олиб бориши белгиланди. Академик Сабир Камалов бу маъсулиятли жамоат ишини ҳам ўз жамоаси билан бирга муваффақиятли бажарди.

Академик Сабир Камалов – Ўзбекистон тарихида ўчмас из қолдирган етук олим, сиёсат ва жамоат арбобидир. Унинг сиёсий фаолияти халқ манфаатларига хизмат қилиш, мамлакатни ривожлантириш ва илм-фанни равнақ топтиришга қаратилган. Олимнинг раҳбарлиги остида кўплаб муҳим ислоҳотлар амалга оширилган. Сабир Камаловнинг меҳнатлари муносиб баҳоланиб маҳаллий ва Республика Кенгашларига депутат қилиб сайланиши ҳам табиий ҳолдир. У 1959-1999 йилларда 40 йил давомида узлуксиз Қорақалпоғистон ва Ўзбекистон Олий Советларига

депутатликга сайланиб келди. Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг 1967-йил 6-апрелдаги Қарорига мувофиқ Қорақалпоғистон Олий Совети раиси ўринбосари Сабир Камалов Беруний тумани Хамза сайлов округидан Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг депутати этиб тайинланди [ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1290-И, 6-Б]. Кейинчалик эса Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг 1971-йил 1-октябр ҳолатидаги депутатлар руйҳатида Қорақалпоғистон Олий Совети раиси ўринбосари Сабир Камалов Нукус шаҳри №11 Калинин сайлов округидан Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг депутати этиб тайинланди [ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1313-И, 10-Б]. Бу унинг халқ ишончи ва сиёсий фаолиятининг самарадорлигидан далолат беради.

Тадқиқодларимиз шуни кўрсатадики, Академик Сабир Камалов жўда кўп ва ҳар ҳил маъсулиятли жамоат ишларига, турли ҳил масалалар бўйича комиссия ишларига жалб қилинган. Масалан, Қорақалпоғистон АССР Олий Советининг Президиуми Кегейли тумани вояга етмаганларнинг ишлари буйича комиссия таркибида иштирок этган [ҚР МДА, 229-Ф 1-Р, 1272-И, 2-Б]. Мазкур комиссияда Сабир Камаловдан ташқари маҳаллий жамоат арбоблари Х.Абдуллаева, Ж.Бекжанов, А.Панкратов, Г.Назруллаев, Р.Мухамедов ва П.Абдреймовлар бўлган. Комиссия аъзолари ўсмирлар орасида ҳуқукбузарлик, жиноят содир этиш, мактаб дарсларини сабабсиз қолдириш, мактабни ташлаб кетиш, назоратсиз қолган болалар тақдири каби муаммоларни аниқлаган ва уларга чора кўрган.

Архив маълумотлар шундан далолат берадики, Сабир Камалов халқ билан доимий мулоқотда бўлган, унинг жамоатчилик билан учрашувлари, муаммоларни ҳал этишдаги фаоллиги халқ орасида катта ҳурмат қозонишига сабаб бўлган. 1971-йили 30-августда Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг мажлисида «Аҳоли пунктларини, кўчаларни, майдонларни номлаш ва қайта номлашда тегишли тартибни ўрнатиш учун Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг Топономик комиссиясини ташкил этиш хақида қарор» қабул қилинади [ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1308-И, 9-Б]. Комиссиянинг раиси этиб Сабир Камалов тайинланади. Ушбу жуда маъсулиятли иш вазифаси юклатилган комиссия таркиби уша пайтдаги илм-фан ва жамоат арбобларининг энг олдинги вакиллари Я.Досумов, Н.Жапақов, В.Ягодин, К.Мауленов, И.Косымбетов, Таджимов, М.Тажетдинов, О.Бекбаулиев, К.Абдимуратов, Ф.Жуманиязова жами 11 одам фаолият олиб борган. Мамлакатимиз тарихида биринчи маротаба ташкил қилинаётган бундай комиссия вазифалари ичида аҳоли пунктларини, кўчаларни, майдонларни номлаш, қайта номлаш, уларни изоҳлаш, ҳар томонлама тўғри асослаб бериш учун катта маъсулият ва жавобгарлик талаб қилиниши шубҳасиздир. Сабир Камалов ўз жамоаси билан бу вазифани бехато ижро этади.

Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1973-йил 29-майдаги 23-сонли Протоколида «Қорақалпоқстон АССР географик номларини хариталарга ўтказиш бўйича кўрсатмаларнинг қисман ўзгариши ҳақида» қарор қабул қилинади.

Унда Топономик ва Терминологик комиссиянинг доимий вакилларини тайинлаш хақидаги масалалар муҳокама қилинган. Ушбу баёнат С.Камалов, К.Абдимуратов, Ф.Жуманиязова томонидан тайёрланган [ҚР МДА, 229-Ф, 1-Р, 1334-И, 15-Б]. Шунингдек, Қорақалпоғистон АССР Олий Совети Президиумининг 1973-йил 31-январдаги 19-сонли Протоколида «Автоном Республика ишчи депутатлари маҳаллий Кенгашлари фаолиятида демократик тамойилларга риоя етиш тўғрисида» қарор қабул қилинади [ҚР МДА, 229-Ф 1-Р, 1331-И, 3-Б]. Унда Топономик ва Терминологик комиссиянинг доимий вакилларини тайинлаш хақидаги масалалар муҳокама қилинади. Ушбу баёнат С.Камалов, С.Иманкулов, Ф.Жуманиязова, Д.Ешимбетов томонидан тайёрланади. Ушбу ҳужжатда ишчи депутатлари туман ва маҳаллий Кенгашларининг ижроия қўмиталарига мавжуд камчиликларни бартараф этиш бўйича тегишли чораларни кўриш, ижро етувчи ҳокимият маҳаллий Кенгашларининг барча фаолиятида демократик тамойилларга қатъий риоя этилиши ва янада ривожлантирилишини тушунтириш мажбуриятини юклатилиши белгиланлиги ҳақида маълумотлар мавжуд.

Хулоса сифатида таъкидлаш мумкинки, академик Сабир Камалов нафақат тарих фанининг ривожига, балки Қорақалпоғистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига ҳам беқиёс ҳисса қўшган етук олим ва жамоат арбоби бўлган. Унинг фаолияти илм-фан ва сиёсатни уйғунлаштиришга, жамиятда маънавий барқарорликни таъминлашга, ёш авлодни ватанпарварлик ва маърифат руҳида тарбиялашга йўналтирилган эди.

Академикнинг давлат ва жамоат ишларидаги иштироки, айниқса сайлов комиссиялари, Топономик ва Терминологик комиссиялардаги раҳбарлик фаолияти, унинг юксак масъулият ва фидокорлик билан иш юритганлигини кўрсатади. Сабир Камалов раҳбарлигида амалга оширилган ишлар Қорақалпоғистонда умуминсоний тамойилларни қарор топтириш, маҳаллий бошқарув тизимини такомиллаштириш ва тарихий номларни аниқлаш борасида муҳим аҳамият касб этди. Архив ҳужжатларига асосланган тадқиқотлар унинг фаолиятини чуқурроқ ёритишга хизмат қилиб, олимнинг сиёсий ва илмий мероси ҳозирги кунда ҳам долзарблигини йўқотмаганини тасдиқлайди.

АДАБИЁТЛАР ВА МАНБАЛАР:

1. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Фонд, 1-Руйхат, 15-Иш, 7-Бет.
2. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф, 1-Р, 1290-И, 6-Б
3. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф, 1-Р, 1313-И, 10-Б
4. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф 1-Р, 1272-И, 2-Б
5. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф, 1-Р, 1308-И, 9-Б
6. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф, 1-Р, 1334-И, 15-Б
7. Қорақалпоғистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 229-Ф 1, 1331, 3-Б.

ҒӘРЕЗСИЗЛИКТИҢ ДӘСЛЕПКИ ЖЫЛЛАРЫНДА БАЛЫҚШЫЛЫҚ ХОЖАЛЫҒЫНДАҒЫ МАШҚАЛАЛАР

Бекимбетов Қ.М.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Санаат тармағы сыпатында Өзбекстанның балықшылық хожалығы бурынғы аўқам ҳүкимети дәўири 1961-жылға шекем балық аўлаў тек Арал теңизинде әмелге асырылған. Теңизде мәмлекетлик ҳәм жеке меншик кәрханалар жумыс алып барды. Бул жабық теңиз балыққа бай болып, ҳәр жылы Өзбекстанда орташа 25000 тонна балық аўланған [7; 14]. Бирақ, 1960-жыллардан баслап антропоген тәсир нәтийжесинде Арал теңизиниң майданы тез қысқарып кетти ҳәм оның үстине оның дузлылығы жүдә жоқары (74-90 гл айырмашылықта 10-11 гл нормаль экогидрологиялық режимде 1961-жылға шекем). Нәтийжеде ҳәзирги ўақытта теңиз өзиниң балықшылық әҳмиетини ийе емес. 1970-жыллардан баслап балық аўлаў қуўатлылықлары басқа ишки суў бассейнлерине жибериле баслаған.

Бурынғы Аўқамның планлы экономика сыясаты Арал теңизи бассейни аймағында аўыл хожалығы егинлерин (тийкарынан пахта) жетистириўши шийки зат база сыпатында пайдаланыўы себепли ысырапгершиликли суўғарыў тармағыда экстенсив технологиялар үстинлик етти.

Арал теңизи бассейни дәряларының дерлик барлық ағысы үстинен ҳүкимиранлық орнатылды. 1960-1980-жыллары ирригация тармағының кең раўажланыўы нәтийжесинде Арал теңизине ағатуғын суў муғдары 50-53 куб километрден 0-10 куб километрге шекем төменледи [8; 16]. Әмиўдәря ҳәм Сырдәря суўларынын Арал теңизи үлеси ажратылмаўына алып келди. 1960-жыллары суўдың қәдди орташа 27 см ге пәсейген болса, 1970-жыллары жылына 71 см ге пәсейген. 1980-жыллардың ақырына келип Арал теңизи үлкен ҳәм киши теңизлерге бөлинди. 1990-жыллардың ақырына келип Арал теңизиниң майданы 30 мың квадрат километрге, көлеми болса 260 куб километрге азайды.

Мәмлектимизде балықшылық тараўында базар қатнасықларына тийкарланған жаңа реформалар алып барылыўы нәтийжесинде Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетиниң 1994-жылы 18-августтағы 427-санлы «Өзбалық» мәмлекетлик-акционерлик корпорациясын дүзиў ҳаққында» [1], 1998-жылы 11-майдағы 198-санлы «Республиканың тәбийий балық хожалығы суў айдынларынан пайдаланыўды жақсылаў ҳәм балық ресурсларын қорғаўды күшейтиў бойынша илажлар ҳаққында» [2], 1998-жылы 7-июльдағы 277-санлы «Республика табийий балық хожалығындағы суў айдынларын бекитиў ҳәм пайдаланыў тәртибин тастыйықлаў ҳаққында» [3], 2001-жылы 6-июльдағы 289-санлы «Балықшылық тараўын басқарыў системасын жетилистириў ҳаққында»ғы [4] қаралары менен тәртипке салынған.

1995-жылы 7-августта «Нөкис балық заводы» кәрханасы ашық түрдеги «Нөкис балық» акционерлик жәмийетине айландырылған еди. Тийкарғы бағдары балық өршитиў ҳәм товарлық балық етип халыққа сатыўға қәнигелескен еди. Бир ўақытлары (1985-1988 жыллары) «Нөкис балық завод» жылына 300 тонна балық жетистирген болса, 2002-жылы жәмийет 15 тонна ғана балық аўлап тапсырған. Буның тийкарғы себеби, 2000-2001-жыллардағы суўсызлықтың ақыбетинде суў айдынларындағы балық қорлары кескин кемейип кеткен еди. Қала берсе, 1990-2000-жылларда балықшылық тараўына ҳүкиметимиз тәрепинен ҳеш қандай қаржы бөлип шығарылмаған. Материаллық-техникалық базаның кемислигинен, сондай-ақ, балықшылық бойынша жеке меншик формасындағы кәрханалардың жоқлығы кери тәсирин тийгизип келген. «Нөкис балық» акционерлик жәмийети балық аўлаў бойынша 2002-жылды 3655,9 мың сўм зыян менен жуўмақлаған [5; 3]. Бундай қыйын жағдайдан шығыў ушын бар болған техникалардан кең пайдаланып, оларды исбилерменлерге ижараға берилген. Нәтийжеде автомобиль ҳәм трактор хызметлери ушын 10492,0 мың сўмлық арендалық ҳақы алынып, жәмәәтти сақлап қалынған [6; 2]. Цехлары тозып үскенелерди жарамсыз ҳалға келгеннен соң 1997-жылдан баслап балық өршитиў бир неше жылға тоқтап қалған. Оны тазадан қурыўға қәрежет жетиспегенлиги себеп болған. Суўсызлық жылларында балықтың барлық түрлери жоқ болып кетти. 2001-жылы август айында жәмийеттиң тийкарғы балық аўланатуғын орны «Даўыткөл» еки жыл даўамында бир тамшы да суў түспегенликтен қурып қалған еди. Суўсызлық жыллары Қарақалпақстанда бекире, суўен, марқа балықлары жоқ болып кетти. 2001-жыл октябрден баслап, 2002-жылы толығы менен балық «Сарықамыс» көлинен аўланған. Ол Нөкистен 300 километр узақлықта жайласқан. Бир бригада ҳәптесине 300-350 килограмм балық аўлаған. Март айынан октябрьге айны шекем балықлар дузланған ҳәм қақланған халында акелинген. Сонлықтан оны мәмлекетлик кәрханалар (әскерий бөлимлер, арнаўлы контингентлер, емлеўханалар) алмаған. Балықты қақлап, ыслап сататуғын саўдагерлерге бериўге мәжбүр болған. Сонлықтан баҳасы жүдә арзан еди. Мәселен, 2002-жылы бир килограмм балықтың орташа баҳасы 200 сўм әтирапында болды. Жол қарежетиниң шығынларын қоса есаплағанда қапламады. «Даўыткөл»де тийкарынан сазан, ақ амур, толстолобик, ылақа балықларының шабақлары бар болған. Карп, сыла, жылан балық жүдә сийрек гезлеседи. Ал сүўен, бекире, марқа балықлары жоғалып кеткен. «Нөкис балық»қа қараслы 6 техника ийе еди ҳәм олар техникалық жақтан саз ҳалында болған. Ал, қайықлар тозған, балықшылардың ямаса жәмийетте ислеўшилердиң меншигиндеги техникалардан да пайдаланып келинген. Бир сөз бенен айтқанда техникалары жетерли болған. 2003-жылдың дәслепки бес айы ишинде 9 тонна балық аўланып, табыс 2177,1 мың сомды қурады. Техника хызметинен 1866,4 мың сўм табыс алынған, бирақ балықшылық кәрханаларының мәмлекетлик бюджет ҳәм пенсия қорлары алдындағы қарызлары жүдә көбейип кеткен.

Ең тийкарғы машқала – қаржы. Бюджет ҳәм пенсия қоры алдындағы қарызлардың көплиги себепли жыл даўамында банкте есап бети жабық турған. Хызметкерлердиң ис-ҳақылары балық өнимлерин бериў арқалы ғана төлеп келинген.

Екинши – жанар май. «Қарақалпақ балық» ассоциациясына қараслы 18 балық хожалығы ушын бир жыл даўамындағы берилетуғын бензин 18 тонна ал, дизель жанылғысы 8 тонна. Бул жеткиликсиз еди, сондай-ақ, жанармай тек есап бетине пул өткериў арқалы ғана берилген, олда болса жабық ҳалда болған. «Аралды қутқарыў қоры», Азия банки, Европа реконструкциялаў ҳәм раўажланыў банки сыяқлы инвестиция дәреклеринен кредит алыў ушын кәрхана жеке меншик формада болыўы тийис. Егер акционерлик жәмийеттен жеке меншикке өткерилсе ғана әмелге асыўы мүмкин еди.

Улыўма алғанда балықшылық тармағындағы кәрханалар толық меншиклестирилип, олар ҳәр қыйлы мүлкке тийкарланған, соның ишинде, жуўапкершилиги шекленген жәмийетлер, киши ҳәм үлкен жеке меншик кәрханалар, фермер хожалықлары түринде жумыс алып зәрүр болып калды.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбалиқ» давлат-акционерлик корпорациясини ташкил этиш тўғрисида», 18.08.1994 йилдаги 427-сонли қарори. https://lex.uz/docs/804250

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика балиқчилик табиий сув ҳавзаларидан фойдаланишни яхшилаш ва балиқ ресурслари муҳофазасини кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида», 11.05.1998 йилдаги 198-сонли қарори. https://lex.uz/ru/docs/818938

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Республика балиқчилик табиий сув ҳавзаларини бириктириб қўйиш ва улардан фойдаланиш тартибини тасдиқлаш тўғрисида» 2.07.1998 йилдаги 277-сонли қарори. https://lex.uz/docs/805187

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Балиқчилик тармоғини бошқариш тизимини такомиллаштириш тўғрисида» 06.07.2001 йилдаги 289-сонли қарори. https://lex.uz/ru/docs/338449

5. «Қарақалпақбалық» ассоциациясының 2002-жылғы есабаты

6. Еркин Қарақалпакстан газетасы, 26.07.2003-жыл, 81-саны (17827)

7. Каримов Б.К., Камилов Б.Г., Мароти Упаре, Рэймон Ван Анрой, Педро Буэно и Д.Р. Шохимардонов аквакультура и рыболовство в Узбекистане: современное состояние и концепция развития. Ташкент, ФАО, 2008, 146с.

8. Камилов Б.Г., Каримов Б.К., Салихов Т.В. Озерно-товарное хозяйство как перспективная система аквакультуры в Узбекистане. – Ташкент-2014

КЕРДЕРИЙГЕ ТИЙИСЛИ «РАД АЛ МАНХУЛ» КИТАБЫНЫҢ ҲАНАФИЙ ФИҚҲЫНДАҒЫ ОРНЫ

Идрисов А.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлери илимий-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Ислам тарийхы даўамында фиқҳ илими ҳәм оның тармақлары мусылман жәмийетиниң руўхый ҳәм ҳуқықый турмысында үлкен орын тутқан. Бул тараў тек әмелий ҳүкимлерди белгилеў қуралы емес, ал мусылман ой-пикириниң логикалық системасын, жәмийетлик қатнасықларды шәрият қағыйдалары тийкарында тәртипке салыў усылларын да қәлиплестирген. Сол себепли фиқҳ илиминиң ҳәр бир бағдары ҳәм мәзҳабы ислам ҳуқықтаныўының ғәрезсиз мектеби сыпатында көринис тапқан.

«Ҳүкиметтен ғәрезсиз фақиҳлер тәрепинен дүзилген шәрият, белгили бир шәртлер менен, қала халқының идеологиясы, олардың орта әсир ҳүкимдарлары менен өз ҳуқықлары ушын алып барған пассив ҳәм актив гүресинде руўхый ҳәм шөлкемлестириўши күш болған еди» [Большаков О. Г., 1981. – 13.].

Мусылман дүньясында кең тарқалған төрт фиқҳий мектептен бири - Ҳанафий мәзҳабы, өзиниң логикаға тийкарланған усылы, кең ижтиҳадый имканиятлары ҳәм әмелий мәселелердеги ийкемли жантасыўы менен ажыралып турады. Бул мәзҳабтың илимий тийкарлары, оның усулий қағыйдалары ҳәм фуру мәселелери мың жылдан аслам ўақыт даўамында көплеген уламалар тәрепинен үйренилген, изертленген, байытып барылған ҳәм түсиндирилген.

«Ҳанафия исламдағы ең көп тарқалган мазҳаб есапланады. Оның тийкарын салыўшысы Әбиў Ҳанифа 669-767-жылларда жасаған. Бизге белгили, ҳуқықтаныў орайларынан бири Ирактың Куфа қаласы болған. Пайғамбарымыздың саҳабасы Абдуллаҳ ибн Масуд (қай. 653-ж.) ол жерге фақиҳ ҳәм муғаллим сыпатында Халифа Омар тәрепинен жиберилген еди. Оның шәкиртлери фуқаҳа сыпатында тән алынды ҳәм олардың ең атақлыларынан бири Ҳаммад ибн Әбиў Сулайман (қай. 738-ж.) усы мазҳабқа ат берген Әбиў Ҳанифаның устазы болган» [Хусниддинов З., 2000. – 9].

Маўарауннаҳр ҳәм Хорезм аймақларында жасаған уламалар, соның ишинде, Шамс әл-әимма Кердерий де усы дәстүрди даўам еттирген алымлардан бири болып, оның китаплары арқалы Ҳанафий фиқҳындағы теориялық ҳәм әмелий мәселелер және де байыды. Автордың бизге шекем жетип келген «Радд ал Манхул» атлы китабы мазмуны жағынан Ғаззалийдиң Әбу Ҳанифаға қаратылған сынларына қарсы жуўап сыпатында жазылған болып, бул шығарма Ҳанафий фиқҳ әдебиятында белгили илимий әҳмийетке ийе.

Бул тезисте Кердерийдиң усы шығармасының Ҳанафий фиқҳи шеңберинде тутқан орны, оның илимий әҳмийети, шығарманың мазмуны ҳәм дереклик

тәреплери талланады. Сондай-ақ, шығармадағы усул ҳәм фуру фиқҳ мәселелери, Имам Әбу Ханифа ҳаққындағы мағлыўматлар, автордың Ғаззалийге болған илимий мүнәсибети илимий дереклер менен салыстырыў тийкарында үйрениледи.

«Бизге мәлим, бир шығарманың белгили бир мәзҳаб шеңберинде тутқан орнын анықлаў ушын бир неше илимий критериялар болады. Мәселен, бул шығарма сол мәзҳаб шеңберинде жазылған тема бойынша биринши илимий жумыс болыўы, оның темасы бойынша автордың ғәрезсиз көзқарасын билдириўи, ямаса шығарма илимий ҳәм дереклик жақтан әҳмийетли дерек сыпатында кейинги авторлар тәрепинен көп мәрте пайдаланылған болыўы, сондай-ақ, шығарма ҳаққында көплеген шолыўлар ҳәм талқылаўлар дөретилген болыўы керек» [Eşit D. 2010. – 18].

Усы критериялар көзқарасынан баҳаланғанда, Кердерийдиң бул шығармасы мазмуны жағынан Ғаззалийге қарсы жазылған биринши трактат болғаны менен дыққатқа ылайық. Бирақ, жоқарыда атап өтилген басқа илимий критериялар көзқарасынан қарағанда, бул шығарманы Ханафий мәзҳабы фиқҳий әдебиятында үлкен илимий өзгерис жасаған ямаса жаңа теориялық бағдар ашқан деп баҳалаў бираз қыйын. Усы мәниде айтыў мүмкин, Ғаззалийдиң Әбиў Ханифаға билдирген сын пикирлерине жуўап ретинде өз алдына трактат жазған биринши илимпаз - Шамс әл-әимма Кердерий болған.

«Китаптың және бир өзине тән тәрепи сонда, онда баян етилген усул ҳәм фуру (теориялық ҳәм әмелий) фиқҳ мәселелери, сондай-ақ, Әбиў Ханифаның өмири баян етилген алтыншы бап белгили дәрежеде ғәрезсиз өзгешеликке ийе болса да, бул мәселелер бурын Ханафий уламалары тәрепинен жеткиликли дәрежеде талланғанын жоққа шығарыў мүмкин емес. Мәселен, ижтиҳад ҳәм мужтаҳид түсиниклери, хабар ўаҳийдың дәлил күшине байланыслы мәселелер, әмир ҳәм насх, ижма, сондай-ақ, қыяс сыяқлы тийкарғы усыллар ҳаққындағы илимий пикир алысыўлар әллеқашан Сарахсий, Паздаўий, Жассас сыяқлы изертлеўшилердиң мийнетлеринде кеңнен жарытылған» [Eşit D. 2010. – 18].

Буннан тысқары, трактатта келтирилген әмелий ҳүкимлер менен байланыслы темалар – «дәрет алыўда тәртипке әмел етиў, намазда қыраат мәселеси, тәкбир ҳәм қыраатты парсы тилинде айтыўдың жайызлығы, намазда рүку ҳәм сәжде мәселелери, терини қайта ислеў ҳүкимлери, ҳәж ҳәм зәкатты белгили ўақытта орынлаў, оразаға нийет етиў шәртлери, зинаны мойынлаў, гүўалықтың қарама-қарсылығы ҳәм басқа да усыған уқсас мәселелер, сондай-ақ, талан-тараж етилген мүликти қайтарыў, өш алыў мәселелери» [Муҳаммед б. Аҳмет Сарахсий. 1973, II/131] сыяқлы темалар да алдыңғы Ханафий фақиҳлери тәрепинен жеткиликли дәрежеде баян етилген. Сол себепли, Кердерийдиң мийнетинде келтирилген дәлиллер ҳәм ҳәдислер көп жағдайларда бурын жазылған дереклерде ушырасады.

Бул китап кирисиў ҳәм алты бөлимнен ибарат:

1. الفصل الأول في ذكر طعن و بيان طعن الإمام الأعظم Имам Аъзамға наразылығының зикри ҳәм оның бийкар гәп екенлигиниң баяны;

2. الفصل الثاني فيما يقضى إليه طعن الزائل Имам Аъзамға ең жаман таъналардың айтылыўы;

3. الفصل الثالث في دعواه و بطلان ادعى تقديم مذهب الشافعي على غيره قطعا Имам Аъзамға болған даъўа ҳәм Шәфеий мәзҳабының қалғанлардың қатаң тәризде алдын қойылыўының бийкар екенлиги;

4. الفصل الرابع في بطلان استدلاله بالمسالكه الثلثة على مذهب الشافعي Дәлиллериниң бийкар екенлиги ҳаққында

5. الفصل الخامس فيما يلزم المجتهد و غيره Мужтаҳид ҳәм басқаларға лазым болатуғын нәрселер;

6. .الفصل السادس في بعض مناقب الامام أبي حنيفة رحمه الله تعالى Имам Әбиў Ҳанийфа раҳматуллаҳи алайҳтиң базы өмир баянлары. [Қолжазба, «Заҳирия» китапханасы, №6977]

Китаптың тийкарғы темаларынан бири - Имам Әбиў Ҳанифаның өмири ҳәм манақибы (пазыйлетлери) болып, бул бап та Кердерийден алдын бир қатар уламалар тәрепинен жазылған. Атап айтқанда, Саймерийдиң «Ахбар-у Аби Ҳанифа ўа Асҳабиҳ» шығармасында баян етилген мағлыўматлар менен Кердерий шығармасындағы мағлыўматлар арасында жүдә жақын уқсаслық бар. Мәселен, Әбиў Ҳанифаның туўылыўы, шежиреси, әкеси Сабиттиң ҳәзирети Али менен ушырасыўы, Әбиў Ҳанифа ҳәм Әбиў Юсуф арасында болып өткен ўақыялар, ҳашимий әўладынан бир адамның жаназасы ўақтындағы жағдай, Куфада Қатада менен болған тартыс, қосық айтып атырған қоңсы менен байланыслы ўақыя, өмириниң ақырындағы сынақлар ҳәм халифа Мансур менен қатнасықлары, сондай-ақ, заман уламаларының ол ҳаққында айтқан мақтаўлары Кердерий шығармасында да дерлик усындай формада келтирилген.

Автордың өзи де бул мағлыўматларды айтыў барысында Саймерий шығармасынан пайдаланғанын ҳәм көп жағдайларда манақиб китапларына сүйенгенин, сондай-ақ, оқыўшыны зериктирмеў мақсетинде қысқаша баян еткенин атап өтеди. Сол себепли, китапты усы жағынан да пүткиллей жаңа ямаса илимий жақтан бийтәкирар шығарма деп атаў қыйын.

Кердерийдиң бул шығармасы «бийкарлаў ҳәм жуўап бериў усылы»нда жазылған болып, ол Ҳанафий фиқҳ әдебиятында кең тарқалмаған ҳәм оған бағышланған өз алдына шолыў ямаса таллаў жоқ.

Дәслепки дереклерде бул китапқа берилген силтемелер тийкарынан Ғаззалийдиң Әбиў Ҳанифаға билдирген қатаң сынларына жуўап ретинде Кердерий тәрепинен жазылған китап бар екенлиги, сондай-ақ, айырым орынларда автордың Имам Шафиийге қарата кескин баянатлар айтқаны, шафиийлер ҳаққында қатаң усыл қолланғаны, бирақ оның сынлары Ғаззалийдики менен салыстырғанда салыстырмалы түрде жумсақ екенлиги, сондай-ақ, Әбиў Ҳанифаның пазыйлетлерин әжайып түрде жәмлегенлиги ҳаққында сөз етиледи.

Имам Ләкнәўийдиң «Әл Фәўәид» китабында Шамсул аимма Кердерийдиң бул китабы ҳаққында былай делинген: «Бул жүдә шырайлы, нәфийс, өз ишине уллы мәселелерди жәмлеген бир рисала. Бирақ бунда айырым темаларында имам Шәфеий ҳәм оған ергенлер ҳаққында базы унамсыз гәплер созылып кеткен, лекин бул гәплер Ғаззалийдиң имам Әбиў Ханийфа ҳаққында унамсыз гәплерине қарағанда жүдә аз. Бул китаптың бир нусқасының сыртында айырым исенищмли адамлардың жазыўы менен уламаның өмир баяны жазылғанын көрдим».[Ләкнаўий А. 1324 ҳ, –177].

Бул китаптың аты дереклерде бир неше атлар менен келген. Имам Бағдадийдиң «Ҳидаятул арифийн» китабында бул китаптың аты: «Ар родду ўал интисору ли Әбий Ханифата имаму фуқоҳаил амсор» (Қала фақиҳлериниң имамы Әбиў Ханийфаның үстинлиги ҳәм инкар етиўшилерге рәддия), деп айтылған [Исмаил б. Муҳаммад Бағдадий, 2017. II/122].

Табақат китапларында болса бул китапты тәрийиплеўде тийкарынан автордың шафиийлерге қарата қолланған усылы сынға алынған. Сондай-ақ, шығарманың кең тарқалмағаны ҳәм дереклерде оған сийрек мүрәжат етилгени де оның фиқҳий әдебиятта шекленген тәсирге ийе болғанынан дәрек береди.

Шамс ал-аимма Кердерийдиң «Рад ал Манхул» китабы Маўарауннаҳр фиқҳий мектебинде жазылған әҳмийетли дереклерден бири сыпатында тән алынады. Китапта Имам Әбиў Ханифаның ақыйдалық ҳәм фуруий мәселелердеги илимий орны қорғалып, Ғаззалийдиң айырым сынларына қарсы дәлилли жуўап берилген. Бул жағдай автордың тек мәзҳабшылық көзқарасынан емес, ал илимий таллаў ҳәм логика тийкарында жумыс алып барғанын көрсетеди.

Кердерийдиң усылы классикалық Ханафий ҳуқықтаныў мектебине тән болып, ол мәселелерди қыяс, истиҳсан ҳәм ижма сыяқлы усыллар арқалы дәлиллейди. Соның менен бирге, шығармада автор Әбиў Ханифаның фақиҳ сыпатындағы абырайын ҳәм оның шәрият илимине қосқан үлесин илимий тийкарларда баян етеди. Бул жағынан Кердерийдиң мийнети тек ғана Ғаззалийге қарсы жуўап емес, ал Ханафий фиқҳ дәстүрлериниң илимий қорғаўы сыпатында да әҳмийетке ийе.

Китапта автор фиқҳий мәселелерди кең дереклер тийкарында түсиндирген, алдынғы уламалардың пикирлерине сүйенген ҳәм оларды жаңа илимий пикирлер менен байытқан. Бул болса Маўарауннаҳрда фиқҳ илиминиң ғәрезсиз ҳәм илимий тәризде раўажланғанынан дәрек береди.

Соның менен бирге, Кердерийдиң бул шығармасы исламий илимий орталықтағы пикир таласлары, мәзҳабларалық қатнас мәденияты ҳәм илимий сын дәстүрлериниң де әҳмийетли үлгиси болып есапланады. Автордың илимий пикирлери кейинги әсирлердеги фиқҳтаныўшылар ушын дерек болып хызмет еткен ҳәм Ханафий фиқҳиниң теориялық тийкарларын беккемлеген.

Усы жағынан, Кердерий шығармасын үйрениў тек ғана ислам ҳуқықтаныўы тарийхы емес, ал Орайлық Азия исламий илим-пәниниң раўажланыўын изертлеўде де әҳмийетли дерек сыпатында әҳмийетке ийе.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Муҳаммед ибн Аҳмет Сарахсий, «Усул ал сарахсий», «Дар ал маърифа» баспаханасы, Бейрут, 1973, II/131;
2. Әлий ибн Муҳаммед Паздаўий «Усул ал Паздаўий», «Ширкети Османия» баспаханасы, Стамбул, 1308ҳ, I/146.
3. Ләкнаўий А. «Ал Фаўаидул бәҳийя», Саадат баспаханасы, Мысыр, 1324 ҳ
4. Исмаил ибн Муҳаммад ал Бағдадий, «Ҳидаятул арифийн», «Дару иҳяут турос», Байрут, 2017-ж, II/том
5. Қолжазба, Сурия араб Республикасы, Дамашқ қаласы «Заҳирия» китапханасы, №6977
6. Большаков О. Г. Бухара времени Ибн Сины / Письменные памятники и проблемы культуры народов Востока. XV годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР. – Ч. III (Доклады и сообщения о творчестве Ибн Сины). – М., 1981
7. Ҳусниддинов З. «Ислом – йўналишлар, мазҳаблар, оқимлар», «Моваруннаҳр» баспаханасы, Ташкент қаласы 2000-ж
8. Eşit D. «Şemsüleimme El-Kerderî'nin "Risâle Fi'r-Redd 'ale'l-Imâm el-Gazzâlî" adli eserinin tahkiki, tercümesi ve tahlili» Kayseri 2010.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА БИРИНЧИ ТИББИЙ МУАССАСАЛАР: ТАШКИЛ ЭТИЛИШИ ВА ФАОЛИЯТИ (XIX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИ)

Кунгратбаев А.А.
Бердоқ номидаги Қорақалпоқ Давлат Университети, Нукус шаҳри

Қорақалпоғистон ҳудудида биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши ва фаолияти XIX аср 80 йилларига тўғри келади. Россия империясининг Туркистон ўлкасида сиёсий ва иқтисодий таъсири кучайиши билан бирга, тиббий соҳада ҳам ўзгаришлар юз бера бошлади. Қорақалпоғистонда дастлабки тиббий пунктлар ва касалхоналар ташкил этилди. Улар асосан рус ҳарбийлари ва уларга хизмат кўрсатувчи шахслар учун мўлжалланган бўлса-да, маҳаллий аҳолига ҳам тиббий ёрдам кўрсатилган. Бу даврда ҳудудда тиббий хизмат кўрсатиш жуда паст даражада бўлган. Аҳоли асосан халқ табобати усулларидан фойдаланган, саводсизлик ва антисанитария турли касалликларнинг кенг тарқалишига сабаб бўлган.

Қорақалпоғистонда биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши ва фаолияти (XIX аср охири - XX аср бошлари) мавзусидаги тадқиқотлар Қорақалпоғистон халқининг саломатлигини сақлаш тарихини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Бу йўналишда олиб борилган илмий ишлар тиббиёт соҳасининг шаклланиш босқичлари, соғлиқни сақлаш тизимининг ўзига хос хусусиятлари ва ушбу жараёнда иштирок этган шахслар ҳақида маълумот беради.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, ушбу мавзу доирасида бир неча илмий ишлар олиб борилган. Совет иттифоқи даврида Р.Бабаназаров [1] ва Ч.Абдировлар [2] томонидан ўтказилган тадқиқотлар алоҳида аҳамиятга эга ҳисобланади.

Мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар бўлиб, олимлар Совет даврида етарлича ўрганилмаган қирраларни ёритишга интилган. Хусусан, О.И.Исмаилов, Т.Б.Ещанов ва А.С. Бабаджановнинг ҳаммуалифликдаги асари бўлмиш "Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан" [3] китоби Қорақалпоғистон Республикасида соғлиқни сақлаш тизимининг тараққиётига бағишланган. А. Елмуратов ўзининг "Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан" [4] номли асарида минтақадаги соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланиш босқичлари ва мавжуд муаммоларини чуқур таҳлил этади. Бундан ташқари, мавзуга оид айрим илмий мақолаларни ҳам эслатиб ўтиш лозим. Хусусан, Б. Кощанов ва С. Нуржановларнинг "Здравоохранение Каракалпакии в 1917-1924 гг." [5] мақоласида Амударё бўлими (кейинчалик Амударё вилояти) ҳудудида тиббий хизмат кўрсатиш йўналишида амалга оширилган чора-тадбирлар ҳақида муҳим маълумотлар келтирилади. Г.Сейдаметованинг "Медицинское обслуживание в городах Каракалпакстана начала 1960-х – конца 1980-х годов" [6] ва "Повседневность и система здравоохранения Каракалпакстана послевоенный период" [7] каби мақолаларида эса, совет даврида Қорақалпоғистон тиббиётининг ўзига хос хусусиятлари ва ҳолати ёритиб берилган.

Келтирилган манбалар Қорақалпоғистон соғлиқни сақлаш тизимининг турли босқичларини ёритиб беради. Жумладан, республикада тиббиётнинг ривожланиши, халқ саломатлигини сақлаш хизматининг ташкил этилиши, Каракалпоғистон АССРда соғлиқни сақлашнинг ўзига хос хусусиятлари, шунингдек, 1917-1924 йиллардаги тиббиёт соҳасидаги ўзгаришлар таҳлил қилинади.

Ушбу ишлар тадқиқот мавзусини янада кенгроқ ёритиш, мавжуд билимларни чуқурлаштириш ва соғлиқни сақлаш соҳаси тарихини холисона баҳолаш имконини беради. Улар асосида Қорақалпоғистонда тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши ва фаолиятининг муҳим жиҳатларини аниқлаш, соҳадаги муаммоларни кўрсатиб бериш ва уларни ҳал этиш йўлларини топиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, ҳозирги кунда соғлиқни сақлаш тизимини такомиллаштиришга хизмат қилади.

Аҳолининг касаллиги ва ўлими ҳақидаги маълумотларни бошқа шифокорлардан олишнинг имкони йўқ, чунки бутун Амударё бўлимида фақат битта шифокор бор, у ҳам штат бўйича қайси қисм ёки даволаш муассасасига тегишли бўлса, фақат шу ерда ишлайди. Фуқаролик маъмурияти бўлимидаги шифокордан ташқари, ҳарбий шифокорлар ҳам бор, улар баъзан ўз қисмларига тегишли бўлмаган беморларни даволашади. Уларнинг барчаси Петро-Александровск қалъасида яшайди [8, 40 б.].

1875 йили июнь ойида Нукус қишлоғида 20 ўринга мўлжалланган вақтинчалик лазарет очилади, бироқ у 5 йилдан сўнг қайта ёпилади. Афсуски, бу лазаретда ҳам маҳаллий аҳоли вакилларига ҳеч қандай тиббий ёрдам кўрсатилмайди [9, 22 б.].

Кейинчалик Қорақалпоғистонда Шаббозда касалхона, Нукус ва Чимбойда тиббиёт пунктлари, Петро-Александровскда лазарет пайдо бўлди. Тиббиёт муассасаларининг кам сонлилиги ва асосан жамиятнинг юқори қатламларига (маъмурият ва ҳарбийларга) хизмат кўрсатишига қарамай, уларнинг пайдо бўлиши маҳаллий аҳолининг дунёқараши ва турмуш тарзига ижобий таъсир кўрсатди.

Тўрткўлдаги 8 ўринли касалхона ва жойлардаги 3 та фельдшерлик пункти фақат имтиёзли гуруҳларга хизмат кўрсатарди. Аҳолининг асосий қисми мулла ва табиблар томонидан даволанишга мажбур бўлиб, қашшоқлик ва антисанитария шароитида эпидемиялар, захм, мохов ва трахомаларнинг тарқалиши туфайли қирилиб кетиш хавфи остида эди [10, 93 б.].

Биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши ҳудудда замонавий тиббиёт асосларининг шаклланишига туртки бўлди. Тиббий ходимлар етишмаслиги, дори-дармон таъминотининг йўқлиги каби муаммоларга қарамай, бу муассасалар аҳоли саломатлигини сақлаш ва яхшилашда муҳим рол ўйнади. Уларнинг фаолияти Қорақалпоғистонда тиббиёт соҳасининг ривожланиши учун асос яратди.

Россиялик айрим тиббиёт ходимлари шифохоналар бунёд этишда фаол иштирок этганлар. Бу ҳақда И.С.Авдакушин маълумотлар беради: “Хусусан, Туркистоннинг 5-линияли батальонининг бош врачи П.А.Благовещенский, аввалига Шўрахон ҳудудида, сўнгра бутун бўлимда шифокор бўлиб ишлаган, Петро-Александровскда маҳаллий аҳоли учун ўз маблағлари ҳисобидан шифохона қурди ва ўз саъй-ҳаракатлари билан унинг негизида катта амбулатория ташкил этди” [8, 2 б.].

1880 йил охирида ҳозирги Қорақалпоғистонга биринчи врачлар П.А.Благовешенский Амударё бўлими врачи бўлиб, сал кейинроқ И.С.Авдакушин Шўрахон участка врачи бўлиб Россиядан Петро-Александровскка келади ва ишга киришади. Жорий йилда ўтроқ аҳоли саломатлигини сақлаш, соғлиғини муҳофаза қилиш қўмитаси тузилади ва унга ҳарбий гарнизон бўлинма командирлари, тиббиёт бўлими бошлиғи, Амударё бўлими шифокори, халқ вакиллари аъзо бўлади. Ушбу қўмитага Туркистоннинг Сирдарё вилояти Амударё бўлими бошлиғи раҳбарлик қилади.

1887 йил февраль ойида маҳаллий халқ вакилларига, оддий аҳолига тиббий ёрдам (даволаш ва профилактика ишлари) кўрсатишга мўлжалланган биринчи 15 ўринли шифохона Петро-Александровск (Тўрткўл) шаҳрида очилиб, ишга тушади. Яна икки йил ўтиб (1889 й) ноябрь ойида Чимбойда фельдшер-амбулатория пункти очилиб халққа биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш йўлга қўйилди. Шундай тиббий пунктлар кейинчалик Нукусда (1890 й, ноябрь) ва Шайх-Аббос-Валийда (Беруний) 1890 йил декабрда очилиб халқ ўрта тиббиёт ходимларидан тиббий ёрдам олиш бахтига мияссар бўлади.

Амударё бўлими шифокорига бўйсунувчи Чимбой участкаси Амударё дельтасини ҳисобга олган ҳолда Петро-Александровскдан тахминан 200 чақирим узоқликда жойлашган. Унга борадиган йўл кимсасиз жойлардан ўтади ва дарё тошқинлари

туфайли кўпинча қийин бўлади. Шу сабабли, Чимбой участкасида икки йилга яқин вақтдан бери фельдшерлик пункти фаолият кўрсатаётганлиги сабабли Чимбой участкаси аҳолиси нисбатан камдан-кам ҳолларда касалхона амбулаториясига мурожаат қилади [8, 44 б.].

1895 йили Петро-Александровскда М.А.Берсудскийнинг шахсий дорихонасининг очилиши ўтроқ аҳолини дори-дармонлар билан таъминлашда биринчи қадам бўлди. 1900 йили Россиядан Қорақалпоғистонга врач В.Шумейко келиб, ишга киришади, у тўрт йил бизнинг ўлкамизда хизмат қилиб, сўнг ўз ватанига қайтиб кетади.

Даволаш тармоғи Нукус, Шаббаз ва Чимбойдаги учта фельдшерлик пунктидан иборат бўлиб, уларнинг иккитаси 1906 йилда шифокорлик шифохоналарига айлантирилган ва асосан ҳарбий қисмларга хизмат кўрсатган[11, 51 б.]. 1912 йили Шаббозда (Беруний) 2 ўринли қабул бўлими ва Тахтакўпирда фельдшер амбулатория пункти очилади.

Қорақалпоғистонда XX асрнинг биринчи чораги давомида ҳам маҳаллий аҳолига тиббий ёрдам кўрсатиш даражаси ҳеч ўзгаришсиз қолганлиги маълум. Ҳатто инқилобдан кейин ҳам кўп вақтлар республикамиз аҳолиси врач-шифокорлар ёрдамидан фойдаланиш имкониятига эга бўлмаган.

Қорақалпоғистонда биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши ва фаолияти XIX аср охири – XX аср бошларида минтақада соғлиқни сақлаш тизимининг шаклланишидаги муҳим босқич бўлди. Ушбу даврда Россия империясининг сиёсий ва иқтисодий таъсири остида Қорақалпоғистон аҳолисига тиббий хизмат кўрсатиш борасида дастлабки қадамлар қўйилди. Гарчи, мавжуд тиббий муассасалар сони ва сифати талаб даражасида бўлмаса-да, уларнинг ташкил этилиши келажакда соғлиқни сақлаш соҳасини ривожлантириш учун замин яратди.

Мазкур даврдаги тиббий муассасалар фаолияти маҳаллий аҳолининг санитария-гигиена маданиятини ошириш, юқумли касалликлар тарқалишини олдини олиш ва даволаш каби муҳим вазифаларни ўз ичига олган. Бунда, тиббий ходимларнинг етишмаслиги, дори-дармон ва тиббий асбоб-ускуналарнинг танқислиги каби муаммолар мавжуд бўлса-да, улар ўз имкониятлари доирасида аҳолига ёрдам кўрсатишга интилдилар.

Шунингдек, биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши маҳаллий аҳолининг тиббиётга бўлган муносабатини ўзгартиришда муҳим рол ўйнади. Анъанавий халқ табобати усулларидан замонавий тиббиётга ўтиш жараёни секин ва қийин кечган бўлса-да, тиббий муассасалар аҳолига илмий тиббиётнинг афзалликларини кўрсатишга ҳаракат қилди.

Хулоса қилиб айтганда, XIX аср охири – XX аср бошларида Қорақалпоғистонда биринчи тиббий муассасаларнинг ташкил этилиши минтақа соғлиқни сақлаш тарихида муҳим воқеа бўлиб, ушбу даврда қўйилган дастлабки қадамлар келажакда соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланишига асос солди. Ушбу тарихий тажрибани ўрганиш ва таҳлил қилиш, бугунги кунда соғлиқни сақлаш соҳасидаги муаммоларни ҳал қилиш ва тизимни янада такомиллаштириш учун муҳим аҳамиятга эга.

АДАБИЁТЛАР:

1. Бабаназаров Р. К истории развития здравоохранения в Каракалпакской АССР // Сборник научных трудов республиканской больницы Каракалпакской АССР. Выпуск II. Под редакцией Д.С. Каримова. / Бабаназаров Р., Каримов Д.С., Коваленко А.Ф. – Нукус: Каракалпакия, 1970.
2. Абдиров Ч.А. Этапы развития здравоохранения Каракалпакии (к 50-летию Каракалпакской АССР) / Абдиров Ч.А., Коваленко А.Ф. // Медицинский журнал Узбекистана, 1970. – № 10.
3. Исмаилов О.И., Ещанов Т.Б., Бабаджанов А. С. Развитие здравоохранения в Республике Каракалпакстан. – Нукус, 1997.
4. Елмуратов А. Қарақалпақстанда халық денсаўлығын сақлаў хызметиниң тарийхынан / Елмуратов А. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1994.
5. Кощанов Б., Нуржанов С. Здравохранение Каракалпаки в 1917-1924 гг. // Вестник ККО АН Руз. – №4 (142), 1995.
6. Сейдаметова Г. Медицинское обслуживание в городах Каракалпакстана начала 1960-х – конца 1980-х годов // Исторический журнал: научные исследования. 2018. 5.
7. Сейдаметова Г. Повседневность и система здравоохранения Каракалпакстана в послевоенный период // «Қарақалпақстан ең жаңа тарийхының әҳмийетли машқалалары» темасындағы Республикалық илимий-теориялық конференциясы. – Нөкис, 2021.
8. Авдакушин И.С. Санитарный обзор Амударьинского отдела с 1887 по 1891 г., «Сб. материалов для характеристики Сыр-Дарьинской области», т. II. – Ташкент, 1892.
9. Турымбетова М. Халық медицинасы: тарийхы, емлеў ҳәм алдын алыў усыллары. – Нөкис, 2004
10. Логинов Д.М. Итоги и пути хозяйственного и культурного строительства ККАССР. Каракалпакия. Труды первой конференции По изучению производительных сил Каракалпакской АССР Том I. – Л., 1934.
11. Московкин Н. Каракалпакская АССР. – М., 1932.

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КАРАКАЛПАКСТАНЕ

Мамбетов И.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Демография – глобальная, жизненно важная, волнующая человечество проблема [1]. Без демографических сведений не обходиться ни одно историческое исследование. В данной работе мы попытаемся раскрыть влияние тех или иных социальных явлений в истории через призму демографических процессов, которые происходили в Каракалпакстане. Одним из таких явлений была политика

коллективизации сельского хозяйства, которая оказалась более сложным и трудным процессом.

Колхозное движение в Каракалпакской автономной области (далее – КАО) начало развиваться с апреля 1928 года. По сведениям Областного земельного управления КАО, до марта 1928 года в области не было ни одного колхоза. На 1 октября 1928 года были созданы 13 колхозов в форме артелей и ТОЗов. Возникли они стихийно со слабой организацией, в которые в основном объединились беднейшее крестьянство и батраки. В 1929-1931 года в Каракалпакстане проводилась политика ликвидации индивидуального дехканского хозяйства на основе объединения в коллективные и превращение дехкана в государственного работника на селе, производителя хлопка и другого сырья для союзной промышленности.

11 января 1930 г. Казахский краевой комитет партии (далее – Казкрайком), рассмотрев на своем закрытом заседании вопрос о земельно-водной реформе в КАО, постановляет произвести полную ликвидацию ханских, мечетных и других земель, «явно выраженных нетрудовых хозяйств крупных торговцев, аталыков, высшего духовенства и др.» [2]. Предполагалось выселить наиболее крупные хозяйства из них в другие районы Казахстана.

Согласно этому решению началась активная фаза этого процесса. Сначала были определены критерий причисления того или иного хозяйства в той или иной категорий хозяйств. В первую очередь они подразделялись на две категории по политическим мотивам: 1. дехкане-кулаки, оказавшие активное сопротивление советской власти; 2. дехкане-кулаки, не оказавшие активное сопротивление. По экономическим критериям ликвидации подлежали хозяйства, которые имели земельные наделы свыше 9 га в земледельческих районах или 35 голов крупного рогатого скота в скотоводческих районах [3].

В зависимости от принадлежности зависело мера наказания – арест и физическое уничтожение или выселение. Их имущество подлежало конфискации. Раскулачивание, как важная подготовка к коллективизации в Каракалпакстане проводилась специальными комиссиями под надзором «троек» состоящих из первого секретаря партийного комитета, председателя Исполкома и руководителя ГПУ [4].

В результате этих мер были ликвидированы дехканские хозяйства, раскулачивались и выселялись за пределы республики. В частности, по Каракалпакстану с 10 марта 1930 подлежало ликвидации 294 хозяйства, в том числе по Турткульскому району – 36 дехканских хозяйств, Шаббазскому – 38, Кунградскому – 37, Кегейлийскому – 38, Чимбайскому – 44, Тахтакупырскому – 19, Караузякскому – 10 хозяйств [5]. Однако, притеснения и насилие со стороны советско-партийного аппарата почувствовали почти дехканские хозяйства, учитывая устойчивые родоплеменные связи и традиционную иерархию в каракалпакском ауле. Под предводительством племенных и родовых старшин многие хозяйства стали мигрировать в другие

места обитания за пределами КАО. Только из Ходжейлийского района в другие республики в 1928-1929 годы перешло 101 хозяйство, в 1930 году – 247 хозяйств, всего откочевало из этого района до 1931 года 500 дехканских хозяйств. В этот же период из Тамдынского района откочевало 709 хозяйств [6].

Этот процесс достиг таких размеров, что правительство вынуждено было специальным постановлением от 11 января 1931 года создать во всех районах «тройки» по борьбе с перекочевкой, но миграция продолжалась. Так, из Кипчакского района в Туркменистан и Узбекистан только в феврале и марте 1931 года откочевало около 500 середняцких и 180 бедняцких хозяйств, из Чимбайского района – 460 хозяйства. В Тамдынском районе из 4518 хозяйств осталось 2530, а 1988 хозяйств с 50 тыс. голов скота откочевали за переделы области. В целом уже в начальном периоде коллективизации область потеряла свыше 56,9% всего продуктивного скота [7].

Откочевки дехкан имело место почти во всех районах Каракалпакстана причиной, которой являлись негативные факторы колхозной действительности, которые продолжались и в последующие годы. В результате, хотя общая численность каракалпакских колхозов росла, количество хозяйств в них заметно сокращалась. В частности, если в 1932 году в колхозах области насчитывались 33948 дехканских хозяйств, то в 1933 году осталось 31554. По отдельным районам поток беженцев был более наглядным. К примеру, в Ходжейлийском районе за период 1932-1933 гг. состав хозяйств в колхозах сократился с 3428 до 2368 [8].

Миграция населения и их откочевка в другие регионы сильно повлияло на состав населения. Например, по данным Всесоюзной переписи 1939 года, национальный состав Каракалпакстана выглядела следующим образом: каракалпаков было 158615, казахов – 129677, узбеков – 122052, туркмен – 23259, корейцев – 7347, русских – 24969, татар – 4162, украинцев – 3130, прочих – 2489 человек [9]. В экономическом плане из 12 административно-хозяйственных районов республики 10 - были хлопководческими и люцерноводческими, Тамдынский район был животноводческим с преобладанием каракулеводства, а Муйнакский - был рыболовецким районом.

Как видим, политика коллективизации сельского хозяйства оказало существенное влияния на демографическую ситуацию Каракалпакстана. Она не только нарушила традиционную структуру хозяйств, но и повлияло на состав населения, экономическую направленность территориальных объединений.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Дробижев В.З., Поляков Ю.А. Историческая демография – важное направление научных исследований. / Историки спорят. – М., 1988.

2. Джумашев А. Земельно-водные реформы XX века в Каракалпакстане (страницы истории) // Вестник ККО АН РУз, 2003. – №5. – с. 50-51.

3. Нуржанов С. Каракалпакская автономная область: история в источниках. – Н., 2014. – с. 105.

4. Джумашев А., Нуржанов С. Политика коллективизации в Каракалпакстане: взгляд через годы. Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2008. – №1. – с. 34-42.

5. ЦГА РК. Ф.551. Оп.2. Д.980. Л.1.

6. ЦГА РК. Ф.551. Оп.2. Д.868. Л.21-22.

7. Джумашев А., Нуржанов С. Политика коллективизации в Каракалпакстане: вопросы истории // Вестник ККО АН РУз, 2006. – №3. – с. 70-75.

8. ЦГА РК. Ф.551. Оп.4. Д.351. Л.2.

9. ЦГА РК. Ф.551. Оп.5. Д.211. – с. 23.

НӨКИС РАЙОНЫ АЙМАҒЫНДАҒЫ ЗЫЯРАТ ОРЫНЛАРЫНЫҢ ЖЕРГИЛИКЛИ ХАЛЫҚТЫҢ РУЎХЫЙ ТУРМЫСЫНДАҒЫ ӘҲМИЙЕТИ

Наубетов А.Т.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академияси Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ халқының руўхый мийрасын сақлаўда зыярат орынларының орны айрықша. Әзел-әзелден ата-бабаларымызды ҳүрметлеў, олардың руўхларын шад етиў, өткенлерди зыяратлаў, олардың жақсы әдетлерин еслеў киятырған қәдриятларымыздан есапланады. Мәмлекетимизде зыярат орынларын абаданластырыў, келиўшилер ушын қолай шараятлар жаратыў, тарийхый орынларды анықлаў ҳәм оңлаў жумыслары кең түрде алып барылмақта.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.М.Мирзиёев ата-бабаларымыздың өмири ҳәм руўхый мийрасын терең үйрениў, халық зыярат етип, руўхый азық алатуғын орынларды абадан етиў зәрүрлигин атап өткен [Ш. Мирзёев, б.29].

Президентимиз Шавкат Мирзиёев «Орта Азияның муқәддес мәканлары орынлары контекстинде, Арал теңизи делталарында жаңа дәўирде пайда болған ата-бабаларымыздың муқәддес қәдем жайларын изертлеў, үгит-нәсиятлаў мәдений-гуманитарлық тараўларда әҳмийетли мәселелердиң бири болып табылады. Уллы бабаларымыздың өмири ҳәм руўхый мийрасларын терең үйрениў ушын барлық шараятларды жаратамыз. Халық зыярат етип, ҳақыйқый руўхый азық алатуғын бундай руўхый ағартыўшылық орынларды буннан былай да абат етип, келешек әўладлар ушын сақлаўымыз керек»-деген еди [Hakmniyazov J., Abdirazaqov J.].

Бул изертлеўдиң мақсети – Нөкис районы аймағындағы зыярат орынларының жергиликли халықтың руўхый турмысындағы әҳмийетин анықлаў.

Нөкис районында Аллаберди Азизлер баба, Имам ийшан баба, Омар пир хожа ҳәм Қырантаў сыяқлы зыярат орынлары жайласқан. Бул орынлар ерте дәўирлерден халық арасында айрықша әҳмийетке ийе.

Қырантаў қойымшылығы Әмиўдәрьяның оң жағасында жайласқан болып, узынлығы 5 км ден артық. Бул жерде Қалмақ қорған, Рустем баба, Ақылбек айым, Имам ийшан ҳәм Бектемир ийшан атлары менен байланыслы зыярат орынлары бар.

Ақбилек айым мақбарасы Бектемир ийшан мақбарасына жақын жайласқан. Адамлар бул жерге елеге шекем зыярат етиўге келеди. Аңызларға қарағанда, Ақбилек айым Сатемирханның қызы болған. Қырантаўда "Қалмаққала" атлы зыярат орны да усы ўақытта салынған деседи [Наимов Қ., Хожаниязов Ғ., 18 б.].

Нөкис районы "Ақтерек" МПЖ Қырантаў аўылында жайласқан Имам ийшан баба мақбарасы дыққатқа ылайықлы орынлардан бири. Шайх Имамаддин Мухаммед (Имам ийшан) Қайыпназар бий (1753 – 1831) Мискин ата аймағында дүньяға келген. Ол Бухарадағы Ниязқулы медресесинде оқыған. Имам ийшан Қурбанияз ийшан, Машарип ийшан, Ералы ийшанлар менен бирге елге келип, мешит ҳәм медреселер салдырып, халықтың саўатлылығын арттырып, жасларды илимли етиўге үлес қосқан.

Имам ийшан мақбарасы жайласқан «Қырантаў» қәбирстанында археологлар А.Б.Гудкова ҳәм В.Н.Ягодинлер б.э.ш. II – I, ерамыздың III – IV ҳәм VI – IX әсирлерине тийисли археологиялық естеликлерди тапқан [Хожаниязов Ғ, 2004].

Аллаберди Азизлер баба зыярат орны Нөкис районы Ақманғыт елаты аймағында, Төк қаланың күншығысында жайласқан. XVIII әсирдиң орталарында Аллаберди ийшан Шортанбай қоныслығында имам болған. Бул жер – республикамыздағы ең ири қойымшылықлардан бири, майданы 40 гектардан аслам. Азизлер баба XVII – XVIII әсирлерде жасап, Ислам дининиң тарқалыўына үлес қосқан улама бабаларымыздан [Хожаниязов Ғ., Юсупов, 1994, 40].

Азизлер баба Самарқанд хожаларынан болып, ислам динин үгит-нәсиятлаў мақсетинде келген деп шамаланады. Мақбарасы үш мәрте қайта оңланған. Бул жерге Орта Азия республикаларынан зыяратшылар келеди. Бул жерде Өзбекстан Қаҳарманы Төлепберген Қайыпбергенов, Маман бий ҳәм басқа да белгили инсанлар жерленген.

Омар пир хожа зыярат орны Төк таўы етегинде, Нөкис районы орайынан 7-8 км аралықта жайласқан. Омар пир хожа қойымшылығы қасында ески дийўал қалдықлары бар, бул ески мешит орны болған. Аңызларға қарағанда, Омар пир хожа араб елинен келген улама адам болған. Ол усы аймақтағы балаларды оқытып илим берген. Басқыншылар мешитте оқып атырған уламаларды ҳәм оқыўшыларды қылыштан өткереди, бирақ Омар хожаны өлтире алмаған. Шейит болған уламалар усы жерде бийик төбелик үстине жерленген. Бул жерге перзентсиз ҳаяллар көп келеди ҳәм төбешиктен төмен қарап домалайды, солай етип бул орын кәраматлы есапланады [Исметов Р. 215-217].

Нөкис районындағы Аллаберди Азизлер баба ҳәм Омар пир хожа зыярат орынлары жергиликли халықтың руўхый турмысында үлкен әҳмийетке ийе. Бул орынлар тарийхый естеликлер менен бирге әўлийелер руўхын ҳүрметлеў, өткен

әўладларды еслеў орынлары болып табылады.

Нөкис районы аймағында жайласқан Аллаберди Азизлер баба, Имам ийшан баба, Омар пир хожа ҳәм Қырантаў сыяқлы зыярат орынлары қарақалпақ халқының руўхый турмысында айрықша орынға ийе. Бул орынлар тек ғана диний емес, ал тарийхый-мәдений естеликлер сыпатында да әҳмийетли.

Бул зыярат орынлары өткен әўладлардың руўхын ҳүрметлеў, миллий қәдриятларды сақлаў ҳәм елетириў ўазыйпасын атқарады. Зыярат етиў әмелияты арқалы адамлар руўхый күш алып, жүрегинде исеним ҳәм үмит отын жандырады. Айрықша айтқанда, перзентсиз ҳаяллардың бул жерлерден дәўа излеўи, олардың исенимин ҳәм әметин көрсетеди.

Тарийхый дереклерге қарағанда, бул зыярат орынлары бир неше әсирлер даўамында қәлиплескен. Оларда әўлийелердиң мақбаралары, ески мешитлер ҳәм басқа да қурылыслар сақланып қалған. Археологиялық изертлеўлер бул жерлердиң бурынғы мәденият ошақлары болғанлығын дәлиллейди.

Ғәрезсизлик жылларында зыярат орынларын абаданластырыў ҳәм қайта тиклеўге айрықша итибар қаратылмақта. Бул илажлар келешек әўладларға миллий мийрасты сақлап жеткериўге хызмет етеди.

Нөкис районындағы зыярат орынлары қарақалпақ халқының руўхый турмысында үлкен әҳмийетли. Бул орынлар тарийхый естеликлер менен бирге әўлийелердиң руўхын ҳүрметлеў, өткен әўладларды еслеў орынлары болып табылады. Зыярат орынларын сақлап қалыў ҳәм абаданластырыў келешек әўладлар ушын руўхый мийрасты жеткериў ушын зәрүрли.

Жуўмақлап айтқанда, Нөкис районындағы зыярат орынлары қарақалпақ халқының руўхый дүньясының ажыралмас бөлеги болып табылады. Оларды үйрениў, сақлаў ҳәм әўладтан-әўладқа жеткериў – бәршемиздиң муқаддес ўазыйпамыз.

Усы тезис арқалы зыярат орынларында илимий-изертлеў жумысларын күшейтиў, зыярат орынларын абаданластырыў ҳәм туристлер ушын қолайлы шәраятлар жаратыў, зыярат орынлары ҳаққында дерекли фильмлер ислеў усыныс етемиз.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мирзиеёев Ш. Миллий тараққиёт йулимизни қатьят билан давом эттириб, янги босқичга кутарамиз. Т.I. – Ташкент: Ўзбекистон, 2017

2. Hakmniyazov J., Abdirazaqov J. Zıyarat ornların úyreniwdiń áhmiyetli máseleleri // «Қарақалпақстан ең жаңа тарийхының әҳмийетли машқалалары» темасындағы Республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, 2021. 24-25.

3. Наимов Қ., Хожаниязов Ғ. Имам ийшан – қарақалпақ халқының уллы уламасы ҳәм ағартыўшы тулғасы. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2005.

4. Хожаниязов Ғ. Имам ийшан ҳәм қырантаў ҳаққында // «Еркин Қарақалпақстан» газетасы, 2004. 20-май.

5. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы мухаддес орынлар. – Нөкис: Полиграф, 1994. – 68 б.

6. Исметов Р. Бийперзент ҳаяллардың муқаддес зыярат орынларда сыйыныў дәстүрлери // ҚМУ «Хабаршысы» журналы, 2022. – №3(57). – Б. 215-217.

МОЙНАҚ РАЙОНЫ ТАРИЙХЫН ҮЙРЕНИЎ МӘСЕЛЕСИНЕ

Ниязов А.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академияси Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Мойнақ районы аймағы әзелден Қарақалпақстан тарийхында үлкен әҳмийетке ийе мәкан. Бүгинде дүнья жүзинде бул атама Арал теңизиниң қурып кетиўи ҳәм оның ақыбетинде ири экологиялық апатшылықтың жүз бериўи менен биледи. Көплеген изертлеўшилер жер бетиндеги ири ишки көллериниң бири болған Арал теңизиниң усындай ашынарлы жағдайға түсиўи тәбияттағы бурын-соң болған-болмағанлығы яки теңизди қайта тиклеў, оның ихтиофаунасын сақлап қалыў мәселелерин үйренип, көбинше сол аймақта жасаўшы халық, оның тарийхы, мәдений мийрасы, дөреткен естелик ҳәм табийғый орталық хаққында онша көп мағлыйўматларға ийе емес.

Қарақалпақстан тарийхнамасында да Мойнақ ҳәм оның әтирапында жайласқан тарийхый орынлар хаққында излениўлер аз. Мәселен, Қарақалпақстан совет тарийхнамасында Мойнақ районы менен байланыслы изертлеўлерди тарийхый көзқарастан үйренген алым Ж.Уббиниязовты еслеймиз. Оның мийнетлеринде тийкарынан балық аўлаўшылық ҳәм балықшылық санаатына байланыслы [Уббиниязов Ж.; 1961], Мойнақ балық консерва заводы тарийхына байланыслы мийнетлеринде [Уббиниязов Ж.; 1980] көбинше совет дәўиринде усы аймақты санаатландырыў мәселеси менен тығыз байланыста үйренеди. Соның менен бирге оның мийнетлеринде Мойнақ халқының дүзилисине байланыслы гейбир әҳмийетли мағлыўматлар орын алған. Мәселен, урал казакларының XIX-әсирдиң ақырында Аралдың қубла тәрепине мәжбүрий көшип келиўи ҳәм олардың Токпақ-ата, Майпоз, Үрге ўалаятларына қонысланыўы хаққында материаллар ушырасады.

Мойнақ тарийхына байланыслы, тийкарынан Мойнақ балық консерва заводы ҳәм балықшылар жетискенликлерине байланыслы материаллар ири коллективлик мийнетлерде де көрсетилген [История Каракалпакской АССР; 1974].

Тарийхшы-алым А.Өтемисов өзиниң «Қарақалпақстан балықшылары» атлы мийнетинде балықшылық тараўы ғана емес, сол жерде жасаўшы халықтың этнографиясына байланыслы бирқатар материалларды келтиреди [Өтемисов А.; 1979].

1970-ши жыллары Қарақалпақстан тарийх илиминде районлар ҳәм колхоз-совхозлар тарийхын үйрениў әмелге асырылған. Ж.Уббиниязов Мойнақ районы «Ленин естелиги» колхозы тарийхына [Уббиниязов Ж.; 1978], Ы.Елмуратовтың мийнетинде болса Мойнақ районының «Әмиўдария» колхозының тарийхына байланыслы мағлыўматлар бериледи [Елмуратов Ы.; 1984].

Мойнақ районы аймағы тек тарийхшылар емес, басқа тараў қәнигелериниң де дыққат-итибарында болды. Әсиресе бул мәселе Арал теңизи ҳәм оның табийғый байлықлары, тийкарынан балықшылық, Мойнақ балық консерва комбинатының искерлиги, сондай-ақ Арал теңизи фауна ҳәм флорасын үйрениў мәселесине байланыслы жан-жақлама үйренилген. Мәселен, 1960-шы жыллары М.Штейнгард ҳәм Ш.Тлеубергенов тәрепинен таярланған китапшада Арал теңизи бойы балықшыларының пидәкерлик мийнети хаққында сөз етиледи. Бул мийнетте балықшылық колхозларының экономикалық көрсеткишлери (техникалық базасы, мийнетти шөлкемлестирилиўи, оған хақы төлеў, мийнет өнимдарлығы ҳәм т.б.) менен биргеликте алдыңғы қатар балықшылар хаққында, колхозлардағы мәдений турмыс хаққында сөз етиледи [Штейнгард М., Тлеубергенов Ш.; 1960]. Н.Сагитов ҳәм А.Баймуратов тәрепинен жазылған китапта Қарақалпақстандағы көллер ҳәм Әмиўдарияға қысқаша физикалық-географиялық түсиниклер берилип, Арал теңизи ихтимологиясына, Мойнақтағы илимий-изертлеў станциясы жумысларына байланыслы мағлыўматлар бериледи [Сагитов Н., Баймуратов А.; 1978]. Бул бағдардағы мийнетлер тийкарынан Мойнақ әтирапының географиялық-биологиялық ҳәм экономикалық имканиятларын анализлеў менен шекленип, усы жерде жасаўшы адамлардың турмысы, аймақтың тарийхы, тарийхый ҳәм муқаддес орынлар хаққында сөз етилмейди.

Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар хаққында Ғ.Хожаниязов ҳәм О.Юсуповтың мийнетинде Мойнақ әтирапындағы ири тарихый орынлар ҳәм диний уламалар хаққында мағлыўматлар берилген. Атап айтқанда, Мойнақ районы аймағында жайласқан Хәким ата (Сулайман Бақырғаный), Тоқпақ ата, Ерназар Алакөз ҳәм т.б. мақбара ҳәм қәбиристанлар хаққында сөз етеди [Хожаниязов Ғ., Юсупов О.; 1994].

Мойнақ тарийхына байланыслы материаллар 1991-жылы жарық көрген «Мойнақ: кеше, бүгин ҳәм ертең» китабында ушырасады. Оның авторлары Ж.Уббиниязов, С.Қалқашов, Е.Бегдуллаевлар көплеген тарийхый, этнографиялық ҳәм археологиялық материалларды, сондай-ақ районның алдыңғы қатар белсендилери, сол гездеги улыўма жағдай хаққында сөз еткен [Уббиниязов Ж., Қалқашов С., Бегдуллаев Е.; 1991].

Қ.Утениязов ҳәм М.Хожамуратов тәрепинен таярланған «Мойнақ» атлы топламда усы аймақ тарийхына байланыслы көлемли мағлыўматлар ушырасады [Утениязов Қ., Хожамуратов М.; 2012]. Бул топлам Мойнақ районының 80-жыллығына бағышланып, әййемги дәўирден баслап XXI әсирдиң басына

шекемги дәўирдеги тарийхы қысқаша баян етилген. Мойнақ районының дүзилиўи Қарақалпақстан хүкиметиниң усынысы менен 1931-жылы 30-май күнги Советлердиң пүткилроссиялық Орайлық комитети Президиумының қарары менен әмелге асырылғанлығы айтылады. Усы жерде айтып кетиў керек, ол гезде Қарақалпақ автономиялы ўалаяты Россия Федерациясы қурамында болған еди. Усы топламда районның XX әсирден XXI әсир басларына шекемги дәўирдеги тарийхы қысқаша баян етилип, усы районның ҳәр бир тараўы, өсип раўажланыўына үлес қосқан тулғалар хаққында сөз етиледи. Бул топлам Мойнақ районы тарийхына байланыслы баҳалы мийнетлердиң бири есапланады.

Улыўма алғанда, бүгинги күнге шекем Мойнақ ҳәм оның әтирапы көп әсирлик өз тарийхына ийе. Бирақ бүгинги күнге шекем Арал теңизи ҳәм экологиялық апатшылық мәселесине байланыслы көплеген изертлеўлер алып барылсада, тарийхый раўажланыўы, мәдений ҳәм муқаддес орынлары изертлеўшилер итибарынан шетте қалып, комплескли түрде изертленбеген. Хүрметли Президентимиз Мойнақ районына биринши келиўинде Мойнақтың мәдений-экономикалық ҳәм социаллық раўажланыў мәселесине итибар қаратып, «Мәденият Мойнақтан басланады» деген изги нийетин билдирген еди. Бул баслама тийкарында бүгинги күнде районда үлкен өзгерислер жүз берип атыр. Аралдың қурып кеткен ултанына шөлге шыдамлы тереклерди егиў, Мойнақта социаллық инфраструктураны жақсылаў, тарнспорт, коммуникация тизимин жолға қойыў жумыслары әмелге асырылды. Бүгинги күнге келип, Президентимиз тәрепинен аймақты раўажландырыў бойынша еки қарары қабыл етилди. Мәселен, 2017-жылы 28-февраль күни «2017-2018-жыллары Қарақалпақстан Республикасының Мойнақ районының экономикалық раўажланыўы ҳәм турғынларын жумыс пенен тәмийнлеў бойынша қосымша ис-илажлар хаққында» 2803-санлы қарары қабыл етилди. Ал 2019-жылы 16-январь күни «Қарақалпақстан Республикасының Мойнақ районын комплексли социал-экономикалық раўажландырыў бойынша ис-илажлар хаққында»ғы Өзбекстан Министрлер Кабинетиниң 37-санлы қарар имзаланды.

Көрип отырғанымыздай, заманагөй Қарақалпақстан тарийхнамасында Мойнақ ҳәм оның әтирапы тарийхы, мәдений мийрас үлгилери ҳәм муқаддес орынлары, аймақтың ғәрезсизлик дәўириндеги социал-экономикалық раўжланыўы, турғынларыдың күнделикли турмысы ҳәм ардақлы азаматлары хақЗында илимий жумыслар алып барыў актуал мәселе болып отыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Елмуратов Ы. Мойнақ районының «Әмиўдария» колхозының тарийхы. – Ташкент, 1984.

2. История Каракалпакской АССР. Т. 2. – Ташкент, 1974; История рабочего класса Каракалпакии. – Ташкент, 1977.

3. Сагитов Н., Баймуратов А. Көллеримиз байлықларына дыққат ҳәм ғамхорлық. – Нөкис, 1978.

4. Уббиниязов Ж. Түслик Аралда балық аўлаўшылық ҳәм балық санаатын раўажландырыўдың гейпара мәселелери. – Нөкис, 1961.

5. Уббиниязов Ж. Мойнақ районы «Ленин естелиги» колхозы тарийхы. – Ташкент, 1978.

6. Уббиниязов Ж. Мойнақ балық консерва заводы. – Нөкис, 1980.

7. Уббиниязов Ж., Қалқашов С., Бегдуллаев Е. Мойнақ: кеше, бүгин ҳәм ертең. – Нөкис, 1991.

8. Утениязов Қ., Хожамуратов М. Мойнақ. – Нөкис, 2012.

9. Өтемисов А. Қарақалпақстан балықшылары. – Нөкис, 1979.

10. Хожаниязов Ғ., Юсупов О. Қарақалпақстандағы муқаддес орынлар. – Нөкис, 1994.

11. Штейнгард М., Тлеубергенов Ш. Қарақалпақстандағы балықшылық колхозларының экономикалық мәселелери. – Нөкис, 1960.

XIX ASR QORAQALPOQ XALQI TARIXINI AMUDARYO EKSPEDITSIYASI HUJJATLARI ASOSIDA O‘RGANISHDA ARXIV HUJJATLARINING AHAMIYATI

Taspolatova G.E.

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqolpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti, Nukus shahri

XIX asrdagi qoraqalpoq xalqi tarixini Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlari asosida tahlil qilishda arxiv hujjatlarining ahamiyati kattadir. Mazkur davrga tegishli arxiv hujjatlarini o‘rganishda O‘zbekiston Milliy arxivining “Amudaryo bo‘limi boshlig‘ining devonxonasi” deb nomlangan I-907-fondi hujjatlariga murojaat etamiz. Chunki bu fond hujjatlari qoraqalpoq xalqining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy tarixiga oid qimmatli ma’lumotlarga boy hisoblanadi.

XIX asrdagi qoraqalpoq xalqi tarixini Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlari asosida o‘rganishda juda katta ma’suliyat va o‘ziga yarasha qiyinchiliklar mavjud. O‘rganilayotgan davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy voqealarni arxiv hujjatlari asosida yoritish nisbatan oson bo‘lib tuyulishi mumkin. Ammo, bu tarixiy hodisalarning asosiy sabablarini o‘rganmasdan, ularni tushunish oson emas. Va bundan shunday hulosa kelib chiqadiki, XIX asrdagi qoraqalpoqlar tarixini Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlari asosida o‘rganish hali davom etadi.

Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlarining o‘rganilish darajasi har xil bo‘lganligi bois, ulardan bazilari bizgacha yaxshi o‘rganilgan, boshqalari esa ilmiy muomalaga endi kiritilmoqda. Tarixiy tadqiqotlarning zamonaviy rivojlanishi mavzu yuzasidan yangi ma’lumotlarni foydalanishni talab etadi. Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlari shu maqsadga

xizmat qiladi.

Ko‘p yillar davomida Qoraqalpog‘iston tarixchi olimlari Moskva, Sankt-Peterburg, Orenburg, Astraxan, Alma-Ata, Toshkent arxivlari hujjatlarini o‘rganishdi. Bu hujjatlarning barchasi XIX asrdagi qoraqalpoqlar tarixini yanada chuqurroq va batafsil o‘rganish imkonini beradi. Ko‘rib chiqilayotgan davrdagi qoraqalpoqlar tarixiga oid Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlarini, eng avvalo, akademik S.Kamolov [Камалов С., 1973. - 51-58], R.Qosbergenov [Қосбергенов Р., 1972. - 52], J.Ubbiniyazov [Уббиниязов Ж., 1980. – 67-68] A.Qoshanov [Қощанов А., 1973. – 53], O.Yusupov [Юсупов О., 2012. – 34] lar va boshqa Qoraqalpog‘iston olimlari tomonidan yillar davomida o‘rganilgan turli xarakterdagi ko‘plab tarixiy materiallar to‘plangan bo‘lib, ularning ko‘pchiligi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institutida saqlanmoqda. Jumladan, mazkur olimlar, Amudaryo ekspeditsiyasining (1874-yil) hujjatlaridan o‘z ilmiy ishlarida foydalanishgan, ammo, barcha hujjatlar hali to‘liq o‘rganilmagan.

Ushbu ekspeditsiyaning manba bazasi, birinchi navbatda, Amudaryo ekspeditsiyasi ishtirokchilarining hujjatlaridir. Avvalgi olimlar tomonidan qo‘llanilgan tarixiy ma’lumotlar, jumladan deltaning tabiati, uning xususiyatlari va genetikasi haqidagi fikrlar katta qiziqish uyg‘otadi. Shunga qaramay, ilgari foydalanilmagan hujjatlarning bir qismi tadqiqot ishimizda birinchi marta ilmiy muomalaga kiritilmoqda. Ko‘rsatilgan hujjatlar to‘plamida keltirilgan ayrim faktlarni yangicha tushuntirishga va hali o‘rganilmagan tomonini aniqlashga harakat qilmoqdamiz.

Bu davrga taaluqli arxiv hujjatlari Qoraqalpog‘iston tarixining yirik vakillaridan biri, tarix fanlari doktori R.Qosbergenov tomonidan Moskva, Leningrad va Toshkent Davlat arxivlarida to’planib, ularning ba’zilari mazkur ishimizda foydalanildi. Olim Moskvadagi Markaziy davlat harbiy-tarixiy arxividan (СГВИА) quyidagi fondlarni u’rganib chiqgan: 1874-yil 24-iyundagi Amudaryoni tadqiq qilishga yuborilgan ilmiy ekspeditsiyaning ishi haqidagi hujjat (Ish-26, 148-152-betlar), Amudaryo ekspeditsiyasining nachalnigi polkovnik Stoletov Amudaryo basseynini tadqiq qilish bo‘yicha ilmiy ekspeditsiyaning ishi haqidagi raporti (Ish-26., 170-194-betlar).

O‘zbekiston Milliy arxivi “Amudaryo bo‘limi nachalnigi devonxonasi”ning I-907 fondidagi quyidagi ishlar tadqiqotimiz uchun juda muhim: “Pochta aloqasi masalalari bo‘yicha tuman mutasaddilari, aloqa bo‘limi va boshqa muassasalar bilan yozishmalar va xat-xabarlarni jo‘natish” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-28), “Pul mablag‘larining sarflanishi bo‘yicha yozishmalar” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-27), “Amudaryo bo‘limidagi tashkiliy komissiya faoliyati to‘g‘risida” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-31), “Xiva xonligi turkmanlarining talon-tarojlari haqida” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-21), “Xiva bilan bahsli yer masalalari, Toldiq daryosining o‘ng qirg‘og‘i aholisi bilan chap qirg‘oq aholisi o‘rtasidagi, Toldiq daryosida birinchi to‘g‘on qurish bo‘yicha kelishmovchiliklar” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-20), “Pochta muassasalari bilan yozishmalar. Pochta markalarini chiqarish va ularni sotish haqida” (Fond: I-907,

ro‘yxat: №1, ish-29), “Ukr.Petro-Aleksandrovskni suv bilan ta’minlash va Sho‘raxon oqsoqolligidagi ariqlarni tozalash to‘g‘risida” (Fond: I-907, ro‘yxat: №1, ish-3).

Ushbu guruhga kiruvchi arxiv hujjatlarining ayrim nusxalaridan biri O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot institutida saqlanadi. Mazkur hujjatda 400-fond, 1-ro‘yxat, 410-ishda Turkiston general-gubernatori fon Kaufmanning D.A.Milyutinga yozgan xati keltirilgan. Fon Kaufman 1874-yil aprelida Amudaryo bo‘limini tekshirish, mahalliy boshqaruv, soliq va yer masalalarini yaxshilash zarurligini ko‘rib chiqish uchun maxsus komissiya yuborishini so‘rab yozadi. Hujjatda bu ekspeditsiya yo‘l harajatlariga 23060 rubl sarflanganligi yozilgan [ЎзР ФА ККБ Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти архиви. -12].

Ayniqsa, O‘zbekiston Milliy arxivining I-907 fondi va O‘zR FA QQB Qoraqalpoq gumanitar fanlar ilmiy-tadqiqot instituti arxividagi hujjatlar to’plami Amudaryo ekspeditsiyasi haqidagi muhim ma’lumotlarga boy hisoblanadi.

O‘zbekiston Milliy arxivida Amudaryo bo‘limi nachalnigi devonxonasining I-907 fondi “Pul summalarining sarflanishi to‘g‘risidagi yozishmalar” nomli 27-ishda 1874-yilda 20 o‘rinli shifoxona qurilganligi va so‘ngra feldsherlik punkti ochilganligi, bu shifoxonaning jarrohlik va akusherlik asboblari bilan jihozlanganligi keltirilgan [Ўзбекистон Миллий архиви. - 61]. Bu yerda ma’muriy-strategik, turar joy-maishiy, tibbiy va boshqa inshootlar barpo etilishi kengayib borgan. Bundan tashqari, Amudaryo bo‘limida meteorologik stansiya va observatoriya meteorologlari G.Dorandt va G.Milberglarga ajratilgan moliyaviy yordamlar haqida uchbu fondning 27-ishida keltirilib o‘tilgan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 37]. Xalq ta’limini mustamlaka davlat manfaatlariga moslashtirish maqsadida Amudaryo bo‘limida xalq maktabi tashkil etilib, unga o‘quv inventarlari va xar hil darsliklar keltirilganligi haqida 907-fondning 27-ishida bayon qilingan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 18-22].

O‘zbekiston Milliy arxivida Amudaryo bo‘limi nachalnigi devonxonasining I-907 fondi “Pochta aloqasi va xat-xabarlarni yuborish masalalari bo‘yicha uezd boshliqlari, aloqa boshqarmasi hamda boshqa muassasalar o‘rtasidagi yozishmalar” nomli 28-ishda mazkur ekspeditsiya rahbari N.G.Stoletov va ekspeditsiya a’zosi Rizo-Quli-Mirzo nomiga yuborilgan xatlarning yetkazilishi masalasi so‘z etiladi [Ўзбекистон Миллий архиви. – 62].

Mazkur fondning “Xiva xonligi turkmanlarining talon-tarojlari va bosqinchiliklari haqida” nomli 21-ishda 1874-yil kuzida Amudaryoning chap qirg‘og‘ida 700 bosh qo‘ydan iborat podani turkmanlar tomonidan haydab ketilgani haqida so‘z etiladi [Ўзбекистон Миллий архиви. – 1]. Ushbu ishning yana birida Chaudir turkmanlarining Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘iga o‘tib, Chimboy hududida talonchiliklar qilgani, qoraqalpoqlarning qipchoq urug‘i yashaydigan hududga hujum qilib, chorva mollarini o‘g‘irlab, qo‘shimcha qayiqlariga hujum qilganligi ta’kidlangan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 29]. Bundan ko‘rinib turibdiki, Amudaryoning ikkala qirg‘og‘ida ham yashovchi qoraqalpoqlar turkmanlar hujumidan birdek jabr ko‘rgan.

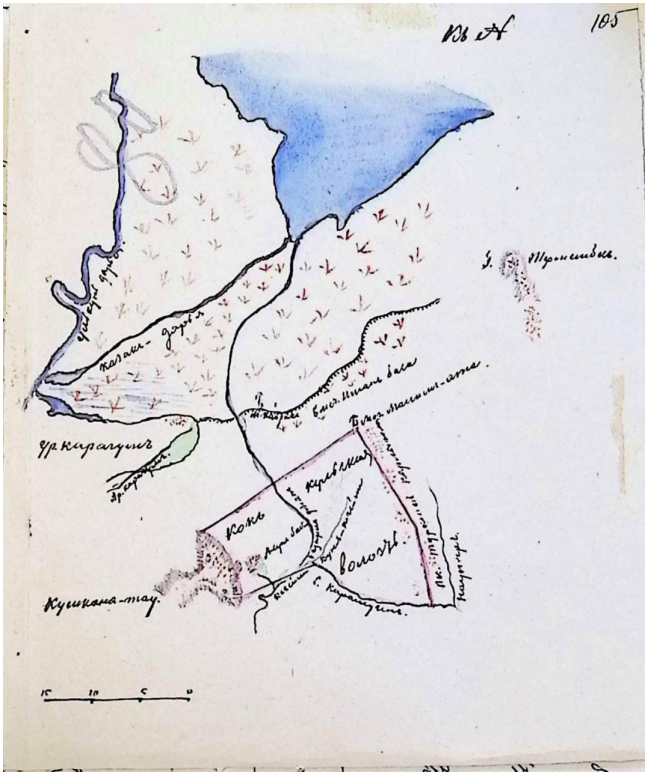

1-xarita. Ko‘k-ko‘l volostining sxematik kartasi. [Ўзбекистон Миллий архиви. – 80]

I-907 fondning quyidagi “Amudaryo bo‘limidagi tashkiliy komissiyaning faoliyati to‘g‘risida” deb nomlangan 31-ishida qayd etilishicha, Chimboy uchastkasining sxematik xaritasi yuborilishi haqidagi ma’lumot keltirib o‘tilgan [Ўзбекистон Миллий архиви. - 77]. 31-ishning boshqa birida qayd etilishicha, Ko‘k-ko‘l volostining chegaralariga ta’rif berilib, bu yerda 1423 oila yashashini keltirib o‘tilgan. Ko‘k-ko‘l volostining sxematik kartasi ishlanib, hududga ta’rif berilgan. Ushbu hududga Ural kazaklarini joylashtirish uchun qulayli joy bo‘lishi ta’kidlangan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 78-79].

Mazkur I-907 fondning “Taldiq daryosining o‘ng qirg‘og‘i aholisining chap qirg‘og‘i aholisi bilan Taldiq daryosida birinchi bo‘lib platina qurilishi bo‘yicha bahsli yer masalalari haqida” deb nomlangan 20-ishida Taldiqning chap qirg‘og‘idagi yuz nafar aholi Mulla Pirim, Mulla Do‘shake, Seid-qori-biy va Sodiq-biy boshchiligida yuzlagan aholi o‘ng qirg‘oqga o‘tib, to‘g‘onni buzib tashlaganligi, buning oqibatida Taldiqning o‘ng qirg‘og‘idagi aholi butunlay suvsiz qolganligi keltirilgan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 9].

Xiva hukmronligi davrida Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘idagi irrigatsiya inshootlari tozalanib, ishchilar yaqin atrofdagi chap qirg‘oqdan, asosan Xonqa, Hazorasp va Pitnyakdan olib kelingan. Amudaryo bo‘limi tuzilgandan so‘ng, chap qirg‘oqdan ishchi kuchi olish imkoniyati bo‘lmaydi. Natijada, shundoq ham nochor bo‘lgan ekinzorlarning cho‘lga aylanish xavfi paydo bo‘ladi. Bunday tozalanishi lozim bo‘lgan ariqlar asosan,

Sho‘raxon bo‘limidan oqib o‘tadi. Bu haqda I-907 fondning “Petro-Aleksandrovsk okrugini suv bilan ta’minlash va Sho‘raxon oqsoqolligidagi ariqlarni tozalash to‘g‘risida” deb nomlangan 3-ishida deltaning asosiy aholisi bo‘lgan qoraqalpoqlarni ishchi kuchi sifatida foydalanishga majbur bo‘layotganligini, biroq masofaning uzoqligini sabab qilib ko‘rsatadi. “Ammo bu yil (ya’ni 1874-yil) Amudaryo irmoqlarini tozalash, paroxodlarning erkin suzishi va Quvanch-jarma irmog‘idan chiqishda yangi istehkom qurish uchun qoraqalpoqlar kerak bo‘ladi” deb keltirilgan [Ўзбекистон Миллий архиви. – 3].

Xulosa qilib aytganda, yo‘qorida qayd etilgan arxiv hujjatlari XIX asr ikkinchi yarmidagi qoraqalpoqlar tarixini o‘rganish uchun boy man’ba sifatida xizmat etadi. Ushbu arxiv manbalari tahlil qilish orqali qoraqalpoq xalqining mazkur davrdagi siyosiy va madaniy, iqtisodiy va ijtimoiy hayoti haqida kengroq tushunchalarga ega bo‘lishimiz bilan ahamiyatlidir.

ADABIYOTLAR:

- Камалов С. О вековых чаяниях каракалпаков, стремившихся присоединиться к России // Вестник КК Фан УзССР. – Нукус: 1973, №4(54). сс. 51-58.
- Камалов С., Қосбергенов Р., Қосымбетов И., Қощанов А. Мәнги дослық. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1973.
- Камалов С., Уббиниязов Ж., Қощанов А. Из истории взаимоотношений каракалпаков с другими народами Средней Азии и Казахстана в XVII - начале XX вв. (Очерк политических, экономическихи культурных связей). – Ташкент: Издательство Фан Узбекской ССР, 1988.
- Уббиниязов Ж. Из истории пароходного сообщения между низовьями Амударьи и Сырдарьи через Аральское море // Вестник КК Фан УзССР. – Нукус: 1980. № 3(81). сс 67-68.
- Юсупов О. “Бозатаў”дың альтернатив тарийхы: дереклер, изертлеўлер һәм машқалалар // Ilim hám jámiyet. №3-4. 2012.
- Қосбергенов Р. Қарақалпақстанның Россияға қосылыўы. Тарийхый-этнографиялық монография. – Нөкис: Қарақалпақстан баспасы, 1972.
- Ўзбекистон Республикаси Қорақалпоғистон Фанлар академияси Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий-тадқиқот институти архиви. 400 фонд, 1 рўйхат, 410 иш.
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №27-иш, б-61
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №27-иш, б-37
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №27-иш, б-18-20-21-22
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №28-иш, б-62
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №31-иш, б-77

- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №31-иш, б-78-79
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №31-иш, б-80
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №21-иш, б-1
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №21-иш, б-29
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №20-иш, б-9
- Ўзбекистон Миллий архиви. Амударьё бўлими начальниги девонхонаси. И-907 фонд. №1-рўйхат, №3-иш, б-3

ПРОФЕССОР М. МАМБЕТУЛЛАЕВТЫҢ ҚУБЛА АРАЛБОЙЫ АРХЕОЛОГИЯСЫ РАЎАЖЛАНЫЎЫНА ҚОСҚАН ИЛИМИЙ ҮЛЕСИ

Турғанов Б.Қ.
Ажинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

XX әсирдиң 70-жылларында Қубла Аралбойы аймағында археологиялық изертлеўлер жаңа басқышқа көтерилди. Бул дәўирде Қарақалпақстан ҳәм Хорезм оазислеринде археология илиминиң раўажланыўында жергиликли илимпазлар, атап айтқанда, М.Мамбетуллаев, В.Н.Ягодин, Е.Бижанов, М-Ш.Қдырниязов, Ғ.Хожаниязов, М.Туребеков сыяқлы изертлеўшилердиң хызмети үлкен болды. Булардың арасында профессор Мырзамурат Мәмбетуллаев Қубла Аралбойы археологиясын үйрениўге салмақлы үлес қосқан жетик қәнигелерден бири сыпатында айрықша итибарға ылайық.

Профессор М.Мамбетуллаевтың илимпаз сыпатында қәлиплескеннен соңғы дәўирдеги археология тараўындағы хызметлерин тарийхый-мәдений аймақлық кесимде шәртли түрде еки дәўирге бөлип үйрениў мүмкин.

Биринши дәўири: 1973-1994 жылларда әййемги қалалар тарийхына байланыслы естеликлерде изертлеў жумысларын алып барды.

Екинши дәўири: 1995-2015-жылларда ерте орта әсирлерге тийисли Кердер мәденияты естеликлеринде қазыў жумысларын алып барды.

М.Мамбетуллаев 1973-1994 жылларда ӨзИА Қарақалпақстан филиалы археология бөлими жанындағы Хорезм ўәлаяты археологиялық экспедициясына басшылық етти. Оның басшылығындағы археологиялық изертлеўлерде жергиликли археологлардан М-Ш.Қдырниязов, Н.Юсупов, Ғ.Хожаниязовлар болды. Алымның излениўлери нәтийжесинде биринши мәрте «Хорезм ўәлаятының археологиялық картасы» дүзилди.

Илимпаздың «Қумбызтөбе» естелигинде 1973-1975-жылларда алып барған изертлеўлери нәтийжесинде естеликтиң әййемги Хорезмниң ең дәслепки өнерментшилик орайы болғанлығы илимий тийкарда дәлилленди. Естелик б.э.ш. VI–V әсирлерден баслап эрамыздың III әсирине шекем региондағы ири гүлалшылық өнерментшилиги орайы болған. Әййемги гүлалшылық орайы Қумбызтөбеден табылған гүлал суўданадағы атлы жаўынгер сүўрети ҳәм гүлал тахтайшадағы әпсаналық жанзатлар сәўлеленген сүўретлер Хорезм ҳәм Аралбойы халықларының архаикалық дәўирдеги сүўретлеў өнери, диний-мифологиялық түсиниклери, әскерий қурал-жарақларына байланыслы тарийхый мағлыўматларды анықлаўда бирлемши дерек сыпатында үлкен әҳмийетке ийе болды [Мамбетуллаев М., 1984. – 21-29].

Ол 1973-1975-жылларда Военган қаласында қазыў жумысларын алып барды ҳәм қаланың X-XIV әсирлерге тийисли екенлигин анықлады. Бул дәўирде Военган қаласы Хорезмниң Кат, Гөне-Үргениш сыяқлы ири саўда-өнерментшилик орайлардан бири болғанлығы илимий жақтан дәлилленеди [Мамбетуллаев М., Кдырниязов М.–Ш. 1982. – 86-92]. Сондай-ақ, 1973–1974-жылларда Қалмаққырылған қабирстанында да қазыў жумысларын алып барды ҳәм естеликтиң XII–XIV әсирлерге тийисли екенлигин анықлады. Естеликтеги изертлеў жумыслары нәтийжесинде сол дәўирдеги жерлеў дәстүрлериниң өзине тән өзгешеликлери үйрениледи.

Ол Хийўа районындағы «Топырақ қала» естелигинде 1973-1974-жылларда қазыў жумысларын алып барылады ҳәм естеликтиң б.э.ш. IV-III әсирлерден эрамыздың I-III әсирине тийисли екенлиги анықланады. Естелик беккем қорғаў дийўалларына ийе қала сыпатында мәдений ҳәм экономикалық орайлардан бири болған [Мамбетуллаев М., 1986. – 65-72].

1979-1980-жылларда Хорезм ўалаяты Шават районында жайласқан «Топыраққала» естелигинде алып барған археологиялық изертлеўлери нәтийжесинде естеликтиң архетектуралық жақтан шеңбер тәризинде қурылғанлығы ҳәмде ярым шеңбер тәризли минаралардан ибарат екенлиги анықланады. Қала конструктив қурылысы жағынан зароастризм динине тийисли ибадатханаға уқсайды. Естелик өз дәўириндеги Қойқырылған қалаға уқсаған ири диний орайлардан бири болғанлығы дәлилленеди. Қалада өмир б.э.ш. V–IV әсирлерде пайда болып, эрамыздың III әсирине шекем даўам еткен [Мамбетуллаев М., 1986. – 12-50].

М.Мамбетуллаевтың тәрепинен 1976-1987-жыллары Үстирт плотасында жайласқан Айбүйирқала естелигинде археологиялық қазыў жумыслары алып барылады. Изертлеўлер нәтийжесинде қала мәденияти, қурылысы, өнерментшилик тараўлары ҳәм саўда-экономикалық турмысына байланыслы бай археологиялық материаллар топланды ҳәм Айбүйирқала Хорезмниң архаикалық дәўирге тийисли қала екенлиги дәлилленеди [Мамбетуллаев М. 1990. – 91-131]. Сондай-ақ, қаланың архаик ҳәм антик дәўирлердеги ири саўда-өнерментшилик орайы екенлиги анықланады. Сондай-ақ, Үлкен Айбүйирқаладан зароастризм динине тийисли ибадатханасы ашып үйрениледи. Естеликтен табылған қум ыдысындағы жазыў б.э.ш. V–IV әсирлерге тийисли болып, Орайлық Азия аймағында орамей жазыўының тарқала баслағанынан дерек бериўши артефакт сыпатында илимде қалды [Мамбетуллаев М. 1979. – 46-48]. Бул қум ыдысындағы жазыў илимий жәмийетшилик тәрепинен әййемги Хорезм цивилизациясына тийисли ең дәслепки жазыў үлгиси сыпатында тән алынған.

М.Мамбетуллаевтың әййемги дәўир мәдениятына байланыслы археологиялық изертлеўлери илимий мақалаларында өз сәўлелениўин тапқан. Атап айтқанда, «Орта Азиядағы Үлкен Айбүйирқаладан табылған хум ыдысындағы әййемги жазыў» (1979), «Қумбызтөбеден табылган остракон» (В.А.Лившиц пенен биргеликте, 1986), «Қумбызтөбе – Қубла Хорезмдеги гүлалшылық орайы» (1984), «Қумбызтөбе гүлал

суўдандағы атлы жаўынгер сүўрети» (1977), «Қумбызтөбедеги гүлал тахтайшадағы мифологиялық ҳайўанлар сүўрети» (1975) деп аталған мақалаларда Хорезмниң архаикалық дәўирдеги өнерментшилик тарийхы, әскерий қурал-жарақлары, көркем өнери ҳәм жазыў мәдениятына тийисли илимий ашылыўлары сәўлеленген.

Алымның Үлкен Айбүйирқала, Қумбызтөбе, Топыраққала (Шават) естеликлеринде әмелге асырған изертлеўлери әййемги Хорезм ҳәм Аралбойы археологиясының әҳмийетли жетискенликлеринен бири болды.

М.Мамбетуллаев басшылығында ӨзИА Қарақалпақстан бөлими археологлары 1984-1991-жылларда Хийўа қаласындағы «Ичан-қала» архитектуралық комплексинде қазыў жумысларын алып барды [Мамбетуллаев М., Ягодин В. 1986. –43-51]. Изертлеўлер жуўмағында қалаға б.э.ш. VI-V әсирлерде тийкар салынғанлығы анықланды ҳәмде Хийўа қаласының 2500 жыллық тарийхқа ийе екенлиги археологиялық материаллар тийкарында дәлилленди [Мамбетуллаев М., Абдримов Р. 1997. – 3-9]. Бул илимий жуўмақлар тийкарында 1997-жылы ЮНЕСКОның қоллап-қуўатлаўы менен Хийўа қаласының 2500 жыллық юбилейи халықаралық көлемде кеңнен белгиленди.

Әлбетте, Хийўа қаласының жасын анықлаўда М.Мамбетуллаевтың хызметлери үлкен болды. Оның излениўлери нәтийжесинде қаланың урбанизациялық ҳәм мәдений раўажланыў басқышларын анықланды.

М.Мамбетуллаевтың археология тараўындағы көп жыллық (1973-1994 ж.ж.) излениўлериниң нәтийжелери «Қубла Хорезмниң антик дәўирдеги тарийхы ҳәм мәденияты (б.э.ш IV әсирден эрамыздың IV әсирлериндеги қала ҳәм аўыллар)» атамасындағы докторлық диссертациясы ушын тийкар болды. Ол 1994-жылы докторлық диссертациясын табыслы қорғады. Диссертация жумысында Хорезм қалаларының урбанизациялық раўажланыў басқышлары жарытылды, антик дәўирдеги қала мәдениятының өзине тән өзгешеликлери археологиялық ҳәм жазба дереклер тийкарында талқыланды. Соның менен бирге, жумыста антик дәўирдиң социаллық дүзилиси, экономикалық қатнаслары ҳәм диний исенимлери мәселелери реконструкция исленеди.

М.Мәмбетуллаевтың Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты Тарийх кафедрасындағы илимий-педагогикалық дөретиўшилиги төменги Әмиўдәрья алабында жайласқан ерте орта әсирлерге тийисли «Кердер мәденияты» естеликлерин изертлеў жумыслары менен тығыз байланыслы. Оның басшылығында 1995-2015-жылларда Ҳайўанқала (Кердер), Тоққала, Күйикқала ҳәм Қорғанша естеликлеринде кең көлемли археологиялық қазыў жумыслары әмелге асырылды. Оның излениўлери нәтийжесинде Кердер мәдениятының қала мәденияты, турақ жайлары, өнерментшилик өнимлери, өндирис ҳәм саўда қатнасықлары, әмелий көркем өнер үлгилери, мәдений байланыслар ҳәм диний исенимлерге тийисли жаңадан-жаңа археологиялық материаллар анықланды ҳәм илимий айланысқа киргизилди [Мамбетуллаев М. 1999, 2000, 2007, 2008]. Излениўлериниң

жуўмақларына гөре, Аралбойы аймағынан «Уллы Жипек жолы»ның арқа тармағы өткенлиги, Шығыс ҳәм Батыс мәмлекетлер менен экономикалық ҳәм мәдений байланыста болғаны анықланды. Буны Кердер мәденияты естеликлеринен табылған көплеген шийше ыдыслар, сырлы гүлал буйымлар, көркем металл буйымлар, сондай-ақ, Согд ҳәм Византия империясы теңгелери (VIII–IX әсирлер) мысалында дәлиллеп берилди. Атап айтқанда, 1997-жылы Ҳайўанқала (Кердер)ден Византия императоры Тиберий III (698-705-ж.ж.) ҳүкимдарлығы дәўирине тийисли алтын теңгениң табылыўы үлкен илимий әҳмийетке ийе болды. Сийрек ушырасатуғын бул табылма ҳаққында илимпаз тәрепинен «Орайлық Азия нумизматикасы» журналында илимий мақала жәрияланды.

Профессор М.Мамбетуллаевтың жетискенликлеринен және бири –Күйиққала некрополинде алып барған изертлеўлери болып табылады [Мамбетуллаев М., Ходжаев Т. 2008.]. Илимпаз тәрепинен Күйиққала некрополиндеги VI-VIII әсирлерге тийисли 400 ге жақын қәбирлер қазып үйренилди. Нәтийжеде Қубла Аралбойы аймағындағы түркий қәўимлерге тийисли исламға шекемги жерлеў дәстүрлери анықланды. Оның илимий жуўмақларына гөре, некрополдеги қәбирлердиң түрлише типте болыўы, Күйиққала халқының бирден-бир этникалық ҳәм диний бирликке ийе болмағанлығынан дерек береди. Мәселен, Күйиққала некрополинде еки түрли жерлеў усылы анықланған: биринши типтеги қәбирлерде өлиниң денеси жерленген; екинши типтеги қәбирлерде өлген адамның тазаланған сүйеклери оссуарий, гүлал ыдыслар ишине жайластырып, қәбирге қойылған. Бул жағдай Күйиққала халқының тәңиршилик ҳәм зардуштийлик динлерине исенгенлигинен дерек береди. Сондай-ақ, Күйиққаланың VIII әсир орталарына тийисли мәдений қатламларынан тәңиршилик дининде Көк Тәңирдиң ҳаялы есапланған Умай ана сүўретленген керамикалық мүсин табылған [Мамбетуллаев М. 2000. – 207-211]. Күйиққала некрополиндеги изертлеўлерде анықланған археологиялық ҳәм антропологиялық материаллар тийкарында М.Мамбетуллаев ҳәм Т.К.Ходжаевлардың «Ерте орта әсирлерде Күйиққала некрополи» атамасындағы монография 2008-жылы Россия ИА Антропология ҳәм этнология институты тәрепинен өткерилген «Золотая десятка – 2008» таңлаўының жеңимпазы болды ҳәм монография баспадан шығарылды. Монографиядағы жуўмақларға қарағанда, Кердер мәденияты халқы Жети асар мәденияты, Батыс Сибир ҳәм Қубла Урал бойы «фин-угор» қәўимлери менен тығыз этногенетикалық байланыста болған.

Профессор М.Мамбетуллаевтың басламасы менен 2001-жылы «Кердер мәденияты ҳәм оның тарийхтағы орны» атамасында Республикалық илимий-әмелий конференция шөлкемлестирилди. Конференция материаллары ҳәм қабыл етилген резолюция Кердер мәденияты бойынша көп жыллық изертлеўлердиң логикалық жуўмағы болды.

М.Мамбетуллаев үлкен билим, кең дүньяқарас ҳәм жоқары илимий потенциалға ийе илимпаз еди. Ол 200 ге шамалас илимий мийнетлер, солардан мақала,

сабақлық, оқыў қолланба ҳәм монографиялардың авторы. Оның Қубла Аралбойы археологиясына байланыслы мийнетлери төмендеги топламларда жәрияланды: «Антропология и культура Кердера» (Ташкент, 1973), «Археологические исследования в Каракалпакии» (Ташкент, 1981), «Археология Приаралья», I,II,III,IV,VI т. (Ташкент, 1984-1990), «Свод памятников истории и культуры Каракалпакской АССР» (Нукус, 1985-1986).

Илимпаздың коп жыллық изертлеўлери «Советская археология» (1977), «Археологические открытия» (Москва, 1976, 1977), «Общественные науки в Узбекистане» (1975, 1977), «История и материальная культура Узбекистана», «Археологические исследования в Узбекистане» (2000-2014), «Центрально азиатская нумизматика», «Искусство», сондай-ақ, ӨзИА Қарақалпақстан бөлими Хабаршысы, «Қарақалпақстан», «Әмиўдәрья», «Қарақалпақстан муғаллими», «Наука и обшество», «Хива» ҳәм «Хазарасп» сыяқлы илимий журнал ҳәм топламларда жәрияланған мақалаларында сәўлеленген. Соның менен бирге, М.Мәмбетуллаев М.Төребеков пенен биргеликте «Қубла Арал бойы халықларының тарийхынан» (Нөкис: ҚМУ, 1998), О.Юсупов пенен қоспа авторлықта «Қарақалпақстан тарийхы» (Нөкис: Полпред, 2001, 2005) ҳәм «Қарақалпақстан тарийхы» (Нөкис: ҚМУ, 2010) атамасындағы оқыў қолланбаларды баспада шығарған. Илимпаз тәрепинен жаратылған илимий мийнетлер ҳәм оқыў қолланбалар ҳәзирги күнде де тарийх ҳәм археология бағдарындағы изертлеўлер ушын тийкарғы дәрек ўазыйпасын атқармақта.

Илимпаз М.Мамбетуллаев Үргениш, Ферғана, Наманган, Термиз, Бухара, Самарқанд, Ташкент, Түркстан, Омск ҳәм Москва қалаларында болып өткен халықаралық илимий конференцияларға Қубла Арал бойы археологиясына байланыслы баянатлары менен қатнасты. Оның илимий мийнетлери, билимлендириў тараўындағы хызметлери ҳәм шәкиртлер таярлаўдағы үлеси миллий археология мектебиниң раўажланыўында үлкен өрын тутады. Оның илимий басшылығында археология қәнигелиги бойынша М-Ш.Қдырниязов докторлық (2005-ж.), Қ.Машарипов кандидатлық (2006) диссертациясын табыслы қорғап шықты.

Қарақалпақстан Республикасы Жоқарғы Кеңеси тәрепинен профессор М.Мамбетуллаевтың археология илимин раўажландырыў жолындағы пидайы хызметлери ушын 2004-жылы «Қарақалпақстан Республикасына мийнети сиңген илим ғайраткери» ҳүрметли атағы менен сыйлықланады.

Жуўмақлап айтқанда, профессор Мырзамурат Мамбетуллаев Өзбекстан ҳәм Қарақалпақстан археологиясы, соның ишинде, Хорезм және Қубла Аралбойы тарийхы ҳәм мәдениятын үйрениўде үлкен илимий мектеп жаратқан илимпаз есапланады. Оның археология тараўындағы хызметлери әййемги Хорезм мәмлекети ҳәм Қубла Аралбойы халықларының әййемги ҳәм орта әсирлердеги қала мәденияты, әскерий ислери, саўда-экономикалық турмысы, диний-идеологиялық тарийхы бойынша баҳалы дәреклерин илимий айланысқа киргизиў менен әҳмийетли болып табылады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Мамбетуллаев М. Керамическая плита с изображением фантастических животных из Хумбузтепе // ОНУ. 1975. – №11. – С. 61-63.

2. Мамбетуллаев М. Рельефное изображение всадника на керамической фляге из Хумбузтепе // Советская археология. 1977. – №3. – С. 278–281.

3. Мамбетуллаев М. Хум с городища Большая Айбуйир кала с древнейшей надписью в Средней Азии // Вестник КК ФАН УзССР. 1979. – №1(75). – С. 46-48.

4. Мамбетуллаев М., Кдырниязов М.–Ш. Городище Военган // Археология Приаралья. – Вып.1. – Ташкент. 1982. – С.86–92.

5. Мамбетуллаев М. Хумбузтепе керамический центр Южного Хорезма // Археология Приаралья. – Вып. 2. – Ташкент. 1984. – С. 21-39.

6. Мамбетуллаев М. Топрак–кала Шаватская (раскопки 1979-80 гг.). // Археология Приаралья. – Вып.III. – Ташкент. 1986. – С. 12-50.

7. Мамбетуллаев М. Топрак–кала Хивинская. // Археология Приаралья. – Вып.III. –Ташкент. 1986. – С.65–72.

8. Мамбетуллаев М., Ягодин В.Н. К оценке хронологии и динамики культурного слоя г. Хивы. // ОНУ. 1986. №3. –С.43–51.

9. Мамбетуллаев М., Лившиц В.А. Острак из Хумбузтепе// Памятники истории и литературы Востока. Период феодализма. –М.: 1986. –С.42–43.

10. Мамбетуллаев М. Городище Большая Айбуйир кала (раскопки 1978–77 и 1981 гг.). //Археология Приаралья. – Вып. IV. –Т.: 1990. – С.91–131.

11. Мамбетуллаев М., Абдримов Р. Основные этапы развития г. Хивы. //ОНУ. 1997. №7–8. –С.3–9.

12. Мамбетуллаев М. Мамбетуллаев М. и др. Вооружение населения Кердера // Вестник ККО АНРУз. Нукус. 2007. № 4. – С.72–79.

13. Мамбетуллаев М. Византийская индикация из Куюк–калы (Северный Хорезм). // Нумизматика Центральной Азии. –Т.: 1999. №4. – С.29–31.

14. Мамбетуллаев М. Кердерская чаша. //ИМКУ. –Вып. 30. –Самарканд. 1999.– С.286–290.

15. Мамбетуллаев М. Статуэтка богини Умай из Кердера. //ИМКУ. –Вып.31. – Самарканд. 2000. – С. 207–211.

16. Ходжайов Т.К., Мамбетуллаев М.М. Раннесредневековый некрополь Куюккала. –Москва. РАН. 2008. – 431 с.

ARAL BOYI ARXEOLOGIYASIN IZERTLEGEN MIRZAMURAT MÁMBETULLAEVTIŃ ÓMIR MÁWRITLERIHÁM ILIMIY MIYRASLARI HAQQINDA.

Tursınbaeva A[1].
Nuratdiynova L.[2]
[1] Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti.
[2]Qaraqalpaqstan radiokanalı

Kirisiw. Qubla Aral arxeologiyası kontekstinde, tómengi Ámiwdárya frontirindegi antik dáwir hám erte orta ásirlerdegi «izsiz joq bolǵan» etnoslar, qardar- (kerder) wálayatınıń materiallıq mádeniy miyrasların anıqlaw. ilimiy baxalaw, olardıń / ata-babalarımızdıń jumbaqlı ótmishin hár tárepleme tereń úyreniwshi pidayı ilimpaz-arxeologlarǵa súysinip qaraymız. Arxeologlar obrazı- Mırzamurat Mámbetullaev obrazında mártebelew, ardaqlaw hám yadnama –eslew insanıylıq pazıylet boladı. Arxeologiyalıq syujetler: Ózbekstan hám Qaraqalpaqstan tariyxı, arxeologiyası hám mádeniyatı tariyxında salmaqlı úles qosqan ,intellektual ilimiy elitalar biri-Mırzamurat ata Mámbetullaev ómiri waqtında bir neshe mártebe Qaraqalpaqstan radio-tele kórsetiwinde qatnasqan edi.Ol dala ámeliyatta, qazıw waktında esteliklerge kelgen, travel-jurnalistlerge «sakral arxeologiyalıq ob'ektler- Kerder, Darsan, Kúyik qala, Bograxan, Qorǵansha, Mizdaxkan hám basqada muqaddes orınlardı tariyxıy – mádeniy aǵartıwshılıq hám bilimlendiriw kontentte aytqan edi.

Alımnıń intellektual miynetleri- máńgilik miyras.

-XX1-ásir gumanitarlıq (tariyx) ilimlerde – «Ózbekstan tariyxı «atamasında kóp tomlıq akademiyalıq miynetler jarıq kórdi. Sol, «Ózbekstan tariyxı» atlı monografiyanıń birinshi hám ekinshi tomların qaraqalpaqstanlı arxeologlar miyneti tiykarında jazıldı. Ózbekstan arxeologiya iliminde salmaqlı ornı hám xızmetleri bar-ilimiy elitalar: Ózbekstan qaharmanı, professor Ǵayratdiyn Xojaniyazov, professor Mırzamurat Mámbetullaev, professor Muxammed Sharif Qıdırniyazovlardıń kóp jıllık miynetler jemisleri- máńgilik ilimiy miyraslar bolmaqta.

Qaraqalpaqstan gumanitarlıq ilimpazları arasında – dáslepki «etno-arxeolog» Mırzamurat Mámbetullaevtıń ómir máwritleri hám arxeologiya ilimniń «qırlı soqpaqlar»ın da shıdamlıq, sabırlıq, intellektuallıq qábiletlerde basıp ótkeni- keleshek jaslarga úlgi boladı. Ilimpaz jılnaması: Arxeolog Mırzamurat Mámbetullaev/ 1935-jılı Qońırat rayonında/ tuwılǵan. 1954-1957-jıllarda Qaraqalpaq mámleketlik pedagogika institutınıń «Tariyx-filologiya» fakultetinde oqıǵan. Shomanay rayonınıń «Qıyat» awılındaǵı orta mektepte tariyx páni oqıtıwshısı bolıp isledi.

Ol Ózbekstan Ilimler Akademiyası qaraqalpaq filialı qasındaǵı Respublikalıq «tariyx hám úlketanıw muzey»inde ilimiy xızmetker boldı. Muzey- xalqımızdıń ótmish aynası, aǵartıwshılıq dárgayında ilimiy xızmetker, bólim baslıǵı lawazımlarında xızmet alıp bardı.

Ol milliy baspa sóz betlerinde muzey hám onıń fondında saqlanıp kiyatırǵan biybaha miyrasları, muzey táǵdiri, keleshegi haqqında maqalalardı járiyaladı. /Jas Leninshi 11-iyun 1961 jıl № 55 sanı. / Ol qaraqalpaq úlke tanıw muzeydiń biybaha «arte faktı»/ arxeologiyalıq eksponantı/ úsh ayaqlı bronza / qazansha haqkında jazdı. // Mámbetullaev M. Bronzovıy kotel iz fonda Respublikanskogo istoriko- kraevedcheskogo muzeya KKASSR. Vestnik KK FAN RUz. 1984, №4. //.

Ol Qubla Aral diyarındaǵı etno-tariyxıy, etno-mádeniy- kórkem óner ekspediciyalarına hám Rossiya Ilimler Akademiyası «Xorezm arxeologiya hám etnografiya» ekspediciyalarında/ I.V. Savickiy, S.Madiyarov, X.Esbergenov menen birge/ qatnastı.

Sırdáryanıń tómengi aǵımında jaylasqan áyyemgi babalarımız sak-massaget qáwimlerine tiyisli «Tagisken», «Uygarak»ob'ektlerinde izertlew islerin alıp bardı. Tómengi Ámiwdárya deltasındaǵı antik hám erte orta ásirlerdegi sakral qala- «Darsan» / folklorlıq ataması «Tok qala»/ etno--arxeologiyalıq ob'ekti dáslepki qazıw izlerine qatnasqan edi.

Ol Ózbekstan Ilimler Akademiyası «Tariyx hám arxeologiya» institutında ishki aspiranturada oqıdı. Ol ilimiy basshısı, birinshi professional arxeolog, akademik Ya.Ǵ.Ǵulomov basshılıǵında Ferǵana wálayatı aymaǵındaǵı «Obirahmat», «Kolbuloq», Tashkent wálatındaǵı «Boz suw» esteliginde alıp barılǵan arxeologik ekspediciyalarda iskerlikte qatnastı. 1968-jılda «Qaraqalpaqstannıń suwǵarılıw tariyxı» boyınsha kandidatlıq dissertaciyasın jeńisli qorǵap shıqtı. Ol 1973-jılda dáslepki ret arxeologiyalıq ekspediciya shólkemlesip, Xorezm wálayatı aymaǵında óziniń ǵárezsiz ilimiy iskerligin basladı. Bul arxeologiyalık ekspediciyası quramında Nariman YUsupov, Ǵayratdiyn Xojaniyazov hám MuxammedSherif Qqdırniyazov, Jiyenbay Turmanovlar qatnastı. M.Mámbetullaev basshılıǵındaǵı on jılǵa jaqın dáwir dawamında qaraqalpaq arxeologları tárepinen alıp barılǵan izertlewler nátiyjesinde dáslepki ret «Xorezm wálayatınıń arxeologiyalıq kartası» islep shıǵıldı. Sol jıllardaǵı izertlewler nátiyjesinde/ bunnan 2700 jılǵa jaqın/ waqıtlardan baslap ónermentshilik gúlalshılıq orayı bolǵan «Xazarasp»-lanshafta, «Qumbız tepe», sonday-aq Shovot hám Xiyўa- mádeniy geo-lanshafta, sakral ob'ekt «Topıraq qala» atlı áyyemgi zardushtiylerdiń otxonasi (xram) menen qorǵanları birinshi ret qazıp ashıldı. Qaraqalpaqstan bólimi arxeologlarınıń sol dáwirlerdegi alıp barǵan isleri Ózbekstan arxeologiyasında tán alındı. Nátiyjede arxeologlarımızǵa úlken isenim bildirilip, arnawlı izertlew isleri tapsırıldı. Mine sonday ilimiy izertlew isleriniń biri Ózbekstan Ilimler Akademiyası hám Xorezm wálayatı basshısı tárepinen Xiyўa qalasınıń jasın anıqlaw wazıypası belgilendi. 1984-1991--jıllar aralıǵında Xiyўa qalasında alıp barılǵan arxeologiyalıq qazıw isleri júdá nátiyjeli boldı. Usı izertlewlerdiń juwmaǵı Xiyўa qalasın 2500jasta ekenligin anıqladı hám ol 1997-jıl YUNESKO nıń qollap-quwatlawı menen xalıq aralıq dárejede keń nıshanlandı. Bul qaraqalpaq arxeologları tárepinen alıp barılǵan izertlew isleriniń xalıq aralıq dárejede tán alınıwı edi. Álbette, bunday jeńislerge erisiwde, ekspediciya jetekshisi, M.Mámbetullaevtıń xızmetleri óz aldına boldı. Onıń 20 jıldan artıq waqıt dawamında Xorezm wálayatı aymaǵında alıp

barǵan izertlewleriniń juwmaqları doktorlıq dissertaciyasına tiykar boldı hám 1994-jılda «Qubla Xorezmniń antik dáwirdegi tariyxı hám mádeniyatı (eramızǵa shekemgi IV – eramızdıń IV ásirlerindegi qala hám awılları)» atlı doktorlıq dissertaciyasın jeńisli qorǵap shıqtı. / Mámbetullaev Mırzamurat *Istoriya i kultura YUjnogo Xorezma antichnoy epoxi (Goroda i poseleniya v IV v. do n.e.- VI v.n.e.) Avtoreferat diss. d.i.n. T.1994.)

M.Mámbetullaev Arqa Xorezm shegarasındaǵı belgili «Úlken Aybúyir qal'a» ob'ektinde alıp barılǵan arxeologiyalıq izertlewlerge basshılıq etti. Qubla Ústirt pám tegisliginiń shetinde jaylasqan «Úlken Aybúyir qalada» birinshi márte eramızǵa shekemgi V ásirdiń aqırı – IV ásirlerde qurılǵan qorǵan diyўalları hám zardushtiylardıń ot ibadatxanası (xram ognya) ashıldı. «Aybúyir qal'a» úlken gúzesi (xum)ǵa jazılǵan jazıwlar (aramey jazıwı tiykarında) Orta Aziyadaǵı erte áyyemgi dáwirlerdegi nusxa bolıp esaplanadı. Ol hám tariyxshılar: B.Shamambetov, O.YUsupov “Erte orta ásirlerdegi Kerder/ qardar/ wálayatı mádeniy miyraslardı izertlewleri ,nátiyjeleri haqqında” - bir qatar maqalalar járiyaladı.// Mámbetullaev M., Shamambetov B.Sh., YUsupov O. Kerder mádeniyatı. Izertlewler hám nátiyjeler. Qaraqalpaqstan muǵallimi. Nókis, 1996, №3-// Mámbetullaev M.,B.Shamambetov. O.YUsupov «Kerder qalası: orta ásirlerdegi qaraqalpaqlardıń babalarınıń paytaxtı» «Qaraqalpaqstan muǵallimi» 1997 j. №1-2 Mámbetullaev M., B.Shamambetov O.YUsupov «Kerder qalası: Qaraqalpaqlardıń babalarınıń paytaxtı» Ámiўdárya 1997 j. №5-6).

XX-ásirdiń 80-jılları etno-arxeologiya, etno-tariyxtanıw máselelerinde, Arqa aymaqtaǵı qaraqalpaqtıń “Bes qala”sınıń biri Shımbay jasın anıqlawǵa belsendilikte qatnastı. // Mámbetullaev M., Kamalov S., Esbergenov X.Osnovanie i razvitie goroda Chimbaya. Vestnik KK FAN RUz. 1986, №1.//.

Ustaz-alım Mırzamurat Mámbetullaevtıń ilimiy-pedagogikalıq xızmetleri. Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogika institutına ilimiy-pedagogikalıq iske keliwi menen sol joqarı oqıw ornında arxeologiyalıq ámeliyattı shólkemlestirdi. Qubla Aral boyı «Kerder (Qardar)» esteliginde mádeniyat izlerin anıqlaw maqsetinde, stancionar izertlew islerin júrgiziwdi basladı. Arxeologiyalıq dala isleri nátiyjesinde pedagogika institutınıń ustaz hám arxeolog alımları «Kerder mádeniyatı hám onıń watanımız tariyxında tutqan ornı» atlı dástúrde orınlaw menen shuǵıllandı. Úlkemizdiń arqa aymaqlarında jaylasqan «Hayўan qala», «Tok qal'a»«Kúyik qala», «Qorǵansha qala» da arxeologiyalıq izertlew islerin alıp bardı. Qubla Aral boyı arxeologiyalıq izertlewlerdiń dáslepki nátiyjeleri bul Kerder qal'asınıń Qaraqalpaqlardıń el-jurt, xalıq bolıp qáliplesiwi hám etnik rawajlanıw tariyxında óz aldına orın tutqanlıǵın kórsetpekte. Sonıń menen birge, bul «Kerder» esteliklerinen alınǵan arxeologiyalıq hám antropologiyalıq maǵlıwmatlar tiykarında olardıń Sırdárya boyındaǵı «Jeti asar» mádeniyatı menen Batıs Sibir hám Qubla Ural boyı «ugor» qáwimleri menen etnogenetik baylanısları haqkında jańa derekler tastıyıqlanbaqta. Erte orta ásirlerde «Kúyik qala», Orta ásirde Kerder wálayatınıń oray qalası – Kerder (Xayўan qala) bolǵan, «Qusqana taw» mikro-oazisinde «Qırıq sadaq» atlı túrkiy qáwimlerdiń arqa shegarada yarım otırıqlı xojalıq mádeniyatı qálipleskeni

anıqlandı. Qalalardan tabılǵan arxeologiyalıq tabılmalarǵa qaraǵanda Aral teńizi boylap «Ullı Jipek Jolı»nıń ótkenligi, Shıǵıs hám Batıs mámleketleri menen etnoekonomikalıq hám etnomádeniyat múnásibette bolǵanlıǵın anıqlandı. Mısal retinde aytatuǵın bolsaq, Qıtay hám Vizantiya imperatorınıń / altın brakpet/ tengesiniń (VIII-IX ásirler) úlkemizden tabılıwı bunıń jarqın dálilidur. Ol bir neshe ilimiy joybarlardı / shákirtleri –J..Turmanov. O.Yusupov / birgelikte orınladı./ Grant-proekt jumısları: , «Orta ásir ózbek mámleketshiligi rawajlanıwında Kerder hám Xorezm mádeniyatınıń ornı», (2000-2002). «Karakalpaki severnogo Uzbekistana (srednevekove i novoe vremya)», (2003-2004) .»Gorodskaya kultura v delte Amudari epoxi srednevekove (VI-XII vv.)», (2003-2005). «Srednevekovaya urbanizaciya gorodov Karakalpakstana (VI-XII veka)», (2005-2008) jılları. /Tashkent, GKNT/ hám basqalar. Professor Mırzamurat Mámbetullaevtıń ilimiy intellektual dóretiwshiligi jemisi- 200 ge jaqın ilimiy maqalalar, kitap hám sabaqlıqlardıń avtorı. Ol Qaraqalpaqstan arxeologları menen birgelikte tayarlanǵan «Antropologiya i kultura Kerdera» (1973), «Arxeologicheskie issledovaniya v Karakalpakii» (, 1981), «Arxeologiya Priaralya» Vıpusk I-VI. (1984-1990), «Svod pamyatnikov istorii i kulturı Karakalpakskoy ASSR» (1985-1986) atlı ilimiy toplamlardıń tiykarǵı avtorlarınıń biri. Ol M.Turebekov penen «Qubla Aral boyı xalıqlarınıń tariyxınan» atlı (QMU 1998), O.Yusupov penen birge «Qaraqalpaqstan tariyxı» (, 2001, 2005) hám «Qaraqalpaqstan tariyxı» (, 2010) atlı oqıw qollanba kitapların baspadan shıǵardı.

Juwmaq. Oraylıq Aziya mádeniy miyrasları, Ózbekstan materiallıq mádeniyatı, Aral boyı arxeologiyasınıń aktual máselelerinde jemisli miynet etken, salmaqlı úles qosqan ustaz-alımnıń ilimiy miynetlerin, oqıw qollanbaların hám sarǵayǵan «dala ámeliyatı « kúndeliklerin, tariyxshı-arxeolog jaslardıń paydalanıwı, áwladları húrmet penen yadnama-eslewleri – bul qaraqalpaqstan arxeologları obrazın qáliplestiredi–bul watandur-bul baxıtdur.

ÁDEBIYATLAR:

1. Mámbetullaev M. Bronzovıy kotel iz fonda Respublikanskogo istoriko- kraevedcheskogo muzeya KKASSR. Vestnik KK FAN RUz. 1984, №4. M.Mambetullaev, V.N.Yagodin. Raskopki nekropolya drevnego Darsana v 1968 g. Vestnik KK FAN RUz., 1963, №32

2. Mámbetullaev M., Manılov YU.P., O.Yusupov. Arxeologicheskie issledovanie na gorodishe «Bolshoy Aybugir kala», Sbornik: Arxeologicheskoe otkrıtiya, M., Nauka, 1977 g.

3. Mámbetullaev M. «Xum s gorodishe Bolshaya Aybuyir kala s drevneyshey nadpisyu v Sredney Azii*. Vestnik Karakalpakskogo filiala AN Uzbekskoy SSR, 1979, №1 (75), 46-48-s.

4. Mámbetullaev M. B.Shamambetov. O.YUsupov «Kerder qalası: orta ásirlerdegi qaraqalpaqlardıń babalarınıń paytaxtı» «Qaraqalpaqstan muǵallimi» 1997 j. №1-2.. Mámbetullaev M., B.Shamambetov O.YUsupov, «Kerder qalası: Qaraqalpaqlardıń babalarınıń paytaxtı» Ámiўdárya 1997 j. №5-6.

5. Mámbetullaev M.,O.YUsupov. «Qaraqalpaqstan tariyxı» Nókis. 2001.2002. 2004. 2005. jıllar// Latınsha /. NMPI talabaları ushın úlgi qollanba. Mámbetullaev M.,YUsupov O.Qaraqalpaqstan tariyxı (3-kitap). O'quv qo'llanma. Nókis, «Pol pred», 2005.

6. Mámbetullaev M.,O.YUsupov. Qaraqalpaq xalqınıń etnogenezi: izertlew mashqalaları, Toplam: Respublikalıq ilimiy teoriyalıq konferenciyası materialları. «Qaraqalpaq xalkınıń etnogenezi hám etnik tariyxı». Nókis, KMU, 2005, 14-15-b.

К ВОПРОСУ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ ИЗГОТОВЛЕНИЯ КЕРАМИЧЕСКИХ СОСУДОВ.

Тореniязов А.Ж.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Каркалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. г. Нукус.

В мировой археологии предметы древней материальной культуры признаются основным источником информации о периодизации, образе жизни и культурных связях человеческого общества. В частности, среди них гончарные изделия занимают первостепенное место и приобретают важное значение при освещении таких проблем, как социально-экономическое положение населения тех или иных историко-культурных территорий, уровень жизни, вопросы миграции, взаимные социально-экономические связи на основе таких особенностей, как технология изготовления, применение, техника и типология этих изделий.

Изучение технологии изготовления керамических сосудов – одна из важных задач в археологической науке. Исследование изготовления керамических сосудов основывалось на археологических и этнографических материалах. В означенный период гончарное производство Хорезма достигает высокого уровня. Во время раскопок археологических объектов со стороны исследователей во многом будет найдены керамические изделия. И редко бывают, когда исследователи находят и останцы гончарных устройств как горны, печи и т.д. Таким образом во многом у исследователя в наличии только конечный продукт гончарного производства – керамический сосуд, можно сказать фрагменты. Анализ технологических свойств керамических изделий древних поселений во многом исследовался на основе конечного продукта, сосуда или изделия из керамики, что вызывает некоторые трудности.

Археологические данные не могут полностью представить весь производственный процесс, но может представить некоторые данные, по которым можно провести приблизительную реконструкцию изготовления керамических сосудов. В связи с этим нам прежде всего пришлось обратиться к исследованиям, которые в какой-либо степени затрагивали эту проблему или были посвящены керамическому производству. Вопросами гончарного производства, технологии изготовления, формовки, обжига и организации ремесла Средней Азии занимался ряд исследователей. Исследования методов формовки и технологического процесса изготовления керамических сосудов древнего Хорезма приводятся в труде

Воробьевой М.Г. [Вробьева., 1959. - 63-221]. Здесь даны некоторые сведения о формовочной массе, методах формовки и обжига керамических изделий. Немаловажную роль в изучении технологии керамического производства имеют этнографические данные, приведенные Е.М.Пещеровой [Пещерова., 1959]. В данном труде были приведены исследования в области организации гончарного ремесла народов Средней Азии первой половины XX века. В ходе изучения были зафиксированы методы изготовления керамики, которые существовали и в древности. Этнографические данные про гончарное производство Хорезма опубликованы в статье В.В. Екимовой [Екимова., 1959 - 343–378] и И.М. Джаббарова [Джаббаров., 1959 - 379–397]. Более значительные исследования в области технологии керамического производства Средней Азии дается в трудах Сайко [Сайко., 1966; Сайко., 1982]. В исследованиях Э.В. Сайко приводятся более подробные научные выводы, сделанные в ходе изучения археологических и этнографических данных. Изучая керамическое производство Средней Азии, Э.В. Сайко разделил технологический процесс изготовления керамики на четыре этапа, которые, в свою очередь, состоят из промежуточных этапов.

Подготовка сырья

Формовка – изготовление изделия

Обработка поверхности

Обжиг [Сайко., 1982 – 9-10]

В настоящее время, по мнению ряда исследователей, наиболее перспективным подходом к изучению древней керамики является историко-культурный подход, принципы которого были сформулированы А.А. Бобринским [Бобринский., 1978 - 27]. Историко-культурный подход позволяет рассматривать керамический сосуд как результат действия определенных навыков труда, использованных мастером для изготовления сосуда и закрепленных в культурных традициях, передающихся от поколения к поколению в рамках определенного человеческого коллектива [Цетлин, 2012, - 35-36]. Исследуя гончарное производство Восточной Европы и сравнивая его с этнографическими данными, А.А. Бобринский технологический процесс изготовления керамики разделяет на три стадии, которые состоят из нескольких ступеней:

подготовительная,

созидательная

закрепительная [Бобринский, М, 1978 – 14-15].

Некоторые ступени керамического производства в археологической керамике фиксировать трудно, с чем мы сталкивались в ходе изучения материала. Например, подготовительная стадия состоит из таких ступеней, как отбор исходного сырья (глины), добыча исходного сырья, изготовление формовочной массы. В предлагаемой работе частично затрагивается несколько ступеней гончарного производства, приведенные в трудах вышеуказанных исследователей древней керамики.

Нужно отметить, исследования С.Б. Болелова, открывающие важные аспекты организации гончарного производства древнего Хорезма [Болелов. 1997 – 63-75; Болелов, 2004 – 48-55; Болелов., 2004, - 93-147; Болелов, 2021, - 157-179]. В том числе в исследовании С.Б. Болелова значительное место уделено технологии изготовления керамических сосудов Древнего Хорезма [Болелов, 2005 – 13-15]. В данное время исследования, проводимые со стороны С.Б. Болеловым, являются последними, в которых рассматриваются проблемы организации гончарного производства Древнего Хорезма.

Что нам дает исследование технологии изготовления керамических изделий. Исследователи, которые изучают керамику на основе историко-культурного подхода рассматривают древнюю керамику как результат определённых трудовых навыков гончаров, которые были заложены в культурных традициях, передававшихся из поколения в поколение. Учитываются такие понятия, как «открытый» или «закрытый» сосуд, оценивается близость контура формы к обычным геометрическим формам (сфера, цилиндр, конус, овоид, гиперболоид вращения). Изучаются следы, которые появились во время изготовления сосудов или в процессе их повседневного использования. А также исследуются культурные традиции гончаров, исследуются проявления этих традиций в различных исторических ситуациях, в том числе в условиях изолированного существования человеческих сообществ и в условиях разных культурных контактов между этими сообществами.

Целью исследования технологии изготовления керамических изделий является реконструкция специфических навыков гончаров и культурных традиций в керамике определённых поселений, локальных групп поселений и мест захоронений или археологической культуры в целом. Таким образом исследованием технологии изготовления керамических изделий, а также продуктов керамического производства могут дать более полные научные данные об организации гончарного производства исследуемого региона в всего мира в целом.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. Источники и методы изучения. – М.: Наука, 1978. – С. 27.

2. Болелов С.Б. Гончарство Древнего Хорезма: формы организация ремесла (VI в. до н.э. – IV в н.э.) // ЭО. – М., 1997. - № 2. – С. 63-75;

3. Болелов С.Б. Керамика // Калалы-гыр 2. Культовый центр в Древнем Хорезме IV–II вв. до н.э. – М.: Восточная литература, 2004. – С. 93-147

4. Болелов С.Б. К вопросу о периодизации раннего этапа истории древнего Хорезма // TRANSOXIANA. История и культура. – Ташкент: Институт «Открытое общество Узбекистан», 2004. – С. 48-55

5. Болелов С.Б. Гончарство Древнего Хорезма по археологическим данным (вторая половина I тыс. до н.э. – первая половина I тыс. н.э.: Автореф. дис. … канд. ист. наук. – М., 2005. – С. 13-15.

6. Болелов С.Б. Гончарные производства на территории Южного Приаралья (к вопросу об организации ремесленного производства в древности) 2021 // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2021. – С. 157-179.

7. Воробьева М.Г. Керамика Хорезма античного периода // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции Т. 4. – М.: Наука, 1959. – С. 63–221.

8. Джаббаров И.М. Новые материалы к истории гончарного ремесла Хорезма. Керамика Хорезма // ТХААЭ. Т. 4. – М.: Наука, 1959. – С. 379–397.

9. Екимова В.В. Гончарное производство в Хивинском районе (по материалам поездки в Узбекистан в 1930 г.). Керамика Хорезма // ТХААЭ. Т. 4. – М., Наука. 1959. – С. 343–378.

10. Пещерева Е. М. Гончарное производство Средней Азии // Труды Института этнографии, нов. сер. Т. 42. – М.–Л.: АН СССР, 1959. – 396 с.

11. Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии. – Душанбе, 1966. – 209 с

12. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. – М.: Наука, 1982. – С. 9–10.

13. Цетлин Ю.Б. Древняя керамика. Теория и методы историко-культурного подхода. – М., 2012. – С. 35–36

КЛАССИФИКАЦИИ КЕРДЕРСКИХ КУВШИНОВ ИЗ ГОРОДИЩА ТОК-КАЛА.

Бекбаулиев А.Т.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Каркалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. г. Нукус.

Введение. Городище Ток-кала расположено на небольшом естественном холме Токтау, находящемся в 14 *км* к северо-западу от г. Нукуса. Холм, сложенный конгломератами и глиной7, поднимается над окружающей местностью на 11 *м.* Западный склон его крут, а остальные – пологи и местами прорезаны промоинами. У подножия холма, с западной его стороны, хорошо прослеживается большое древнее речное русло, шириной более 200 м. Окрестности Ток-калы многократно затоплялись и распахивались, поэтому никаких следов древних поселений здесь обнаружить не удалось. В данном труде автор сделает попытку классификации кувшинов из городища Ток-кала.

Самые первые сведения о Ток-кале в средневековых арабо-персидских источниках мы встречаем в трудах аль-Макдиси, он при описании маршрута территории Южного Приаралья пишет: *«…от Маздакхана до Дарсана 2 почтовых станции, затем до Кардара день пути…»* (МИТТ т. I 1938) здесь на месте Дарсана археологи В. Н. Ягодин и Я. Г. Гулямов, локализовали городище Ток-калу (Ягодин 1963, с 71; Гулямов 1959, с 150-151).

Первые сведения о Ток-кале, в источниках Хивинского ханства, мы встречаем в произведении хивинского хана, историка Абулгази Бахадурхана, где упоминает про Ток-калу, как о важном административном центре каракалпаков, со стен которого можно было увидеть крепость Куня-Ургенча (Абулгази, 1905, с.203-204). Не менее ценных информаций в своих произведениях оставили Мунис и Агахи о развалинах Ток-калы [Материалы по истории…, 1938, с.223-231]. В книге лингвиста П.П.Иванова «Документы архива Хивинских ханов по истории и этнографии Каракалпаков» в нескольких местах упоминается Ток-кала как отдельное владение каракалпаков при уплате налогов Хивинскому ханству [Ханыков, 1851, с. 203].

Первое научное исследование Кердерских памятников была проведена этнографом А. Л. Милковым. В 1929 г. на территории приаральской дельты Амударьи исследовал городища Ток-кала и Куюк-кала, а также оссуарный могильник на возвышенности Кушканатау. В ходе своего исследовании он собрал фрагменты керамики, алебастровых оссуариев и монеты которых передал в коллекцию Русского музея. Результаты данного исследования А. Л. Милкова научно обобщал и опубликовал А. Ю. Якубовский [Якубовский, 1930, с 553].

С 1946 г. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция во главе с академиком С.П. Толстовым начал изучение правобережной части Амударьи. Участвовавший в составе данной экспедиции Я.Г. Гулямов, в своих исследованиях отмечает Ток-калу как город, расположенный получивший воду от восточного протока Амударьи (Гулямов, 1958. С.131). С.П. Толстов-по подъемным материалам, связывал памятник, с городищами «болотного типа» (Толстов, 1948а. С. 214).

Огромный вклад в изучении антропологии Кердера внес Т.К.Ходжайов. Ученый исследовал краниологические материалы некрополя Ток-калы полученных в сезонах 1964-1968 гг. Все изученные материалы охватывали более позднее время VIII-X вв. При изучении антропологических материалов он разделил их на периоды и определил расовый состав, количество соотношений смертности населения Ток-калы. Результаты анализа показали, что население Ток-калы, в равном количестве принадлежали к европеоидной и монголоидной расе. По мнению автора, первые сыграли большую роль в формировании современного физического облика населения Южного Приаралья [Ходжайов, 1973 с 93]. Еще одним важным моментом данного исследования является доказательство автора, о сходстве населения Ток-калы с антропологией современных каракалпаков [Ходжайов, 1973 с 101].

В 1958 году, после организации Комплексного научно-исследовательского института при Каракалпакском отделении АН РУз. Ток-кала обследовался маршрутной экспедицией, годом позже уже начались рекогносцированные раскопки. Выбор именно этого городища для стационарных раскопок был обусловлен тем, что этот памятник обладал такими ценными для археолога свойствами, как неплохая сохранность и возможность его вскрытия при сравнительно малом объеме земляных работ.

На промежутке времени с 1959 по 1962 гг. каракалпакские археологи во главе с А.В. Гудковой провели огромную работу в определении стратиграфии памятника. За проведенные четыре полевых сезона было раскопано 1) античное укрепление, 2) средневековое поселение, 3) оссуарный могильник.

Античное укрепление-которая расположена на вершине холма является наиболее древней части памятника, имеет под прямоугольную в плане форму, углами сориентированы по частям света. Длина юго-восточной стены 110 м, северо-восточной - 78 м. На этом участке памятника были заложены раскопы I, III и VII. Раскопки античного укрепления позволило археологам выявить здесь несколько строительных слоев. В раскопе III, материальная культура нижнего горизонта полностью можно отнести к позднекангюйскому, которые авторы раскопок датировали IV-II вв.до н.э. (Гудкова, 1964. С. 21). Наиболее близкую аналогию к архитектурно - фортификационному стилю кангюйского горизонта авторы приводят Аяз-калу-1, а большая часть материальной культуры соответствует нижнему горизонту Джанбас-калы и Хазараспа. Результаты раскопов I и VII показали наличие второго периода постройки, относящиеся к кушанскому периоду. Все это позволило Гудковой утверждать, что Ток-кала и Гяур-кала, являлись приграничным пунктом античного Хорезма в позднекангюйском и кушанском времени (Гудкова, 1964. С 24).

Восточный двор, который занимает огромную часть городища состоит из нескольких изолированных друг от друга комнат, результаты раскопок показали наличие очага во всех комнатах двора, что доказывает использование этих комнат в качестве жилища. Керамический материал данной части городища автор раскопок А.В. Гудкова разделяет на два больших типа; 1) афригидский, которые встречаются в малом количестве и исключительно крупными сосудами. 2) Керамика вылепленные вручную с плохо обожженной глиной. Сосуды данного типа составляют огромную часть материальной культуры Ток-калы. Ареал распространения этих керамик на Южном Приаралье не выходят за рамки городищ Кердерской культуры, точные аналогии были обнаружены во всех памятниках «Болотных городищ» в низовьях Сырдарьи. Все перечисленные керамики с восточного двора автор раскопок датировала VII-VIII вв. [Гудкова 1964 с 78, 80]. Среди уникальных находок можно выделить клад из медных и бронзовых монет разных типов из раскопов II и IV, принадлежность которых по утверждению А.В.Гудковой, относятся также к VII-VIII вв. Кроме этого на раннесредневековом слое Ток-калы были обнаружены множество металлических предметов, относящихся к хозяйственным утварям.

Керамика. Раннесредневековый керамический материал четко распадается на две группы. Первую, сравнительно немногочисленную, составляют ремесленные афригидские сосуды, сделанные на гончарном круге, и встречаются во всех памятниках средневекового Хорезма. Все они были представлены водоносными кувшинами средних размеров. Водоносные кувшины совершенно стандартны и

различаются только размерами. Они имеют яйцевидное тулово с треугольным в. сечении венчиком и одну пластинчатую ручку, прикрепленную к венчику и плечику. На ручке бывают продольные желобки. Эти сосуды полностью совпадают с такими же кувшинами VII-VIII вв. из Беркуткалинского оазиса. Вторую, основную группу керамики, составляют сосуды, вылепленные исключительно вручную и в массе обожженные очень плохо.

Кувшины являются одной из массовых материалов среди керамической коллекции Ток-калы, диаметр их устья варьируются от 7 до 22 см., высота от 45 до 52 см., для сосудов всей нашей коллекций характерны округлое или слегка раздутое тулово, наибольшее расширение приходится обычно к верхней части тулово, с расширяющимся к верху довольно высоким горлом, с округлым или под треугольным в сечении венчиком (рис 1. 1-10). Кердерские кувшины обычно встречается с одной или двумя ручками, в редких экземплярах встречаются четыре или ручки отсутствуют вообще. Последнее в основном наблюдаются в мелких экземплярах.

Один из типов крупных кувшинов в нашей коллекции представлены яйцевидным туловом, с овальной ручкой, прикрепленный верхним концом к венчику, а нижним к месту скрепления горла с туловом (рис 1. 1), если на таких кувшинах делался слив, то всегда на противоположной стороне от ручки. обжиг равномерный, внешняя поверхность сосуда облицована красно-коричневым ангобом. Меньший экземпляр рассматриваемого кувшина отличается лишь округлой формой ручки и треугольным венчиком (Рис 1. 2). Все кувшины данного типа были изготовлены на гончарном круге и встречаются во всех средневековых афригидских памятниках Хорезма.

Еще один тип кувшинов представлен лепным кувшином, с яйцевидным туловом, с одной вертикальной ручкой, верхний конец прикрепленной к горле, а нижним концом к месту присоединения горло к тулову. Шейка сосуда опоясана двумя горизонтальными линиями между, которых украшены ломанными треугольниками (Рис 1. 1). Толово нарисовано линейно-геометрическим треугольником наложенные в три ряда друг на друга. Схожий экземпляр в нашей коллекции имеют удлиненный подпрямоугольный в сечении венчик (Рис 1. 4). Все кувшины данного типа изготавливались вручную без применения гончарного круга, но поверхность тщательно обрабатывалась вручную. Тесто имеет темно-серый цвет, с равномерным обжигом. Прямые аналогий к данному типу кувшинов можно найти во всех памятниках кердерской культуры.

В нашей коллекции кувшинов существуют двуручные кувшины, с яйцевидным туловом, с раструбообразным горлом. Ручки верхним концом, прикрепленной к горлу, а нижним концом к месту присоединения горло к тулову (рис 1. 6). На вершине ручки имеется выпуклость. Тулово сосуда украшен богатым линейным орнаментом. Венчики у данных экземпляров отсутствуют. в аналогичных Джетыасарских кувшинах, которые происходят из верхних слоев «Большого дома» имеются два слива [Левина, 1966. С. 50].

В кердерских городищах кувшины более мелкой пропорции, по сравнению с крупными кувшинами, встречаются редко. Кувшины малых размеров в основном происходят из погребальных сооружении. В токкалинской коллекции присутствуют четыре экземпляра так называемых столовых кувшинов, сделанные вручную без применения гончарного круга (Рис 1.7-10).

Среди токкалинских кувшинов выделяется один экземпляр кувшина с яйцевидным туловом, слегка расширяющиеся горлом и со срезанным венчиком, наклоняющим наружу (Рис 1. 17). Сосуд имеет кольцевидную ручку, верхняя часть которого прикреплена к плечику, нижняя к тулову. Изготавливался из плохо отмученной глины. Обжиг неравномерный, цвет тесто темно красный, вместо ангоба наблюдается следы копоти. Точные аналогии отсутствуют в памятниках Джетыасара, по всей видимости данный тип можно считать исключительно кердерским и вероятно по форме с имитированы станковые кувшины афригидского типа.

Два экземпляра мелких кувшинов с одной ручкой, представлены с округлым туловом. Кувшины имеют высокое раструбообразное горло, с овальным в сечении венчиком (Рис. 1. 8-9). У обеих экземпляров ручка верхним концом прикрепляется к венчику, а нижним к верхней части тулова. Оба кувшина относится к одному типу, их отличия заключается только в их пропорции. В плане орнамента у обеих сосудов прослеживается одинаковые линейно геометрические орнаменты. В области шейки имеется два и три ряда опоясывающих линии. По тулове прочерчены вписанные друг на друга треугольные линий. Кувшины изготовлены вручную, но тщательно обрабатывались поверхность.

Среди нашей коллекции один экземпляр мелких кувшинов отличается от остальных своей формой близкую к банкообразному. Имеет очень массивный раструбообразное горло и коленчатую ручку, верхняя часть которого приподнимается над веником (Рис. 1. 10). Точные аналогии данных типов кувшин мы встречаем в верхних слоях Куюк-калы [Ягодин, 1984. С. 64].

Как отмечает А.В.Гудкова столовые посуды с прочерченными линиями использовались исключительно в домашних целях, и они не использовались в приготовлении пищи на костре [Гудкова, 1964. С. 72].

Орнаменты, которые встречаются в токкалинских керамиках, распространены довольно широко. Большинство кердерских кувшинов и крышек, почти все кружки и курильницы также покрыты орнаментом. На остальных сосудах орнаментация встречается все реже и более скудна. Орнаменты в кердерских сосудах можно разделить на три отдельные группы: налепной, прочерченный и вдавленный.

Налепной орнамент обычно имеет вид конических шишечек, которые располагаются по одной, парами или по три на плечиках кухонных горшков, по одной на венчиках горшков и на нижней части тулова некоторых кувшинов.

Прочерченный орнамент применялся только на столовой посуде: кувшинах, кружках, и редко в малом количестве на горшках, не использовавшихся на огне. Обычно он состоит из орнаментального пояска на плечиках и спускающихся от него по тулову вписанных друг в друга углов. В некоторых сосудах линий орнамента заполняется белой массой.

Орнаменты с заполненной белой массой известны в Центральной Азии только в памятниках Приаралья: на городищах кердерской культуры, в разных слоях джетыасарских памятников и на более ранних могильниках Тагискена. Еще надо отметить, что такой способ заполнения белой массой широко встречается в античных памятниках бронзового периода. Поэтому сходство так близко, что трудно определить отдельные черепки от первобытного материала.

Вдавленный орнамент довольно однообразен. Это либо насечки, или наколы, или пунсонные вдавления. Насечки располагаются на боковой части венчиков горшков, в редких случаях по их бережку. Форма их зависят от палочки, которой их делали. Наколы и вдавления камышинкой или полой костью встречаются редко, в основном на крышках керамических изделий, за исключением кувшинов и сковородок.

Е.Е.Неразик анализируя керамику афригидского, и прежде всего ее орнамента утверждает: «Старательно и грубо украшенные сосуды афригидской эпохи резко отличаются от сосудов античного Хорезма. Манера орнаментации керамики афригидского Хорезма, глубоко архаичная, сближает ее с керамикой кочевых и полукочевых племен Средней Азии, в частности с керамикой северных, обитавших на Сырдарье, соседей Хорезма, происходящих из тюрко-огузских слоев «болотных городищ» и верхних построек памятников Детыасарского комплекса в Казахстане» [Неразик, 1959, с. 258]. Исходя из этого можно утверждать, что джетыасаро-кердерская культура оказало огромное влияние на традиции в афригидской керамике.

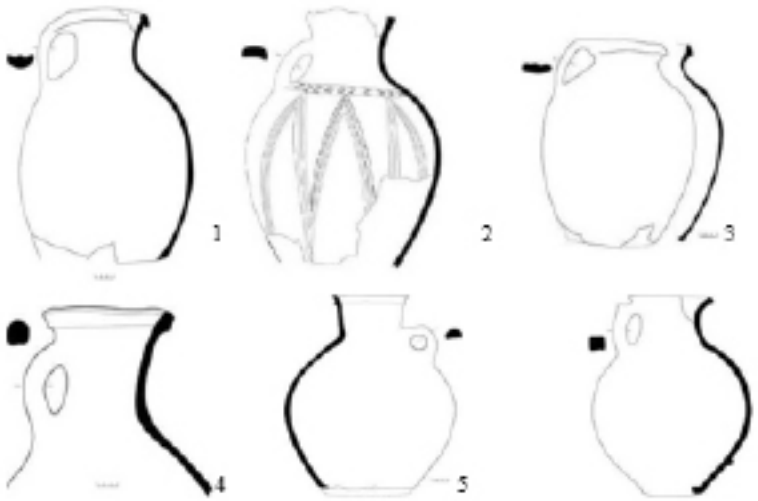

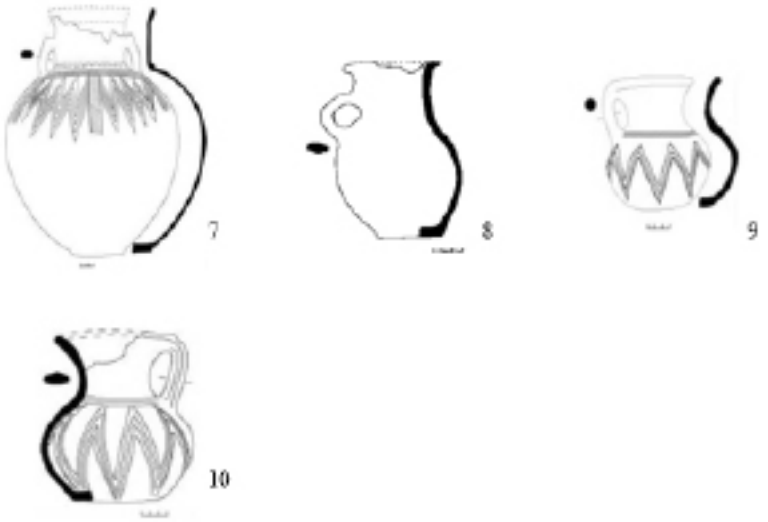

ЛИТЕРАТУРА:

1. Материалы по истории туркмен и Туркмении (далее МИТТ). т. I, Москва-Ленинград 1939, стр. 146

2. Мунис и Агахи. «Фирдаус-уль-Икбал» МИТТ т. II. 1938, 223-231

3. Гудкова А.В. Ток-кала. Ташкент 1964

4. Гулямов Я.Г. «История орошения Хорезма». Ташкент 1957 г.

5. Неразик. Е.Е. Керамика афригидского Хорезма.//ТХАЭЭ. T.IV. М.1959. 398 с.

6. Пещерова Е.М. Гончарное производства Средней Азии. М-Л. 1959. 398 с.

7. Толстов С.П. Хорезмская археолого-этнографическая экспедиция АН СССР 1947 г. – «Известия АН СССР», серия истории и философии. т. V, Москва 1948а стр. 182-190

8. Ханыков. Я. Пояснительная записка к карте Аральского моря и Хивинского ханства с ее окрестностями. Записки русского географического общества (ЗРГО) кн. V. Санкт-Петербург, 1851

9. Ходжайов Т.К. К антропологии населения Ток-калы//Вопросы антропологии и материальной культуры Кердера. Ташкент 1973

10. Ягодин В.Н. К вопросу о локализации Кердера. //Вестник КК ФАН Уз. № 2. 1963

11. Якубовский А.Ю. Городище Миздакхан. - Записки коллегии востоковедов, т. V, Ленинград, 1930

IQLIM SHAROITINING ARXEOLOGIK YODGORLIKGA TA'SIRI

Aytmuratova A.P.
Qaraqalpaqstan Respublikası tariyxı hám mádeniyatı mámleketlik muzeyi

Arxeologik obidalar insoniyat tarixining eng muhim yozma manbalaridan biridir. Olimlar ularni ko'pincha hujjatlashtirish maydonlari sifatida ko'rsalar-da, bu meros faqat akademik arxeologiya doirasida cheklanib qolmasligi kerak. Asrlar avval yaratilgan inshootlar, ashyolar va madaniy izlar bugungi kunda nafaqat me'moriy ahamiyatga, balki chuqur sotsiologik mazmunga ham egadir. Tabiiy jarayonlar yoki inson qo'li bilan yaratilgan bo'lsin, yer ostidan topilgan barcha narsalar odamlar bilan muloqotga muhtoj. Bu muloqot esa arxeologik merosni ehtiyotkorlik bilan **talqin qilish, tushuntirish va taqdim etish** orqali yuzaga keladi.

Arxeologik yodgorliklarga tashrif buyuruvchi mehmonlar – ya'ni mutaxassis bo'lmagan auditoriya – aslida bu merosni birinchi bo'lib talqin qiluvchilar hisoblanadi. Shu bois, talqin jarayoni nafaqat tashrif buyuruvchilar, balki obidaning o'zi uchun ham foydali bo'lishi kerak. Biroq arxeologiya murakkab tuzilmaga ega bo'lganligi sababli, bu jarayon turli sohalardagi mutaxassislar, jumladan, konservatsiya bo'yicha ekspertlar ishtirokida amalga oshirilishi lozim. Konservatsiya — bu merosni tizimli ravishda tushuntirish, uni to'g'ri boshqarish va kelajak avlodga yetkazishning muhim bosqichidir.

Arxeologik meros insoniyatning o'tmishdagi faoliyatining asosiy yozuvi hisoblanadi. Shu bois uni himoya qilish, saqlash va boshqarish nafaqat arxeologlar, balki boshqa ilmiy mutaxassislarning ham birgalikdagi mas'uliyatidir. To'g'ri boshqaruv va huquqiy himoya orqali bu meros nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodlar uchun ham saqlanib qoladi.

Merosni himoya qilish faqatgina arxeologik qazilmalar bilan cheklanmaydi – buning uchun kengroq kasbiy va ilmiy bilimlar zarur. Masalan, arxeologik merosning ayrim elementlari me'moriy inshootlar sifatida alohida qiymatga ega bo'lib, ularni saqlash 1966-yilda qabul qilingan **Venetsiya xartiyasi**ning me'yorlariga asoslanadi. Shu bilan birga, mahalliy aholi yashash an'analari bilan bog'liq obidalarni himoya qilish jarayonida ularning bevosita ishtiroki ham muhim o'rin tutadi.

1990-yilda Lozannada qabul qilingan **Arxeologik merosni himoya qilish va boshqarish xartiyasi** (ICAHM) ushbu sohada xalqaro darajadagi asosiy huquqiy manba hisoblanadi. Shuningdek, 1956-yildagi **YUNESKO tavsiyalari** va boshqa xalqaro hujjatlar arxeologik obidalarni to'g'ri boshqarish, saqlash va ta'mirlashning ilmiy asoslarini belgilab beradi.

Arxeologik merosni boshqarishning asosiy maqsadi — obidalarni ularning joyida, asl holatida saqlab qolishdir. 6-modda talablari bo'yicha quyidagi tamoyillar alohida ahamiyatga ega:

- Obidalar joyida saqlanishi, ko'chirilmasligi kerak.
- Qazishma jarayonida ochilgan yodgorliklarning keyingi saqlanishi kafolatlangan bo'lishi shart.

- Mahalliy jamoalar merosni himoya qilish jarayonida faol ishtirok etishi zarur.
- Ta’mirlash jarayonida obyektlarning ilmiy qiymati va tarixiy ahamiyati inobatga olinishi lozim.

Mavjud resurslar chegaralangan bo‘lgani uchun, ta’mirlash ishlari tanlov asosida, ilmiy baholashga ko‘ra amalga oshiriladi. Bunda faqat eng mashhur yoki ko‘zga ko‘ringan obidalar emas, balki tarixiy qiymati yuqori bo‘lgan, ammo e’tibordan chetda qolayotgan yodgorliklar ham inobatga olinishi zarur. [2]

Tarixiy binolar, arxeologik obidalar va yodgorliklar kabi **madaniy meros obyektlari**, shuningdek ularning ichki tarkibi, to‘plamlari va nomoddiy jihatlari – bu o‘tmishdan qolgan meros bo‘lib, mahalliy aholi uchun joyga xoslik, shaxsiylik va estetik farovonlik tuyg‘usini ta’minlaydi. [4]. Ushbu meros ob’ektlari doimo atrof-muhit bilan o‘zaro ta’sirda bo‘lib kelgan va bundan keyin ham shunday bo‘ladi; bu jarayonlar odatda **ob-havo ta’sirida yemirilish** (weathering) deb yuritiladi.

Iqlim o‘zgarishi – harorat, yog‘ingarchilik, atmosferadagi namlik va shamol intensivligining asta-sekin o‘zgarishi, shuningdek, dengiz sathining ko‘tarilishi va ekstremal hodisalarning sonidagi o‘zgarishlar orqali namoyon bo‘lmoqda – madaniy meros ob’ektlariga allaqachon ta’sir ko‘rsatmoqda. Shunga muvofiq, iqlim omillarining madaniy merosga ta’siri va ushbu ta’sirni baholashga oid ilmiy tadqiqotlar soni tez sur’atlarda ortmoqda.

Iqlim o‘zgarishi esa bu yemirilish sur’atini kuchaytiruvchi va yoki yangi yemirilish shakllarini yuzaga keltiruvchi **qo‘shimcha xavf** hisoblanadi. Chunki iqlim o‘zgarishi ta’sirida moddiy zararlanishga sabab bo‘luvchi jismoniy, kimyoviy va biologik jarayonlar yanada kuchayadi. Bundan tashqari, iqlim o‘zgarishi **qurg‘oqchilik, suv toshqinlari, ko‘chkilari** kabi xavfli hodisalar soni va kuchayishini oshirib, madaniy merosga keng ko‘lamli salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Shuningdek, madaniy meros **dengiz sathining ko‘tarilishi (SLR)**, **dovul to‘lqinlarining kuchayishi**, **sohil eroziyasi**, **ichki suv oqimlarining o‘zgarishi** va **cho‘llanish** kabi omillardan ham xavf ostida. Shu sababli, bu tabiiy fizik muhitdagi o‘zgarishlarning madaniy meros turlariga va materiallariga qanday ta’sir ko‘rsatayotganini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlar soni ortib bormoqda.

Harorat, yog‘ingarchilik, atmosferadagi namlik, shamol intensivligi, dengiz sathining ko‘tarilishi, cho‘llanish, hamda **iqlim o‘zgarishi va havo ifloslanishi o‘zaro ta’siri** – bularning barchasi **UNESCO** tomonidan madaniy meros uchun xavf sifatida tan olingan va bu 2008-yilda maxsus siyosiy hujjat chiqishiga sabab bo‘lgan.

So‘nggi yillarda **Xalqaro yodgorliklar va yodgorliklar bo‘yicha kengash (ICOMOS)** tomonidan nashr etilgan hisobot asosiy iqlimiy omillar, ularning ta’sir mexanizmlari va oqibatlarini mutaxassislar bilan maslahatlashuv asosida jamlagan.

Iqlim ozgarishini maxsus terminlar bilan atab uning madaniy merosga tasirini olimlar ishlab chiqqan. Unga ko‘ra;

Termoklastizm — bu **harorat o‘zgarishlari** (mavsumiy va sutkalik tebranishlar, to‘g‘ridan-to‘g‘ri quyosh nuri) natijasida sirtidagi **mineral donachalarning kengayib-torayishi** natijasida yuzaga keladi. Bu esa mikro — iqlim o‘zgarishining madaniy merosga yemirilish mexanizmlari orqali ko‘rsatgan ta’sirini, turli ilmiy tadqiqotlarda ko‘rib chiqilgan iqlimiy omillar va ularning bashorat qilingan vaqt ufqlari asosida jamlaydi.

Yog‘ingarchilikdagi o‘zgarishlar -Suv barcha inshootlar, ayniqsa tarixiy obidalar uchun eng muhim yemiruvchi omildir. Iqlim o‘zgarishi tufayli yog‘ingarchilikning ortishi tuproqning to‘yinishi, tomchilatkich va quvurlarni haddan tashqari yuklashga olib kelishi mumkin, bu esa g‘isht devorlar kabi tarixiy materiallarga namlikning chuqurroq singish xavfini oshiradi. G‘ovak materiallarga suv kirib borishi kondensatsiya yoki tuproqdagi namlik mavjudligida kapillyar tortish kuchi orqali sodir bo‘ladi. Suv kirib borishi korroziya, biologik faollik va tuz kristallanishi natijasida yuzaga keluvchi **subflorensiya** orqali materiallarning yemirilishini kuchaytiradi.

Korroziya - Ko‘proq yog‘ingarchilik, ayniqsa issiq iqlim sharoitida, metall va shishasimon materiallarning korroziyasi hamda karbonat toshlarning (masalan, ohaktosh va marmar) yuzasining yemirilishini kuchaytiradi [3]. Korroziya — bu kimyoviy jarayon bo‘lib, odatda suv va ko‘pincha tuzlar (asosan xloridlar) ta’sirida moddalar asta-sekin yemiriladi. Ayniqsa karbonat toshlar uchun bu holat kislotali yomg‘ir va atmosferadagi karbonat angidrid (CO_2) miqdorining ko‘pligi bilan bog‘liq.

Tabiiy (toza) yomg‘irning pH darajasi taxminan 5.6 bo‘lib, bu uni ozgina kislotali qiladi va bu karbonat toshlarning yemirilishiga olib keladi — bu hodisa **karst effekti** deb ataladi. Atmosferadagi CO_2 miqdori inson faoliyati natijasida oshgani sayin, karbonat toshlarning karst yemirilishining kuchayishini prognoz qilgan.

Atmosfera ifloslanishi - ko‘pincha tarixiy binolarning tosh yuzalarida iflosliklarning to‘planishi bilan bog‘liq bo‘lib, bu ham korroziyaga olib keladi [3].

Biologik yemirilish Namlikdagi o‘zgarishlar tosh va yog‘och meros materiallarida mikroorganizmlar o‘sishini ta’sirlantiradi. Shu bois, bir qancha tadqiqotlar iliqroq iqlim sharoitida nisbiy namlikning oshishi madaniy merosning biologik yemirilishini kuchaytirishini ko‘rsatgan [3].

Namlikning uzoq davom etishi nisbiy namlik va materialdagi namlikni oshiradi, bu esa haroratning ko‘tarilishi bilan birga biologik faollik uchun qulay sharoitlar yaratadi. Bu holat tarixiy yog‘och binolarning biomassaning to‘planishi va zamburug‘lar, suvo‘tlar, mog‘orlar, likenlar hamda hasharotlar orqali yemirilishiga olib keladi [3]; termitlarning hujumi yog‘och konstruksiyalarning qulashiga ham olib kelishi mumkin va issiqroq iqlim sharoitida ularning geografik tarqalishi shimol tomon kengayishi mumkin.

Tuz kristallanishi sikllari - Eritiladigan tuzlar harorat va namlikning o‘zgarishiga qarab eriydi va qayta kristallanadi, bu esa tuz kristallanish sikllarini yuzaga keltiradi. Ba’zi tuzlar namlanish va qurish jarayonida o‘z tuzilishini o‘zgartiradi, masalan, natriy sulfat (tenardit) va natriy sulfat dekagidrat (mirabilit). Mirabilit fazasi toshdagi g‘ovaklarga juda katta kristallanish bosimini ko‘rsatishi mumkin. Bunday takrorlanuvchi sikllar

kuchlanishga, uzoq muddatda esa yemirilishga olib keladi. Yog‘ingarchilik va haroratning o‘zgaruvchanligi, tosh materiallar ichida eriydigan tuzlar mavjudligida, tuz kristallanish sikllarining sonini ko‘paytiradi va bu esa katta darajadagi zararga olib keladi.

Binodagi material yoki konstruksiyadagi tuz miqdori ham yog‘ingarchilik ortishi va tuproqning to‘yinishi hamda kapillyar ta’sir orqali oshishi mumkin.

Nisbiy namlikdagi hatto kichik o‘zgarishlar ham zararli tuz kristallanish sikllari soniga katta ta’sir ko‘rsatadi. Nisbiy namlik ayrim eriydigan tuzlarning ho‘llanish nuqtasidan pastga tushganda, ular eritmadan kristall fazaga o‘tadi. Shikastlanish mexanizmi shundan iboratki, tuzlar kristallanganda hajm o‘zgaradi va bu materiallarga mexanik bosim o‘tkazadi — bu **subflorensiya** deb ataladi. Agar tuzlar sirtida kristallansa, bu holat artefaktlarning o‘qilishini buzadi — bu esa **efflorensiya** deb nomlanadi [3].

Qurg‘oqchilik va haddan tashqari issiqlik. Qurg‘oqchilik va haddan tashqari issiqlik yong‘inlar chiqish xavfini oshiradi. Yevropada, ayniqsa Iberiya yarimorolidagi madaniy meros obyektlari yong‘inga nisbatan ko‘proq ta’sirchan bo‘lishi prognoz qilingan.

Karst effekti – bu ohaktosh yoki boshqa eriydigan jinslarda suv ta’siri natijasida paydo bo‘ladigan tabiiy geologik shakllanishlar va ularning ta’siri.

Karst effektining arxeologik obyektlarga ta’siri:

1. **Qoldiqlarning cho‘kishi yoki yo‘qolishi** Karst jarayonlari natijasida yuzaga kelgan yer osti bo‘shliqlari, sinkhole (cho‘kma) yoki erigan bo‘shliqlar arxeologik qoldiqlarni o‘z ichiga olishi, ularni yer ostiga tushirib, qoldiqlarni yo‘qotilishiga sabab bo‘lishi mumkin.
2. **Obyektlarning shikastlanishi** Karst ta’sirida tuproq va jinslar harakatlanadi, bu esa arxeologik qatlamlar va buyumlarni yoriqlanishi, sinishi yoki butunlay buzilishiga olib kelishi mumkin.
3. **Qoldiqlarni yashirishi yoki saqlab qolishi** Ba’zan karst g‘orlari arxeologik topilmalarni tabiiy sharoitda himoya qilib, ularni uzoq vaqt saqlab qolishi mumkin. Masalan, karst g‘orlarida qadimiy insonlar yashagan izlar yoki qoldiqlar topilgan.
4. **Tuproq va suv sharoitining o‘zgarishi** Karstli hududlarda suvning tez oqishi va erigan jinslarning mavjudligi tuproq sharoitlarini o‘zgartiradi, bu esa arxeologik qazishmalarni qiyinlashtiradi yoki qo‘shimcha qiyinchiliklar tug‘diradi.

Yuqoridagi iqlim o‘zgarishlarini Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida joylashgan madaniy meros obyektlari misolida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, Qoraqalpog‘iston iqlimi qish qattiq sovuq, yoz qattiq issiq iqlim bo‘lib keskin continental sharoit hisoblanadi. Bu albatta antik davrlarda oddiy pishmagan gisht va devorlarga o‘z tasirini ko‘rsatmasdan qolmadi albatta. Haddan tashqari issiqlikda toshlar makro (masalan, yorilish, qurum to‘planishi, rang o‘zgarishi) va mikro (minerallik va tuzilmadagi o‘zgarishlar) degradatsiyalarga uchraydi. Bu esa ularning beqarorligiga olib keladi.

Uzoq muddatli ta’sirlar – toshlarning zaiflashuvi, tuz kristallanishi, harorat tsikllari orqali yemirilish xavfini oshiradi. Qurg‘oqchilik tuproqlarning va pishirilmagan qurilish materiallarining qurishiga, tarixiy binolar va arxeologik obyektlar poydevorlarida konstruktiv muammolarga olib keladi.

Misol uchun Tuproqqal’a yodgorligining ochilish ekspeditisiya vaqtida dala ishlari kundaligida [1] saroy zallari kuchli yog‘ingarchilik sharoiti tufayli yuvilib ketilgan qurilish materiallari haqida ta’kidlab o‘tgan.

Berenfeld Afrikada iqlim o‘zgarishi natijasida qurg‘oqchilik va cho‘llanish kuchayishini, bu esa madaniy obyektlarning qum bosish yoki suv toshqinlari orqali shikastlanishiga olib kelishini bashorat qilgan. Pearson esa Avstraliya kabi qurg‘oqchil hududlarda tuproq qurishi va shamol tezligining ortishi eroziya xavfini kuchaytirishini ta’kidlab, qo‘shimcha tadqiqotlarga ehtiyoj borligini bildirdi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi hududida joylashgan Aqchaxanqal’a yodgorligi ochilishida kuchli shamol ta’siri va ko‘p miqdorda to‘plangan qum zarralari haqida aytilgan [5].

Shamol va shamol ta’sirida yomg‘ir (WDR) o‘zgarishlari. Shamol tezligi va yo‘nalishining o‘zgarishi, shuningdek, bo‘ronlardagi shamol kuchayishi madaniy meros inshootlari va arxeologik ob’ektlarga katta zarar yetkazishi mumkin, bu ularning strukturasiga ta’sir ko‘rsatib, qulashga olib kelishi mumkin. Shamol ifloslantiruvchi moddalar, tuzlar va qumni tashib, madaniy meros materiallarini yemiradi, ayniqsa qurg‘oqchil muhitlarda eolik qum eroziyasi xavfi yuqori. Bu vaziyatni Aqchaxanqal’a obyekti sifatida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, aynan X qazish obyektida topilgan 6 metrlik devoriy rasmlar erga qulab tushgan holda topilishi fikrimiz dalili.

Shamol va WDR (shamol ta’sirida yomg‘ir) qurilish materiallari va arxeologik tosh san’at asarlarini shikastlaydi, bu shamol bilan ko‘chgan zarralar orqali eroziya natijasida ham yuz beradi.

WDR g‘ovak materiallarga suv o‘tish xavfini oshiradi, bu esa tuzlar migratsiyasiga ta’sir qilib, tarixiy binolar devorlarining rangi o‘zgarishiga olib keladi.

Aqchaxanqal’a yodgorligida biologik emirilish holatlari bo‘yicha termitlarning hujumi yog‘och konstruksiyalarning qulashiga ham olib kelishi mumkin. 2025 yil X-qazishmada qazish jarayonida ko‘pgina termitlarning mavjudligi, [7] kolonnalarida tag asos va uning ustidagi bezagi [8] saqlanib, olimlarning fikricha kolonna ustuni uchun boshqa joydan keltirilgan yog‘och ishlatilganligi taqmin qilinmoqda, chunki bu zaminda ustunga qo‘llanishi mumkin bo‘lgan qattiq yong‘oq yoki boshqa muztahkam yog‘och daraxtlarning o‘sishi kuzatilmagan [6]. Aynan ana shu qattiq yog‘och ustun hozirda saqlanib qolinmaganligi va bundan boshqa xom qurilish materiallariga termitlar hujumi sabab bo‘lishi mumkinligi taxmin qilinmoqda.

Qoraqalpog‘istonning janubiy qismida joylashgan bu obyektlarning iqlim sharoitini kuzatuvchi O‘zbekiston Respublikasi Gidrometeorologiya xizmati markazi, Bo‘ston stantsiyasi hisobotlari o‘rganib chiqildi. Markazning Bo‘ston stantsiyasi bo‘yicha oxirgi 10 yillik hisobotiga ko‘ra har faslning o‘n kunligidagi eng yuqori ko‘rsatkichlar tahlil qilindi.

2015 yil yanvar holati o‘rtacha 4.8, yuqori 13.8, past temperatura -10.3, havo namligi kamomati o‘rtacha 7.0, yog‘ingarchilik kuzatilmagan. Aprel oyi holatiga ko‘ra o‘rtacha temperatura 17.0, havo namligi 30.0, yog‘ingarchilik mug‘dori faqat 10 daqiqa

kuzatilgan. Iyul oyi holatiga ko‘ra havo temperaturasining eng yuqori ko‘rsatgichi 45.2, havo namligi kamomati 78.3, shamol esishi sekundiga 8metr, yog‘ingarchilik mug‘dori kuzatilmagan. Noyabr oyi holatiga ko‘ra havo temperaturasi 15.2 daraja, havo namligi kamomati 83, shamol esishi 10 daraja.

2020 yil yanvar oyining uchinchi o‘n kunligi holatiga ko‘ra eng yuqori temperatura 11.5 darajada, havo namligi kamomati 8.3, shamol sekundiga 7 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori 6 marotaba kuzatilgan. Aprel oyining uchinchi o‘n kunligi holatiga ko‘ra eng yuqori temperatura 33.2, havo namligi kamomati 37.7, shamol sekundiga 11 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori 4 marta kuzatilgan. Iyul oyi holati bo‘yicha havo temperaturasi 39.5, havo namligi kamomati 56.6, shamol sekundiga 20 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori 2 marta kuzatilgan. Noyabr oyi holati bo‘yicha havo temperaturasi 21.0, havo namligi kamomati 18.4, shamol sekundiga 11 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori 5 marta kuzatilgan.

2025 yil yanvar oyi holatiga ko‘ra havo temperaturasi -10.6, havo namligi kamomati 8.2, shamol sekundiga 13 metr esishi, qor 4 marta yog‘ishi kuzatilgan. Aprel oyining uchinchi o‘n kunligi holatiga ko‘ra havo temperaturasi 38.8, havo namligi kamomati 56.7, shamol sekundiga 15 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori 7 marta kuzatilgan. Iyun oyi holatiga ko‘ra havo temperaturasi 42.0, havo namligi kamomati 68.3, shamol sekundiga 12 metr esishi, yog‘ingarchilik mug‘dori kuzatilmagan. [9].

O‘zbekiston Respublikasi Gidrometeorologiya xizmati markazi, Bo‘ston stantsiyasi hisoboti bo‘yicha shamol esishi yo‘nalishi quydagicha kuzatilgan.

Tuproqqal'a yodgorligi

Aqchaxanqal'a yodgorligi

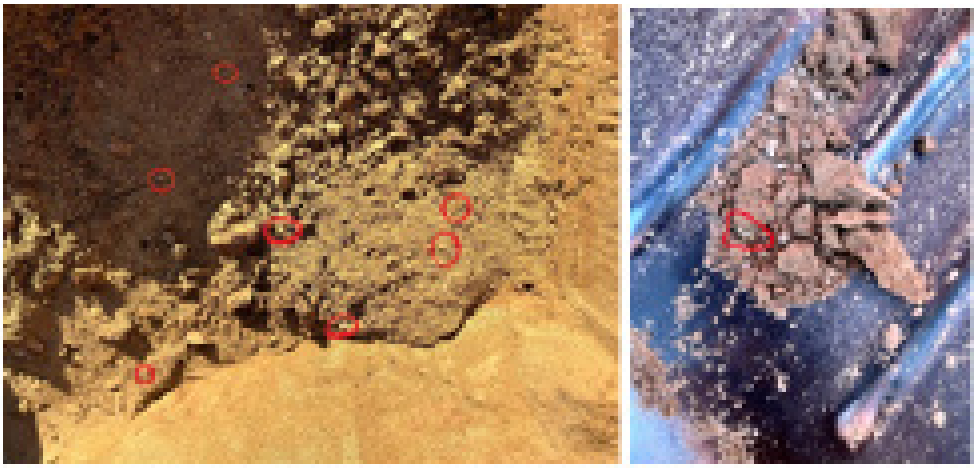

Aqchaxanqal'a yodgorligi qazish natijasida ternaitlar

ADABIYOTLAR:

1. S.P.Tolstov “Qadimgi Xorazm tsivilizatsiyasini izlab”, X.: 2018 y.
2. Prepared by the International Committee for the Management of Archaeological Heritage (ICAHM) an approved by the 9th General Assembly in Lausanne in 1990.
3. P.Brimblecombe and C.M.Grossi, I.Horris. “Climate change critical to cultural heritage”. London.; 2006. 387-393.
4. **Hellin Phillips. “The capacity to adapt to climate change at heritage sites The development of a conceptual framework”** March 2015. 118-125
5. Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан Каракалпакский научно исследовательский институт гуманитарных наук Сиднейский университетю Отчёт об археологических исследованиях 2022 года на городище Акшахан кала. 6-7 с
6. 2025 yil 26 avgust dala ishlari kundaligidan, T.f.f.d. phd A.Toreniyazov ma’lumoti
7. 2025 yil 26 avgust dala ishlari kundaligidan, qazish natijalari.

8. 2025 yil 26 avgust dala ishlari kundaligidan, A.Bekbauliev ma’lumoti.
9. Qoraqalpog‘istonning janubiy qismida joylashgan bu obyektlarning iqlim sharoitini kuzatuvchi O‘zbekiston Respublikasi Gidrometeorologiya xizmati markazi, Boston stantsiyasi 2015-2025 yillar hisobotlari.

QORAQALPOQLARNING XVII–XIX ASRLARDAGI ARXEOLOGIK YODGORLIKLARI

Jumaniyazova F.M.
Berdaq nomidagi Qoraqolpoq davlat universiteti, Nukus shahri

XVII-XIX asrlarning birinchi yarmida Aral atrofida yashagan qoraqalpoqlarning shahar hamda qishloq manzillari bo‘lganini rossiyalik sayyohlar, elchilar va savdogarlar yozib qoldirgan. Aral bo‘ylarida yashagan qoraqalpoqlar hamda arallik o‘zbeklarda qadim zamonlardan boshlab shahar madaniyati rivojlangan. Shahar madaniyati o‘troq xalqlargagina xosdir.

Mahalliy arxeologlar M.Mambetullaev, J.Turmanov hamda O.Yusupovlarning Kerder (Hayvon qala), Kuyik qala ustidagi arxeologik tadqiqotlari Kerder madaniyati qoraqalpoqlarning an’ana va turmush darajasiga yaqin ekanini ko‘rsatdi.

XVIII asr yozma manbalarida Aral bo‘yi xalqlari – qoraqalpoqlar haqida ma’lumot beriladi. 1740-1742 yillarda D.Gladyshov va I.Muravinning “Missiya” hisobotida Shaxtemir hamda Qo‘ng‘irot shaharlari haqida aytiladi. Biroq Shaxtemir o‘sha davrning o‘zida “g‘onirib to‘zib, ilashiq qora uylardan boshqa qurilishlar bo‘lmagan” degan ma’lumotlar keltirilgan.Bu ma’lumotdan biz Shaxtemir shahrining XVIII asrda barpo etilmay, undan oldin tiklangan qadimiy shahar ekanini bilamiz. Shaxtemir hozirgi Shimboy atrofida joylashgan degan fikr mavjud.

Shaxtemir–Shimboy oralig‘idan XVI–XVIII asrlarda o‘ng qirg‘oqdagi Amudaryoda muhim bo‘lgan Kese yo‘l – savdo yo‘li o‘tgan bo‘lib, u qoraqalpoqlarni Qozog‘iston va Rossiya bilan bog‘lab turgan. Shaxtemirda XVI asrdan boshlab shu hududning savdo, hunarmandchilik hamda ma’muriy (rasmiy) markazi bo‘lgan. Dastlab Shaxtemir 1625-yilda shakllangan Aral hokimligining markazi bo‘lgan, XVIII asrda esa Kegayli kanali bo‘yidagi yirik qo‘rg‘on-shahar hisoblangan.Yozma manbalarga ko‘ra, Aral atrofidagi ikkinchi yirik shahar – Qo‘ng‘irot bo‘lgan. XVII asr oxirida Qarabaylining g‘arbiy tomonida Mang‘it shahar mavjud bo‘lgan [2. – 44-48 b].

Aral, Sirdaryo hamda Amudaryo bo‘ylari atrofida yashagan qoraqalpoqlarning shahar madaniyati izlari arxeologik tadqiqotlar bilan ham tasdiqlanadi. S.P.Tolstov tashkil etgan Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi (1932-1962 yillar) Janadaryo, Aqsha daryo, Ko‘k o‘zek bo‘ylarida qoraqalpoqlarga tegishli tarixiy joylar bilan bir qatorda XVIII-XIX asrlarning birinchi yarmiga oid shaharlar, qo‘rg‘onlar, maqbaralar va qishloq manzillarini topdi

hamda dastlabki tadqiqotlarni olib bordi.Xorazm ekspeditsiyasi xodimlari 1950-1951 yillarda XVIII-XIX asr boshlariga oid qoraqalpoqlarning tarixiy yodgorligi – O‘rinboy qal’asini o‘rgangan.O‘rinboy qal’asi qadimdan qoraqalpoq dehqonlarining sug‘orish tarmoqlarini nazorat qilib turish uchun mang‘it O‘rinboy biy tomonidan qurilgan. Bu shahar misolida yirik qoraqalpoq feodallari o‘zaro munosabatlarini tartibga solib turganini ko‘rish mumkin.O‘rinboy qal’asi qoraqalpoq biylari va atalqlarining qo‘rg‘on-manzili (shahar) vazifasini bajargan. Bu yodgorlik bir vaqtlar suvi mo‘l bo‘lgan, keyinchalik qurib qolgan. Janadaryo bo‘yida joylashgan. Bu yodgorlik egasi Xiva tarixchisi Munisning ma’lumotiga ko‘ra, mang‘itlardan O‘rinboy biy tomonidan qurilgan. Bu davr Xiva xoni Muhammad Rahimxon zamoniga to‘g‘ri keladi. U qoraqalpoqlarning ayrim urug‘larini o‘ziga bo‘ysundirib, Kegayli havzasiga ko‘chirgan.Ehtimol, aynan o‘sha paytlarda O‘rinboy qal’asi egasi tomonidan tashlab ketilgan bo‘lishi mumkin. “Qal’a” maydonining o‘lchami 30x20 metr bo‘lgan yirik inshoot. Devorlari loy-paxsadan qurilgan bo‘lib, 4-6 qavatgacha saqlanib qolgan.

Qo‘rg‘on-shahar ichida sakkizta xona bo‘lib, ayrimlari uch tomonli tokchalar bilan bezatilgan. Xonalarda, shuningdek, loydan sovuq paytda o‘yilgan geometrik naqshlar mavjud. Atrofdagi xonalar markazida katta ayvon yoki hovli joylashgan bo‘lib, unda qishda qora uy (chodir) o‘rnatilgan degan fikr mavjud. Unga yaqin joyda namoz o‘qish uchun mihrabli inshoot – uy masjidi qurilgan. Qo‘rg‘on manziliga kirish uchun ikki eshik mavjud. Birinchisi ayvon-hovliga, ikkinchisi esa yo‘lak (koridor) orqali ichki yopiq hovli va yashash xonalariga olib boradi.

Qo‘rg‘on atrofi xandaq (or) bilan o‘ralgan, biroq xandaq va qo‘rg‘on devori orasida yarim yopiq yog‘och ustunlarning qoldiqlari saqlangan. Uy oldida katta hovuz o‘rni bor bo‘lib, unga suv olib keluvchi ariq yo‘nalgan. Hovuz yonida yirik molxona (molxur) qurilgan, bu esa katta qo‘rg‘on-shahar majmuasining orqa tomonida uzumzor, bog‘ va poliz ekinlari o‘stirilgan bog‘ majmuasi joylashganini ko‘rsatadi [1. – 51-57 b].

Bu bog‘-qo‘rg‘onshahar tashqaridan paxsa devor bilan o‘ralgan bo‘lib, maydoni 300x250 metrni tashkil etadi. Bunday yirik hajmdagi qo‘rg‘on-shaharlar Xorazmda hamda Aral bo‘ylarida qullik davrlaridan beri ma’lum bo‘lgan. Ushbu yirik qo‘rg‘on-shahar devorlari ichida o‘z vaqtida Mang‘it biyining boshqaruvidagi qoraqalpoqlar o‘z uy-joylarida hayot kechirganlar degan fikrlar mavjud. Janadaryo bo‘yida joylashgan yana bir qoraqalpoqlar shahri – Aralbay qal’a. Bu qo‘rg‘on manzili to‘rtburchak shaklda bo‘lib, tomonlari 180x104 m o‘lchamda. Bu yodgorlik chuqur xandaq va baland bo‘lmagan paxsa devor bilan o‘ralgan. Devorlarining burchaklarida aylana shaklidagi minora-boshnyalar mavjud bo‘lib, ulardan o‘q otar qurollar uchun foydalanilgan. Qo‘rg‘on-shahar orqa tomonidan darvozaga ega. Ammo tadqiqot o‘tkazilgunga qadar bu shahar ancha vayron bo‘lgan. Devorlarning tag qismi 60-70 sm, yuqori qismi 30-40 sm qalinlikda. Devorlar balandligi 2,3-3,2 metrni tashkil etgan. Ularni tiklashda paxsa bilan seksevil (saksovul) yog‘ochlari armatura sifatida ishlatilgan. Qo‘rg‘on-shahar ichida biror bino yoki inshoot izi aniqlanmagan. Biroq kulolchilik buyumlari bo‘laklari, kul, ko‘mir va

yog‘och qoldiqlari shu yerda topilgan. XVIII-XIX asr boshlariga oid sirli Xiva idishlari bo‘laklari ham arxeologik material sifatida aniqlangan.

Aytib o‘tilgan asrlarda qoraqalpoqlar tomonidan xavf tug‘ilgan paytlarda bu joylar vaqtinchalik qo‘rg‘on sifatida foydalanilganini ko‘ramiz.Shahar atroflarida zich joylashgan ekin maydonlari va sug‘orish tarmoqlari izlari saqlanib qolgan. Ularning orasida balandroqlarda joylashgan o‘tov (qora uy) o‘rinlari uchraydi. Bu maydonlarda tariq, arpa va bug‘doy ekilgan.Bu ekin maydonlari Aralbay qal’a atroflarida joylashgan kanal orqali sug‘orilgan. B. V. Andrianovning tadqiqotlariga ko‘ra, bu kanal suvga to‘la bo‘lgan, Janadaryo bilan bog‘langan va atrofdagi yerlarni sug‘orishga yetarli kuchga ega bo‘lgan. Kanaldan kichik ariqlar, soylar va chiqir inshootlari orqali suv ekin maydonlariga yetkazilgan.

Mazkur shaharlar qatorini XIX asrda qurilgan boshqa qoraqalpoq boylarining manzillari to‘ldiradi. XIX asr boshlarida va o‘rtalarida qurilgan qoraqalpoq shaharlaridan biri – O‘raz Ataliq qal’asi hisoblanadi. O‘raz Ataliq Qo‘ldovli urug‘idan chiqqan bo‘lib, o‘ng qirg‘oqdagi qoraqalpoqlar orasida katta obro‘-e’tiborga ega bo‘lgan. “Ataliq” unvoni Xiva xonlari tomonidan joriy etilgan bo‘lib, ko‘plab qoraqalpoq urug‘larini boshqarib turish uchun ishlatilgan.O‘raz Ataliqning qo‘rg‘on-shahri Qaro‘zek tumanida joylashgan bo‘lib, Xorazm ekspeditsiyasi xodimi T. A. Jdanko rahbarligida tekshirilgan. Qo‘rg‘on-shahar ikki darvoza, ikki hayvonxona (o‘tovlar uchun), yo‘lak va xonalar, otxonalar hamda xo‘jalik xonalaridan iborat bo‘lgan. Qo‘rg‘on yonida o‘z vaqtida faoliyat yuritgan katta masjid ham mavjud bo‘lgan. Albatta, XVIII-XIX asrlarga oid qoraqalpoq xalqining arxeologik yodgorliklari biz yuqorida so‘z yuritgan shahar- qo‘rg‘onlar bilan cheklanmaydi. Qo‘ng‘irot, Shaxtemir, Aydos biy qal’asi, Aralbay qal’a, O‘raz Ataliq qo‘rg‘oni bilan bir qatorda Amudaryoning qirg‘oqlari bo‘ylarida ham ular o‘z shahar-qo‘rg‘onlarini bunyod etganlar [4. – 520-524 b].

Shunday yodgorliklar qatorida Shumanay tumanidagi “Jaña qala” (Yangi shahar, hozirgi G‘arbiy Shumanay) qal’asini eslab o‘tish o‘rinli. Tarixchi-arxeolog O. Yusupovning ko‘rsatishicha, Jaña qala haqida Xiva tarixchilari – Muhammad Rizo Ogahiyning “Gulshani davlat”, Muhammad Yusuf Bayoniyning “Shajarayi Xorazmshohiy” asarlarida hamda sayyoh Mirza Abdurahmonning yozuvida XIX asr o‘rtalarida tilga olingan. Bu yodgorlikni T.A.Jdanko, R.Kosbergenov, A.Allamuratovlar o‘z asarlarida ham eslab o‘tishgan [3. – 25-40 b].

Jaña qala hozirgi Shumanay tumanidagi A. Musayev nomidagi dehqon-fermerlar birlashmasining Qiyat jargan massivida joylashgan. Bu qal’a-shahar Qo‘ng‘irot va Xo‘jeyli aholisi bilan savdo aloqalarida muhim rol o‘ynagan.

Qal’a to‘rtburchak shaklda qurilgan bo‘lib, ichida ko‘plab xonalar mavjud. Devorlari 2,5-2,7 metr, umumiy o‘lchami 250-300 metrni tashkil etadi. Janubiy (qibla) devorda o‘n tadan ortiq o‘q otish uchun mo‘ljallangan teshik (gezən) bor. Ularning o‘lchami 18×22 sm, uzunligi 0,9 metr, trapetsiya shaklida qurilgan.Qal’aning ikki darvozasi bo‘lgan, ammo bugungi kunda ularning izlari yaxshi bilinmaydi.Bu qal’a Xiva xonligi tomonidan

1855-yilda qurilgan bo‘lsa-da, u qaraqalpoqlarning yirik urug‘lari – Qiyat, Baymaqli, Qo‘ng‘irot, Qitay, Keneges, Qang‘li va boshqalar tarixida muhim rol o‘ynagan.[5. 10-30 b]

Shunday qal’a-shaharlarning yana biri – Aq Jaqis (Aydos biy qal’asi) hisoblanadi. Aq Jaqisda 1809-yilda qaraqalpoqlarning o‘n to‘rt urug‘i (asosan Qo‘ng‘irotlar) Aydos biy boshchiligida birlashgan. Xiva xoni ularning ustidan nazorat o‘rnatish uchun 1809-1811-yillarda shu yerda qal’a qurishga majbur bo‘ladi. Biroq bu shahar aslida Aydos biy boshchiligidagi qaraqalpoqlarning manzili bo‘lgan. XX asrning 1950-60-yillarida o‘tkazilgan arxeologik-topografik tadqiqotlar vaqtida qaraqalpoqlarga tegishli qal’a-shaharlar bilan bir qatorda ko‘p maydonlarni egallagan sug‘oriladigan dehqonchilik yerlari ham aniqlangan.

ADABIYOTLAR:

1. Камалов С.К. Каракалпаки XVIII–XIX вв. – Ташкент, 1961. – с. 57-61.
2. Есбергенов Х. Шахтемир – предшественник г. Чимбая. – Тезисы докладов. *НПК «Шахтемир–Чимбай». – Нукус, 1995. – С. 25.
3. Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. – с. 524.
4. Юсупов О. Жана-кала. // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. – 1913. – №3. – с. 10.

XORAZM ARXEOLOGIK YODGORLIKLARNING O’RGANISH TARIXI

Yangiboyeva M.R.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus shahri

Xorazm - O‘rta Osiyoning qadimdan shakllangan yirik madaniy va siyosiy markazlaridan biri bo‘lib, uning tarixi ming yillar davomida turli sivilizatsiyalar, davlatlar va xalqlarning rivojlanish jarayonlari bilan chambarchas bog‘liqdir. Amudaryo quyi oqimida joylashgan bu hudud o‘zining geografik joylashuvi, serhosil yerlari va suv resurslari tufayli qadimgi dehqonchilik va shahar madaniyatining shakllanishi uchun juda qulay sharoit yaratgan. Natijada Xorazmda ilk davlat tuzilmalari, murakkab sug‘orish tizimlari, mustahkam mudofaa inshootlari, diniy markazlar va ko‘p qatlamli shaharlar paydo bo‘lgan. Arxeologik tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Xorazm o‘z tarixida bir necha madaniy bosqichlarni boshdan kechirgan: qadimgi qabilalar uyushmalaridan to antik davrdagi Xorazmshohlar davlatigacha, o‘rta asrlardagi rivojlangan shahar hayotidan to keyingi tarixiy jarayonlargacha bo‘lgan davrlar boy arxeologik materiallar orqali o‘rganilmoqda. Ayniqsa Topraqqal’a, Qoyqirilgan qal’a, Katta Qirq qiz, Kaltaminor madaniyati, Jonbos qal’a, Ayaz qal’a kabi yodgorliklar bu hududning tarixiy rivojlanish

yo‘lini ilmiy asosda tiklashga yordam beradi. Xorazm – O‘zbekistonning eng qadimiy madaniyat markazlaridan biridir. Bu zamin o‘zining boy tarixi, qadimiy shahar xarobalari, qo‘rg‘onlari va madaniy merosi bilan dunyo arxeologlari e’tiborini tortib kelgan.

Xorazmda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar nafaqat mintaqaning, balki butun Markaziy Osiyo tarixining muhim sahifalarini yoritib berdi. Xususan, bu yerda o‘tkazilgan qazish ishlari orqali qadimgi sivilizatsiyalar, ularning ijtimoiy hayoti, me’morchilik an’analari va diniy qarashlari haqida qimmatli ma’lumotlar to‘plangan. Xorazm arxeologiyasining o‘rganilishi XIX asr oxirlariga borib taqaladi. Dastlabki ma’lumotlarni rus sayyohlari va tadqiqotchilari to‘plagan. Ular qadimiy xarobalarni kuzatib, ularning xaritalarini chizgan, ammo ilmiy asosda tadqiqotlar XX asr boshlaridan boshlandi.Bu davrda Xorazmning qadimiy shahar xarobalari haqida dastlabki ilmiy fikrlar ilgari surildi. Shuningdek, Orolbo‘yi va Amudaryo deltasi bo‘yidagi yodgorliklar e’tiborga olina boshlandi. O‘zbekiston mustaqillikka erishgach, arxeologiya sohasida yangi imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Xorazm yodgorliklarini o‘rganish ishlari milliy olimlar tomonidan davom ettirildi.

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi Arxeologiya instituti va xorijiy ilmiy markazlar hamkorligida keng ko‘lamli tadqiqotlar olib borilmoqda.

Yangi texnologiyalar – GIS tizimlari, dronlar, lazerli o‘lchov asboblari yordamida qadimiy yodgorliklar o‘rganilmoqda. Bu esa Xorazm tarixining ilgari noma’lum bo‘lgan sahifalarini ochish imkonini berdi.

Bugungi kunda Xorazm arxeologiyasini o‘rganish faqat tajribali olimlar emas, balki yosh tadqiqotchilar uchun ham dolzarb va istiqbolli ilmiy soha hisoblanadi. Yosh arxeologlar yangi avlod vakillari sifatida yodgorliklarni zamonaviy texnologiyalar yordamida tadqiq etish, arxeologik topilmalarni yangi ilmiy yondashuvlar asosida tahlil qilish hamda Xorazm tarixini kengroq auditoriyaga yetkazishda muhim rol o‘ynamoqdalar. Ularning izlanishlari nafaqat tarixshunoslik faniga hissa qo‘shadi, balki milliy madaniy merosni asrab-avaylash va uni kelajak avlodlarga yetkazish borasida ham katta ahamiyatga ega [1.2.].

Xorazm tarixini arxeologik jihatdan o‘rganish XX asrning birinchi yarmida faol tus oldi. Bu jarayonning ilmiy asoschisi sifatida Sergey Pavlovich Tolstovni alohida ta’kidlash lozim. U rahbarlik qilgan Xorazm Arxeologiya-Etnografiya Ekspeditsiyasi (1937-1969 yillar) Amudaryo quyi oqimidagi qadimiy madaniyatlarning real tarixiy qiyofasini ilmiy jihatdan tiklashda ulkan ahamiyatga ega bo‘ldi. Uning “Древний Хорезм” nomli ilmiy asari Xorazm tarixshunosligida fundamental manba hisoblanadi. Tolstov Xorazmda qadimgi sug‘orish tizimlari, shahar hayoti va mudofaa inshootlarining shakllanishi haqida ilmiy xulosalar bergan.

Xorazm arxeologiyasiga katta hissa qo‘shgan yana bir olim - Yahiyo G‘ulomov bo‘lib, u Xorazm vohasida sug‘orish madaniyati tarixini chuqur o‘rgangan. Uning tadqiqotlari natijasida qadimgi Xorazmda suv xo‘jaligi juda mukammal tashkillashtirilganligi

aniqlandi. Ya.G‘ulomov vohaning iqtisodiy o‘sishida daryoning o‘zgarib turuvchi yo‘nalishi va kanal tizimlarining o‘rni haqida ilmiy asoslangan fikrlar bildirgan.

O’zbek arxeologi A.Asqarov Xorazm arxeologiyasiga oid topilmalarni madaniy qatlamlar orqali davrlashtirdi. U qadimgi shaharlar tuzilishi, qishloq xo‘jaligi rivoji, hunarmandchilik va savdo munosabatlarini ilmiy o‘rganishda muhim natijalarga erishdi. Uning tadqiqot ishlari bugungi yozma tarixiy tasavvurimizni shakllantirgan ilmiy manbalardan biridir. Shuningdek, T.Qayumov, M.Jo‘rayev, A.O‘rozboyev kabi mahalliy olimlar Xorazm vohasida olib borilgan arxeologik qazishmalarni davom ettirib, yodgorliklarning tuzilishi, funksiyasi va tarixiy davrlanishi haqida yangi ilmiy xulosalar keltirib chiqardilar. Qoraqalpog‘iston hududida joylashgan Topraqqal’a, Qoyqirilgan qal’a, Katta Qirq qiz, Ayaz qal’a kabi yirik yodgorliklardan olingan materiallar ularga asos bo‘lib xizmat qildi. So‘nggi yillarda yosh arxeologlar ham ushbu ilmiy merosni davom ettirmoqda. Ular yangi texnologiyalar: dron kartografiyasi, GIS tizimlari, 3D modellashtirish, arxeologik qatlamlarni lazerli skanerlash kabi uslublardan foydalanib, Xorazm tarixini yanada ilmiy asosda qayta ko‘rib chiqishmoqda.

Xorazm arxeologik merosini o‘rganish jarayonida bir qator ilmiy, tashkiliy, iqtisodiy va madaniy muammolar mavjud. Ushbu muammolar tadqiqot ishlarining samaradorligiga, yodgorliklarning saqlanishiga va ularni kelajak avlodga to‘liq yetkazilishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Birinchidan, tabiiy yemirilish muammosi dolzarb hisoblanadi. Xorazm hududi shamol kuchli bo‘lgan ochiq cho‘l relyefiga ega bo‘lib, ko‘plab qadimiy qal’alar, xususan Qoyqirilgan qal’a, Ayaz qal’a, Jonbos qal’a kabi yodgorliklar shamol eroziyasi natijasida yil sayin yemirilmoqda. Amudaryo o‘zanining tarixiy o‘zgarishlari natijasida ayrim yodgorliklar suv ta’sirida zararlangan yoki butunlay yo‘qolgan.

Ikkinchidan, inson omili bilan bog‘liq muammolar mavjud. Hududlarda aholi tomonidan dehqonchilik, qurilish, yer o‘zlashtirish ishlari olib borilishi arxeologik yodgorliklarga bevosita zarar yetkazmoqda. Ba’zi joylarda yodgorliklar atrofi umumiy xo‘jalik hududiga aylangan, bu esa ularni ilmiy jihatdan to‘liq o‘rganishga to‘sqinlik qilmoqda.

Uchinchidan, moliyaviy va texnik baza yetishmovchiligi ko‘plab yosh arxeologlar uchun asosiy to‘siq bo‘lib turadi. Arxeologik qazish ishlari katta xarajat talab qiladi: transport, jihozlar, laborator analiz, rekonstruksiya ishlari va saqlash fondlari uchun mablag‘ ko‘p hollarda yetarli darajada ajratilmaydi.

To‘rtinchidan, ilmiy kadrlar avlodlar almashinuvi muammosi mavjud. Tajribali arxeolog olimlar safi yildan yilga qisqarib bormoqda, yosh arxeologlar esa hali yetarli amaliy tajribaga ega emaslar. Ekspeditsiyalar soni cheklangani sababli yosh tadqiqotchilar ko‘p hollarda nazariy bilimlar bilan chegaralanib qolishmoqda.

Beshinchidan, yodgorliklar haqida jamoatchilikda xabardorlik past. Ko‘plab yodgorliklar o‘zining tarixiy va madaniy qiymatiga qaramasdan, turistik yoki ilmiy ob’ekt sifatida yetarlicha tanitilmagan. Natijada ularni asrashga bo‘lgan umumiy e’tibor yetarli darajada emas [2.3].

Yana bir muhim masala arxeologik topilmalar bilan ishlash va ularni saqlash muammosi. Ko‘plab topilmalar kerakli sharoit bo‘lmaganligi uchun tezda yemirilib ketadi, muzey fondlariga vaqtida va to‘g‘ri hujjatlashtirilgan holda topshirilmaydi, ayrim hollarda esa noqonuniy ravishda sotib yuborilish holatlari uchraydi.Demak, mavjud muammolar nafaqat arxeologiya fani rivojiga, balki tarixiy-madaniy merosning saqlanishiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ularni bartaraf etish yosh arxeologlar, mahalliy aholi, davlat idoralari va xalqaro ilmiy hamjamiyatning hamkorlikda harakat qilishini talab etadi.

Xorazm - o‘zining ming yillik tarixiy qatlamlari, boy madaniy merosi va arxeologik yodgorliklari bilan nafaqat O‘zbekiston, balki butun insoniyat sivilizatsiyasi tarixida muhim o‘rin egallaydi. Ushbu hududda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar qadimgi shaharsozlik, sug‘orish tizimi, hunarmandchilik, diniy e’tiqodlar va davlat boshqaruvining shakllanish jarayonlarini chuqur o‘rganish imkonini berdi. S.P.Tolstov, Ya. G‘ulomov, A.Asqarov kabi olimlarning ilmiy merosi bu o‘lkani tushunishda mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. 1937-yilda mashhur rus olimi Sergey Pavlovich Tolstov boshchiligida Xorazm arxeologik-etnografik ekspeditsiyasi tashkil etildi. Ushbu ekspeditsiya XX asrda Markaziy Osiyoda olib borilgan eng yirik ilmiy ishlar sirasiga kiradi [3.4].

Tolstov va uning jamoasi Toprakkala, Ayazkala, Jonboskala, Qal’aliqir kabi yodgorliklarni o‘rgandi. Natijada, Xorazm sivilizatsiyasi miloddan avvalgi I ming yillikda shakllangan va rivojlangan mustaqil madaniyat markazi bo‘lgani ilmiy jihatdan isbotlandi.Bu tadqiqotlar orqali Xorazm davlat tuzilishi, shaharsozlik madaniyati, diniy e’tiqodlari va yozuv tizimi haqida qimmatli ma’lumotlar olindi. Xorazm arxeologik yodgorliklarining o‘rganilish tarixi ko‘p asrlik ilmiy izlanishlar natijasidir. S.P. Tolstovdan boshlangan bu an’ana bugungi kunda o‘zbek arxeologlari tomonidan davom ettirilmoqda.

Bu tadqiqotlar orqali xalqimizning qadimiy madaniyati, davlat tuzilishi, diniy qarashlari va turmush tarzi haqida boy ma’lumotlar to‘plandi. Shu bois, Xorazm arxeologiyasi O‘zbekiston tarixshunosligining ajralmas qismi bo‘lib, uni o‘rganish yosh avlod uchun ham muhim ilmiy va ma’naviy ahamiyat kasb etadi [4.5.8].

Bugungi kunda yosh arxeologlar ushbu ilmiy an’anani davom ettirib, Xorazm tarixini zamonaviy texnologiyalar, yangi ilmiy yondashuvlar va xalqaro hamkorlik orqali yanada chuqur tadqiq etishmoqda. Ammo yodgorliklarning yemirilishi, moddiy baza yetishmovchiligi, kadrlar tayyorlash masalalari va aholining merosga nisbatan yetarli ongga ega emasligi kabi muammolar ham mavjud.Mazkur muammolarni bartaraf etish – bu faqat arxeolog olimlarning vazifasi emas, balki jamiyat, davlat va madaniyat muassasalarining umumiy mas’uliyatidir. Qadimiy merosni asrash orqali biz faqat tarixni tiklamaymiz, balki o‘z milliy o‘zligimizni, madaniy ildizlarimizni va avlodlararo ruhiy bog‘liqlikni mustahkamlaymiz.Shu bois Xorazm tarixini o‘rganish, saqlash va targ‘ib qilish — kelajak avlodga ma’naviy boylik qoldirish yo‘lidagi eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi Bugungi kunda Xorazm arxeologiyasi nafaqat o‘rganish, balki saqlash va restavratsiya qilish masalalarini ham qamrab olmoqda.

Ko‘plab yodgorliklar – Toprakkala, Qizilqal’a, Ayazkala singari joylar UNESCOning nomzod obyektlari ro‘yxatiga kiritilgan. Yosh arxeologlar va talabalarning ushbu ishlarida faol ishtiroki Xorazm merosining kelajakka yetib borishini ta’minlaydi.

Kelgusida xalqaro ekspeditsiyalarni kengaytirish, arxeologik turizmni rivojlantirish va tarixiy merosni raqamlashtirish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi [6.7].

ADABIYOTLAR:

1. Tolstov S.P. Drevniy Khorezm. – Moskva: Izdatelstvo AN SSSR, 1948
2. Berdimurodov A., Matkarimov B. “Xorazm arxeologiyasi”. – Toshkent: Fan, 2005.
3. Karimov I. “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q”. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.
4. Tolstov S.P. “Qadimgi Xorazm madaniyati”. – Toshkent: Fan nashriyoti 5.Karimov I. “Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q”. – Toshkent: O‘zbekiston, 1996
6. Asqarov A. O‘zbekiston qadimgi shaharlari tarixidan. — Toshkent: Fan, 1991.
7. Qayumov T. Xorazm vohasining arxeologik yodgorliklari. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
8. Ravshanov Q., Matnazarov R. O‘zbekiston tarixi (qadimgi davrdan XIII asrgacha). – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2020.

ПУГОВИЦЫ СРЕДНЕВЕКОВОГО ХОРЕЗМА: ТИПОЛОГИЯ, ФОРМА И МАТЕРИАЛ (XII – НАЧАЛО XIII ВВ.)

Мамедов А.Г.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Каркалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. г. Нукус.

Пуговицы представляют собой особую категорию украшений, которые, согласно их функциональному назначению, относятся к деталям одежды. Они служили не только для соединения отдельных её частей, но и отражали эстетические представления населения средневекового Хорезма о красоте и декоративности костюма.

В археологических публикациях, посвящённых материалам средневекового Хорезма, пуговицы, как правило, не рассматривались в качестве самостоятельной категории украшений. Большинство исследователей ограничивались их кратким описанием или иллюстрациями, что затрудняет определение особенностей их формы, размеров и орнаментации. В целом, пуговицы упоминались лишь как вспомогательный материал при изучении материальной культуры отдельных памятников. Следует отметить, что исключение составляет монографическая работа Н. Ю. Вишневской, посвящённая материальной культуре городища Джигербент. В ней пуговицам выделен отдельный раздел, где представлена коллекция костяных экземпляров X – начала XI вв., классифицированных исследователем по трём вариантам формы (Вишневская, 2001, с. 106–110). Эта работа до настоящего

времени остаётся единственной публикацией, в которой пуговицы средневекового Хорезма рассмотрены относительно подробно.

Пуговицы довольно часто встречаются в материалах хорезмшахского периода. В это время для их изготовления преимущественно использовались металл и кость, реже – керамика. Соответственно, по материалу изготовления пуговицы можно разделить на три основные группы: металлические, костяные и керамические.

Металлические пуговицы.

В материалах хорезмшахского периода встречаются пуговицы, изготовленные из свинца, бронзы и медных сплавов. Они отличаются разнообразием форм и размеров. На основании морфологических признаков можно выделить несколько типов металлических пуговиц.

Тип 1. *Пуговицы овальной формы.* Подобные изделия в материалах Хорезма встречаются крайне редко. В нашем собрании представлена одна пуговица из свинца, происходящая из раскопок на памятнике Кават-кала. Пуговица овальной формы, с двумя сквозными отверстиями в средней части. Конструкция цельнолитая. Внешняя поверхность подверглась сильной коррозии, в результате чего элементы декора не просматриваются. **Размеры:** 2,1 × 1,9 см.

Тип 2. *Пуговицы округло-эллипсоидной формы с петлевидным ушком.* Пуговица данного типа, выполненная из бронзы, была обнаружена на сельском поселении в урочище Дарьялык-куль (Неразик, 1976, с. 107, рис. 60/30). Сохранилась лишь половина изделия. Конструкция пуговицы – полая, цельнолитая. Внешняя поверхность оформлена горизонтальным рифлением. Ушко выполнено в виде петли со сквозным каналом и неподвижно соединено с туловом пуговицы. Аналогичные по форме и технике исполнения экземпляры известны в материалах Гнёздовского археологического комплекса Древней Руси (Казакевич, Ениосова, с. 242, рис. 2/7), что свидетельствует о широком распространении подобных изделий на обширной территории Евразии.

Костяные пуговицы.

В нашем собрании преобладают костяные пуговицы. Все они происходят с городища Миздахкан. Крепление осуществлялось посредством шнурка, продетого в сквозное отверстие и фиксированного узелком (Вишневская, 2001, с. 106). По морфологическим признакам данные изделия относятся к XI – началу XIII вв. Все пуговицы имеют круглую форму в продольном сечении. В поперечном сечении выделяются два варианта: округло-уплощённый и полусферический.

Вариант 1. *Пуговицы округло-уплощённой формы представлены двумя экземплярами.*Одна из них окрашена в красный цвет и украшена резным декором, состоящим из сгруппированных по три кружков и линейных орнаментов, выполненных через равные промежутки. Отверстие расположено в центре кольцевой линии. Диаметр – 1,8 см, высота – 0,9 см (рис. 1/1). Вторая пуговица не имеет орнаментации; в основании отмечается лёгкий уступ. Сквозное отверстие

находится в центре, окружено неглубоким желобком. Диаметр – 1,9 см, высота – 1 см (рис. 1/2).

Вариант 2. *Две пуговицы полусферической формы.* Одна из них украшена резными геометрическими линейными орнаментами с «глазками», расположенными через равные промежутки; цилиндрическое отверстие находится в центре тулова. Диаметр – 1,8 см, высота – 1,2 см (рис. 1/3). Вторая пуговица отличается характером орнаментации: наружная поверхность оформлена парными кольцевыми линиями, а поясок между ними декорирован линейными и точечными элементами. Вокруг отверстия проходят концентрические кольцевые линии (рис. 1/4). Диаметр – 2 см, высота – 0,8 см.

Все описанные экземпляры полностью аналогичны костяным пуговицам из раскопок городища Джигербент в Южном Хорезме (Вишневская, 2001, с. 106–108). В целом, подобные изделия имеют широкий ареал распространения: за пределами Хорезма им находят аналогии в материалах Саурана (Смагулов, 2010, с. 229), Волжской Булгарии (Руденко, 2007, с. 221, рис. 110) и на древнерусских памятниках (Пуговицы…, 2015, с. 73–77).

Керамические пуговицы.

Керамические пуговицы являются редкой находкой в археологических материалах средневекового Хорезма. Изготовление пуговиц из керамики, по-видимому, связано с развитием технологии производства кашина в регионе. В нашем собрании представлена одна пуговица из кашинной керамики, обнаруженная на городище Миздахкан. Изделие овальной формы, наружная поверхность покрыта синей поливой; в центре расположены два сквозных отверстия. Диаметр пуговицы составляет 1,6 см, толщина – 0,4 см.

Аналогичные изделия выявлены в хорезмийском караван-сарае Булак (Манылов, 1982, с. 117) и на Увекском городище (Кубанкин, Ситдиков, 2024, с. 169).

Рис.1. Пуговицы. 1-5 – Фонд КГУ им. Берда ха, 6 – Фонд ККНИИГН ККО АН РУз.

Таким образом, пуговицы как категория археологического материала Хорезма до настоящего времени не становились предметом специальных исследований. Среди находок хорезмшахского периода наибольшее распространение получили костяные пуговицы, отличающиеся разнообразием форм и орнаментальных мотивов. Металлические пуговицы, преимущественно из бронзы, встречаются реже. Изделия из кашинной керамики представляют собой редкий тип, отражающий развитие декоративно-прикладного искусства региона. В целом, в средневековом Хорезме пуговицы широко применялись как утилитарный элемент одежды, одновременно выполнявший декоративную функцию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Вишневская Н. Ю. Ремесленные изделия Джигербента (IV в. до н.э. – начало XIII в. н.э). М.: Восточная литература. 2001. 175 с.

2. Казакевич Е. М., Ениосова Н. В. Металлические пуговицы Гнёздовского археологического комплекса X – начала XI в. // Славянские древности VIII–XI веков на территории лесной и лесостепной зон Восточной Европы. Тула, Гос. музей-заповедник «Куликово поле», 2021. С. 230-247.

3. Кубанкин Д.А., Ситдиков А.Г. Города не исчезают... История Укека в находках (каталог выставки). – Казань: Изд-во АН РТ, 2024. 252 с.

4. Манылов Ю.П. Археологические исследования караван-сараев Центрального Устюрта // Археология Приаралья. Ташкент, «Фан», 1982. С. 93-121.

5. Неразик Е. Е. Сельское жилище в Хорезме (I-XIV вв.). Труды ХАЭЭ. Т. IX. М.: Наука, 1976. 254 с.

6. Пуговицы XI–XVIII вв. из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника. Владимир, 2015. 88 с.

7. Руденко К. А. Волжская Булгария в XI – начале XIII в.: поселения и материальная культура. Казань, РИЦ «Школа», 2007. 244 с.

8. Смагулов Е. А., Ержигитова А. А. Исследования древнего Саурана // Известия НАН. Серия общественных наук. №1. Алматы, 2010. С. 226-243.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НЕОЛИТА НА УСТЮРТСКОМ ПЛАТО: ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Мадреймов Б.Дж.
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха, г.Нукус

Вопрос о культурной принадлежности неолитических памятников Устюртского плато является актуальной темой в археологии Центральной Азии. Регион Устюрт, расположенный на территории Казахстана, Узбекистана и Туркменистана, представляет собой уникальную археологическую область, где сосредоточены памятники, относящиеся к различным историческим эпохам. Однако для неолита характерна нехватка прямых этнографических и лингвистических свидетельств, что усложняет определение культурной принадлежности. На Устюртском плато обнаружены многочисленные археологические памятники, включая стоянки, поселения и могильники, относящиеся к неолиту. Среди них выделяются такие памятники, как Кендерли, Шахпахты и другие, где найдены следы древней человеческой деятельности, включая орудия труда, керамику и останки животных. Однако прямые датировки и культурная атрибуция этих памятников остаются предметом научных дискуссий.

Первые находки кремневых изделий с Устюрта интерпретировались как Кельтеминарские [Бижанов. 1982]. Отмечалось также, что Устюртский неолит по ряду признаков ближе к Западно-Казахстанскому и Южно-Уральскому, чем и Хорезмскому и Верхнеузбойскому или Закаспийскому [Бижанов. 1982]. Однако, новые материалы с Устюрта позволили иначе подойти к решению этого сложного вопроса и вывести Устюртский неолит за рамки Кельтеминарской культуры. Стала очевидной ошибочность отнесения неолитических памятников Устюрта и Западного Казахстана к Кельтеминарской культуре. В этой связи рассмотрим так называемую «Тулюзекую» культуру, выделенную А.Н. Мелентьевым, который относит ее в Кельтеминарской культурной провинции, охватывающей северо-восточную часть Прикаспия до Уральского хребта на севере и до песков Сам на западе [Бижанов, Авизова. 1981]. Ознакомление с материалами «тулюзской» культуры позволяет сделать следующие выводы, во-первых, в настоящее время можно считать установленным, что границы распространения Кельтеминарской культуры строго и четко ограничиваются, собственно, Акчадарьинской дельтой и юго- востоком Кызылкумов [Бижанов. 1982]. Во-вторых, во времени существования обоих культур имеются большие хронологические различия. Если «тулюзская культура» датируется в пределах VI тыс. до н. э., то самая нижняя хронологическая граница Кельтеминарской культуры датируется не ранее V тыс. до н. э. Анализ материала заставляет отказываться от мысли вхождения территории Устюрта в ареал «тулюзской» культуры. А что касается влияния Кельтеминарской культуры,

то мы полностью присоединяемся к тем исследователям, которые считают преувеличенной роль Кельтеминарской культуры в неолите Евразия [Бижанов, Авизова. 1981].

Правда влияние Кельтеминарской культуры для этой территории, в частности, на Урале, как справедливо считает Г. Н. Матюшин, чувствовалось только в период среднего этапа Кельтеминарской культуры, а не ранее III тыс. до н. э. [Бижанов. 1982].

Основываясь на немногочисленных материалах с Устюрта А.В. Виноградов признает своеобразие неолитических комплексов с Устюрта, ссылаясь на отсутствие там наконечников стрел Кельтеминарского типа и малочисленность пластин с притупленным краем. Н.Д. Праслов, отмечая разные традиции в технике обработки камня и неолитических стоянок Устюрта, высказывает предположение о разно культурном характере неолита Устюрта. Согласно Г. Ф. Коробковой, Устюртский материал существенно различается в пределах рассматриваемого региона. Ею ставится вопрос о выделении Актайлакской культуры и возможности существования других культурных комплексов [Бижанов. 1982].

Вслед за Г.Ф. Коробковой, А.К. Авизова выделяла еще одну Айдаболскую культуру, отнесенную ею и мезо-неолиту [Бижанов. 1982]. Нет сомнения, что, когда кому-нибудь из этих исследователей попадутся еще какие-либо материалы с Устюрта, они могут выделить еще не одну культуру.

Рассмотрим, в чем не правы эти исследователи, выделившие разновременные самостоятельные культуры Устюрта. Во-первых, они основаны на материалах немногочисленных стоянок, а весь комплекс находок с разных точек Устюрта не знаком этим исследователям, а между тем, знакомство с ним могло бы заставить их воздержаться от выделения самостоятельных культур в неолите Устюрта. Во-вторых, эти комплексы разновременные, т. е. комплекс индустрии Актайлак-1 относится к раннему неолиту, а Айдабол мезолиту. Выделение культур Актайлакской (в неолите) и Айдаболской (в мезолите) нуждается более строгом аргументированном научном основании.

Для выяснения этого вопроса обратимся к материалам Устюрта и его технико-типологической характеристике.

Для каменных индустрий Устюрта характерен состав изделий (37 типов по Г. Ф. Коробковой) разнообразной по форме и технике обработки трапеций, так называемые «рогатые», изредка параллелограммы, пластины с притупленным краем и концом, а также выемчатыми краями наконечники стрел с боковой выемкой и двусторонне обработанные наконечники стрел и копий, оформленные сплошной и крае вой ретушью, различные проколки и резчики, отщепы с подтеской и скребки концевые и на отщепах. Руководящими типами, видимо, следует назвать концевые скребки и, наконец, ножевидные пластины с ретушью и притупленным концом [Бижанов. 1982].

Для Устюртского комплекса характерна своеобразная ретушь, являющаяся важным показателем при определении культурной принадлежности данного региона. В комплексе орудий труда преобладают затапливающиеся на двух боковых краях, со стороны спинки, на одном конце и одном или двух продольных лезвиях, заостренные на одном конце. Как отмечает Г.Ф. Коробкова, последняя форма является либо основной, либо характерной для всего комплекса.

Своеобразие Устюртских индустрий видно при сравнении с индустрией Среднеазиатского региона. Так, Устюртские индустрии от Джейтуна отличаются 27 типами, от Кельтеминарского-31, от Карабугазского-30 типами, от Тахтабазарского-27 типами [Бижанов. 1982]. Отмечено сходство Устюртской индустрии с каменными индустриями нарабуғазских и тахтабазарских комплексов Прикаспия, Внутренних Кызылкумов и Южного Урала.

Рассматривая неолитические индустрии Устюрта на фоне синхронных памятников Средней Азии, можно отметить, что по своим технико- типологическим данным они не выпадают из индустрий ареала пустынных районов Средней Азии и Казахстана, где в эпоху неолита была распространена пластинчатая, кремневая техника с микролитическими орудиями труда. Решение вопроса об истоках неолита Устюрта зависит от ясности вопросов хронологии и генезиса Устюртских неолитических культур. Для выяснения этих сложных вопросов обратимся к изделиям геометрических форм. Многие исследователи считают, что изделия трапециевидной формы представляются наиболее ценными для выяснения этой категория вопросов. Отмечено, что эти орудия появляются впервые в мезолите и встречаются ограниченно в отдельных районах. Считается, что мелкие геометрические изделия трапециевидной формы, изредка асимметричные, а большей частью симметричные приходят на смену несколько более крупным асимметричным изделиям, которые в конце мезолита получают широкое распространение в Средней Азии в раннем неолите, встречаясь спорадически из развитом неолите [Бижанов. 1982]. Одним из самых характерных признаков Устюртских стоянок является наличие в инвентаре симметричных трапеций, в том числе так называемых «рогатых»

Сейчас на территории Устюрта известно более 18 пунктов с симметричными трапециями, в том числе «рогатыми». Они в большинстве случаев симметричны, изредка асимметричны, разных размеров. Обработаны частью тонкой ретушью со спинки, реже с брюшка, на верхнем основания сформированы выемки неглубокая, полукруглая и мелкая.

Таким образом, сложение неолитической культуры Устюрта, возможно, происходило под определенным влиянием передвижений населения с юга на север. Плато Устюрт было, видимо, своеобразным коридором между Каспийским и Аральским морями и удобным путем для движения населения в широтном

направлении и осуществлении возможных, не только родственных, но также и хозяйственных контактов в каменном веке.

Без исследования неолитических памятников плато, находящихся на стыке неолитических культур Евразии, нельзя конкретизировать многие стороны взаимодействия этих двух регионов. Занимая промежуточную территорию, неолит Устюрта, видимо, служил связывающим звеном между Южным Уралом и Казахстаном с одной стороны, Южным Прикаспием и Внутренними Кызылкумами с другой. По тому местная неолитическая культура, которую мы рассматриваем ниже, сыграла большую роль в формировании Устюртской неолитической культуры [Виноградов. 1981].

Постановка вопроса о сложении неолита Устюрта стала возможной лишь после открытия мезолитических стоянок типа Айдабол. Сопоставление этих комплексов с ранненеолитическими комплексами Устюрта показывает генетическую преемственность этих двух эпох кремне вой индустрии. Такая преемственность в формах каменных изделий и техники их изготовления в двух эпохах может служить указанием на непрерывное существование в это время определенных культурных традиций у древнего населения Устюрта, а, следовательно, и на его этническое единство.

Уже в конце мезолита наблюдаются две культурные традиции на территории Устюрта: одна с ассиметричной, аналогичной мезолитическим памятникам Прикаспия и Южного Урала трапецией, другая крупной симметричной, с выемками по верхнему краю дарьясайского типа. Отметим также, что наличие этих двух типов трапеций в одном комплексе случай, не единственный для Средней Азии. Так, например, они найдены в слое V, а пещеры Джебел, в слое 4-верх грота Дам-дам-чашма-1 в Восточном Прикаспии. Сочетание двух трапеций в одном комплексе несомненно, но указывает на своеобразие финального мезолита и раннего неолита Устюрта [Виноградов. 1981].

При расследовании мезолитических памятников Устюрта с двумя видами геометрических микролитов (имеется в виду крупных симметрических и асимметрических трапеций) возникает вопрос, не являются ли эти два типа двумя этапами одной мезолитической и ранненеолитической культурной традиции. Если это так, то в сложении неолитической культуры Устюрта большую роль сыграла местная мезолитическая культура.

Однако, можно предполагать, что территория Устюрта, с учетом его географического расположения, представляет сложное существование племенных групп с различными культурными традициями. Изучая связи мезолита Южного Урала со Средней Азией, Г. Н. Матюшин писал, что территория между Уралом и Южным Прикаспием (в том числе Устюрт Е. Б. Бижанов) была заселена племенами разных этнокультурных общностей [Бижанов. 1982].

Несмотря на сложности, некоторые исследователи предполагают, что культура Устюртского плато могла быть связана с культурами соседних регионов. Например, сходство в типах орудий и керамики указывает на возможные контакты с культурами Сырдарьи и Хорезма. Однако отсутствие прямых доказательств затрудняет точную атрибуцию.

Вопрос о культурной принадлежности неолитических памятников Устюртского плато остается открытым и требует дальнейших исследований. Необходимы дополнительные археологические раскопки, радиоуглеродные датировки и сравнительный анализ материалов для более точного определения культурной идентичности этих памятников.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Бижанов Е, Авизова А. Неолитические памятники с Ассакаудан. // Вестник КК ФАН УзССР № 1, 1981. с. 66-68.

2. Бижанов Е. Мезолитические и неолитические памятники юго-западного Устюрта. // «Археология Приаралья». Вып.1. Ташкент «ФАН». 1982. с.14-38.

3. Виноградов А. В. Древние охотники и рыболовы Среднеазиатского междуречья. ТХЭ. Т. XIII М., 1981, стр. 133.

4. Коробкова Г. Ф. Указ. соч. стр. 87-95; А. К. Авизова. Неолит Устюрта (в свете экспериментально-трассалогических исследований орудий труда. АКД. Л. 1988.

ОБ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ, СВЯЗАННЫХ С ТРАДИЦИОННЫМИ ЖИЛИЩАМИ КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

(на основе материалов Хорезмской археолого-этнографической экспедиции)

Исаков Р.

Ташкентский государственный университет востоковедения

Этнографические исследования, посвящённые местам проживания и традиционным жилищам каракалпакского народа, начали формироваться с 20-х годов XX века. Одним из первых значимых исследований в этом направлении связано с именем А.С.Морозовой, наблюдательные материалы которой были обобщены и изложены в её кандидатской диссертации.[1] Данное исследование посвящено освещению социально-экономической жизни каракалпакского народа в начале XX века, в частности его образа жизни, где центральное место занимают вопросы формирования среды обитания, строительства и расположения жилищ.

На следующем этапе конкретные и систематизированные сведения о местах проживания каракалпаков были собраны в исследованиях, проведённых членами

[1] Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Т., 1954. – С. 58-98.

Каракалпакской этнографической исследовательской группы. В частности, на основе полевых материалов, собранных в Хорезмском оазисе и на территории Каракалпакстана, в научный оборот были введены эмпирические данные через работы Т.А. Жданко,[2] Р.К. Косбергенова, С.К. Камалова,[3] У.Х. Шалекенова[4] и других исследователей. Их труды способствовали этнографическому изучению традиционных типов жилищ каракалпаков, их размещения, строительных технологий, а также особенностей адаптации к экологическим условиям.

Комплексные полевые этнографические исследования, проведённые в 1971–1975 гг., позволили обогатить существующие источники и углубить отдельные аспекты. В результате этих исследований был собран обширный материал, касающийся каракалпакских юрт (кочевых жилищ). В опубликованных исследователями статьях содержится глубокий анализ вопросов, связанных с юртой каракалпаков, её конструктивными особенностями, декоративными элементами и социально-духовными функциями.

Однако жилищная среда каракалпаков не ограничивалась только юртами. Этнографические источники свидетельствуют о наличии среди них также полукочевых и оседлых жилищ. Поэтому при изучении жилищной культуры каракалпаков необходимо охватывать не только юрты, но и все формы традиционных жилищ. Учитывая данный аспект, работы экспедиционных исследователей анализируют не только саму юрту, но и типологию жилищ в историко-хронологическом разрезе, динамику их изменений, а также связь с социально-экономическими факторами.

К данной проблематике одной из первых обратилась А.С. Морозова, которая уделила особое внимание и изменениям советского периода. Переход каракалпаков от кочевого к оседлому образу жизни отражает процессы социальной трансформации. Этот аспект рассматривается в этнографии с точки зрения влияния социальной среды на антропологические процессы. Согласно её исследованиям, смена политических режимов изменила все сферы жизни – от архитектуры жилищ, санитарных условий, внутреннего оформления, освещения, отопления, бытовой техники до мебели. Исследовательница уделяет этому вопросу особое внимание.

Как отмечает А.С. Морозова, в некоторых семьях потолки гостевых комнат украшались, что свидетельствует о признаках социальной дифференциации. В

[2] Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг. / Тр. ХАЭЭ. I. – М., 1952. – С. 522-526; Жданко Т.А. Каракалпаки // Народы Средней Азии и Казахстана (Серия Народы мира). – М.: АН СССР, 1962, Т. I, – С. 461-467; Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980. – С. 16-56.

[3] Косбергенов Р.К., Камалов С.К. Культура и быт Каракалпакского народа до Великой Октябрьской социалистической революции // Очерки истории Каракалпакской АССР. – Т., 1964. Т. I, гл. V. – С. 393-396.

[4] Шалекено в У. Х. Жилище каракалпакского колхозного крестьянства. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – М., 1957, в. XXVIII. – С. 47-54.

этнографии данное явление трактуется в рамках принципа “дом – отражение социального статуса”. Большие окна, электрическое освещение и системы отопления в современных домах указывают на проникновение элементов цивилизации в быт. Исследовательница также обращается к изучению юрты – одной из древнейших форм жилища, широко распространённой среди кочевых и полукочевых народов Центральной Азии. В материальной культуре каракалпаков юрта занимает особое место. На основе исследований А.С. Морозовой и других исторических источников юрта рассматривается не только как функциональный элемент образа жизни каракалпаков, но и как культурно-символический феномен.[5]

Кроме того, А.С. Морозова подробно описывает постоянные глинобитные жилища каракалпаков дореволюционного периода. При перекрытии крыш использовались балки и опоры, изготовленные главным образом из тополя (турянгиля). Плоские крыши накрывались мелкими балками, кира (решётчатые вставки), кукурузой или камышом, сверху засыпались землёй и кирпичом. Потолки, как правило, были без украшений, но в отдельных случаях в гостевых комнатах закрывались тюлем. В строительстве умело применялись саман и камышовые маты.[6]

Вопрос жилища подробно изучался Т.А. Жданко. В 1945–1948 годах он провёл практические исследования в более чем 30 колхозных посёлках каракалпаков, проживавших в Хорезмском оазисе. В Муйнаке, Каллыкургане, Кунграде, Ходжейли, Шуманайском, Чимбайском, Кегейлинском районах он сопоставлял традиционные жилища и дома в новообразованных колхозах.[7] Основное внимание уделялось юрте как традиционному жилью и её значению в общественной жизни того времени, условиям проживания скота в колхозах и описанию жилищ, изменениям в быту и условиях жизни каракалпакских колхозников, а также традициям гостеприимства.

Распространённость юрты среди каракалпаков свидетельствует о том, что она использовалась чаще, чем у соседних народов, и являлась центральным элементом быта. Этот факт ярко проявляется в том, что юрта существовала не только у кочевников, но и во дворах оседлых земледельцев, живших в кирпичных домах. Это демонстрирует сосуществование традиционных и современных форм жилья.

Этнографические исследования, проведённые Т.А. Жданко в 1949–1953 годах, являются важным источником для изучения жилищной культуры кочевых колхозников на территории Каракалпакстана. В его работах на основе историко-этнографических данных освещаются проблемы, связанные с жильём в процессе освоения новых земель на территории Кырккызского сельсовета, а также

---

[5] Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Т., 1954. – С. 60.

[6] Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Т., 1954. – С. 67.

[7] Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945-1948 гг. / Тр. ХАЭЭ. I. – М., 1952. – С. 520-544.

несоответствия между местными архитектурными традициями и типовыми проектами советского периода.[8]

Кроме того, в 1950 – 1951 годах по инициативе правительства Каракалпакской АССР в районе Кырккыз началось активное строительство жилья для кочевых колхозников. В 1951 году здесь было организовано шесть колхозов, каждый из которых приступил к возведению собственного посёлка. Юрты и землянки заменялись прочными саманными домами с садами, архитектура которых основывалась на узбекских и туркменских традициях, характерных для территории Турткульского района. Т.А. Жданко связывает эти дома с археологическими памятниками XII века – усадьбами земледельцев в оазисе Каваткала, раскрывая историческую преемственность. Древние дома, обнаруженные на территории Каваткалы (расположенной вблизи современного Турткульского района), также имели центральный коридор и тенистую айвану вдоль северной стены. Этот факт свидетельствует о сохранении местных архитектурных традиций даже в условиях советской модернизации.[9]

Каракалпакским жилищам посвящены и исследования У.Х. Шалекенова. В частности, он частично рассматривает основные этапы формирования и развития жилищ каракалпакских земледельцев Чимбайского района. По его наблюдениям, с установлением советской власти в каракалпакском обществе произошли коренные экономические и социальные преобразования.[10] Особенно процессы коллективизации, перераспределение земли и воды, создание новых колхозных посёлков вытеснили прежние жилища, основанные на родоплеменной и патриархальной семье.

До революции каракалпакское население в основном проживало в аулах, то есть в кочевых поселениях, состоявших из нескольких десятков юрт. Планировка таких аулов не имела чёткой структуры и формировалась естественным образом в зависимости от возможностей орошения и социальной организации.[11]

В своих исследованиях выделяются два основных типа жилищ – юрта и глинобитные (с плоской крышей) дома. Учёный в основном изучал конструктивное устройство юрты, социальную и гендерную организацию внутреннего пространства,

---

[8] Жданко Т.А. Быт колхозниковпереселенцев на вновь освоенных землях древнего орошения каракалпакии (этнографические работы в Кырккызском аулсовете) //Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953 гг. / Тр. ХАЭЭ. II. – М., 1958. – С. 730-755.

[9] Жданко Т.А. Быт колхозниковпереселенцев на вновь освоенных землях древнего орошения каракалпакии (этнографические работы в Кырккызском аулсовете) //Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949-1953 гг. / Тр. ХАЭЭ. II. – М., 1958. – С. 735.

[10] Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района и прошлом и настоящем // Материалы и исследования по этнографии каракалпаков. / Тр. ХАЭЭ. III. – М., 1958. – С. 290-320.

[11] Шалекенов У. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района и прошлом и настоящем // Материалы и исследования по этнографии каракалпаков. / Тр. ХАЭЭ. III. – М., 1958. – С. 295.

а также технические и эстетические особенности её частей (кереге, шанырак, уйк и др.). Кроме того, он анализировал отличия каракалпакской юрты от казахского типа юрты и различия в её убранстве в зависимости от социальной стратификации[12]

Глинобитные дома представляли собой более устойчивые жилища: их стены возводились из постепенно уложенных слоёв глины. В исследовании подробно описывается строительная технология таких домов: отсутствие фундамента, стены из 3–5 слоёв, перекрытия и крыша, покрытые глиной, использование камыша, дерева и золы. Также У.Х. Шалекенов фиксирует зимние жилища подземного типа – жер толе, которые защищали от холода, но создавали неблагоприятные гигиенические условия и вредили здоровью.[13]

В советский период в результате коллективизации и строительства новых посёлков появляются новые типы жилищ. Новые колхозные деревни объединяли несколько бригад и были оснащены административными зданиями, клубами, библиотеками, школами, магазинами и другими социальными объектами. Дома, как правило, были двух- или трёхкомнатными, с окнами, печным отоплением, кладовой и коридором. В них сохранялись элементы, перекликающиеся с юртой, например, юрта рядом с домом, внутренний сад, земельные участки для посадки фруктов и овощей. В результате советской модернизации жилища были усовершенствованы, улучшены санитарно-гигиенические условия, при этом народные традиционные формы, в частности юрта, сохранились, адаптировавшись к новым условиям. В целом, У.Х. Шалекенов проводит сравнительный анализ типов жилищ каракалпакского земледельческого общества в досоветский и советский периоды.

Данные о жилищах каракалпакского народа более полно представлены в книге, созданной в соавторстве Т.А. Жданко и С.К. Камаловым. Авторы рассматривают жилища каракалпаков на примере хуторов, юрт и новых современных домов, схожих с жилищами соседних узбеков. Основное внимание уделяется традиционному жилищу – юрте.[14] Её широкое распространение в жизни каракалпакского народа ранее объясняли образом жизни, то есть кочевничеством. Ведь юрта отличалась лёгкостью сборки и удобством в любых условиях. Однако Т.А. Жданко научно обосновал, что приравнивать исторически существовавшую у каракалпаков традицию переселений к простому кочевому скотоводству неверно. Он считал ограниченным подходом представлять каракалпаков, живших в условиях Амударьинской дельты, исключительно как кочевых скотоводов.[15]

[12] Шалекено в У. Х. Жилище каракалпакского колхозного крестьянства. Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – М., 1957, в. XXVIII. – С. 50.

[13] Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района и прошлом и настоящем // Материалы и исследования по этнографии каракалпаков. / Тр. ХАЭЭ. III. – М., 1958. – С. 295.

[14] Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980. – С. 16-56.

[15] Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980. – С. 20.

По мнению Т.А. Жданко, каракалпаки, проживавшие в дельте Амударьи, занимались земледелием, то есть вели полуоседлый или оседлый образ жизни, основанный на сельском хозяйстве. Он отмечает, что в XIX веке каракалпаки жили в дельтовых районах реки, то есть на плодородных землях, где было возможно стабильное земледелие. Это свидетельствует о том, что каракалпаки не опирались исключительно на скотоводство, а обладали сложной, многоотраслевой хозяйственной системой. Господство юрты как основного жилища в жизни каракалпаков вовсе не означает, что их хозяйственный уклад основывался исключительно на кочевом скотоводстве.

До сегодняшнего дня история каракалпакской юрты не была изучена столь подробно, как у вышеупомянутых исследователей. Т.А. Жданко особо подчёркивал, что определить путь развития каракалпакской юрты крайне сложно, поскольку исторические источники не дают подробных сведений о её древней конструкции и орнаментах, а некоторые данные путешественников являются неточными. В качестве примера он указывает на ошибки в описаниях А. Дженкинсона, А. Вамбери, М.Н. Галкина, А.В. Каульбарса и других, стараясь исправить их в своих исследованиях.[16]

Исследователи подчёркивали, что украшения, связанные с юртой, рассматривались не только как предметы бытовой эстетики, но и как важный показатель социальной дифференциации. По мнению учёных, количество украшений, их качество, сложность орнаментов и используемые материалы служили основными признаками различия между социальными группами. Например, в юртах зажиточных семей широко использовались разноцветные ковры, вручную сотканные ткани, резные деревянные элементы, тогда как представители малообеспеченных слоёв довольствовались более простыми и скромными украшениями.[17]

В 1965 году И.В. Савицкий опубликовал монографию, посвящённую искусству деревянной резьбы каракалпаков, в которой анализируются орнаменты и резные украшения на дверях юрты, сундуках (сандук) и сабаяках (полках для посуды). Эти элементы входили в состав основных и необходимых предметов мебели каракалпаков и давали важные сведения об их прикладном искусстве и эстетическом вкусе.[18]

В 1960-е годы исследование сотрудницы лаборатории прикладного искусства при Институте истории, языка и литературы Каракалпакского филиала Академии наук, Л.И. Земской, на тему «Изделия узорного ткачества каракалпаков» стало важным

---

[16] Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980. – С. 45.

[17] Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР. 1980. – С. 47.

[18] Савицкий И.В. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. – Т., 1965. – 194 с.; Альбом “Государственный музей искусств Каракалпакской АССР”. Автор-составитель И.В. Савицкий. – М., 1976. табл. 31-106.

историко-этнографическим источником в изучении традиционного декоративного искусства.[19] Данная работа в настоящее время хранится в рукописном фонде института. Основным объектом исследования стали изделия узорного ткачества, использовавшиеся в оформлении внутреннего и внешнего пространства юрты, через которые отражались эстетические взгляды, ремесленные традиции и культурная идентичность каракалпаков.

Этнографическая деятельность Т.А. Жданко в 1957–1958 и 1968–1969 годах в сотрудничестве с И.В. Савицким, в частности его участие в сборе коллекций прикладного искусства, связанных с украшением каракалпакских юрт, стала важным этапом в систематической документации традиционной культуры каракалпаков в середине XX века. В ходе экспедиций 1965–1976 годов юрты были зафиксированы в рисунках, фотографиях и письменных описаниях; были задокументированы терминология и семантика декоративных мотивов, а также передававшиеся из поколения в поколение архитектурные традиции мастеров-юртечников. Такой подход имел историческое значение не только для научной реконструкции материальной культуры, но и для введения в научный оборот устного наследия.

Кроме того, в 1975 году был снят документальный фильм «Юрта каракалпаков», направленный на фиксацию технологии строительства традиционного жилища каракалпаков, описания его частей и порядка установки. Фильм был подготовлен научной кино-группой Института этнографии АН СССР под руководством А.В. Оскина, при участии в качестве научного консультанта каракалпакского учёного Х. Эсбергенова.

С точки зрения историографического анализа, данный фильм оценивается как образец этнографической визуальной документации. В 1970-е годы в советской этнографии усилился принцип сохранения и популяризации народной культуры с помощью изобразительных средств. Съёмка фильма была направлена не только на сохранение культурного наследия каракалпаков, но и на систематизацию знаний о строительстве юрты, передававшихся из поколения в поколение. Этот фильм является ценным историческим источником для исследователей каракалпакской юрты и связанного с ней ремесленного искусства.

После завершения экспедиции исследования, посвящённые жилищам каракалпаков, продолжились. В частности, в трудах Х.К. Эсбергенова рассматриваются поселения и традиционные жилища каракалпаков Нижнего течения Амударьи в XIX – начале XX вв.[20] Он анализировал происхождение и эволюцию традиционного жилища каракалпаков, классифицировал типы населённых пунктов, давал характеристику стационарных и кочевых жилищ, а также исследовал обычаи и обрядность, связанные со строительством.

[19] Земская Л.И. Узорнотканые изделия каракалпаков (рукопись). Рукописный фонд Каракалпакского филиала АН УзССР, Инв. № 62957.

[20] Есбергенов Х.К. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте //В кн.: Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000. – 278. с.

Кроме того, в исследованиях Н.А. Тлеубергеновой культура формирования и развития жилища каракалпаков была рассмотрена на основе материалов экспедиции.[21] Она выявила обряды и верования, связанные со строительством домов, в частности: выбор благоприятного дня для начала строительства, следование советам аксакалов, символическое значение выбора строительных материалов. В исследовании подчёркивается, что каракалпакское жилище формировалось в синтезе древних традиций и современных изменений. При этом отмечается, что трансформация жилища была связана с социальными, природными и религиозными факторами. Однако автор в своём труде не обращается напрямую к архивным или полевым материалам, что указывает на опору исследования преимущественно на вторичные источники.

В заключение, или другими словами, традиционное жилище каракалпаков представляет собой не только материальную форму быта, но и важный элемент социальной и духовной культуры. Исследования показывают, что юрта и глинобитные дома отражали адаптацию народа к природным условиям, особенности хозяйства и социальную стратификацию. Советская модернизация внесла новые формы в архитектуру, однако традиционные элементы сумели сохраниться и трансформироваться. Таким образом, жилище каракалпаков выступает как комплексный этнографический феномен, соединяющий прошлое и современность.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Морозова А.С. Культура домашнего быта каракалпаков начала XX века (К вопросу этногенеза). Дисс. ... канд. ист. наук. – Т., 1954. – С. 58-98.

2. Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1945–1948 гг. / Труды ХАЭЭ. I. – М., 1952. – С. 520-544.

3. Жданко Т.А. Каракалпаки // Народы Средней Азии и Казахстана (Серия «Народы мира»). – М.: АН СССР, 1962. Т. I. – С. 461-467.

4. Жданко Т.А., Камалов С.К. Этнография каракалпаков. XIX – начало XX века (материалы и исследования). – Т.: Фан УзССР, 1980. – С. 16-56.

5. Косбергенов Р.К., Камалов С.К. Культура и быт Каракалпакского народа до Великой Октябрьской социалистической революции // Очерки истории Каракалпакской АССР. – Т., 1964. Т. I. Гл. V. – С. 393-396.

6. Шалекенов У.Х. Жилище каракалпакского колхозного крестьянства // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. – М., 1957. Вып. XXVIII. – С. 47-54.

7. Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом

[21] Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования каракалпаков, связанные с юртой // Вестник ККО АН РУз. № 4. – Нукус, 1995. – С. 101-110; Тлеубергенова Н.А. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККО АН РУз. № 2. – Нукус, 1995. – С. 104-109. Тлеубергенова Н.А. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз. № 5. – Нукус, 1997. – С. 129-130; Тлеубергенова Н. К вопросу о сакральности ремесленничества у каракалпаков // Интернаука. 2020. № 25. Ч. 1. – С. 20-21.

и настоящем // Материалы и исследования по этнографии каракалпаков / Труды ХАЭЭ. III. – М., 1958. – С. 290-320.

8. Жданко Т.А. Быт колхозников-переселенцев на вновь освоенных землях древнего орошения Каракалпакии (этнографические работы в Кырккызском аулсовете) // Археологические и этнографические работы Хорезмской экспедиции 1949–1953 гг. / Труды ХАЭЭ. II. – М., 1958. – С. 730-755.

9. Савицкий И.В. Народное прикладное искусство каракалпаков. Резьба по дереву. – Т., 1965. – 194 с.

10. Савицкий И.В. (сост.). Государственный музей искусств Каракалпакской АССР. Альбом. – М., 1976. Табл. 31–106.

11. Земская Л.И. Узорнотканые изделия каракалпаков (рукопись). Рукописный фонд Каракалпакского филиала АН УзССР, Инв. № 62957.

12. Есбергенов Х.К. Обряды и верования каракалпаков, относящиеся к юрте // Кочевое жилище народов Средней Азии и Казахстана. – М., 2000. – С. 278.

13. Тлеубергенова Н.А. Некоторые обряды и верования каракалпаков, связанные с юртой // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1995. № 4. – С. 101-110.

14. Тлеубергенова Н.А. Этнокультурные аспекты юрты // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1995. № 2. – С. 104-109.

15. Тлеубергенова Н.А. Поверья каракалпаков, связанные со строительством жилища // Вестник ККО АН РУз. – Нукус, 1997. № 5. – С. 129-130.

16. Тлеубергенова Н.А. К вопросу о сакральности ремесленничества у каракалпаков // Интернаука. – 2020. № 25. Ч. 1. – С. 20-21.

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ОРУДИЯ И ИНСТРУМЕНТЫ ТРУДА В СРЕДНЕВЕКОВЬЕ В УСЛОВИЯХ ПРИАРАЛЬЯ

Ходжалепесов И.М.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Каркалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. г. Нукус.

Хорезмийская земледельческая культура в средневековый период рождается в результате взаимодействия автохтонного, преимущественно скотоводческого, сако-куюсайского населения Присаракамышья и групп земледельцев и ремесленников, выходцев из древнеземледельческих областей юга Средней Азии, первоначально заселивших область Южного Хорезма на левом берегу Амударьи, которую в этот период времени можно считать ретранслятором передовых ирригационных, ремесленных и строительных технологий из южных областей Средней Азии в среду скотоводов, населявших область Присаракамышской дельты.

Земледелие является одним из важнейших компонентов экономики древних и современных обществ. Без его изучения невозможно полное восстановление ранних

этапов истории той или иной человеческой общности. Важную роль в прогрессе земледелия сыграло развитие земледельческих орудий (ручных, плужных).

Земледельческие орудия – орудия для возделывания культурных растений. Этнография выделяет основные типы земледелия преимущественно по главным орудиям производства, а именно по наличию или отсутствию пахотных орудий.

История мукомольной техники была важнейшим звеном в развитии техники в целом. Ведь первой и основной потребностью человека, как и всякого живого организма, является питание для поддержания жизни. Хлеб уже со времен оседлости является основной частью пищи человека, поэтому техника переработки зерна в муку всегда играла большую роль в развитии производительных сил общества.

Первыми типами орудий для измельчения зерна были, несомненно, орудия ударного действия - ступа и пест. Нужен был долгий период, прежде чем человек научился дробить зерно более эффективным способом - растиранием между двух камней путем прямолинейно - возвратного движения одного камня по-другому. Следующим, весьма важным этапом развития явился период использования зернотерок, но уже не с прямолинейными, а с вращательным движением верхнего камня. Этим было положено начало существования жернового постава, который в измененном, усовершенствованном виде сохранился до наших дней. Такой жернов проводился в движение ручным способом.

Высокое искусство обработки камня, получившее распространение в XI – XIII веках, обусловило широкую возможность применения жернова в качестве измельчающей машины. Параллельно с усовершенствованием конструкции жерновов улучшился и сам процесс производства муки. Зерно перед размолом начали очищать от примесей, а влажное зерно по возможности начали сушить. Для отсева лучшей муки начали стали применять сита.

В аридной зоне существование человека было связано с источниками воды, поэтому, как правило, поселения концентрировались в зеленеющих оазисах речных долин или по берегам озер. Особенности техники орошения и характер оросительных сооружений зависели от водных ресурсов. Последние в различных географических ландшафтах обусловливали возможность использования: 1) воды рек с постоянным водотоком (самотечное, паводковое, орошение с искусственным подъемом воды); 2) озерных и речных разливов (болотное и лиманное орошение); 3) поверхностных вод, образующихся после выпадения осадков (саево-ручьевое, «кааковое» и т. п. орошение); 4) подземных вод источников, колодцев, искусственных водосборных сооружений (колодезное, кяризное орошение и т. п.) [Капо-Рей., 1958, - 278].

В ходе археологических исследований памятников земледельческой культуры Средней Азии, относящихся к эпохе неолита, энеолита и бронзового века, найдены многочисленные свидетельства производства муки и масла - орудия труда для размельчения и растирания зерна: зернотёрки, ступки, ручные мельницы, каменные жернова и т.п. [Гулямова Э. и др.., 1956.].

По данным И.П. Петрушевского. в XII-XIV веках в Иране мельницы были в широком распространении. Были мельницы, приводимые в движение силою вьючных животных, ручные мельницы и ветряные мельницы. Все виды мельниц широко использовались. В 1966 г. вышел из печати первый том капитального труда М.А.Абдураимова «Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века» [Абдураимов М.А., 1966].

Со второй половины XI в. повышается производительность земледелия. Именно в это время появляется ручной вращающийся круглый жернов взамен безраздельно господствовавшей зернотерки. Все приспособления для размельчения зерна по принципу изготовления, устройства и действия делятся на несколько видов: песты-терочники, зернотерки, ступы и жернова (ротационные мельницы).

В археологии Средней Азии зернотёрки являются весьма частыми находками при раскопках земледельческих поселений. Например, на известном памятнике эпохи энеолита и бронзы – поселении Саразм (ГУ-П тыс. до н.э.) были обнаружены изящные каменные зернотерки различных форм, изготовленные из камней разных горных пород [Эшонкулов У., 2007. - 89].

В ходе археологических раскопок в Кават-Калинском оазисе Хорезма обнаружен очаг и рядом с очагом обнаружены две ямы с обломками зернотерок [Неразик Е.Е., 1966, -154]. Преднамеренное уничтожение зернотёрок могло быть связано с идеей цикличного обновления природы. Также некоторые зернотерки служили два-три столетия. Они обычно передавались из поколения в поколение. По мнению У.Эшонкулова. в средние века и новое время в отдельных селениях использовались небольшие металлические и бронзовые ступки. Но они использовались преимущественно для измельчения семечек, абрикоса, ореха и др. преимущественно для лечебных целей [Эшонкулов У., 2007. - 570].

Для размельчения зерна в домашних условиях использовались песты из твёрдых пород дерева. Они были толстыми и прочными. В середине пестов проделывались песты продолговатой формы для захвата обеими руками. С более тяжёлыми пестами работали два человека, становясь с двух сторон друг против друга и держась за пест. В таких деревянных ступах обмалывали различные зерновые, включая чистый рис до шелухи, а также им нередко размельчали сушеные фрукты, соль, зерно и другие злаки. [Андреев М.С., 1956. - 239].

Из орудий переработки урожая внимание исследователей было уделено только жерновам и ручным мельницам. Широкое распространение различных приспособлений для размола зерна или размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы [Левашова В. П., 1956, - 256-276].

Широкое распространение различных приспособлений для размола зерна или размельчения других видов твердых продуктов обусловлено необходимостью этих орудий в системе любого хозяйства. Среди археологического материала эти орудия являются одной из самых массовых категорий. По принципиальным различиям изготовления, устройства и действия все приспособления для размельчения зерна, орудия переработки урожая делятся на три самостоятельных класса – зернотерки, ступы и ротационные мельницы.

История техники мукомольного производства изучалась Н. А. Пономаревым. По его мнению, появление мельниц сравнительно с зернотерками и ступами относится к более позднему времени и знаменует начало развитой ступени сельскохозяйственного производства. Мельницы в отличие от зернотерок и ступ являются специализированными орудиями, приспособленными только для размалывания зерна. Принцип действия основан на вращательном движении верхнего жернова – бегуна на рабочей поверхности неподвижного нижнего.

Считается, что родиной мельницы является античная Греция. Появление мельниц может быть отнесено к середине I тысячелетия до н. э. Изучение орудий мукомольного производства античной эпохи позволило исследователям связать различные этапы распространения ротационных мельниц на европейском континенте с конкретными историческими событиями – с греческой колонизацией, с завоевательной политикой Рима. Появившийся в Греции жерновой постав и прогрессивный метод помола зерна постепенно начинают распространяться на других территориях Европы. [Минасян Р. С., 1978. - 101-112].

Ручная мельница (*каракалпакский* - дигирман) являлась одним из ранних орудий, изготовленных человеком, использовавшимся для помола зерна и получения муки. По мнению ряда исследователей, ручные мельницы впервые стали изготавливать в Передней Азии. Мелкие фрагменты каменных жерновов были обнаружены в культурных слоях Саразма III-II тыс. до н.э. Самые ранние ручные мельницы представляли собой овальные камни с плоской рабочей поверхностью и сквозным отверстием. Они отличаются по форме и весу. Как правило, жернова изготавливались из твёрдых пород камня.

Ручные мельницы с диаметром жерновов 30-50 см были характерны для всего Среднего Востока [Эшонкулов У., 2007. - 91]. Например, диаметры жерновов ручных мельниц Хорезма (VII-VIII вв.) были от 32 до 48 см. при толщине 4-6 см [Неразик Е.Е., 1966. - 96].

Исследователи отмечают высокую адаптивную способность населения Приаральского района, сумевшего широко расселиться, заняв разные экологические ниши, сформировав при этом различные системы жизнеобеспечения. Не исключено, что присутствие и сохранение в экономике этого населения земледельческого компонента явилось той основой, которая и обеспечила их адаптивный успех. [Окладников А.П., 1960. - 6–7].

К сожалению, отсутствие археоботанических данных с поселений зайсановской культурной традиции различных районов Древнего Хорезма не позволяет доказательно говорить, что эти группы населения занимались земледелием. Однако его существование здесь в позднем неолите не выглядит невозможным, о чем косвенно свидетельствуют археоботанические наблюдения для памятников этих же районов последующих хронологических периодов [Сергушева Е.А., 2010. - 116-120].

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Капо- Рей Р., 1958, Французская Сахара, М
2. Гулямова Э. и др. Археологические и нумизматические коллекции института истории, археологии и этнографии АН Тадж. ССР. (Краткий обзор). -Сталинабад, 1956.
3. Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI-первой половине XIX века. Т.1. -Ташкент: Фан Уз ССР. 1966.
4. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., 89 с.
5. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. - М. 1966, с. 154
6. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с. 570
7. Андреев М.С. Таджики долины Хуф (Верховья Аму-Дарьи). - Сталинабад. 1956. - Вып. II., с. 239.
8. Левашова В. П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X - XIII вв. Тр. ГИМ, вып. 32, 1956, С. 256-276.
9. Минасян Р. С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА, 1978, № 3, С. 101-112.
10. Эшонкулов У. История земледельческой культуры горного Согда (с древнейших времён до начала XX в.). - Душанбе, 2007., с.91.
11. Неразик Е.Е. Сельские поселения Афригидского Хорезма. - М. 1966., с.96.
12. Окладников А.П. Возникновение земледелия на Дальнем Востоке // Тез. докл. и сообщ. II Науч. конф.
13. Сергушева Е.А. Раннее земледелие в Приморье // Вестн. ДВО РАН. 2007. № 3. С. 116–120.

КУЛЬТУРНЫЕ КОДЫ КАРАКАЛПАКСКОЙ ВЫШИВКИ

(на основе анализа работ А.Алламуратова)

Курбанова З.И.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

А.Алламуратов является одним из тех искусствоведов Каракалпакстана, кто сыграл значимую роль в изучении декоративно-прикладного искусства народа. Его работы не только документируют традиционные техники и узоры, но и подчеркивают их культурное и историческое значение. Алламуратов в своих исследованиях акцентирует внимание на том, что каждое произведение искусства является не просто эстетическим объектом, но и носителем информации о культурных, исторических и духовных ценностях народа.

Следует особо подчеркнуть вклад А. Алламуратова в исследование одного из наиболее актуальных направлений прикладного искусства – вышивки. Монография «Каракалпакская народная вышивка» (1977) представляет собой не только систематическое описание мотивов и технических приемов, но и одну из первых комплексных работ, всесторонне анализирующих специфику каракалпакской вышивки: её орнаментальный декор, колористику и способы исполнения. Особенно значимым является методологический приём, заключающийся в связывании вышивки с контекстом народного костюма: продемонстрировано, как отдельные вышитые элементы связаны с кроем, функциональными свойствами одежды и социально-обрядовыми практиками.

А.Алламуратов в своем исследовании делает попытку развить тему визуализации родоплеменной идентичности через призму каракалпакской вышивки. Он утверждает, что декоративно-прикладное искусство, в частности вышивка, служит важным средством самовыражения и идентификации народа, отражая его культурные, исторические и социальные аспекты [Алламуратов А., 1977. – 50, 51, 57].

Мысль о том, что в прошлом каждый каракалпакский род имел свой отличительный «знаковый набор» в виде орнаментов, была ранее высказана Т.А.Жданко [Жданко Т., 1958. – 380]. А.Алламуратов, развивая эту идею отмечает, что в XVIII веке некоторые каракалпакские бии использовали родовые тамги вместо подписей [Алламуратов А., 1977. - 57]. Это свидетельствует о том, что тамга служила визуальным маркером, обозначающим родовую принадлежность и выступающим средством идентификации и легитимации власти. Н.П.Лобачева, опираясь на полевые материалы, собранные в 1950-е годы, также отмечает, что

«… было несколько орнаментов, которые связывались с определенными группами каракалпаков» [Лобачева Г., 2000. – 56]. В контексте вышивки, в частности, на женском головной уборе *киймешек,* применение уникальных орнаментов можно рассматривать как продолжение этой традиции, где каждый узор становится символом конкретного рода или племени.

Исследование И. Богословской, охватившее более 400 образцов *қызыл киймешек* и около 250 элементов *кызыл киймешек алды*, позволило сделать вывод о том, что женщины из определенных каракалпакских родов использовали уникальные орнаменты, функционировавшие в качестве племенных маркеров. Вышитый узор на свадебном наряде невесты, в частности на *киймешек*, выступал в качестве знакового элемента, демонстрирующего ее принадлежность к конкретному роду, что особенно актуально в контексте свадебных обрядов, предполагающих взаимодействие различных родовых групп [Богословская И., 2019. - 187].

В поддержку гипотезы о родовой маркировке орнаментов на *киймешек* может быть приведен аргумент, основанный на анализе экзогамии, характерной для каракалпакского общества, согласно которой юноши не могут вступать в брак с девушками из своего рода. Эта традиция придает особое значение вышивке на *киймешек* в контексте брачных союзов. Необходимость визуального обозначения родовой принадлежности становится особенно актуальной в день свадьбы, когда невеста демонстрирует символы своего рода новой родне.

А. Алламуратов выделяет несколько устойчивых орнаментальных комбинаций, которые, предположительно, могли служить племенными маркерами. Он классифицирует *қызыл киймешек алды* по композиционному и цветовому решению на четыре группы: 1. *Орта қара* сплошь зашита завитками *муйиз*, соединенными сложным переплетением. Наиболее типичным для этой группы является один ряд крупных ромбов с вписанными в них завитками, отходящими от углов и стен; 2. Два или четыре ряда ромбов, расположенные в шахматном порядке, с вписанными в них цветками, заполняют всю поверхность *орта қара*; 3. Цепочка крестообразных розеток растительного происхождения располагается по центру полосы, в то время как боковые пространства заполнены треугольниками *қолтыкша*; 4. Орнаментальная полоса на *орта қара* состоит из квадратов с завитками, количество которых может варьироваться [Алламуратов А., 1977. - 50, 51].

Согласно исследованиям А.Алламуратова, для орнаментации *киймешек*, бытовавших среди женщин, проживавших в прибрежных районах (Муйнакском, Тахтакупырском и Кунградском), характерно использование растительных мотивов, стилизованно воспроизводящих заросли тростника и разнообразные цветочные композиции. Данные орнаментальные элементы не только отражают специфику местного ландшафта, но и, предположительно, связаны с традиционными видами хозяйственной деятельности населения. [Алламуратов А., 1977. - 57]. В Кегейлийском районе наблюдается выраженное предпочтение к орнаменту *сегиз*

мүйиз и его вариациям. Орнамент *қуўыршақ аўыз*, ассоциируемый с изображением птицы, является характерным для *қызыл киймешек*, встречающихся в Муйнакском и Кунградском районах.

Однако исследователь отмечает широкое распространение перечисленных орнаментов и их использование в каракалпакской вышивке в целом [Алламуратов А., 1977. – 58]. В связи с этим, однозначная идентификация родовой принадлежности на основании орнаментации представляет значительную сложность, что актуализирует необходимость дальнейших исследований в данной области.

К идее о том, что каждый род идентифицировал себя через орнаменты на вышивке, А.Алламуратов возвращается в своей работе «Каракалпакское декоративно-прикладное искусство. Вопросы художественного своеобразия» (2019). В частности, он отмечает, что с древних времен существовала традиция расселения каракалпакских племен на определенных территориях, которая в основных чертах сохранялась в период конца XIX – начала XX века. Согласно этой традиции, приморские районы Каракалпакстана заселяли представители арыса *Қоңырат*, в то время как центральные и южные районы были населены племенами *Он төрт урыў.*

Арыс *Он төрт урыў* занимал территорию на правом берегу Амударьи, в бассейне канала Кегейли. Данная местность (включающая современные Чимбайский и Кегейлийский районы) в XIX- начале XX веков являлась экономическим центром дельты, где была сосредоточена значительная часть населения и культивируемых земель [Жданко Т., 1950. - 37].

Арыс *Қоңырат*, в свою очередь, был сосредоточен в северной части дельты, на землях, прилегающих к Аральскому морю, а также на левом берегу Амударьи, в Кунградском и Чумикеевском бекствах Хивинского ханства [Жданко Т., 1950. - 38].

Исторически на территории Чимбайского и Кегейлийского районов преимущественно проживают представители племен *қтай, қыпшақ, маңғыт и кенегес*. В Муйнакском районе доминируют племена *қыят, ашамайлы и мүйтен.* Население Кунградского района характеризуется смешанным этническим составом, включающим узбеков, казахов и каракалпаков, принадлежащих к родам *қыят, ашамайлы и қандекли.* В Тахтакупырском районе также наблюдается этническая смешанность, обусловленная проживанием казахов и каракалпаков, принадлежащих к родам *мүйтен, бессары и қарамойын*.

Роды *қтай, қыпшақ, маңғыт и кенегес* входят в арыс *Он төрт урыў*. Роды *қыят, ашамайлы, мүйтен, қандекли, бессары и қарамойын*, в свою очередь, относятся к арысу *Қоңырат*. В районном разрезе данная структура прослеживается следующим образом: в Кегейлийском и Чимбайском районах преобладают племена и роды, входящие в арыс *Он төрт урыў*, в то время как в Тахтакупырском, Муйнакском и Кунградском районах – племена и роды, входящие в арыс *Қоңырат*.

Все редко встречаемые изделия каракалпакской вышивки на *көк көйлек, ақ*

жегде, киймешек обнаружены в приморских районах [Алламуратов А., 2019. – 57]. Например, четыре ак жегде с сетчатым узором *кереге коз* обнаружены в северо-восточном Тахтакупырском районе и близком к нему острове Мерген-атау. Три көк көйлек, хранимые в ГМИ им. И.В. Савицкого, обнаружены и закуплены в Тахтакупырском, Караузякском, Муйнакском районах, владельцы и авторы их принадлежали арысу *Қоңырат* [Алламуратов А., 2019. – 58].

Данное наблюдение вновь подтверждает гипотезу о том, что для каждого каракалпакского рода существовал определенный набор орнаментальных мотивов, выполнявший функцию социальной и родовой идентификации. Наблюдаемая постоянность композиционных приемов и повторяемость отдельных графических элементов позволяют рассматривать орнамент как код культурной принадлежности, обусловленный исторически сложившимися эстетическими и семантическими традициями. Вместе с тем в современности в результате забвения этих традиций, часто невозможно однозначно отнести ту или иную орнаментальную комбинацию к конкретному роду.

Идеи, выдвинутые в работах А.Алламуратова, хотя и не получили окончательной формулировки, представляют собой важный теоретический задел для дальнейших исследований. Современные методические приемы позволяют расширить исследования в этом направлении. Перспективными представляются создание типологических каталогов орнаментальных мотивов, применение методов статистического анализа для выявления скрытых закономерностей и атрибуции образцов.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Алламуратов А. Каракалпакская народная вышивка. – Нукус: Каракалпакстан, 1977. 77 с.

2. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Родоплеменная структура и расселение в XIX – начале XX века. – М., Л., 1950. 168 с.

3. Жданко Т.А. Народно орнаментальное искусство каракалпаков // ТХАЭЭ, т. III. Москва: Издательство АН СССР, 1958. – с. 373-410.

4. Богословская И.В. Тайнопись каракалпакского узора // SAN'AT. 2008. – № 2. –с. 8-10.

5. Богословская И.В. Каракалпакский орнамент: образ и смысл. – Алматы, 2019. 220 с.

6. Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма: каракалпакский кимешек // Итоги полевых исследований ИЭА. – М.: 2000. – с. 54-73.

ИЛИМПАЗДЫҢ ҚУНЛЫ МИЙРАСЛАРЫ

(Көркем өнер изертлеўшиси А.Алламуратовтың 90 жыллығына)

Пирназарова А.

И.В.Савицкий атындағы мәмлекетлик көркем өнер музейи, Нөкис қаласы

Айрым инсанлар өмирин өзи сүйген кәсибине, илимге, билимге арнап мазмунлы жасайды, ҳәм олардың бундай саўаплы ислери өзи дүньядан өтсе де халқына, изиндеги әўладларға үлги болады.

Быйыл 90 жыллығы белгиленип атырған белгили илимпаз, көркем өнер изертлеўшиси Ағынбай Алламуратов мине усындай инсанлардың бири болып оның мийнетлери, жазған китаплары бүгинги күнде бизлер ушын жүдә қунлы мийрас болып есапланады. Оның көркем өнердеги, әсиресе кестешилик тараўындағы жазған илимий жумыслары қарақалпақ халқының қол өнериниң басқа халықлардан өзине тән өзгешелигин, нағыс атамаларын, тигиў усылларын үйрениўде, сондай-ақ, усы тараў бойынша илим менен шуғылланыушы жас илимпазлар үйренетуғын баҳалы дерек екени ҳақыйқат.

А.Алламуратовтың бир неше атамадан ибарат китаплары болып, олардың ҳәммеси халқымыздың қол өнерине арналған, әсиресе «Қарақалпақ халкының кестешилик өнери» деп аталған рус тилинде шыққан китабы бир ўақытлары дыққаттан шетте қалған шебер апаларымыздың бийбаҳа мийрасларын үйрениўде жүдә керекли мийрас болып,ҳәзирги күнде бул өнерди қайта тиклеўде жас өнерментлеримизге үлги ретинде үйренилип атыр.

Илимпаздың буннан басқада усы бағдардағы бир неше атамадан ибарат китаплары, илимий мақалалары бар. Ағынбай Алламуратов тек ғана илимпаз сыпатында китаплар, илимий мақалалар жазыў менен шекленип қалмастан бүгин пүткил Қарақалпақстанды, халқымызды жәҳәнге танытып атырған музейди ашыўда да Игорь Савицкий, Х.Есбергенов, А.Жарылқағанов, У.Қалжановалар менен бирге ылайықлы мийнет еткен. А.Алламуратовтың айрықша атап өтиўге арзыйтуғын жумысының бири Москвадан келип халық қол өнериниң үлгилерин жыйнаўға қызыққан, олардың ғайры нағысларын атақлы художниклердиң жумысларына теңеп, реңлердиң үйлесимине айрықша итибар берген Игорь Савицкий менен бирге жүрип аўыллардан ески буйымлардың бир неше түрлерин, зергерлик үлгилерин жыйнаўда дилмашлық еткени болып та хызмет атқарған.

Өзи гүўа болған айрым қызықлы ўақыялар туўралы көплеген еске түсириўлери бар болып, солардың бири «Тебинги отдай» деген атама менен жазылған мақаласы 1990-жылы «Совет Қарақалпақстана» газетасында жәрияланып, жүдә итибарға ылайык болған. Бул мақалада усы тараў бойынша 1959-жылы қол өнери дөретпелерин жыйнаўға Қазахдәрья елатына барған сапары сөз етиледи. Бир неше адамнан ибарат экспедиция ағзалары сол елатта үйме-үй жүрип өнер үлгилерин

жыйнайды. Олар менен аўыл кеңес баслығы Тәжимурат ақсақал бирге жүреди, бул «орыс» бизиң затларымызды неге жыйнап жүр деген аўыл адамларына ақсақал «музей ашады жыйнаған затларын соған қояды, сизлердиң атларыңыз тарийхта қалады» деп түсиндиреди. Ақсақал өзиниң үйинде сақланған, ийленген, териге нағыс ойылған тебингини де Савицкийге береди. Ертеңине азанда ҳәзиллесип «Деньги уазми, тебинги отдай» деп ойнап айтқанын шын түсинген Савицкийдиң дәрьяның бойына барып қапа болып турғанын көрген аўылдың бир адамы келип «ана орысыңыз жылап турғо» дейди. Барып қарасақ ол расында да көзине жас алып кеўилсиз турған екен, кейнинен хәзил екенин түсиндирдик деп, еске түсиреди.

Илимпаз өз мақаласында ғайры нағыслы кестели киймешеклерди, жипек жегде, ақ киймешеклерди, шебер зергерлердиң қолы менен исленген зергерлик үлгилерин көрген Савицкий қыз келиншеклердиң шеберлигине, әпиўайы қураллар менен ҳәйкел, өңир моншақлар соққан зергерлердиң жоқары талғамына таң қалып, ҳар қайсысын бир услап қуўанғанын көрген ақ көкирек аўыл адамлары үйлеринде бар затларын әкелип тапсыра береди.

Нәтийжеде республикамыздың көплеген аўылларынан узақ жыллар даўамында қол өнери дөретпелери жыйналып олардың тийкарында музей ашылады. Музей ашылғаннан соң да илимпаздың бул тараўға қызығыўшылығы айрықша екенин сезген Савицкий оның менен Москваға бирге барады. Демек Ағынбай Алламуратов музей фондына картиналар жыйнаўда да үлкен үлес қосқанын арқайын айта аламыз.

Узақ жыллар даўам еткен қол өнериниң жыйнағы нәтийжесинде музей ашылғаннан соң да илимпаз бул бағдардағы илимий жумысларын даўам етип қунлы мақалалар жазған. Олардың айрымларына тоқтап өтсек, «Музей қалай дүзилди» (Әмиўдәрья журналы,1995 жыл №3-4 санлары) деп аталған мақаласы (қарақалпақтың туңғыш художниги В.Каракалпаков туўралы), «Сәўкеле» ге арналған көлемли мақалалары бизлер ушын жүдә керекли мағлыўматлар болып табылады. Әсиресе қарақалпақ зергерлериниң қунлы дөретпеси сәукеле менен төбеликтиң басқа музейлерде сақланып атырған нусқалары туўралы салыстырмалы түрде жазған мақаласы оғада қунлы дерек болып еле көплеген изертлеўди талап етеди деп ойлайман. Ағынбай аға биз жоқары да айтып өткен илимий мақалалар жазыў менен бирге Савицкий музейиниң ҳалық қол өнери бөлиминде бир неше жыл илимий хызметкер болып та жумыс иследи. Усы жылларда өзи қатнасқан экспедицияның жумысынан дерек бериўши, яғный дала жазыўлары түсирилген карточкалар туўралы (жыйналған затлардың кимнен,қашан алынғанлығы,егер ислеген адам белгили болса оның исми, әкесиниң исми,миллети, урыўы, сондай-ақ, кимлер тәрепинен тапсырылғаны ҳаққында бираз мағлыўматларды жазыў менен шуғылланды. Усы бөлимде илимпаз ағамыз бенен бирге ислегенликтен ҳәм аўыллас ретинде жүдә көп еслеўлерим бар. Бизлер кишкене ўақтымызда аўыллас жеңгелеримиз «ана сары бала илимпаз болажақ екен, кестели кийимлердиң нағысларын, олардың қалай тигилгенин, кимлер тиккенин излеп алыстағы қалаларға

ҳәттеки Мәскеўге де барып жүрген қусайды» деп айтқанлары есимде қалған.

Усындай излениўлердиң нәтийжесинде биз жоқарыда айтып өткен кестешиликке тийкарланған жүдә қунлы китап жазылды. Соңынан усы китаптың даўамы ретинде илимпаз докторлық жумысын даўам етти. Тилекке қарсы бул жумысы өзиниң көзи тирисинде толық жуўмақланып баспадан шықпады. (Бул жумысы соң илимпазларымыз тәрепинен баспадан шығарылған). Илимпаз А.Алламуратов көркем өнер тараўында тек өзине тән болған яғный кестешилик, нағыслар бойынша илим изледи, изертледи, үйренди, усы бағдарда рус илимпазы белгили этнограф Т.А.Жданконың баслаған исин өз бетинше даўам етти, басқа халықлардың мәденияты, өнери менен салыстырып китаплар жазды. Т.А.Жданко нағыслардың атамасының 60 тан аслам түрин халық арасынан сорастырып жазып алған болса, А.Алламуратов олардың атамаларының мәнисин, тигис техникасын илимий жақтан изертледи, соның нәтийжесинде көплеген кесте үлгилери бүгинги күнде турмысымызда қолланылып атыр.

Ағынбай Алламуратов туўралы академик, белгили тарийхшы С.Камаловтың баҳалы пикирин келтирип өтпекшимен: «А.Аламуратов көркем өнер тараўында басқаларға усамаған тәнҳа өзине тән мектеп жаратты. Бурын ҳешким жазбаған тың таза теманы изертледи, яғный бир уақытлары итибарға алынбаған кестешиликтеги нағысларды изертлеп бул бағдарда жол баслаўшы болды» деген еди өзиниң еслеў сөзинде.

Ағамыз өз исине пухта, онша көп сөйлемейтуғын, нәзерин тик тутып артық қатты ҳәрекетсиз әсте ғана жүретуғын биймәлел минезли адам еди. Билимлендириў тараўы хызметкери өмирлик жолдасы Роза жеңгей менен еки перзентти тәрбиялап камалға келтирди. Олар әкесиндей илим жолын емес, өзлерине унаған кәсипти таңлады, ҳәм усы бағдарда ислеп атыр. Бул кишкене мақала да илимпаздың тек өзим билетуғын, күнделикли жумыс барысында көбирек пайдаланатуғын китаплары, мақалары, инсаныйлық пазыйлетлери ҳаққында қысқа ғана сөз еттим. Алдағы ўақытлары бул илимпаз алымның жаратқан бийбаҳа илимий мийнетлери, қалдырған мийраслары терең үйренилип көплеген жас илимпазларға үлги болады әлбетте.

ҚӘБИРСТАН АТАМАЛАРЫ ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДҮНЬЯҒА КӨЗҚАРАСЫНЫҢ КӨРИНИСИ СЫПАТЫНДА

Курбанова З.И.

Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ қәбирстанлары мәдений орталықтың әҳмийетли бөлеги болып, әййемги дәстүрлер ҳәм ислам исенимлериниң өзине тән жыйнағы болып есапланады. Марҳумлардың ең соңғы мәканы болған бул орынлар тек ғана өмирдиң физикалық тамамланыўы емес, ал өтмиш, бүгинги күн ҳәм келешекти байланыстырыўшы, халықтың тарийхы, социаллық дүзилиси ҳәм руўхый қәдириятларын сәўлелендиретуғын орын болып есапланады. Қарақалпақларда қәбирстанлардың қәлиплесиў ҳәм хызмет етиў өзгешеликлерин изертлеў олардың дүньяға көзқарасын, туўысқанлық байланыслар системасын ҳәм ақырет ҳаққындағы түсиниклерин тереңирек түсиниўге мүмкиншилик береди.

Қәбирстан қарақалпақларда *қәбирстан, әўлийе, қойымшылық* атамалары менен белгиленеди. *Қәбирстан* атамасы арабша قَبْرٌ *қабрун* - қәбир ҳәм парсы тилиндеги ستان *стан* қосымтасынан келип шыққан болып, «ел» мәнисиндеги топонимлерди пайда етиўде қолланылады. *Әўлийе* атамасы араб тилиндеги أَوْلِيَاءُ ʾawliyāʾu – «Қудайдың жақын досты» сөзинен келип шыққан болып, рус тилинде «муқаддес» мәнисин аңлатады. *Қойымшылық* «қойыў» атамасынан алынған болып, аўдармасында «жайластырыў, қатлаў» мәнисин аңлатады ҳәм функцияны, ҳәрекетти аңлатыўшы «шылық» сөзинен келип шыққан.

Қарақалпақларда қәбристанлар бәлентликлерде (таўлар, төбеликлер, әййемги қала қарабаханалары), жоллар қасында ямаса қойымшылықлар әтирапында жайласқан [Есбергенов Х., 1963. - 226-229]. Қәбирстанларды бийикликте жайластырыў әмелияты тек ғана қарақалпақлар ушын емес, ал қазақ ҳәм қырғыз сыяқлы Орайлық Азияның басқа халықлары ушын да тән [Гродеков Н., 1889. -260], тәжиклер [Рахимов М., 1953. - 122, 123; Писарчик А., 1976. - 141, 142; Бабаева Н., 1993. - 75] ҳәм өзбеклер [Снесарев Г., 1972. - 176]. Бул болса аймақтағы этникалық топарлардың қәлиплесиўиндеги улыўма тарийхый басқышлар ҳәм олардың этномәдений жақынлығынан дерек береди.

Бәлентликлерде қәбирстанлардың пайда болыўы жүдә әййемги дәстүр. Қубла Арал бойында әтирапындағы жер бетинен көтерилген орынлардан исламға шекемги дәўирлерден баслап жерлеў орны сыпатында пайдаланылған. Археологлар ҳәм этнографлар тәрепинен изертленген бир қатар қәбирстанлар белгили болып, олар таўларда, бийикликлерде ҳәм төбеликлерде, қала орынларында жайласқан. Аралбойы халқы ислам динине өткеннен кейин, әтирапынан бийик жерлерде де мусылман некропиллери қәлиплеседи. Бурын зардуштийлик қәбирстанлары ийелеген айырым бийикликлер, енди болса мусылманлардың қәбирстанлары сыпатында жумыс ислеўин даўам еттирди. Олардың айырымлары ҳәзирги күнде де әмел етпекте (1-кестеге қараң).

Қарақалпақ қәбирстанларының көпшилиги әўлийелердиң, айрықша қәдирленген уламалардың, руў ағзаларының қәбирлери әтирапында қәлиплескен. Көбинесе қәбирстанның аты оның кимниң қәбири әтирапында пайда болғанлығы ҳаққында түсиник береди. Қәбирстанлардың атамалары бойынша қәбирлериниң әтирапында қәбирстан пайда болған шахслардың бир неше категорияларын (реал ямаса әпсаналық) ажыратыў мүмкин:

- әўлийелердиң қәбирлери әтирапында пайда болган қойымшылықлар (*Занги ата, Мушкүл кушот, Ҳәким ата, Қошқар ата, Пайғамбар қызы* ҳәм басқа.);
- суфизм уламаларының қәбирлери әтирапында пайда болган қойымшылықлар (*Нурымбет ийишан*[22]*, Суўпы баба*[23]*, Дәрўиш ийишан баба, Қарақум ийишан, Сүйин ийиша* ҳ.б.);
- диний уламалардың қәбирлери әтирапында пайда болған қойымшылықлар (*Шайых Аббас баба, Шайымбет ахун, Муўса мақсым*[24]);
- ата-баба қәбирлери әтирапында пайда болған қойымшылықлар (*Убайдулла баба, Қабақлы ата ҳ.б.*);
- қәўим тийкарын салыўшы яки белгили қәўим ўәкилиниң қәбирлери әтирапында пайда болған қойымшылықлар (*Қатма хожа*[25]*, Оймаўыт қойымшылығы* [26]).

Буннан тысқары, руў атамасын көрсетиўши қәбирстанлардың атлары (*Қыят әўлийе, Қара мойын, Қуйын* ҳ.б.) ямаса қайсы миллетке тийисли екенлигин билдириўшы *Қазақ әўлийе, Кәрис әўлийе, Орыс әўлийе, Уралскийлер әўлийеси*. Қәбирстанның аты арқалы қәбириниң әтирапында қәбирстан пайда болған шахстың кәсиплик искерлигин билиў мүмкин (*Жүз басы әўлийеси* [27]*, Арыз аталық әўлийе* [28]*, Атамурат казы*[29]*, Көнши әўлийе* [30]), сондай-ақ оның, мәселен бийикликте жайласыўы (*Порлытаў қойымшылығы, Қаратаў қойымшылығы*), тақырда (*Ийит қыры әўлийе*), канал жанында (*Бегжап қойымшылығы*), қумлықта (*Сарықум қойымшылығы*), қалаша ямаса қорған жанында (*Қырық жигит әўлийе, Бағдат, Ийишан қала*). Гейде қойымшылық атамаларының тийкарында қойымшылықтың өзи ямаса орынның өзине тән өзгешеликлери жатады (*Гүмбезли*[31]*, Жыңғыл әўлийе*[32]).

---

[22] Ийишан (ишан) – Орайлық Азияда ҳүрметли руўхый шахс, руўхый дослық басшысы ҳәм оның әўладларына берилетуғын атақ.

[23] Баба – ата-баба.

[24] *Мақсым* – ийшанның баласы

[25] Хожа – қарақалпақ қәўимлериниң бири - Мухаммед пайғамбардың әўладлары ямаса дәслепки халифалардың аты

[26] *Оймаўыт* – Кенегес қәўимине киретуғын руў

[27] Жүзбасының қойымшылығы.

[28] Аталық қәбирстаны. *Аталық* – Хийўа ханлығында қарақалпақлардың ири руў бөлиминиң руў ақсақалы. Аталықлар жақын жердеги қала орайларының ҳәкимлерине бойсындырылған.

[29] Атамурат судья

[30] Тери ийлеўшилер қойымшылығы

[31] Гүмбезли қойымшылық

[32] Қазыўшылар қойымшылығы.

1-кесте[33]

Атамасы	Жайласыўы	Қойымшылық	ИШ	ОӘ	З	ҲЎ	Мәнзил
Азизлер баба	төбелик	Азизлер баба					ҚР, Нөкис районы
Ахун баба	төбелик	Ахун баба					ҚР, Шымбай районы
Бағдат	Қала орны	Бағдат					ҚР, Қараөзек районы
Бестөбе	төбелик	оссуарлық қойымшылық Ер Қосай ата					ҚР, Әмиўдәрья районы
Бограхан	Қала орны	Бограхан ата					ҚР, Қоңырат районы
Даўытата	төбелик	Даўыт ата					ҚР, Қоңырат районы
Жумыртаў	бәлентлик	Оразымбет баба Саламат баба					ҚР, Әмиўдәрья районы
Қырантаў	бәлентлик	оссуарлық қойымшылық, Қалмақ әўлийе Имам ийшан, Бектемир ийшан					ҚР, Нөкис районы
Кусхана	төбелик	Қусхана					ҚР, Нөкис қаласы
Кусханатаў	бәлентлик	оссуарлық қойымшылық Отеген мақсым					ҚР. Бозатаў районы
Қызылжар	бәлентлик	Пайғамбар кызы, Карамолла					ҚР, Қоңырат районы
Миздахкан	төбелик	Мазлумхансулу					ҚР, Хожели районы
Наринжан	Қала орны	Наринжан баба					ҚР, Елликқала районы
Порлытаў	бәлентлик	Қалмақ әўлийе Порлытаў					ҚР. Бозатаў районы
Султан баба	таўлар	Султан Увайс баба					ҚР. Беруний районы
Султануиздаг	таўлар	оссуарлық қойымшылық					ҚР. Бозатаў районы

[33] ИШ - исламға шекемги ўақыт; ОӘ – орта әсирлер; З –заманагөйлик; ҲЎ – ҳәзирги ўақыт; ҚР – Қарақалпақстан Республикасы

Төктаў	төбелик Қала орны	Төктаў					ҚР. Нөкис районы
Топрак-кала	Қала орны	оссуарлық қойымшылық					ҚР. Елликқала районы
Топрак-кала Қоныраттағы	Қала орны	Досбатыр ийшан					ҚР. Қоңырат районы

Қарақалпақ қәбирстанлары тек ғана жерленген орынлар емес, ал қарақалпақ халқының көп қырлы тарийхы ҳәм руўхый қәдириятларын сәўлелендиретуғын әҳмийетли мәдений естеликлер болып есапланады. Олардың бийикликте өзгеше жайласқаны, атамаларының ҳәр қыйлылығы әсирлер даўамында қәлиплескен дәстүр ҳәм үрп-әдетлерге болған терең ҳүрметтен дерек береди. Бул некрополлерди изертлеў тек ғана қарақалпақлардың туўысқанлық байланыслар системасы ҳәм дүньяға көзқарасын емес, ал Орайлық Азияда жүз берген улыўма этномәдений процесслерди де жақсырақ түсиниўге мүмкиншилик береди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бабаева Н.С. Древние верования горных таджиков Южного Таджикистана в похоронно-поминальной обрядности (конец XIX – начало XX века). – Душанбе: Дониш, 1993. – с. 156.

2. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Том. 1. – Ташкент: Типо-литографія С.И. Лахтина, 1889. – с. 298.

3. Есбергенов Х. 1963. К вопросу об изживании религиозных представлений и обрядов у каракалпаков (на материале погребальной обрядности): Дис. … канд. ист. наук. Институт этнографии АН СССР, Москва, 352 с.

4. Писарчик А.К. Смерть. Похороны // Таджики Каратегина и Дарваза. Ред. Кисляков Н., Писарчик А. Вып.3. – Душанбе: Дониш, 1976. – с. 118-164.

5. Рахимов М. Р. Обычаи и обряды, связанные со смертью и похоронами у таджиков Кулябской области // Известия отдела общественных наук АН Таджикской ССР. Вып.3. 1953. – с. 107-130.

6. Снесарев Г.П. Люди и звери (Этнографические поиски в области культа животных // Советская этнография. 1972. № 1. – с. 166-177.

ТРАДИЦИОННАЯ ЮРТА КАРАКАЛПАКСКОГО НАРОДА

Уразимова Т.В.
Нукусский государственный педагогический институт им.Ажинияза, г.Нукус

Юрта (кара уй) является исконным традиционным жилищем полукочевого каракалпакского народа, которое состоит из 4 основных частей: кереге, ууык, шанарак и ергенек. Основные характеристики юрты – это легкость в разборке, транспортировке, что делает это жилище идеальным для кочевого образа жизни. Конструкция юрты являлась не только мобильной, но и прочной. Это сборно-разборная конструкция, легко собирается и разбирается благодаря своей модульной структуре. Круглая форма каркаса обеспечивает высокую прочность и устойчивость конструкции к различным погодным условиям.

Юрта является не только символом кочевой культуры, но и имеет глубокое символическое значение, отражая мировоззрение каракалпакского народа. На протяжении многих веков каракалпакский народ исходя из особенности условий жизни, климата, традиций, на основе местных материалов, создал неповторимый по своей конструктивности и гармоничный по своей декоративности вид переносного жилища.

Установку юрту всегда начинали с двери («ергенек»), которая всегда выполняется двухстворчатой и открывается внутрь юрты. Дверь устанавливается в раме, состоящей из порога («босага»), верхней притолоки («манлайша») и двух боковых стоек («тулга»), закрепленных к решеткам «кереге». При этом орнаментальной резьбой украшали как створки двери, так и притолоку.

Дверь с внешней стороны оформляли камышовой циновкой – «есик» (на камышовую основу для прочности нашивалась кошма), с нашитым на ней треугольнике с кистями («дуашык» – оберег) и украшенной полосой узора. Форма «есик» прямоугольная, по размеру несколько шире дверного проема, так как она должна была прикрывать всю конструкцию двери. По сторонам двери закреплялись узкие вертикальные богато орнаментированные ковровые дорожки («шийкаю»).

Каркас юрты представляли собой решетчатые стены (кереге) на которые устанавливались изогнутые к центру балки (ууык) и завершали данную контракцию в верхней точки юрты, центральная часть жилища (шанарак). Кереге (кереге или канат) представляли собой складные решетчатые стены из деревянных реек, скрепленных между собой. Визуально они образовывали цилиндрическую основу, которая замыкалась в кольцо. Каркас юрты изготовляли из легких, тонких (овальных в сечении и заостренных на концах), слегка изогнутых жердей, при этом в каждой решетке использовались 12 жердей.

Следующая составная каракалпакской юрты ууык (или уык) – деревянные шесты (длина 2,05 м), которые образуют купол. Устанавливались жерди на

расстоянии 35 см от нижнего края «ууык», круто изгибаясь на 35°. Поэтому кровля каракалпакской юрты имеет конусовидное очертание, в отличие от многих среднеазиатских юрт, обладающих плавным сферическим контуром кровли. Ууык вставляли в верхние части решеток и крепили к центральному кольцу. На верхние концы ууыков устанавливали шанырак, представляющий собой круглый обруч. Функционально шанарак (диаметр 1,70 м) служил для крепления жердей ууык и являлся центральным элементом, через который в юрту проникал свет и воздух. Обод шанарака двойной, при этом внешний по отношению к внутреннему изготовлялся из более толстого материала. Внутрь кольца шанарака вставляли крест-накрест тонкие изогнутые жерди, которые и образовывали несколько выгнутую веерообразную верхушку шанарака. Общая высота шанарака составляла 40-50 см.

После сборки юрта покрывалась войлоком для теплоизоляции и защиты от непогоды. В каракалпакской юрте кошмами покрывалась только кровля, боковые стены сооружения снаружи закрывались плетеными циновками из камыша – шиями. Традиционно скатанные в рулоны циновки закреплялись на дверях и в два ряда опоясывали юрту. Верхний слой циновок, обычно наиболее декорированный. Оба слоя циновок состояли из двух частей, делалось это для того, чтобы в летнее жаркое время можно было с задней стороны проветривать юрту.

Покрытие кровли состояло из двух частей: передняя кошма – алдынгы узик, прикреплялась к перекрытию пришитыми к ней темно-красными богато орнаментированными ковровыми дорожками кызыл кур (ширина 15-20 см), пропущенные внутрь юрты эти дорожки перекрещивались и создавали дополнительный декоративный эффект (шатыраш) внутри сооружения, прямо над почетным местом тор. Наиболее распространенный вариант перекрестия из кызыл куров назывался уш кур и состоял из трех ковровых дорожек кызыл куров с каждой стороны, пришитых к узик.

Вторая половина кошмы, покрывающая задний свод юрты называлась арткы (в некоторых случаях кейинги) узик и прикреплялась к юрте белыми узорными дорожками – ак кур, пропущенные наружу и переплетенные эти ковровые дорожки создавали дополнительный декоративный эффект, своим видом украшая войлочную кровлю над выходом.

Для крепления каркаса юрты и его покрытия использовались различные дорожки: бел-жип (ширина 30-40 см), кызыл баскыр (ширина 60-70 см), акбаскур (ширина 40-50 см), и по бокам юрту опоясывала узорная ковровая дорожка с бахромой – жамбау.

Внутреннее убранство каракалпакской юрты было разделено на функциональные зоны: левая сторона (сол-жак) отводится для хозяйственных нужд: одежды, утвари и посуды и являлась женской половиной, а правая сторона (он-жак) – была мужской. При этом правая либо левая половина юрты определялась с почетного места, которое находилось в глубине юрты напротив входа. Почетное место в юрте

предназначалась гостям и старшим по возрасту членам семьи. Здесь обычно ставили предметы мебели такие сундук (сандык), сабаяк (шкафчик для хранения посуды). Пол в юрте застилался циновками (ший) и кошмами (кийиз), в центральной части находился очаг (ошак).

Форма и конструктивные особенности юрта являлись моделью космоса и единством вселенной, отражая мировоззрение не только каракалпакского народа, но и мировоззрение всех кочевых народов Центральной Азии. Ее круглая форма и куполообразная крыша символизирует единство и гармонию. Помимо это юрта являлась и глубоким символом единства с природой, отражая модель мироздания и философское мировоззрение кочевых народов. Ее символическое значение проявлялось в конструкции круглого навершия юрты (круг, шанырак, очаг), которое переводится как семья, следовательно, представляет собой единение, целостность мира, космос, а внутреннее пространство делилось на сакральные зоны с особым назначением. Юрта являлась пространство, где традиции передавались от старших младшим. В юрте существовало негласное разделение на «праздничное» и «будничное», «старшее» и «младшее». Юрта часто являлась центром семейных и общинных праздников. Именно данное конкретное деление, где каждый элемент имеет свое место и главное назначение представлялся неизменной моделью мироздания.

В юрту человеку приходилось входить слегка наклонившись с правой ноги. Это являлось одновременно приветствие и уважение как самой семье, так и самому жилищу. Юрта являлась «подвижным святилище», которое хранило не только вещи, но и семейные реликвии, предметы культуры и истории, передаваемые из поколения в поколение.

Юрта являясь своеобразным эстетическим центром, художественного самовыражения каракалпакского народа, воздействовала своим аутентичным своеобразием на формирование и развитие различных видов декоративно-прикладного искусства, фольклора (эпоса и дастанов), музыки, помимо этого на основе ее традиционных истоков происходило формирование и сложение нравственно-философских воззрений народа, его традиций и обычаев [Уразимова Т.В., 2016. – 101].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уразимова Т.В. Конструктивные и декоративные особенности каракалпакской юрты // «Научный журнал» – М., 2016 - № 7 (8), с.99-101.

О НЕКОТОРЫХ РОДИЛЬНЫХ ПОВЕРЬЯХ И ОБРЯДАХ У КАРАКАЛПАКОВ

Давлетияров М.
Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Во время рождения и в последующие периоды младенчества у каракалпаков проводились множество обрядов, в которых участвовали родственники и односельчане. Их основная цель заключалась в защите младенца от злых духов и обеспечении его благополучия. Традиционный уход за ребенком опирался на многовековой опыт, передаваемый из поколения в поколение, и формировал уникальную систему народной педиатрии, тесно связанную с духовными и культурными ценностями.

Существует поверье, что, если невестка или ее муж съедят верблюжье мясо, беременность женщины затянется, и она родит через 12 месяцев. Если у беременной женщины проходили месяцы и дни, а роды не наступали, повитухи, по обычаю рисовали на земле изображение верблюда и заставляли беременную женщину трижды переступить через него (ПМА, 2025: 85, 96). Когда у беременной женщины срок родов затягивался, ее проводили под верблюдом (ПМА, 2025: 72).

Перед родами к беременной приглашали 3-4 женщин, включая повитуху – *киндик шеше*, которую выбирали из уважаемых многодетных семей. Обычно это были пожилые женщины, знавшие народную медицину и принимавшие роды, их почитали как защитниц рожениц. Повитуха давала советы о поведении и способах защиты от злых духов. За несколько дней до родов женщина заранее сообщала ей. Согласно поверью, роженица старалась выбрать чистого, доброго и мудрого человека, так как считалось, что ребёнок перенимает черты характера повитухи (Бижанова, 2001: 80).

Во время родов в юрте у выхода устанавливали вертикальный бакан – деревянный столб, к которому крепили горизонтальную перекладину. Роженица, стоя на коленях, опиралась на нее грудью и держалась за жуен – уздечку. Перед родами женщины снимали с нее украшения, расплетали косы, развязывали завязки на одежде и мешках с бауырсаками, а также вешали разряженное ружье – все это делалось для облегчения родов и защиты от злых духов (Бекмуратова, 1967: 188).

Считалось, что крик женщины, опирающейся на шест, и отвлечение джиннов, не позволяя им войти в место родов, отпугивает их, а стук топором и гремение уздечкой прогоняет джиннов. Кроме этого, существовал обычай стучать по котлу. Снаружи комнаты, где проходили роды, мужчина произносил азан. Повитуха осторожно массировала живот роженицы, чтобы помочь ей разродиться (ПМА, 2025: 89).

Если ребенок роженицы располагался неправильно, повитуха укладывала роженицу на молитвенный коврик (намазлык) старейшин. Один край коврика держала женщина, а другой - сама повитуха, и они раскачивали роженицу туда-сюда, приговаривая: «Повернись на право!». После этого я видел, как двое поднимали беременную женщину под мышки и встряхивали, повторяя: «Повернись на право!». Кроме того, повитуха клала руку на живот беременной женщины и поворачивала его вправо, говоря: «Повернись на право!». После вышеупомянутых ритуальных действий повитухи ребенок рождался в правильном положении, целым и невредимым. При перерезании пуповины ребенка, ее отмеряют и перевязывают от живота до первого сустава большого пальца руки (от кончика пальца до первого сгиба), оставшуюся часть отмеряют до тела ребенка и перерезают в этом месте. Если место перевязки пуповины сделать короче или длиннее, ребенок может умереть. Чтобы пуповина быстрее высохла и отпала, посыпали сажей из котла (ПМА, 2025: 96).

Если ребенок родился обмотанным пуповиной и не плачет, чтобы придать ему сил, массажируя, кровь из пуповины направляют к ребенку. В тот момент совершают мусульманский обряд – ударят в казан, и вскоре ребенок приходит в себя (ПМА, 2025: 94). То есть, когда ребенок родился без крика, тогда повитуха принималась массажировать пуповину ребенка в правильном направлении, пока он не закричит. Этот способ называется «киндик саў» (Бекмуратова, 1967, стр. 188).

После родов продолжается ряд обрядов и суеверий, связанных с пуповиной и последом. Связывали пуповину новорожденного ребенка веревкой и, чтобы место быстро зажило, раздавили раскаленный ком в огне внутри тандыра, его наносили на плохо просоленные, покрасневшие, недоваренные участки ребенка (ПМА, 2025: 85). Если раньше, после того как пуповина отпадала, и она оставалась влажной, её посыпали сажей из котла, а теперь мы стали мазать пуповины наших детей синей мазью (ПМА, 2025: 91). Нож, которым перерезали пуповину, забирает женщина, перерезавшая пуповину – «киндик шеше». Через два дня *киндик шеше* приносит еду (Кусекеев, 1933: 59).

По поверью, если выбросить пуповину на улицу, ребенок вырастет непутевым, поэтому ее тщательно прятали. Чтобы девочка в будущем была прилежной хозяйкой и занималась рукоделием, ее пуповину привязывали к ножке сундука – символу домашнего очага и женских занятий (Бекмуратова, 1967: 188). Некоторые завязывают пуповину в белую ткань и оставляют на дне сундука. Если пуповину заберёт женщина, не имеющая детей, её бесплодие может передаться родившей. Поэтому пуповину тщательно прятали или использовали в обрядах, направленных на защиту матери и ребёнка от дурного влияния (ПМА, 2025: 75). Другие заворачивают отпавшую пуповину ребенка в белую ткань и подвешивают ее к колыбели и продолжают подвешивать пуповины последующих детей рядом (ПМА, 2025: 81). Бывали и так, что пуповину ребенка хранили в головном уборе, пока

ребенку не исполнится сорок дней, а затем оставляют у основания можжевельника (ПМА, 2025: 88). Бывало и так, что пуповину мальчика привязывали к гриве или хвосту лошади, чтобы он вырос быстрым, как скачущий конь. Если не было возможности привязать к лошади, то пуповину и мальчика, и девочки закапывали под плодовым деревом, чтобы они росли и плодоносили, как это дерево (ПМА, 2025: 100).

По свидетельствам большинства информаторов, с 1960-х годов значительно возросло число женщин, рожающих в родильных домах. В тот период послед, как правило, не отдавали. Однако к 1990-м годам практика изменилась – его стали возвращать роженицам (ПМА, 2025: 75). Причина, по которой начали отдавать послед ребенка домой, заключалась в том, что в родильных домах ее выбрасывали на улицу, где ее рвали и поедали собаки. Следуя суеверию, некоторые бросали собакам послед ребёнка, чтобы он рожал так же легко, как собака (ПМА, 2025: 96).

Заключение. Таким образом, из представленного материала можно сделать вывод, что большинство обрядов и обычаев, связанных с рождением, объясняются магическими представлениями и домусульманскими верованиями.

Во время сложных родов применялись различные магические практики, призванные облегчить процесс и защитить роженицу от воздействия злых сил. Эти действия основывались на традиционных верованиях и символических ритуалах, отражающих стремление обеспечить безопасность матери и ребенка. Случаи смертельного исхода при родах нередко были связаны с недостаточной квалификацией повитух, а ещё чаще — с отсутствием элементарных условий гигиены и санитарии. Подобные обстоятельства существенно повышали риски для жизни матери и ребенка, особенно в условиях ограниченного доступа к медицинской помощи.

С развитием медицины многие старинные традиции утратили своё практическое значение. Так, при купании младенца больше не используют соль или натирание маслом, как это делали раньше. Вместо этого родители приобретают в аптеках готовые средства: ромашку, специальное детское мыло, кремы и другие гигиенические препараты.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Н. «Каракалпакия», 1970. 117 с.
2. Бекмуратова А. Семейно-бытовой уклад каракалпаков в прошлом и задача преодоления его вредных пережитков. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Москва, 1967. 273 с.
3. Бижанова А.Е. Семейно-бытовые обряды казахов низовьев Амударьи (вторая половина XIX- середины XX вв.). Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Нукус, 2001. 144 с.

4. Кусекеев У. Полевые записи / Этнографическая экспедиция проф. А.А. Соколова Тахтакупырского района ККАССР в 1933 г. Рукописный фонд ККФАН УзССР. Инв. № 932.
5. ПМА, 2025: 75. 2025-жыл Қаниязова Дәригүл 1947-жыл, қарақалпақ (мамықшы). Хожели районы, «Қумжыққын» АПЖ. Қумжыққын орайы көшеси 14-жай.
6. ПМА, 2025: 81. 2025-жыл. Орналиева Төреш 1945-жыл, қазақ, (хожа). Тахтакөпир районы, «Қоңыраткөл» АПЖ, Қаршығалы көшеси, 5-жай.
7. ПМА, 2025: 85. 2025-жыл. Сдихова Оразгүл, 1965-жыл, қазақ, жақайым). Тахтакөпир районы, «Белтаў» АПЖ.
8. ПМА, 2025: 88. 2025-жыл. Алпарова Айзада 1952-жыл, қазақ, (жақайым). Тахтакөпир районы, «Белтаў» АПЖ, Көркем көшеси 14-жай.
9. ПМА, 2025: 89. 2025-жыл. Өтениязова Улбийке 1951-жыл, қарақалпақ (мүйтен/тели). Тахтакөпир районы, «Қара ой» АПЖ, Ақжағыс көшеси 25-жай.
10. ПМА, 2025: 91. 2025-жыл. Алланиязова Толғанай 1942-жыл, қарақалпақ (қазаяқлы). Қараөзек районы, «Қараөзек» АПЖ, Қарамойын аўылы 33-жай.
11. ПМА, 2025: 94. 2025-жыл, Хожанова Үзилдик 1951-жыл қарақалпақ (қостамғалы). Қараөзек районы, «Қараөзек» АПЖ, Қорамлы аўылы 49-жай.
12. ПМА, 2025: 96. 2025-жыл. Насырова Арухан 1948-жыл қарақалпақ (баймақлы/үйес). Қараөзек районы, «С.Камалов» АПЖ, Қаратал көшеси.
13. ПМА, 2025: 100. 2025-жыл, Қәдирниязова Хатиша, 1958-жыл, қарақалпақ (қолдаўлы/қалмақ). Қараөзек районы, «Қуралпа» АПЖ, Қуралпа орайы көшеси 50-жай.

ХАЛҚЫМЫЗДЫ ТУРМЫСЫНДА ӨНЕРМЕНТШИЛИКТИҢ ТУТҚАН ОРНЫ

(ат тағалаў өнери мысалында)

Сейтмуратов О.С.

Қарақалпақстан аўыл хожалығы агротехнология институты, Нөкис қаласы

Миллий қәдириятларымызда қәсип ийелеў, сол қәсибтин толық жетик ийеси болыўы ата-баларымыздан киятырған дәстурлер есапланды. Бул ийелеген қәсиби тиришиликтиң дереги есапланған. Бул кәсиплер хожалық турлерине барып тақалады. Халқымыз көбирек дийқаншылық, шарўашлық, өнерментшилик пенен шуғылланған олар арасында күн көриси турмысының арқаўы болған. Усындай өнерментшиликти раўажландырыў халықтың күнделикли талабына болған зарүрликти жыллар даўамында қанатландырып келген. Өнерментшилик пенен шуғылланған уста деп аталаған. Усталар ҳәр қыйлы ағаштан, темирден, мыстан териден, суйектен, кунделикли турмыс ушын зарүр затлар жаратқан.

Халқымыздың турмыслық дәрежесин көтериўге өз улеслерин қосып келген. Ағаш буйымларды ислеўши кәсиб ийелерин ағаш устасы, темир менен шуғылланыўшы усталарды темирши уста, ал тери менен шуғыланыўшы усталарды көншилер, кийиз басыўшы усталарды шапшышылар деп атаған. Темирши усталар көбирек темирде буйымларды ислеген. Дийқаншылық қәсибине байланыслы бел, кетпен, пазна ислеген. Шарўашылық қәсибине байланыслы темир қазық, зәнги, суўлық, таға, шыйыршық ислеген.

XIX-әсирде ҳәм XX-әсирдиң басында қарақалпақ аўылларында темир усташылықтың жоқары дәрежеде болғанын көплеген мағлыўматлардан көремиз Бул кәсип атадан балаға өтип келген. Аңызларға қарғанда темир усташылық қарақалпақларға Сырдарья бойында жасаған ўақтынан берли белгили екен. Темирши усталардың айтыўына қарағанда, темирдиң пири ҳәзирги Даўыт өзбеклергеде, қарақалпақларғада да темир усташылықты бир ўақытта берген екен. Қарақалпақларда 7-12 атасынан бери темирши уста болып кияатырғанлар ушырасады [Өтемисов А., 1991. - 13].

Темирши усталар аттың ер турманы ушын буйырпаларды орынлады, зәнги, суўлық, таға, кисен, айлансок, темир қазық соққан [Өтемисов А., 1991. - 21].

Ат тағалаў өнери ҳаққында мағлыўматлар ҳаққында айтқанымызда атты устаз көрип патия алған темирши усталардан шыққан тағашылар тағалаған. Тағашынын ат сейислеўден толық хабардар болыўы, аяқ дүзилисиги билмесе жөнли тағалай алмайтуғын болған.

Ат туяғы әсиресе миним атлары 1,5-2 айда бир рет тағалаўдан алдын өсим тесин қырқып алынады, Үш мүйешли туяқ өсерин жақсылап тазалап, жонбаса ат сол ўақытта ақсайды. Қандай шебер тағашы болса да аттың туяғын жети өлшеп бир кесип таға жасаған. Аттын дене пишимин, ирилигине ҳәм күшинен пайдаланыўыны қарап түрлише тағаланады.

Жабыс атлар, жорға, журменлер, ылақшы атлар, минис атларын тағалаўдың бир биринен әдеўир парқы бар. Тайғақ жол, ылай, қар, музда, таслақ жерлерде жүриў ҳәм шабыў ушын өзине ылайықлы кыяалдай болсада өзгеше тағаллар қағылады. Аттың туяақларына. Қағылған таға салмағыда ҳәр қыйлы. Артыққы аяақларына қағылған таға алдынғысынан тоғыздан бир улеске жеңил болыўы тийис. Шебер тағашылар қақан тағасы менен аттын аяағындағы бурынан кияатырған кемисликти даўалап, қатарға қосып жибереди [Өтеўлиев Ө., 2004. - 105].

Атты тағалаў өнери, атты биринши туяағын көресең, қайсы формада турады, қыя басама дузиў басама соны аяағын дузиўлейсең, оннан кейин онын тағаны қағасаң аяағын зыян жеткермейтуғын болыўы керек. Егер тағаны жаман қақсаң тобығына тийеди. Тобығына тиймеў керек ямаса аяағына басып алады. Биринши аттын журисин көрип аласаң. Оннан кейин таға қағыўды ислейсең, жорға атлардың артқы аяағына қағылмайды, тек ғана алдынғы аяағына кығылады. Жорға атлар алдынғы аяағын басып алады. Таға шаўып кетеди аяағын ярым сантиметр өсиги

шаўған ўақытта аяағын шаўып жарақатлайды. Шапқан ўақытта аттын шамалаўына туўры келмей. Тағалаў өнери сол ат болғанлы берли болған. Аттын тағалаўда мақсет туяақ желинбеў ушын оннан кейин қар жаўында аяағы тайып кетпес ушын ислеген.

Тағаның уш формасы бар биринши таўлы жерде журетуғын атларға қағылатуғын тағалар, екинши тегис жерлерде журетуғын аталарға қағылатуғын тағалар, туяағы желинбеў ушын, үшинши бул қыс айларында қарда жаўында қағылатуғын тағалар, көбирек булар өкшеси шегеси басқаша болады. Жорға атларға өкшели таға қағылмайды. Шабатуғын атқада өкшеси бар таға қағылмайды. Себеби артқы аяағы менен өзин шарақатлаўы мүмкин. Таға туяақтын жерге басатуғын жерине қағылады. Шегелерин зыян бермейтуғын етип қағасаң, арман етке бармайды етке шеге барса ақсап қалады тек тырнағына қағылады. Ат тағасына қаққанда онын размерине қарай қағасан улкен атқа улкен таға қағылады. Алдынғы аяаққа қағатуғын атлардын айырмашылығы өз алдына болады. Алдынға аяақ домалақ болады арткы аяақ сопақлаў олады, салмағы ислеў көлемине қарайды. Тағалаўды жыл даўамында белгили ўақты жоқ мудамы министе болса 3-2 айдан тағалайсаң, кунде минис болса. Болмаса көбирек қыста тағалайсаң қыс айында. Атты бағып қойған ўақытта тағаламайды. Атты минетуғын ўақытта тағалайды. Көбирек ата-бабаларымыз гузден баслап тағалаған, бизиң шәриятымызда гуз айынан баслап ат миниўге тойларға барыўған ҳәм де гузде ҳаўа райы ығаллы болған. Аттыты бағыўдан шығарып 10-15 кун мингеннен кейин атты тағалап баслайды. Бәҳәрде аттын тағасын алып таслайды. Болмаса аттын туяғы өсип кетеди. 3-4 айдан соң алмасаң болмайды аттын туяағы өсип кетеди. Министе болса тағаны алып туяақлардын зыят жерлерин алып тазалап кайтадан қаққан.

Аттын туяағын қашаў менен алады, кушашка (атаўыз) пенен алады. Енди өз алдына астын қыратуғын пышақлары бар. Бурын қолдан ислейтуғын еди. Қашаў менен аяағын көтермейтуғын атларды қашаў менен алады. Жуўас атларды атаўыз пенен бул тегис алынады [Сейтмуратов О.С. Дала жазыўлары].

Бул ат тағалаў өнери бугинги кунде де халкымыздың өнерменшилиги арасында сақланып әўлатдан әўлатқа өтип келмекте. Ат сақлап атырған адамлар, тойларда, байрам сейиллеринде ат жарысларңа қатнасып келген шабандозлар өзлериниң атларының туяақларын тағашылар тәрепинен бугинги кундеде тағалатып кияатыр. Өнерментшилик жумысларында атты тағалаў өнери, әўлаттан- әўлатқа өтип сақланып киятыр.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер- қәсиплер. – Нөкис, 1991. – Б. 13

2. Өтеўлиев Ө. Алым көк. – Нөкис: 2004. – Б. 105.

3. Сейтмуратов О.С. Дала жазыўлары // 2025. – №36. Информатор: Сейтниязов Ерполат. Нөкис қаласы.

1. Аттын тағасы.
2. Қашаў ускенеси.
3. Егеў – аттын туяағының тегислейди.
4. Шөккиш.
5. Атаўыз – аттың тағасын алатуғын гезде шегениң басын дузиўлейди.
6. Атаўыз – шегениң басын кайыратуғын.
7. Атаўыз – шегениң зыяатын алатугын.
8. Атаўыз – шегени суўратугын.
9. Атаўыз – Туяақты алатуғын.
10. Астын жер өкшесин алатуғын пышақ
11. Астын жер өкшесин алатуғын пышақ

QORAQALPOQLARDA PANDEMIYA SHAROYITIDA O‘ZARO YORDAM AN’ANASI

Xojaniyazova G.M.
Innovatsion texnologiyalar universiteti, Nukus shahri

XXI asrda dunyo tarixi sahifalarida qolgan tabiiy hodisalardan biri bu Pandemiya holatidir. Tadqiqotchilar tomonidan Buyuk Britaniyada Covid-19 epidemiyasi paytida yuzaga kelgan ijtimoiy o‘zgarishlar «lokdawn»ni o‘z ichiga oldi. Davlat idoralari va korxonalari, cherkovlarning zudlik bilan yopilishi, shu qatorda odamlarning uyda qolishi, ijtimoiy yig‘inlarning to‘xtatilishi va o‘zini izolyatsiya qilish kabi choralar ko‘rilganini ko‘rsatadi [**El Zerbi., 2022. 453-467**]. 2020 yilda dunyo bo‘ylab tarqalgan «Korona virus» ya’ni «Covid-19» bizning yurtimizni ham chetlab o‘tmadi. Shunday murakkab sharoitda yurtimizda xayr-saxovat yordamlari turlari ko‘payishi ko‘zga tashlandi. Bunda imkoni bor kishilar ehtiyojmand oilalarga pul va oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berish orqali o‘zlarining beg‘araz yordamlarini berib bordi.

Karantin boshlangan davrning dastlabki kunlarida, Covid-19 kasalligidan kasallanganlarning oilalari qat’iy nazorat qilinib, ularning jamiyatga odamlar orasiga aralashmay, masofani saqlab turishi kabi choralar ko‘rildi. «Uyda qoling» aksiyasi tashkil etilib, ish o‘rinlari, o‘quv yurtlari masofadan o‘qish va ishlash tartibiga o‘tkazildi. Covid-19 davridan oldin, Juma namoziga ko‘p borishi haqida Q.Turekeev [Turekeev Q., 2022. –101] o‘z tadqiqotlarida ko‘rsatib o‘tgan bo‘lsa, karantin sharoitida masjidlarda qat’iy tartib saqlandi, ma’lum muddatlarga ular ham yopildi. Transportdan foydalanish cheklandi. Bozorlar yopildi. Mahalliy kunlik ishchilar ishsiz uyda o‘tirishga majbur bo‘ldi va ularda kunlik daromadidan mahrum bo‘ldi. Ayni paytda bemorlar va kam ta’minlangan, daromadi yo‘q oilalarga yordam berish maqsadida aholi orasida ko‘ngillilar o‘z yordamlarini berdi va mobil internet tarmoqlari orqali «yordam» aksiyalari tashkil etildi. Davlat miqyosida esa, kam ta’minlangan va kasallangan oilalar uchun maxsus «Call centr» ishga tushirildi. Ularning vazifasi ehtiyojmand oilalarga oziq-ovqat mahsulotlari yetkazib berishdan iborat bo‘ldi. Ushbu tashkil etilgan «Call centr» markazlarida ham ko‘ngillilar xizmat qildi.

Shunday qilib, pandemiya oqibatlarini yumshatish choralari davomida hayot asta-sekin iziga tusha boshladi. Lekin kasallanishlar va o‘lim soni juda yuqori darajada edi.

Aholining Pandemiyaga qarshi kurashish davrida ham qoraqalpoqlar to‘y va marosimlarni birgalikda o‘tkazishga, kimdir shu kasallikdan vafot etgan bo‘lsa ham unga hamdardlik bildirishga harakat qildilar. To‘y va marosimlarda qarindosh-urug‘lar, yaqin do‘stlar o‘rtasida o‘zaro yordam berish an’analari kuzatildi. Axborotchi U. Qalbayevaning eslashicha: *«2020 yil 28 mart kuni «uzatilib» turmushga chiqdim. Pandemiya davri boshlanib, cheklovlar joriy etilgan qat’iy vaqt edi. Lekin, qarindosh-urug‘larimiz, yaqin do‘stlarimiz uzatilishimda olib ketiladigan «sepimga» yordam berishdi. Qo‘shni*

xotin-qizlar, erkaklar ham «uzatilish to'yimda» o'z yordamlarini berdi»[ADY:4] – deb o'zining to'yi va undagi yordamlar haqida ma'lumot berdi.

Pandemiya davrida juda ko'p insonlar kasal bo'ldi. Kasallanganlar orasida vafot etganlari ham bor edi. Bunday qayg'uli damlarda ham qoraqalpoqlar bir-birlariga mehribon bo'lishga, qayg'uli kunda bir-birlariga xayrixohlik ko'rsatishga oshiqdilar. Covid-19 kasalligi yuqumli bo'lishiga va qat'iy karantin choralariga qaramasdan dafn marosimlarini birgalikda bajardilar. Axborotchi N. Iniyatovaning aytishicha: *« 2021 yil iyul oyida onam, otam, ukam va kelinim hammasi birdan kasal bo'lishdi. Ukam va kelinning kasalligi yengil bo'lgani uchun ularga uyda davolanishga ruxsat berdi. Oyim va dadamning ahvoli juda og'ir bo'lgani uchun markazda davolanishga olib keldi. Birinchi otam kasallikdan tuzalib 10 kunda uyimizga keldi. Onamizning ahvoli yomonligicha qoldi. Oradan ko'p o'tmay onam kasallikdan vafot etdi. Qarindoshlar, qo'ni-qo'shnilar, yaqin do'stlar eshitganlar hammasi janozaga to'plandi. Qo'shnilarning ko'magi bilan marosimni tarqatdik. Otamning ukalari yordam evaziga janozaning so'yiladigan molini olib kelishdi»* [ADY:5] – deb o'sha davrdagi holatlarni eslaydi.

Pandemiya davridagi qozoq xalqining to'y marosimlarni ijro etishdagi holati bo'yicha tadqiqotchi D. Abildenovaning keltirishicha: COVID-19 davridagi nikoh to'ylarini tadqiq qilib, davlat va media virusning tarqalishi bilan kasallanish yuqtiruvchilar sonining ko'p bo'lganiga aholining o'zini ayblashga harakat qilganini kuzatamiz va bu vaqtdagi to'y marosimlari yashirin ko'rinishda bo'lib kelganligi bilan birga, ba'zi hududlarda karantin talablariga rioya etilib, faqat kelin salom qilib o'tkazgan va bu odamlar sonining kamligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bunday nikoh to'yi qozoq xalqining kundalik hayotidagi turmush me'yorlaridan biri ekanligini ta'kidlagan [Abildenova D., 2021. –80-88].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, insonlar hayoti davomida to'satdan sodir bo'ladigan bunday tabiiy hodisalar ularni juda og'ir holatlarga solib kelgan. Qoraqalpoqlar hayotida turli favqulodda vaziyatlar yuz bergan bo'lib, Amudaryo o'zanini o'zlashtirilishi yoki dengiz suvining toshishi natijasida yuzaga kelgan holatlarga qarshi turgan bo'lsa, keyinchalik yuz bergan ekologik qurg'oqchilik holatlari yoki pandemiya sharoiti ularni omon qolish maqsadida birlashtirdi. Shunday murakkab sinovli kunlardan o'zaro yordam an'analaridan foydalanib, ahvolini tiklab, turmush tarzini qayta yo'lga qo'ydi.

ADABIYOTLAR:

1. Абилденова Д. COVID-19 кезеңіиндегі қазақтың үйлену тойы мен оның Қазақстандық бақ-тағы репрезентациясы // Қазақстан және COVID-19: Медиа, мадениет, саясат. – Алматы: DELUXE Printery, 2021. – Б. 80-88.

2. El Zerbi, C., Hartopp, N., Ramsay, A., & Marlow, S. (2022). 'More tangible and less theoretical': Understandings and experiences of neighbourhood-led Mutual Aid groups during the COVID-19 pandemic. *Journal of Civil Society, 18*(4), 453–467. https://doi.org/10.1080/17448689.2022.2164027

3. Turekeev, Q. *Qoraqalpoqlarning hozirgi kundagi an'anaviy e'tiqodlari va tasavvurlari* Tar. fan. fals. d-ri (PhD). … dis. – Nukus, 2022.
4. ADY 2024 №126. Nukus shahri, informant Qalbaeva Umida.
5. ADY 2024 №128. Qo'ng'irot tumani, informant Iniyatova Nagima.

«ИЙТ КӨЙЛЕК» БАЛАНЫҢ БИРИНШИ КИЙИМИ

Пахратдинов Ә.
Өзбекстан Республикасы Илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илимий-изертлеў институты, Нөкис қаласы.

Ҳәр бир халық өзиниң миллий үрп-әдет ҳәм дәстүрлерине ийе. Онда сол халықтың барлық миллий өзгешеликлери көринеди, олар баланың туўылыў дәўиринен басланады. *Ийт көйлек* – жаңа туўылған балаға қырық күн кийгизетуғын кийим.

Орайлық Азияда жасаўшы халықлардың өтмиш тарийхы, мәденияты, этнографиясы бир-бирине уқсас болғаны менен, олардың өзине тән өзгешеликлери бар. Мәселен, *ийт көйлек* кийимине байланыслы дәстүрлерде өзгешелик белгилер сезиледи.

Тәжиклер жаңа туўылған балаға көйлекти киндиги түскеннен кейин дәрҳал, я болмаса үшинши күни кийгизген [12; 121-122]. Өзбеклер биринши көйлекти жаңа туўылған баланың киндиги түскен күни кийгизген [11; 354]. Қарақалпақларда ийт көйлек пүткил қырық күн (шилле) даўамында кийилиўи керек болған.

Г.П. Снесарев ийт көйлек кийиминиң келип шығыўын зоолатрия түсиниклери менен байланыстырып, онда ийт тотем сыпатында қараған. Оның пикиринше, адамның қолға үйретилген биринши ҳайўаны - ийттиң диний әҳмийети көплеген халықларға тән болған стадиялық қубылыс болған.

Адамлардың күнделикли турмысы менен тығыз байланыслы болған кийим-кеншеклер соның ишинде баланың биринши кийими болған *ийт көйлек*тиң тарийхын, әҳмийетин, ондағы айырым өзгерислерди анықлаў әҳмийетли ўазыйпа болып табылады.

Туўылған баладан қырық күн өткеннен соң ийт көйлекти шешип алып, оны ийттиң мойнына байлаған. Бул дәстүрдиң мәниси – «барлық жаманлық ийтке өтсин» дегенди аңлатқан. *Ийт көйлек* усы дәстүрден келип шыққан [10; 320].

«Балаға көз тиймесин, мәрт болсын» деген ырым менен көйлекти ийтке яки қайрақ тасқа сүйкеген. Оның *ийт көйлек* деп аталыўы соннан келип шыққан [5; 157].

Қарақалпақстандағы қарақалпақлар ҳәм қазақларда баланың биринши көйлеги бурын да, ҳәзир де *ийт көйлек* деп аталады. Дәл усындай атама Жиззақ ўәлаяты

Ғәллеарал районындағы ярым көшпели өзбеклерде бурын *шилле көйлек*, *шиллеки* (қырық күнлик көйлек) сыяқлы атамалар менен аталған. Ташкент ҳәм Бухара ўәлаятларында кишкене баланың биринши көйлегин *шилле көйлек*, *шиллели ақ көйлек*, *ақ көйлек* деп атайды ҳәм оны ийт пенен байланыслы деп есапламай, «кемситиў» деп түсинеди. Сондай-ақ, отырықшы өзбеклерде қырық күнлик болғаннан кейин де кишкене баланы *шилле көйлек* пенен кийиндирсе, ол "ийт болып талайды" (ийт сыяқлы тислейди) деген исеним бар.

Қарақалпақларға, қазақларға ҳәм бурын ярым көшпели болған өзбеклерге қарағанда, өзбек ҳәм тәжиклер арасында бала көйлегиниң атамасының өзгериўи мусылман дәстүриниң күшли тәсири менен байланыслы болыўы мүмкин. Бул тәсир отырықшы халықларда көшпели ҳәм ярым көшпели халықларға қарағанда күшлирек болған [9; 56 – 60].

Халықтың үрп-әдет ҳәм дәстүрлеринде *ийт көйлек* (сөзбе-сөз: ийттиң көйлеги) қырық күнлик дәўиринде нәрестеге кийгизилетуғын жеңил көйлек болып табылады, ол жумсақ гезлемеден исленеди [10; 321].

Ҳәр бир кийимниң жүзеге келиўи, формаларының көбейиўи адамлардың жасаў, мийнет етиў, олардың мәдений раўажланыўы, эстетикалық ойлаў қәбилетиниң раўажланыўы менен де байланыслы.

Қарақалпақлар *ийт көйлек*ти туникаға уқсас етип, бас ушын дөңгелек ойық пенен әпиўайы етип тиккен. Жасы үлкен қарақалпақ ҳаялларының түсиндириўинше, балаға зыян бермеўи ушын, көйлектиң етегин тикпеген, етеги тигилсе, «баланың анасы қайтып бала көрмейди» деген ырым болған. Бундай түсиниклер басқа халықларда да ушырасады. Мысалы, тәжиклерде көзден сақлаў ушын тигисин сыртына қаратып тиккен.

Ийт көйлектиң тигилиўи әпиўайы болғаны менен, оған байланыслы ҳәр түрли қараслар, ырымлар бар.

Қарақалпақлар нәрестелерге арналған кийимди ақ реңли пахта гезлемеден қурақ үлгисинде қолдан ири тигислер менен тигетуғын болған. Көйлектиң бүйирлерине үшмүйешли шабыў бөлеклери қосып тигилген. Оны кең етип тигиўге ҳәрекет еткен, «себеби үлкейгенде байлықта жасайды» деп исенген. Егер ийт көйлек тар етип тигилсе, бул баланың пүткил өмири бойы жоқшылықта жасаўына себеп болады деп түсиник болған [4; 57-111]. Қарақалпақларда қырық күнлик көйлекти көз тиймесин деп ҳәр түрли реңли гезлемелерден де тиккен. Бул гезлеме бөлеклери кеминде жети үйден жыйналған [4, 101]. Ҳәр түрли реңлер қорғаныш ўазыйпасын атқаратуғын сыйқырлы қурал сыпатында қаралған. Мысалы, ҳәр түрли реңли гезлеме бөлеклеринен тигилген қурақлар қорғаныш ҳәм сыйқырлы қәсийетлерге ийе болған [2, 99-134].

Ийт көйлек пахта гезлемеден, жағасыз, ийин беттен горизонтал түрде жағаның орны кесип тигилген. Етек пенен жеңиниң ушларына тигис түсирилмеген, қайрылып тигилмеген. Буның еки себеби болған. Биринши – баланың етине

қатты батпаўы ушын ҳәм «егер етеги қайырылып тигилсе, баланың анасы басқа бала көтермейди» деген ырымға байланыслы. Баланың көйлеги ушын гезлеме қыйындыларын жети үйден жыйнаған [7; 34].

Қурақ нәрселер жаман көзди қайтарып, жаўыз күшлерди алдайды деп есапланған. Сондай-ақ, оларда кийим-кеншек ҳәм гезлеме бөлеклерин саўға еткен барлық туўысқанлардың жақсы тилеклериниң қуўаты ҳәм узақ өмир сүриў мүмкиншилиги бар деп исенген. Усы қәсийетлерине байланыслы, балалардың қурақ қалпақларына узақ ҳәм бахытлы өмир сүрген жасы үлкен адамлардың кийимлеринен кесип алынған бөлеклерден тигилген [8; 130-131].

Жыртыс бөлеклери муқаддес саналып, жаңа туўылған баланың узақ өмир сүриўине үмит етип, оған ийт көйлек (шилле көйлек) тигиўде пайдаланған [13; 99].

Биз топлаған дала материалларында Мойнақ районынан информатор У.Хожаметованың мағлыўматы бойынша, қарақалпақлар әдетте ийт көйлекти кеминде жети үйден жыйналған көп гезлеме қыйқымларынан тиккен. Егер шаңарақта бала көп шетней беретуғын болса, биринши кийимди жети үйден алынған жети гезлеме қыйындыларынан тигетуғын болған (жети жерден жети қурақ) [18; №21].

Басқа бир исеним бойынша, 7-8 жасқа шекем көйлектиң етегин тигиўге болмаған. Егер бала барлық аўрыўларды аман-есен өткерсе ғана, көйлектиң етегин тигиўге болады деп есапланған. Көйлекке үшмүйешли шабыў тигилген, себеби дәстүр бойынша өлилердиң кийиминен басқа барлық кийим шабыў (үшкил) менен тигилген [9; 56 – 60].

Мойнақ районынан информатор М.Хожаметованың мағлыўматы бойынша, бурын ийт көйлекти нәрестениң киндик шешеси алып келип, кийдирген. Балаға биринши рет кийгизгенде, ырым етип «ийт қорғаўшысы болсын, қәўип-қәтерден сақлап турсын» деп ийт көйлекти киндик шешеси күшиктиң ямаса ийттиң басынан айландырып алған. Киндик шеше нәресте дүньяға келместен бурын ийт көйлегин таярлап қойған. Баланың биринши кийимин тиккен киндик шешеге ҳәр дайым ылайықлы иззет-ҳүрмет көрсетилген. Киндик шеше ушын жанлық сойылып, дастурхан жайылып, сарпайлап жиберетуғын болған [15; №17].

Нәрестени жаўыз руўхлардан ҳәм бәле-қазалардан қорғаў ушын баланың биринши кийимин ийтке кийгизеди, яғный олар ийтке өтсин деген нийет пенен [1; 101, 93].

Нөкис районынан информатор Қ.Елмуратованың берген мағлыўматы бойынша, бала қырқынан шыққан күни де дастурхан жайылып, үйге қонақ шақырылып, усы күни қызықлы мәресим әмелге асырылған яғный, усы ўақытқа шекем кийген ийт көйлегине түрли татлы-мазалы затларды түйип, бир ийттиң мойнына байлаған. Оны аўыл балалары қуўып жетип, ийт көйлекке түйилген мазалы нәрселерди бөлисип алып, ийт көйлекти ийесине қайтарып берилетуғын болған. Буның мәниси нәрестениң бәле-жаласын қырық жаны бар ҳайўан - ийт өзи менен бирге алып

кетеди деп исенген [16; №7]. Ал, Тахтакөпир районынан информатор А.Алпарова, ийт көйлекти ийт услаған балаға береди. Оның анасы оған жаға, етегине жалғап етек тигип қайта әкелип береди. Үй ийеси балаға сыйлық берип ямаса ақшаға сатып алады. Жаға ҳәм етекти ала гезлемеден (көз тиймесин деген ырым менен) узын етип қол менен шетин бүкпей тигиў керек. Ийт көйлектиң ийеси келешекте узақ жолға шықса, берип жиберетуғынлығы ҳаққында мағлыўмат берди [17; №8].

XX әсирдиң орталарында ийттиң көйлегин шешип, гезлемеге "қуўырмаш" (бир уўыс қуўырылған бийдай) менен бирге орап, усы түйиншикти ийттиң мойнына байлаған [3; 152], ҳәзирги ўақытта бийдай орнына конфета менен печенье салады [13; 55]. Бундай ырымлар бухаралы өзбеклер менен тәжиклерде де бар [6; 57-58].

Келген адамлардын арасында перзент көреалмай жүрген келиншеклер де ушырасыўы мүмкин. Олар ийт көйлектиң бир шетинен үзип алатуғын болған. Бул ырымның түбинде: "Сен де перзентли болып кеткейсең" деген жақсы нийет болған.

Шилле көйлекти кийгизиў менен байланыслы сыйқырлы үрп-әдет ҳәм әмеллер перзентти көз тийиўден сақлаў, оған денсаўлық ҳәм узақ өмир тилеўге бағдарланған [13; 85].

Жаңа туўылған балалардың дәслепки қырық күнлигинде териси жүдә нәсик болады. Бурын буның ҳәммесин есапқа алып, баланың денесине батпаўы ушын тигиси сыртына қаратылып, ақ реңли пахта гезлемеден қол менен ири тигислер менен тиккен. Етегин, шетлерин бүкпей, кең, үлкен етип тигиўи нәрестениң жақсы өсип, жасының узақ болыўын, кеңпейил болыўын ырым еткен.

Жәмийеттиң, мәдениятының раўажланыўы менен бирге, материал түри, реңи, тигилиў формасы, көриниси ҳәм.т.б өзгерип, атамалары жаңаланып барады, айырымлары дәўир талабына байланыслы қолланыўдан шығып қалады.

Ҳәзирги күнде де балаға кийгизилетуғын қырық күнлик таяр балалар кийими де *ийт көйлек* деп аталады. Бирақ, оның ҳәзирги формасы өзгерислерге ушырап, кеңлиги тар ҳәм баланың денесине бататуғын предметлер менен бирге, түрли реңли бояўлар менен безелген. Буннан тысқары, шилле дәўиринде бул көйлекти кийиў мүддетлери де өзгерди, дәстүрий мәдениятта ерте балалықтың басқа мәжбүрий үрп-әдетлери де өзгерип баслады. Деген менен, оның қорғаныш мәнисин билдиретуғын атамасы да, қырық күнлик дәўирдиң өзи де сақланып қалған.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Абрамзон С.М. Рождение и детство киргизского ребенка // СМАЭ. Т. 12. – М.; Л., 1949. – С. 101; Чвырь Л.А. Опыт анализа одного современного обряда // Средняя Азия, Кавказ и зарубежный Восток в древности. – М., Наука, 1983; – с. 126; Толеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов … – С. 93.

2. Васильцов К.С. Цвет в культуре народов Центральной Азии // Центральная Азия: Традиция в условиях перемен. Вып. 1. Санкт-Петербург, 2007. С.99-134. 103, 106-бетлер

3. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. – Нукус: 1975. – С. 152.

4. Есбергенов Х. Одежда // Этнография каракалпаков XIX начало XX века. (материалы и исследования). Ташкент: ФАН, 1980. С. 57-111.

5. Жаббаров И. Ўзбек халқи этнографияси. -Тошкент: Ўқитувчи, 1994. 157-бет.

6. Жумаев А. XIX асрнинг охири – XX аср бошларида Бухоро воҳаси ўзбек ва тожикларида боланинг туғилиши ҳамда тарбияси билан боғлиқ урф-одатлар ва маросимлар. Т. ф. н.… дисс. – Тошкент, 1991: – Б. 57-58.

7. Карлыбаев М.А., Курбанова З.И. «Қарақалпақ кийими» фотоальбомы. Нөкис, «Илим», 2014.34-бет.

8. Курбанова З. Каракалпакский костюм: традиции и новации. Нукус: Илим, 2021. 130-131 с.

9. Нурмухамедова И.М. Қарақалпақстанда этнографиялық изертлеўлер: тарийх ҳәм заманагөйлик // Республикалық илимий-әмелий конференция материаллары. Нөкис: «Илим» баспасы, 2023ж., 56 – 60-б.

10. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М.: Наука, 1969. 320 с

11. Троицкая А.Л. Первые сорок дней ребёнка (чилля) среди оседлого населения Ташкента и Чимкентского уезда // Сб. В.В. Бартольду туркестанские друзья, ученики и почитатели. Ташкент,1927. С. 349-360. 354-бет

12. Троицкая А.Л. Рождение и первые годы жизни ребѐнка у таджиков долины Заравшана // Советская этнография, 1935, № 6. С. 109-135. 121-122-бетлер.

13. Турекеев Қ. Қорақалпоқларнинг ҳозирги кундаги анъанавий эътиқодлари ва тасаввурлари. Тарих фанлари бўйича фалсафа (PhD) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Нукус, 2021. 55, 85, 99-бетлер.

14. Этнография каракалпаков XIX начало XX вв. (материалы и исследования). Ташкент,1980. 101-бет.

15. Автордың дала жазыўы (АДЖ). №17, 2022. Информатор: Хожаметова Макуда, 1939-жыл, қарақалпақ, Мойнақ районы.

16. АДЖ. №7, 2023. Информатор: Елмуратова Қаллыгүл 1949-жыл, қарақалпақ, Нөкис районы.

17. АДЖ. №8, 2023. Информатор: Алпарова Айзада 1952-жыл, қазақ, Тахтакөпир районы

18. АДЖ. №21, 2024. Информатор: Хожаметова Тотыгүл, 1958-жыл, қарақалпақ. Мойнақ районы.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАР ТУРМЫСЫНДА СУЎ МЕНЕН БАЙЛАНЫСЛЫ ЫРЫМ-ТЫЙЫМЛАР ҲӘМ ОЛАРДЫҢ ЭТНОМӘДЕНИЙ ӘҲМИЙЕТИ

Абсетерова У.К.
Өзбекстан Республикасы Илимлер Академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим-изертлеў институты, Нөкис қаласы

Ырым ҳәм тыйымлар – қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде ата-бабаларымыздың өзлерине зыянлы деп табылған қәўип-қәтерлердиң алдын алыў ушын исленген илажлары туўралы мағлыўмат болып табылады. Олар узақ ўақытлар даўамында күнделикли тиришилигимиздиң таянышы сыпатында бизиң әўладларымыздың тыныш-татыў жасаўы ушын хызмет етип келген ҳәм усы күнлерде де өз әҳмийетин жоғалтпаған. Ырым ҳәм тыйымлар қарақалпақ халқы арасында әўладтан-әўладқа өтип киятыран исенимлерге тийисли үрп-әдетлер топарына киреди. Әдетте ырым ҳәм тыйымлардың илимий ҳәм диний тийкары болмаған, халық арасында түрли исеним ҳәм белгилерге исенип келинген исенимлер болып есапланады.

Белгили алым Қаллы Айымбетов ырымларды халықтың үрп-әдети менен байланыстырып, оларды этнографиялық илимге тийисли деп қарайды, және «ырымлар өткендеги халық өмири менен тығыз байланыслы ҳәм халық турмысынан келип шыққан бир тийкары болыў керек», –деген пикирге келеди [Палымбетов К., 2023. – 7].

Алымның айтып өткениндей, ырым ҳәм тыйымлар қарақалпақлардың күнделикли турмысынан алынған болып, әўладтан-әўладқа аўызеки формада өтип, халықтың күнделикли руўхый мәдениятының бир бөлеги болып есапланады. Ырымлар барлық ўақытта жақсы ислерди әмелге асырыўда пайдаланылса, ал тыйымлар болса, адамларды қәўип-қәтер, ҳәр қыйлы зыянлардан сақлаўындың алдын алыў керек екенлигин ескертип келеди.

Бул жерде ырым сөзине итибар беретуғын болсақ, «Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги»нде: «Ырым – исенимге байланыслы пайда болған ески үрп-әдеттиң бир түри», – деп анықлама берилген [Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги., 1992. – 583].

Қарақалпақ халқының суў менен байланыслы ырым ҳәм тыйымлары әййемги дәўирлерден белгили болып, әсиресе, суўға, тәбият күшлерине болған ҳүрметин, оны тиришилик дереги сыпатында қәдирлеўин көрсетеди. Суўға байланыслы ырым ҳәм тыйымлар қарақалпақ халқы исенимлеринде, халық аўызеки дөретпелеринде жүдә әҳмийетли орын тутады. Суў тиришилик дереги сыпатында муқаддес есапланып, суў менен байланыслы көплеген ырым ҳәм тыйымлар бар.

Усындай суў менен байланыслы ырымлар арасында төмендегилер дыққатқа ылайық:

Тандырдан аўысқан суў үйге әкелинбейди, тандырдың дөгерегине серпип жибериледи [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 513].

Тандырға себилген суўдан ишсең, бетиңе сепкил түседи [Әбдиев А., 2014. – 8]. Ҳақыйқатында да, балалық ўақытлары анам тандырдың басына тандырға себилген суўды ишиўге жол қоймайтуғын еди. Себеби бетиңе сепкил түседи деп ырымлаған.

Кешқурын суў бойына барыўға болмайды [Әбдиев А., 2014. – 9].

Кирдиң суўын бассаң аяғың қақсайды [Әбдиев А., 2014. – 10].

Суў шақырған адамның кийими көзинше суўға ығызылады. Сонда суўшақырыў кеселинен аман қутылады [Әбдиев А., 2014. – 12].

Суўдан ушынғанның келеге келиўи қыйын кешеди [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 511].

Түнде қудыққа үңилиўге болмайды [Әбдиев А., 2014. – 13].

Қолға суў қуйғанда бөлип-бөлип қуйылады;

Жатарда ошақ басын (үйди) тазалап, қуманларды суўға толтырып қойыў лазым [Әбдиев А., 2014. – 35].

Түнде ас-суў ишкен орын тазаланбай қалса, сол жерди жин-шайтан ийелейди [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 513].

Түнде ыдыстағы суўдың бетин бастырып қойыў лазым [Әбдиев А., 2014. – 35]. Егер түнде суў қуйылған ыдыслардың үсти бастырылып қойылмаса, пери дем салып кетеди деп ырым еткен.

Қыздың, тигиншиниң биринши мәртебе тиккен затын анасы суўға тасласа – шаққан тигетуғын тигинши болады [Әбдиев А., 2014. – 45].

Шомылып атырғанда қайсы қулаққа суў кирип кетсе, басты қапталлап еңкейтип, бир аяқта турған ҳалда:

Ақ гүбелек, көк гүбелек,

Қулағымның суўын төк!, – деп жети мәрте секирсе, суў төгиледи [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 501].

Ҳайтлық күнлери үш күнге шекем ыдыслар суўға толтырылып қойылады;

Өли суўға ендирилип атырғанда даўыс шығарылмайды [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 505].

Жанып турған отқа суў себилсе, отың өшеди, шаңарағың ортасына түседи [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 513].

Қарақалпақларда суў жанлы күш сыпатында қабыл етилген. Халық исенимине көре, ҳәр бир суў дерегинде «суў руҳы» яки «суў анасы» бар болып, олар суўдың пәклигин ҳәм қут-берекетин тәмийинлейди. Соның ушын суўды патаслаў, оған түпириў яки шығынды таслаў аўыр гүнә есапланған. Айырым қарақалпақ рәўиятларында суўдың инсан тәғдирине тәсир көрсетиўин де ушыратыўымыз мүмкин. Яғный, аўырыў адамды суў менен жуўындырыў – суўдың шыпа бериўине

исенип айырым ўақытлар аўырыў адамды дәрьяның ылай суўына яки булақ суўына шомылдырған.

Қарақалпақ халық аўызеки дөретпелеринде суў менен байланыслы бир неше мәресимлер бар. Олардан жаўын тилеў мәресими яғный жаўын шақырыў – қурғақшылық ўақытлары ҳаяллар ҳәм балалар қосық айтып, жаўын жаўыўын сораған. Бул мәресим суўдың сыйқырлы тиришилик күшине исениминен келип шыққан. Ал керисинше, жаўын тынбай жаўғанда, туңғыш бала:

Жаўма күним жаўма,

Мен анамның туңғышыман,

Қазан қырар қырғышыман, – деп жол қарағандай етип жер тиренип турса, жаўын тынады [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 507].

Сондай-ақ, қарақалпақ халқының суўға байланыслы ырым ҳәм тыйымлары тәбиятты асыраў ҳәм әдеп-икрамлылық қәсийетлерине де хызмет еткен. Мәселен:

Түнде суў алыў яки дәрьяға түсиў мүмкин емес, себеби бул ўақытта суў руўҳлары болады деп исенген;

Суўды ысырап етиў, төгиў жаман әдет, бул қут-берекеттиң кетиўи менен барабар деп есаплаған;

Суў ишинде кир жуўыў яки ҳайўанды шомылдырыў, суўды иплас етиў гүнә деп санаған.

Соның менен бирге қарақалпақлар турмысында суў менен байланыслы ырым ҳәм тыйымлар тәбиятқа болған мүнәсибетлерин, экологиялық ҳәм әдеп-икрамлылық көз-қарасларын сәўлелендиреди. Бул исенимлер арқалы халық тәбиятын асыраў, суўды тежеў, биргеликте тазалықты қәдирлеў сыяқлы қәдириятларды әўладтан-әўладқа жеткизип келген.

Әне усындай қарақалпақ ырымларының ишинде суўға байланыслы ырымлар да сақланып қалған. Усылардан ҳаял адам түнде жалғыз өзи суўға (дәрьяға, каналға, көлге т.б.) барса, суў периси қағып кетиўи итимал болған. Егер илажсыздан оның түнде бир өзиниң суў әкелиўине туўра келсе, ол суўдың жағасына барып мынадай сөзлерди айтыўы шәрт болған:

Суўдың пири Сулайман,

Көз жасымды булайман,

Ишетуғын суў бериң,

Сизден мәдет сорайман, – деп сораса, сонда «суў пери» зыян тийгизбейди деп ырым етеди. Ал, және де қарақалпақлар «Түнде суў төгиў – суў ийесин қапаландырады», – деп ырымлап, түнде суў төгиўге тыйым салған [Палымбетов К., 2023. – 129]. Бул ырым ҳәзирги ўақытта қарақалпақлар турмысында да ушырасып, көбинесе жасы үлкен адамлар жасларға үгит-нәсият етип айтып отырады.

Соның ушын қарақалпақларда мифологиялық көзқарастан суўдың пири сыпатында Сулайман есапланған. Мысалы, қарақалпақ халық ырымларының биринде ер адам суўға барса, суў алмастан бурын:

«Суўдың пири Сулайман,

Сеннен бир қуман (шелек т.б.) суў сорайман», – деп өтингени дурыс деп есаплаған [Әбдиев А., 2014. – 30].

Ал, суў менен байланыслы тыйымлар арасында төмендегилер дыққатқа ылайық:

Суўды сапырма;

Суўды исирап қылма;

Суўға түпирме;

Суўды заялама;

Шелектеги суўға аўзыңды батырма;

Кеште суўсаўытты бос қойма [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 520].

Оттың үстине суў сеппе [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 522].

Қуйыға түпирме [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 524].

Түнде суўға барма;

Түнде қуйыға үңилме;

Қолға суў алғанда, сарылдатып қуйма;

Қудыққа тас таслама [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 525].

Жоқарыдағы қарақалпақ халық тыйымлары шаңарақтағы ас-тағамға, қудықтағы суўға байланыслы тыйымлар болып, онда әсиресе, суўға көбирек итибар менен қараған. Әсирсе, қарақалпақларда жасы үлкенлер жасы кишилерди усындай тыйымлар менен ескертип отырған. Себеби, суўдың да сораўы бар деп түсиндириледи.

Информатордың айтыўы бойынша: бизлердиң бала ўақытларымызда үйимизде бир әдет болып, яғный анамыз түнде ҳәмме ыдысларды толтырып қойыўымызды уқтырып келетуғын еди. Себебин сорасақ, оның исеними бойынша, ҳәр бир шаңараққа түнде периштелер келип суў ишип қайтатуғыны, егер сол шаңарақтың суў ыдыслары суўға толы болса, олар мол ырысқы-несийбе тилейтуғыны, ал егер суў ыдыслары толы болмаса, изине қайтып кетеди деп айтатуғын еди [АДЖ., 2020. – №1].

Сондай-ақ, «Авесто» да суўды патас гүзеге қуйғаны ушын дүрре урыў менен жазалағаны, бабаларымыз арасында суўды қәстерлеў, «Суў жоқ жерде өмир жоқ», «Суўға түпирме» деген нәсиятлары усыннан тараған. [Базарбаев Ж., Хожаниязов Ғ., Базарбаев Р., 2007. – 93]. Ал, информатор Дәмегүль апа: мениң анам суўға жүдә итибар берип сыйынатуғын еди. Суўға түкирме, суўға патас нәрсе тасласаңыз о дүньяда саған оны қайта жыйнатады, – деп қайталай беретуғын еди [АДЖ., 2020. – №1]. Демек, этнографиялық изертлеўлерде суўдың құдирети ҳәм кәраматы тек зардуштлик дининде ғана емес, ислам дининде де жүдә жоқары тыйымлар болғанын көремиз. Яғный, суў муқаддес нәрсе саналып, оның күш-құдирети тән алынып, қәўип-қатердиң алдын алыў кереклигин ескертип отырған.

Буннан басқа да қыз балаға тийисли тыйымлар да болып, онда суў менен байланыслы тыйымлар дыққатқа ылайық:

Кир жуўғанда, суўды артықша исирап етпе [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 526].

Шиллели үйге ыссы суў алып кирме [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 528].

Жалғыз суўға барма;

Кир жуўыўға қойған суўдан ишпе [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 529].

Түнде суў төкпе;

Бала пәкленген суўды аяқбасар жерге төкпе;

Тандырдан аўысқан суўды үйге әкелме [Қарақалпақ фольклоры., 2014. – 530].

Жоқарыдағы суўға байланыслы тыйымлардан көринип турғанындай, қарақалпақлар турмысында ерте дәўирлерден баслап ата-бабаларымыз шаңарақ ҳәм жәмийетлик орынларда суў тиришилик даўамылығы ретинде ысырап етпеў, оны патасламаў, суўға патас затларды тасламаў сыяқлы үгит-нәсиятлар айтып келгени көринеди.

Жуўмақлап айтқанымызда, қарақалпақ халқының суў менен байланыслы ырым ҳәм тыйымлары руўхый мәдениятының бир бөлеги болып, ол тек диний яки мифологиялық көз-қарасларын емес, бәлки белгили бир жәмийетте экологиялық ҳәм руўхый мәдениятын да сәўлелендиреди. Суўды муқаддес деп билиў – халықтың тәбият пенен тығыз байланыста жасаўға болған умтылыўын, оны асыраў ҳәм қәдирлеў сезимин пайда етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Әбдиев А. Қарақалпақ ырымлары. – Нөкис, 2014.

2. Базарбаев Ж., Хожаниязов Ғ., Базарбаев Р. Әййемги Окс дәрьясының төмениндеги зардуштлик дининиң излери. – Нөкис: Қарақалпақстан, 2007.

3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 77-87-томлар. – Нөкис: «Илим», 2014.

4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. Т.4. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.

5. Палымбетов К. Қарақалпақ халық исеним ырымлары. – Ташкент: Lesson press, 2023.

6. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2020, №1. Информатор: Қудайбергенова Дәмегүль.

ЮРТА В КАРАКАЛПАКСКИХ ГЕРОИЧЕСКИХ ЭПОСАХ

Жолдасбаева Г.А.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, г. Нукус

Юрта является традиционным жилищем кочевых народов Центральной Азии, в том числе каракалпаков. Она занимает важное место не только в повседневной культуре, но и в системе образов героического эпоса. В каракалпакских героических поэмах, таких как «Алпамыс», «Коблан», «Кырык кыз» и других юрта не

представляется просто жилищем, а место где проводится семейные мероприятия, обряды гостеприимства, брачные традиции и обсуждение военные и другие дела.

В каракалпакских героических эпосах юрта часто встречаются в виде *ақ үй, боз орда, боз үй* и т д. При этом термин «орда» у народов тюрко-монгольского происхождения означает не жилища, а общественно-административный центр [Есбергенов Х, Хошниязов Ж., 1988. -49]. Некоторые исторические источники, включая киданьский материал показывает, что *ordo* были особо организованными военно-административными единицами, которые могли быть как сформированы, так и расформированы – это передвижные военные лагеря с соответствующей инфраструктурой, подразумевающей обслуживающими воинов домохозяйствами и населением, которое также могло быть мобилизовано [Тишин В.В., 2019, - 299]. Подобное понимание орды находит отражение и в каракалпакских эпосах, особенно в эпосе «Кырк кыз». Например:

Атасы берген мәканға,
Тиктирди сәнлеп отаўын.
Атасының устасынан,
Он еки уста алдырып
Айналасына отаўдың
Қоладан қорған салдырды [Қырық қыз., 2009, - 7].

В этом эпизоде рассказывается о том, как Гулайим построила собственной *отау* и поселилась отдельно от своего народа. Вокруг него возводит медное укрепление, что символизирует создание самостоятельного военного лагеря. Там она вместе с сорока девушками обучаются военному делу. И это отражает представление об орде как не просто жилище, а как о военном и организачионном центре.

По мнению ряд авторов, в том числе Т.А.Жданко обучение военному делу и создание женского военного отряда под руководством Гулайим представляют собой явление, напоминающее отдельные социальные институты, делившиеся на возрастные классы, что характерно для первобытно-общинного строя [Жданко Т.А., 1958, - 117]. У некоторых авторов например С.П.Толстову удалось проследить подобный институт (называемый *ак уйли*) у туркмен период, предшествовавший присоединению к России, у некоторых из групп и позже, ещё подобный институт зафиксирован К.В.Тревер в древнем Иране. Аналогичные институты неоднократно фиксировались в Африке [Толстова Л.С., 1984, - 193]. Можно предположить, что такие институты как *ак уйли* у туркменов или *парна* у иранцев имеют общие корни с социальными структурами, отражёнными в «Кырк кыз».

Таким образом, юрта была не только местом для проживания, но и пространством, где обсуждались военные или административные дела, также хранилось оружие. Об этом, в часности, свидетельствует тот факт, что мать Чингиса Алмалы корикли, сам

Чингис («Шежире») и Гулаим — главная героини эпоса «Кырк кыз», поселились обособленно от своего селения и жили в юрте, имелось оружие [Есбергенов Х, Хошниязов Ж., 1988,- 49]. Подобные мотивы и встречаются в эпосе «Алпамыс»:

Алпамыс атқан сары жай
Шегими қатты полаттан
Турған шығар боз үйде [Алпамыс., 2007, - 81]

Ещё стоит отметить, что в героических эпосах часто встречаются такие строки: *«Ақ отаўға апарып, Алдына сойыс қойдырды»* [Қырық қыз., 2009, - 10] или *«Боз ордадан жай берди, Мал семизин сойдырды»* [Алпамыс., 2007, - 5]. Эти строки показывают, что гостей приглашали в юрту и угощали самым почетным образом. Значит юрта выступала не только жилищем, но и местом, где проводились различные праздники, торжества и угощения. Она было связана с традицией гостеприимства, занимавшей особое место в культуре каракалпаков.

Юрта это традиционное жилище, в котором отражён образ жизни и мировззрение народа. Её основными частями являются *кереге* – решетчатые стенки, *уук* – жерди, образующие купол и *шанарак* – верхный круг, соединяющий всё сооружение. Несмотря на отсутствие подробного описания деталей конструкции и убранства в эпосах, наше внимание привлекают некоторые эпизоды, в которых упоминаются отдельные элементы юрта. Например, в этом эпизоде внимание акцентируется на отдельных частях юрты, таких как шанырак, кереге, босага и ууык:

Шаңарағы сап алтын
Керегесин керлеткен
Босағасы боз алтын
Уўықлары шамшырақ [Қоблан., 2009, - 451].

Также имеютя некоторые приметы и традции связанных с юртой, особенно, связанных со входом в юрту – *босага*. Например, при проведении мероприятия жертвоприношения – *садака*, по случаю устройства юрты (отау), скот режут на месте, где в будущем будет расположен порог (босага) юрты. Отдельные приметы гласят, что во имя избегания безвременной кончины хозяина семьи и сиротства детей, нельзя наступать на босага. Нанесение ударов руками по босаге равносильно нанесению проклятия. Если входящий в юрту человек споткнется, то его одаривают разными вкуснятинами, так как, по поверью, в дом вваливается удача, достаток, равные его весу, ну а если падает при выходе, считается, что семья будет нести материальные потери [Торениязов Ж., 2020, - 94].

Ещё один привлекающий внимание обычай – это когда невестка, впервые переступая порог дома жениха прикасается лбом к входу – *босага* и входить с правой ноги. В эпосе «Коблан» этот обряд описан так:

Боз ордаға келеди
Босағаны маңлайына
Үш мәртебе тийгизеди [Қоблан., 2009, - 424].

Это символизирует уважение невесты к новому дому, дому мужа, и почтение к его семье. Аналагочный обычай наблюдается у казахов: «невеста, - писал Ч.Ч.Валиханов, - вступая в новое семейство, должно войти в юрту мужа, принести в жертву огню ложку масла, сделав салем (преклонение колена), бьет головой (падает навзничь), приговаривая : «аруақ разы болсын» - аруах (дух предков), будь доволен» [Алимбай Н, Муканов М.С, Аргынбаев Х., 1998, - 141].

Внутри юрты делилось на две части: *он жак* и *сол жак*. Левая сторона от входа (*он жак*) считалась мужской. Обычно она была более свободной и служила для приёма гостей. Кроме того, на он жак усаживали пастуха (падашы), в связи с чем существует пословица: «*Падашы келсе таягынан, келин келсе аягынан*» «*От святости посоха пастуха плодится скот, а с приходом невесты увеличивается семья*». В этой пословице явно прослеживаются магические функции он жака, связанные с культом плодородия в образе человека и животного. Правая сторона от входа (казан аяк – котёл с ножками) – женская половина юрты, где расположены очаг, посуда продукты и т. д [Тлеубергенова Н.А., 1996, - 14]. Когда приходили невеста или жениха, их усаживали на он жак вероятна, это как отмечалось выше, связано с культом плодородия. В эпосах также встречаются соответсвующие строки: *«... келиншекти үйге киргизип, үйдиң оң жағынан жай берип...*» [Алпамыс., 2007, - 163] или «*оң жақтан төсек салынып, Елге күйеў келди деп*» [Қоблан., 2009, - 415].

Такое разделение внутреннего пространства также характерно для кыргызов. С правой стороны входа находится пространство женщины — «*эпчи джак*». Это место служит для хранения различной посуды и принадлежностей для ее мытья. В этой части юрты на кереге вешались вышитые сумки, в которых лежали иглы, нитки, шитье, вязание и различные женские безделушки. А отведенная для мужчин часть юрты называется «*эр джак*» и располагается на левой стороне юрты. Здесь на кереге находятся конская сбруя, камчи, охотничьи ножи, то есть необходимые предметы для того, чтобы разводить скот, охотиться и т. д [Ултургашева О. Г, Тиникова Ю.К., 2013, - 54].

Таким образом, в каракалпакских героических дастанах юрта рассматривается не только как место для проживания, но и как социальное и военное пространство, тесно связанное с гостеприимством и национальными традициями. Она служила местом, где принимали гостей, обсуждали важные дела, хранили оружие и поддерживали родовые обычаи. Поэтому изучение юрты как одной из составляющих материальной культуры каракалпаков является важным.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алпамыс. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). – Нөкис: Қарақалпақстан, 2007. Т. 1-8.
2. Алимбай Н, Муканов М.С, Аргынбаев Х. Традиционная культура жизнеобеспечения казахов. Очерки теории и истроии. – Алматы, 1998.
3. Есбергенов Х.Е., Хошниязов Ж. Этнографические мотивы в каракалпакском фольклоре. – Ташкент: Фан, 1988.
4. Жданко Т.А. Каракалпакская эпическая поэма «Кырк кыз» как историко-этнографический источник // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. Вып. XXX. М., 1958.
5. Қоблан. Кәрам жыраў Нағимов варианты. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). – Т.: Маънавият. 2009.
6. Қырық қыз дәстаны Қурбанбай жыраў варианты. Қарақалпақ фольклоры (көп томлық). 9-том. – Ташкент.: Маънавият. 2009.
7. Тишин В.В. Еще раз содержании термина орда и категориях «Золотая орда», «Белая орда», «Синяя орда» //Золотоордынское обозрение. 2019, 7(2).
8. Тлеубергенова Н.А. Традиционное жилище каракалпаков XIX- начала XX вв. Автореф. дисс. канд. ист. наук. – Нукус, 1996.
9. Толстова Л.С. Исторические предания Южного Приаралья. – Москва: Изд-во «Наука». 1984
10. Торениязов Ж.Е. Традиционные верования и представления каракалпаков связанные с юртой. История. Историки. Источники. 2020 № 4.
11. Ултургашева О.Г, Тиникова Ю.К. Юрта – хранительница традиционных обрядов кочевых народов Азии (на примере хакасской юрты) // Вестник КемГУКИ. 22/2013.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРИЙ ҮЙ-РУЎЫЗГЕР БУЙЫМЛАРЫ

Жолдасбаева Г.Р.

Өзбекстан Республикасы илимлер академиясы Қарақалпақстан бөлими Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеў институты, Нөкис қаласы

Қарақалпақ халқы бай дәстүрлерге ийе болып, бул дәстүрлер турмыс тәрзи, азық-аўқат, үй-руўызгер буйымларын тәртиплестириў сыяқлы күнделикли хожалық жүритиў әмелиятында өз көринисин тапқан. Солардың ишинде олар аўқатланыў әдебине тийисли үй-руўызгер буйымларын бурыннан өз турмыс тәрзине сай тәбийий материяллардан пайдаланып, қолда исленген буйымлардан күнделикли турмыста пайдаланып келген. Олар пайдаланған үй-руўзыгершилик буйымлары тийкарынан, шыдамлы, кем қәрежетли болып, хожалық жүритиўде қолайлы еди.

Қарақалпақ халқының дәстүрий үй-руўызгер буйымларынан бири тандыр

болып, қарақалпақлар да басқа Орта Азия халықлары сыяқлы нанды тандырда писиреди. Тандыр – гүмбезли ылайдан исленген печ, оның астыңғы диаметри шама менен 1 метр, жоқарысы 35-40 см, дийўал қалыңлығы 4-5 см. Жокарғы бөлиминде отын салыў ушын тесик бар ҳәм қаптал тәреплеринде отынның жаныўы ўақтында ҳаўаның кирип барыўы ушын хызмет қылатуғын төрт тесик – домалақ тесик болады [Шалекенов У.Х., 1958. - 269-372]. Дала жазыўы мағлыўматларына көре: «Бир елатта (30-40 үй) 1 тандыр болатуғын еди. Ҳәмме өзиниң тандырда жағатуғын отынын алып келип сол тандырда нан жаўып алатуғын еди. Ҳәзирги күнде ҳәр үйде 1 тандырдан бар» [АДЖ, 2025, №7].

Тандырда шөрек жабатуғын болса, бетин сулыўлаў ушын дөңгелек ағашқа қағылған 10-15 майда темирдиң жуўмагы менен нанды шаншады. Ол темирди «тикеш» деп атайды. Нанды тандырға жабарда қол күймеў ушын қолға айрықша исленген қалта кийиледи, оны «рәпийда» деп атайды. Рәпийданың қолдың ишине қараған жағы нанға усап, дөңгеленген қатты болады, оннан тандырдың ысыўы қолға өтпейди [Қосбергенов Р., 1970. - 40].

Қарақалпақлар күнделикли турмыста көбинесе қамырдан таярланған тағамлар писирген. Аўқат писиретуғын ўақытта ун алдын самарда ийленеди. Кейин кесилип 4 мүйешли тахтаның үстине қойылады. Ол тахтаны «астақта» деп атайды. Астақтаның үстиндеги қамырды жаятуғын 1 метр шамасындағы жумыры ағашты «оқлаў» деп атайды [Қосбергенов Р., 1970. - 39]. Үйде «ас-тақта» болмағанында, оның орнына «қақпақ» деген қазанның төңкерилген ағаш қақпағы қойылған [Морозова А.С., 1954. - 205]. Ун жерге төгилмеслиги ушын, астақтаның астына, ийленген тери қойылады, оны «сыпыра» деп атайды [Қосбергенов Р., 1970. - 39-40].

Қарақалпақларда аўқаттың ҳәр қандай түри жергиликли усталар тәрепинен исленген ағаш табақлар арқалы берилген. Ағаш табақтың үлкен 10-15 адам тоятуғын түрин самар (керсен) деп атаған. Оннан кишисин, 3-5 адам болып ортаға алатуғын түрин «табақ» деп атаған. Оннан киши, балаларға аўқат беретуғын қыйлыны «зерен», «қырма», «тостаған» деп атаған [Қосбергенов Р., 1970. - 38]. Қасық-табақты әпиўайы қураллардың: қырғының, қашаўдың, пышақтың жәрдеми менен иследи. Қасық-табақты соғыў ушын уста ақ талды доғалақ етип керекли узынлықта кесип алады. Жаслай кептирмей таярлайды [Өтемисов А., 1991. - 54]. Информатордың мағлыўмат бериўинше: «Ағаш қасық қолайлы болады. Бүгинги күнде ағаш қасықты сүмелек писиргенде пайдаланаман. Себеби, ағаш қасықтан пайдалансақ сүмелек қазанның астына жабысып қалмайды. Және де тарыны қуўырғанда ҳәм сүзбе ислегенде ағаш қасық пенен тынбай былғаймыз. Себеби, темир қасық сүзбени иритип жибереди. Соның ушын ағаш қасық пайдаланылады» [АДЖ, 2025, №17].

Қарақалпақ халқы күнделикли турмыста аўқат писириўде ошақтан пайдаланған. Ошақта отты жаққанда ысырып отырыў ушын өз алдына белгили кишилеў бир ағаш қойған, оны халықта «көсеў» деп атайды. Көсеўдиң темирден исленген түри

болып, оны «әтөшкүр» деп атайды. Әтөшкүр, көсеўдей бир темир болмайды, анаў-мынаў шаланы қысып алып таслаўға бейимленген еки темирден ибарат болады [Қосбергенов Р., 1970. - 40].

Қарақалпақлар гүлалшылар тәрепинен соғылған асхана буйымларынан да күнделикли турмыста пайдаланған. Барлық гүлал ыдыслар жүдә әпиўайы ҳәм дерлик безетилмеген еди. Олардың ишинде бадия жүдә өзине тән формаға ийе. Бул палаў, гөш ҳәм қолда жейтуғын ҳәр түрли қойыў аўқатларды салыў ушын қолланылған. Бадия – айланасы вертикал, бәлент табақ ҳәм домалақ ыдыс. Тап усы атамадағы бундай ыдыс-табақлар тек Әмиўдәрья бассейнинде емес, бәлки руслар ҳәм қазақлар арасында, Кавказда әзербайжанлар, Грузияда да колланылған [Морозова А.С., 1954. - 208]. Ҳәзирги күнде де көплеп шаңарақларда бадия күнделикли турмыста пайдаланылып келмекте.

Сүт өнимлерин таярлаў ушын ҳәр түрли ыдыслар қолланылған. Солардан гүби, шелек, атлаў ҳәм пискек тийкарынан қатықтан май алыў ушын пайдаланылған. Ағаш усталар ақ талдан ҳәм қара талдан гүби менен пискек иследи [Өтемисов А., 1991. - 52]. Гүби белгили жуўан ағаштың түбинен исленген. Иши қырылып алынып қойылған, кептирилген, еки жағы тесилген 1½ метрдей узынлықтағы дөңгелек ағаш болған. Бир жағын ағаш пенен түплеген. Ол гүбиниң «түби» деп аталған. Пискектиң күши менен қатықтың май қатламы айырылып шыққан. Ол қазанға қуйылып, май қалпып алынып, екинши ыдысқа қуйылған. Оны «шелек» деп атайды. Шелектиң де курылыс системасы тап гүбидей болып, тек пәс, кишилиги менен айырылады. Қатықтың май қатламы усы шелекте атланады. Буны атлайтуғын затты «атлаў» деп атайды. Атлаў да тап пискектей болып, бирақ атлаў ағаштың басына пискектегидей атанақ ағаш қойылмайды, ал узыншалаў, ортасы тесик дөңгелек ағаш қойылады. Алынған май, күйдирилип алынады ямаса күйдирилмей дузланып, малдың қарнынан исленген ыдысқа салынады. Оны өз аты менен «май қарын» деп атайды. [Қосбергенов Р., 1970. - 38-39]. Элликқала районында жасаўшы информатор келин болып түскенинде үйинде тастан исленген гүбиниң болғанлығын ҳаққында айтып өтти [АДЖ, 2025, №16]. Улыўма айтқанда, гүби ҳәр түрли ағашлардан, темирден, пластмассадан ҳәм тастан исленген гүбилерден адамлар пайдаланған ҳәм ҳәтте айырым аўыл турғынлары елеге шекем пайдаланып келмекте.

Дәнди қайта ислеў ушын бәлентлиги 1,25 метрге дейин болған, бир пүтин ағаштан ойып исленген, аўыр әпиўайы «келсап» пенен «кели»ден пайдаланылған. Келсап - ағаштан исленген, төменги бөлеги жыйрықланған. Келсаптың жоқары ушында айырым ўақытлары тутқышлардың орнына 4 бағана исленген. Келиде дән ҳәм дуз майдалайтуғын еди [Морозова А.С., 1954. - 213]. Қарақалпақлар арасында келиниң еки түри болды. Жалпақ кели ҳәм сопақ кели бар еди. Уста еки келини де қатты ағаштан иследи. Ағаштың ортасын қашаў менен ояды, кейнинен қырғы менен қырады. Келиге келсапты жийде ямаса ерик ағаштан иследи… XIX әсир ақыры XX әсир басында қарақалпақлар арасында сопақ келиге қарағанда

жалпақ кели көбирек тараған [Өтемисов А., 1991. - 52]. Информатор бул ҳаққында төмендегише мағлыўмат берди: «Ҳәзирги күнде бизиң үйдеги кели-келсаптан қоңсыларымыз бенен биргеликте пайдаланып отырмыз. Бул кели-келсап жийдениң ағашынан исленген. Сүмелек писиргенде кели-келсаптан пайдалансақ өнимли болады. Бийдайды бөрттирип болып келиге түйиледи. Келиде түйилген бийдай жумсақ болып қалады ҳәм бул бийдайдан таярланған сүмелек өзгеше мазалы болады» [АДЖ, 2025, №18]. Ҳәзирги күнде де кели-келсаптан айрым хожалықлар күнделикли турмысында елеге шекем пайдаланып келмекте.

Ғәлле қол дигирманының күши менен унға айланады. Ол ең әўели келиге салып түйиледи. Кейин дигирманға салынады. Дигирман еки дөңгелек, таўдың тасы болып, бир-бирине тийетуғын жерин, шуқып тисли етип қояды. Ортасында тесиги болып, астыңғы тесигине атанақ етип, кишкене ағаш қойылады. Оны «бақалақ» деп атайды. Оның ортасында кишкене шуқырлаў жери болады. Үстиңги тастың бақалағындағы сүйирлеў ағаш, сол шуқанаққа кирип турады ҳәм адам тартқыш пенен үстиңги тасты айландырғанда астыңғы тастың бақалағындағы шуқыр, үстиңги тастың бақалағындағы ағашты илип, оны өз уясынан шығармай айландырады. Усының нәтийжесинде ғәлле унға айланады [Қосбергенов, 1970. - 39]. 1858-жылы Қоныpат қаласында қарақалпақлар арасында болған М.Н. Галкин: «бийдайды майдалаў ушын бир ғана дигирман бар ҳәм бунда көбинесе әпиўайы дигирман таслары қолланылған», - деген мағлыўматты келтирген [Галкин М.Н., 1868. - 180]. XX әсирде жүўери унын дигирман деп аталған дән майдалаў ушын қол машинасынан пайдаланған ҳәм бул аўылдағы ҳәр бир үйде болған. Кейинрек аўыл ҳәм қалаларда мини карханаларда киши дигирманлар жүзеге келди, ол «қараз» деп аталатуғын еди [Сейдаметова Г.У., Курбанова З.И., Акимниязова Г.А., 2022, - 98-111]. Информатордың мағлыўмат бериўинше: «Дигирманды бийдай ҳәм жүўерини майдалап ун қылыў ушын пайдаландық. Бала ўақтымда қол дигирманынан кемпир апам пайдаланды. Кейин оның орнына «ешек дигирман» пайдаландық. Бунда дигирманды ешекке байлап қоямыз ҳәм ешек оны айландырады, бул дигирманда 1 күнде 1 қалта ун алатуғын едик» [АДЖ, 2025, №6]. Ҳәзирги күнде дигирман пайдаланылмаса да ол өз ўақтында халықтың тийкарғы пайдаланатуғын үй-руўызгер буйымы болған.

Шай ушын суў майда мыс ыдысларда «тунча» ямаса мойынсыз шойын гүзелерде, ошақ астындағы ыссы шоқларға салынған «дүмше»лерде қайнатылған [Морозова А.С., 1954. - 208]. Элликқала районында алып барылған этнографиялық экспедицияда әне усындай дүмшелерди көрдик. Аўыл турғынлары олардан күнделикли турмысында елеге шекем пайдаланып келмекте екен. Және де қарақалпақлар аўқатланғанда реңли таўарлардан исленген «дәстүрхан»нан пайдаланған.

Азық-аўқат тийкарынан ҳәр қыйлы түрдеги қалталарда сақланған. Дән хәм жармалар «қап» деп аталған жүн қалталарда ямаса «шанаш» деп аталған үлкен

териден исленген қалталарда сақланған. Сыйыр майы «қарын» деп аталған қарамал асқазанынан исленген қалталарда сақланған. Өсимлик майын (егер оның запасы үйде аз болған жағдайда) «кабак», «дебле» деген кишкене ыдысларда сақлаған. Қабақларда болса дуз ҳәм сүт – «ауыз қабақ» ҳәм суў – «суў қабақ»та сақланатуғын еди [Морозова А.С., 1954. - 209]. Бундай үлкен суў қабақларды қарақалпақлар өзлери егип алған ҳәм жергиликли базарларда кеңнен сатылған. Мүмкиншилиги бар хожалықлар суўды қумға қуйып қойған. Қум – жергиликли қумбызшы – гүлалшылар тәрепинен исленген [Қосбергенов Р., 1970. - 38]. Ҳәзирги күнде қабақтан исленген ыдыслар пайдаланылмайды.

Қарақалпақлардың дәстүрий аўқатланыў әмелиятына тийисли үй-руўызгер буйымлары олардың турмыс тәрзи, қоршаған орталық ҳәм отырықшы турмыс кеширгенлиги менен үзликсиз байланыслы. Олар оғада қолайлы, ағаш ҳәм түрли материяллардан исленген, өзгеше дизайнға ийе. Мәселен, ағаштан исленген қасыклар әпиўайы болып, айырым ўақытлары миллий қарақалпақ нағыслары менен безетилген. Бирақ, айырым хожалықларға ыдыс-табақлар жетиспегенликтен қойыў аўқатларды қолда жеген ҳәм бир кесада гезеклесип шай ишкен. Әлбетте, бул сол дәўирдеги унамсыз процесс есапланады. Деген менен, дәстүрий асхана буйымлары қарақалпақ халқының миллийлигин ҳәм үрп-әдет дәстүрлерин көрсетип бериўши бизлердиң материяллық байлығымыз есапланады. Ҳәзирги күнде қарақалпақ дәстүрий үй-руўызгер буйымлары сувенир ҳәм этнографиялық естелик болып, музейлерде ҳәм миллий байрамларда көргизбе сыпатында қойылатуғын болды. Бирақ, қуўанышлы тәрепи сонда айырым дәстүрий үй-руўызгер буйымлары ҳәзирги күнде де айырым аўыллық жерлерде күнделикли турмыста пайдаланылып келмекте.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Шалекенов У.Х. Быт каракалпакского крестьянства Чимбайского района в прошлом и настоящем // ТХАЭЭ, том III. Москва, 1958. – с. 269-372.

2. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2025, №7. Турткул районы Шорахан АПЖ. Информант: Казаков Момин.

3. Қосбергенов Р. Қарақалпақ халқының колониаль дәўирдеги мәдениятыҳәм турмысы (1873-1917). – Нөкис, 1970.

4. Морозова А.С. Культура домешнего быта каракалпаков начала XX века (к вопросу этногенеза). //Тарийх илимлери кандидатлық диссертациясының қолжазбасы. Ташкент, 1954. //ӨзР ИА ҚҚБ фундаменталлық китапханасының қол жазбалар фонды. Инв. №170680.

5. Өтемисов А. Қарақалпақлардың өнер-кәсиплери. – Нөкис, 1991.

6. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2025, №17. Қанлыкөл районы Арзымбетқум АПЖ. Информант: Худайбергенова Пердегүл.

7. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2025, №16. Элликқала районы Думанқала МПЖ. Информант: Тилеўимбетова Мария.

8. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2025, №18. Қанлыкөл районы Арзымбетқум АПЖ. Информант: Акимова Алтынгүл.

9. Галкин М.Н. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. СПб., 1868.

10. Сейдаметова Г.У., Курбанова З.И., Акимниязова Г.А. Традиционное питание в повседневных практиках жителей Каракалпакстана в 1960-1970 гг. //Вопросы истории, 2022, № 5 (2). с. 98-111.

11. Автордың дала жазыўлары (АДЖ), 2025, №6. Турткул районы Шорахан АПЖ. Информант: Розибоев Тоир.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА ДӘСТҮРИЙ ДИЙХАНШЫЛЫҚТА ҲАЎА РАЙЫН БАҚЛАЎ ТӘЖИРЕЙБЕСИ

Ешмуратова М.О.

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети, Нөкис қаласы

Қарақалпақ дийханлары дәстүрий дийханшылығында тәбиятты гүзетиўиниң нәтийжесинде көп жыллық тәжирейбе тийкарында фенологиялық ҳәм аграр календарларын ислеп шығыўға еристи. Олардан пайдаланып, ҳаўа-райын болжады, өнимниң шамасы берилди, аўыл хожалығы жумысларын баслаў сәнелери белгиленди. дәстүрий дийханшылықта аграр календарлар белгили аўыл хожалығы жумысларының ўақтын белгилеў ушын зәрүр еди [Камалов С., 1968. – 97]. Бул календар жергиликли экологиялық жағдайды есапқа алған ҳалда жумыс тәжирейбесине тийкарланған еди. Соған уқсас календар қоңсы өзбеклер арасында да бар болған. Ол жазғы ҳәм қысқы дәўирлерге бөлинген: 113 күнлик жаз ҳәм 110 күнлик қыс дәўирлери еди. Бул дәўирлер өз нәўбетинде 40 (қырық) күнлик, 90 (тоқсан) күнлик ҳәм 100 (жүз) күнлик дәўирлерге бөлинеди. Тоқсан (90) күнлик дәўир 12 декабрде басланып, бул сәнеден жүз (100) күн өткеннен кейин, «Сади пок» мәресими өткериледи. 110 күнлик қыс дәўиринен кейин жаз мәўсими басланады. Қыс мәўсиминиң тийкарғы бөлеги тоқсан (90), тоқсанның орталарындағы қырық (40) күнлик дәўир қыс шиллеси деп аталған [Аширов А., 2011. –441]. Бул аграр календардың өкинишли тәрепи сонда, қарақалпақлар арасында календардың толық классификациясы сақланып қалынбаған, Аралбойы халқының аўыл хожалығы жумысларын есаплаўда әйне усындай тәризде алып барылғанлығын шамалаўымыз мүмкин. Жыл бир нешше дәўирлерге бөлинген; белгили күнлерде, белгили аўыл хожалығы жумыслары ислениўи керек еди.

Дийханшылық дәстүрлери халық нақыл-мақалларында жақсы сақланып қалынған: «Жерди сүрсең, гүз сүр, Гўз сүрмесең, жүз сүр». Және бир нақыл-мақалда былай делинген: «Жаўзада жаўдай егис» (жаўза-бул май айы) ҳәм басқалар.

Аўыл хожалық календарының бир бөлеги –жүз (100) күни бойынша С.Камалов шығармасында берилген. Ол гүриш, жүўери ҳәм тары егиў ушын ислетилген ҳәм май айының биринши күнлеринде басланған. Календарлық есап жүз күнге (100) шекем қалған санның азайып барыўына қарап жүргизилген, бир айдан кейин 70, еки ай-40 ҳәм басқалар (Камалов 1968; 97). А.Утемисов, жүз ҳаққындағы мағлыўматларды толықтыр, бул 25-апрелден 5-августқа шекемги болған дәўир-егинлердиң тийкарғы өсимликтиң көгериў дәўири болыўы мүмкинлиги бул дәўирде «32 дақылдың» өними писип жетилискенлигин көрсетеди [Утемисов А., 1980. –186].

Қарақалпақлар көбинесе, мәўсимлер яки дийханшылық жумысларының басланыў ўақтын қуяш ҳәрекети менен белгилеп келген. Фенологик бақлаўларданда пайдаланған. Мәселен, дийханшылық жумысларының дәўири қуслардың келип-кетиўи, айырым от ҳәм басқа өсимликлердиң гүллеўи (қамыс, жантақ) түрли тәбият ҳәдийселери менен белгиленген. Мәселен, өпепектиң келиўи шүдигарлаўды баслаў зәрүрлигин көрсетеди.

Халық арасында метеорологларда бар болып-ҳаўа-райы мағлыўматлары менен шуғылланған, олар-есапшы деп аталған. Тийкарғынан қуяштың ҳәрекетлерин гүзеткен-олар қаданы жерге айдап, оның саясы менен күн қанша даўам еткенин анықлайды ҳәм қашан егиў, қашан жыйнап алыўды күтеди [Утемисов А., 1980. –196]. Күн теңлесиўинде-21-23 март күнлери хаўа райын бақлап, 17-21 сентиябрь күнлери ҳаўа райын болжайды, яғный «Бесқонақ» – көбинесе 17-22-сентябрь аралығында өтеди. Айырым жыллары «Бесқонақ»та бир неше күн суўық болып, қыраў түсиўи ямаса күн суўық болып, топырақтың үстиңги қатламы тоңлаўы мүмкин. Мысал ушын, егер 21-23 март күнлери шық түссе яки жаўын жаўса, суўық 17-21 сентябрде түседи. Аяз 21-23 мартта түссе, 17-21 сентябрде шық түседи. «Ақырап» – 2-5-октябрь күнлери болып, көп жағдайларда ҳаўа райы суўытып, түнде ҳаўа температурасы -5...-7 градусқа шекем төменлеўи көп бақланған. Деген менен, гейбир жыллары «Ақырап»та суўық түспей өтеди. Сол себепли, ата-бабалардан кеш егинлерди «Ақырапта урмаса, ақыретте де урмайды» деген гәп қалған [Утемисов А., 1980. –196].

Халқымызда дәстүрий дийханшылықта ҳаўа райына байланыслы оғада көп жеке тәжирийбелер бар. Мысалы, «Булт қызарса күн жаўмайды», «Ҳәзирети Әлийдиң қылышы» (Радуга) көринсе булт тарқап, күн ашылады, «Айдың бети булт басқандай болып дөңгеленип турса ертеңги күн ыссы болады», «Шымалай (майда қумырсқа) көп болған жыл жаўын-шашынлы болады», «Ғарғалар төменлеп ушса суўық, бәлент ушса ыссы болады» дегенге усаған көплеген бақлаўларды келеси әўладқа қалдырған.

Демек, айтыўымыз мүмкин, дийханшылықта, алдыңғы усыллар пайда болыўына қарамастан, халықтың тәбияттан пайдаланыў тәжирейбеси сақланып қалып, жаңа жағдайларға бийимлесип атыр. Көрсетилген усы тәжирейбеде әмелий ҳәм илимий әҳмийетке ийе есапланады.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Аширов А.А., Зунунова Г.Ш., Саримсаков А.А. Календарные праздники, обычаи и обряды // Народы и культуры. Узбеки. /Отв. ред. В.А. Тишков, С.В. Чешко. М., 2011. Б. 438-460.

2. Камалов С.К. Каракалпаки в XVIII-XIX вв. (К истории взаимоотношений с Россией и среднеазиатскими ханствами). – Ташкент, 1968.

3. Утемисов А. Верования и обряды, связанные с земледелием // Этнография каракалпаков XIX – начало XX в. (материалы и исследования). Отв. ред. Т.А. Жданко, С.К. Камалов. – Ташкент, 1980. Б. 185-191.

XORAZM XALQI OVQATLANISH AN'ANALARI VA ULARNING ETNOGRAFIK O'RNI

Atanazarova O.Sh.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus shahri

Xorazm vohasi - o'zbek xalqining eng qadimiy madaniyat markazlaridan biri bo'lib, bu hududda asrlar davomida o'ziga xos turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlar va milliy qadriyatlar shakllanib kelgan. Xorazm aholisi o'zining boy tarixiy merosi, mehnatsevarligi, mehmondo'stligi va ayniqsa, o'ziga xos ovqatlanish madaniyati bilan ajralib turadi. Har bir xalqning madaniy hayotida taom tayyorlash va iste'mol qilish odatlari, dasturxon bezagi, marosimiy ovqatlar va ularning tayyorlanish uslubi muhim etnografik ko'rsatkichlardan biridir. Shu jihatdan Xorazm xalqi ovqatlanish an'analari xalqning ijtimoiy hayoti, iqtisodiy faoliyati va madaniy qadriyatlarini aks ettiradi.

Xorazm oshxonasi nafaqat o'zbek milliy taomlari orasida, balki butun Markaziy Osiyo xalqlari orasida alohida o'rin egallaydi. Bu hududning iqlimi, tabiiy boyliklari, suv resurslari, Amudaryoning yaqinligi va yer unumdorligi ovqatlanish madaniyatiga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Dehqonchilik, chorvachilik va baliqchilik bilan shug'ullangan xalq o'zining kundalik hayotida ana shu sohalardan olinadigan mahsulotlarni asosiy oziq-ovqat manbai sifatida ishlatgan. Shuning uchun Xorazm taomlarida go'sht, baliq, sut, un va sabzavot mahsulotlarining keng qo'llanishi kuzatiladi. Xorazm aholisi qadimdan mehmondo'st xalq sifatida tanilgan. Har bir mehmon uchun dasturxon yozish, milliy taomlar bilan siylash, duolar bilan dasturxonni ochish va yopish marosimlari xalq orasida chuqur ildiz otgan. Shu sababdan ham ovqatlanish jarayoni bu yerda oddiy oziqlanish emas, balki ma'naviy, ijtimoiy va marosimiy ahamiyat kasb etgan [Qodirova N. 2020. – 7]. To'y, sunnat, bayram va motam marosimlarida tayyorlanadigan taomlar o'zining ramziy ma'nosi va qadimiy ildizlariga ega.

Bugungi kunda Xorazm oshxonasining ko'plab taomlari nafaqat mamlakat miqyosida, balki xalqaro darajada ham tan olinmoqda. Shivit oshi, tuhum barak, baliqli sho'rva,

xorazmcha somsa, xonim, lag‘mon kabi taomlar xalq madaniy merosining jonli namunalaridir. Shu bilan birga, zamonaviy hayot ta’sirida ayrim an’anaviy taomlar unutilib borayotgani, yoshlar orasida ularga qiziqishning kamaygani muhim ijtimoiy va madaniy muammolardan biridir.Shu sababli, Xorazm xalqi ovqatlanish an’analari va ularning etnografik o‘rnini o‘rganish bugungi kunda juda dolzarbdir. Bu nafaqat xalqning tarixiy merosini saqlash, balki milliy qadriyatlarni yosh avlodga yetkazish, o‘zlikni anglash va madaniy o‘zgarishlar jarayonida milliylikni asrashga xizmat qiladi. Mazkur mavzu o‘zbek etnografiyasi, madaniyatshunosligi hamda tarixiy tadqiqotlar uchun muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi [Abdurahmanov A. 2010. – 25].

Xorazm xalqi ovqatlanish an’analari xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti, tabiiy sharoitlari va xo‘jalik faoliyatining mahsuli sifatida shakllangan. Xorazm – O‘rta Osiyoning eng qadimiy sivilizatsiya markazlaridan biri bo‘lib, bu hududda qadimdan sug‘orma dehqonchilik, chorvachilik, baliqchilik va hunarmandchilik keng rivojlangan. Shuning uchun xalqning ovqatlanish madaniyati ham aynan shu sohalar bilan bevosita bog‘liq holda yuzaga kelgan.

Xorazm oshxonasining asosiy xususiyati – taomlar tarkibida tabiiy, mahalliy mahsulotlarning ustuvorligi va pishirishda asrlar davomida sinovdan o‘tgan usullardan foydalanishdir. Masalan, bu hududda guruch, un, baliq, go‘sht, sabzavot, sut mahsulotlari asosiy oziq-ovqat manbalari hisoblanadi. Shu bois, Xorazm taomlari o‘zining to‘yimliligi, o‘ziga xos ta’mi va milliy ruhini saqlab qolganligi bilan ajralib turadi.Xorazm oshxonasida tayyorlanadigan taomlar nafaqat kundalik ehtiyoj uchun, balki ijtimoiy hayotda, marosimlarda ham muhim o‘rin tutadi. Misol uchun, tuhum barak, shivit oshi, xonim, baliqli sho‘rva, somsa, palov kabi taomlar ma’lum marosim va bayramlarda pishiriladi [Mirzayev, T. 2016. – 8]. Har bir taom o‘ziga xos ramziy ma’noga ega. Masalan, shivit oshi yashil rangda tayyorlanib, bahorning yangilanishi va tabiat uyg‘onishini ifodalaydi; tuhum barak esa to‘y va bayramlarda baraka, farovonlik ramzi sifatida dasturxonga tortiladi. Xorazm xalqi ovqatlanish madaniyatida dasturxon ham muhim ahamiyat kasb etadi. Dasturxon bezaklari, taomlarning tartibli joylashtirilishi, duolar, mehmon kutish odoblari – bularning barchasi xalqning qadimiy madaniyatini, mehmondo‘stlik va odob-axloq me’yorlarini namoyon etadi. Xorazmda ovqatlanish jarayoni faqat oziqlanish emas, balki ma’naviy-axloqiy qadriyat sifatida qaraladi.

Bu mavzuga oid ilmiy tadqiqotlar o‘zbek etnografiyasi va madaniyatshunosligining alohida yo‘nalishlaridan biri sifatida shakllangan. Xorazm xalqining ovqatlanish madaniyati haqida bir qator olimlar tadqiqot olib borganlar: A.Sodiqov o‘zining “O‘zbek xalqining etnografiyasi” asarida o‘zbeklarning turmush tarzi, ayniqsa ovqatlanish madaniyati, milliy taomlar, dasturxon urf-odatlari haqida keng ma’lumot bergan. U o‘zbek oshxonasi orqali xalqning mehnat turi, diniy qarashlari va ijtimoiy hayotini tahlil qilgan. M. Qodirova “O‘zbek milliy taomlari tarixi va madaniyati” nomli ilmiy ishida Xorazm oshxonasining o‘ziga xos xususiyatlarini, mahalliy taomlarning pishirish usullarini va ularning tarixiy ildizlarini yoritgan. R. Jalilov va N. Abdurahmonova o‘z maqolalarida

Xorazm oshxonasidagi baliq taomlari, ularning xalq hayotidagi o‘rni va diniy ramziy ma’nolarini o‘rgangan.“Xorazm viloyati tarixi” nomli asarda esa xalqning kundalik turmush tarzi, marosimiy an’analari, milliy taomlari va ularning tarixiy ahamiyati haqida muhim ma’lumotlar keltirilgan.Shuningdek, mahalliy folklorshunos olimlar tomonidan xalq og‘zaki ijodida taom va dasturxonga oid iboralar, maqollar, hikmatlar o‘rganilgan. Masalan, “Dasturxon – xalqning ko‘zgusi”, “Mehmon kelsa – baraka kiradi” kabi xalq donishmandligi namunalarida ovqatlanish madaniyatining etnografik o‘rni yaqqol ko‘rinadi. So‘nggi yillarda tez tayyorlanadigan “fast food” ovqatlar keng tarqalib, yoshlar orasida milliy taomlarga bo‘lgan qiziqish susaymoqda. Natijada, qadimdan pishirib kelingan tuhum barak, xonim, shivit oshi, baliqli sho‘rva kabi taomlar ko‘p oilalarda kam tayyorlanmoqda. Ba’zi qadimiy retseptlar esa umuman yo‘qolib ketish xavfi ostida turibdi. Bu holat milliy madaniyatning ma’lum qismi – milliy oshxona merosini yo‘qotishga olib keladi [Karimov B. 2015. – 6].

Ilmiy tadqiqotlarning yetarli emasligi. Xorazm oshxonasi haqida ayrim etnografik va tarixiy manbalar mavjud bo‘lsa da, bu yo‘nalishda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar yetarli emas. Ko‘plab taomlarning kelib chiqishi, ularning marosimiy ahamiyati, diniy va ijtimoiy ma’nolari chuqur o‘rganilmagan. Shu bilan birga, Xorazm oshxonasi mamlakatimiznin’ boshqa hududlari (Buxoro, Farg‘ona, Samarqand) oshxonalari bilan o‘xshashligi va farqllari to‘liq tahlil qilinmagan. Og‘zaki manbalar yo‘qolib borayotgani. Avvallari Xorazmda taom tayyorlash bo‘yicha tajribalar asosan og‘zaki avloddan, avlodga o‘tib kelgan. Har bir oilada, ayniqsa onalar va buvilar, o‘ziga xos pazandalik sirlarini yosh kelinlarga o‘rgatishgan. Hozirgi kunda esa bunday uzviylik sustlashganligi sababli katta yoshli avlod vakillaridan ovqat retseptlari va marosimiy bilimlari ham unutilib bormoqda. Bu – etnografik merosni yo‘qotishning asosiy sababilardan biridir. Milliy taomlar va marosimlarning tijoratlashuvi. Bu esa kelajakda ularni ilmiy asosda qayta tiklashni qiyinlashtiradi.

Keyingi paytlarda Xorazm hududida boshqa mintaqaviy oshxona ta’siri kuchaymoqda – bu, bir tomondan, madaniy boylik bo‘lsa-da, boshqa tarafdan, mahalliy an’analarning aralashib ketishiga olib kelmoqda.

Mahalliy restoran va mehmonxonalarda an’anaviy taomlarni tayyorlash orqali, turistlarga milliy dasturxon madaniyatini, xorazmcha oshxonani tanitish mumkin. Xiva, Urganch shaharlari va boshqa tumanlarda “Xorazm oshxona festivali”, “Shivit oshi kuni”, “Milliy taomlar haftaligi” kabi madaniy tadbirlar turizmni rivojlantirish bilan birga milliy qadriyatlarni ham asrashga xizmat qiladi [Sodiqov R. 2018. – 25].

Televizion ko‘rsatuvlar, internet platformalar, bloglar va ijtimoiy tarmoqlarda Xorazm oshxonasi haqida videoroliklar, intervyular, hujjatli filmlar tayyorlash zarur. Ayniqsa, yoshlar orasida mashhur bo‘lgan TikTok, YouTube va Instagram sahifalari orqali milliy taomlarni tanitish, qadimiy retseptlarni qayta tiklash samarali natija beradi. Shu yo‘l bilan xalq og‘zaki ijodi zamonaviy raqamli madaniyat bilan uyg‘unlashadi. Xorazm xalqi milliy ovqatlanish an’analariga madaniy meros sifatida qarashi kerak. YUNESKOning

“Nomoddiy madaniy meros” ro‘yxatiga ayrim Xorazm taomlarini (masalan, shivit oshi yoki tuhum barak) kiritish tashabbuslari ilgari surilishi mumkin. Bu nafaqat xalq merosini himoya qiladi, balki milliy iftixor va iqtisodiy rivojlanishga ham hissa qo‘shadi. Har bir oila milliy dasturxon madaniyatini tiklashga e’tibor berishi kerak. Mehmondo‘stlik, dasturxon atrofidagi duolar, ovqatlanishdagi hurmat va qadriyatlar oilaviy tarbiyaning ajralmas qismi sifatida davom ettirilsa, bu xalq ruhiyati va birligini mustahkamlaydi [Xo’jayev H. 2017. – 13].

Xorazm xalqi ovqatlanish an’analari nafaqat moddiy, balki ma’naviy madaniyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Bu an’analar orqali xalqning asrlar davomida shakllangan turmush tarzi, dunyoqarashi, mehnat faoliyati, iqlim va tabiiy sharoit bilan uyg‘un hayot kechirish tajribasi aks etadi. Xorazm oshxonasi o‘zining sermahsul, xilma-xil va o‘ziga xos taomlari bilan ajralib turadi. Shivit oshi, tuhum barak, baliqli sho‘rva, xonim, lag‘mon, manti, qovurilgan baliq kabi taomlar xalqning tarixiy turmush tarzi, dehqonchilik va baliqchilik bilan chambarchas bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Har bir taom faqatgina oziq-ovqat emas, balki xalqning estetik qarashlari, mehmondo‘stligi va marosim madaniyatining ifodasi hisoblanadi. Shu bois Xorazmning ovqatlanish an’analari xalq etnografiyasi va madaniy merosini o‘rganishda boy manba vazifasini o‘taydi. Zamonaviy davrda globalizatsiya va tezkor hayot tarzi ta’sirida ko‘plab milliy qadriyatlar singari oshxona an’analari ham o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Yoshlar orasida fast-fud, tayyor ovqatlar, chet el taomlariga qiziqish ortib borayotgani milliy taomlarning unutilish xavfini kuchaytirmoqda. Shu sababdan, milliy oshxona madaniyatini asrab-avaylash, uni ta’lim, madaniyat va turizm sohalarida keng targ‘ib qilish zarurdir.

ADABIYOTLAR:

1. Abdurahmonov A. O‘zbek xalqining urf-odatlari va marosimlari. – Toshkent: Fan, 2010.
2. Karimov B. Xorazm etnografiyasi. – Urganch: Xorazm, 2015.
3. Mirzayev T. O‘zbek xalqining marosim taomlari va ularning ma’naviy mazmuni. Toshkent: Sharq, 2016.
4. Qodirova N. O‘zbek xalq oshxonasi: an’ana va zamonaviylik. – Toshkent: Universitet nashriyoti, 2020.
5. Sodiqov R. O‘zbek xalqining an’anaviy taomlari va ularning tarixi. – Toshkent, O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2018.
6. Xo‘jayev H. Xorazm madaniy merosi va etnografik qadriyatlar. – Urganch: UrDU nashriyoti, 2017.

XORAZM VILOYATI XALQINING SAN'ATI: AN'ANALARI BUGUNGI KUN

Otabekova Sh.D.
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti, Nukus shahri

O‘zbekiston qadimiy tarixga boy, boy madaniyat va san'atga ega mamlakatdir. Ajdodlarimiz asrlar davomida yaratgan moddiy va ma'naviy meroslar xalqimizning dunyoqarashini kengaytirib kelmoqda. Shulardan biri – xalq ijodining eng go‘zal turlaridan biri hisoblangan amaliy bezak san'atidir. Bu san'at nafaqat bezak va nafislik vositasi sifatida, balki xalqning hayoti, qadriyatlari, e'tiqodi, tabiatga va hayotga bo‘lgan munosabatini ifoda etuvchi badiiy meros sifatida ham katta qadrlanadi.

Xorazm viloyati o‘zining ko‘p asrlik tarixiy, madaniy va ilmiy merosi bilan ajralib turadi. Bu zamin qadimdan san'atning turli sohalari rivoj topgan maskan bo‘lib, ayniqsa amaliy bezak san'ati Xorazm xalqi hayotida muhim o‘rin egallagan. Xiva, Urganch, Qo‘shko‘pir, Gurlan kabi hududlarda yashab ijod qilgan ustalar yog‘och o‘ymakorligi, kashtachilik, zargarlik, misgarlik, ganchkorlik, kulolchilik, gilamdo‘zlik kabi hunar turlarini yuksak darajada rivojlantirishgan. Ularning yaratgan asarlari nafaqat mahalliy xalq orasida, balki butun dunyoda o‘zining nafisligi va milliy uslubi bilan e'tirof etilgan.

Xorazm amaliy bezak san'atining o‘ziga xosligi, avvalo, naqshlar tizimida va rang uyg‘unligida namoyon bo‘ladi. Bu naqshlar tasodifiy emas - har bir chiziq, har bir gul, har bir bezak chuqur ma'no va ramziy mazmunga ega. Masalan, islimiy naqshlar tabiatdagi abadiy hayot aylanishini, girih naqshlari esa inson ruhining mukammallikka intilishini ifodalaydi. Shu boisdan ham Xorazm san'ati xalqning ichki dunyosini, estetik qarashlarini, go‘zallikka bo‘lgan intilishini mujassamlashtiradi [Islomova A., 2019. -14]

O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng milliy qadriyat va madaniyatga bo‘lgan e'tibor yanada oshdi. Xorazm amaliy bezak san'ati ham davlat siyosati darajasida qo‘llab-quvvatlanib, o‘zining yangi rivojlanish bosqichiga qadam qo‘ydi. Bugungi kunda bu san'at turi faqat tarixiy meros emas, balki zamonaviy madaniyat, turizm va iqtisodiyotning ajralmas qismi sifatida ham e'tirof etilmoqda.

Shu sababli Xorazm amaliy bezak san'atini o‘rganish, uning tarixiy ildizlarini aniqlash, rivojlanish bosqichlarini tahlil qilish, bugungi holati va kelajakdagi istiqbolini o‘rganish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biridir. Bu nafaqat san'atshunoslik uchun, balki milliy o‘zlikni anglash, xalq ijodini qadrlash, yosh avlodni milliy qadriyatlar ruhida tarbiyalash uchun ham katta ahamiyatga ega.

Xorazm amaliy bezak san'ati – o‘zbek xalqining ko‘p asrlik badiiy merosining eng qadimiy va o‘ziga xos turlaridan biridir. Bu san'atning ildizlari qadimiy Xorazm sivilizatsiyasi davriga borib taqaladi. Qadimiy Xiva, Topraqqal'a, Ayazqal'a, Qo‘yqirilgan qal'a kabi arxeologik yodgorliklardan topilgan bezakli sopol buyumlar, ganch o‘ymalar, metall bezaklar bu hududda bezak san'atining miloddan avvalgi davrlardayoq

shakllanganini ko‘rsatadi [Islomova M. 2019.-15].

Xorazmda amaliy san’atni o‘rganish bilan bir qancha tarixchi va san’atshunos olimlar shug‘ullangan. XX asrda T.Mirzayev, B.Ahmedov, A.Matyakubov, O.Jalolov, R.To‘rayev singari olimlar Xorazm madaniyati va bezak san’ati tarixini chuqur tadqiq qilishgan. Ularning ilmiy asarlarida Xorazm ustalarining asarlari, naqsh tizimlari, ishlatilgan materiallar va uslublar tahlil qilingan.

Shuningdek, rus olimi S.P.Tolstov va fransuz sayyohi E.Blanchetlar ham Xorazmning me’moriy obidalari, masjid va madrasalaridagi bezaklarni o‘rganib, ularni Markaziy Osiyodagi eng yuksak san’at namunalaridan biri sifatida e’tirof etishgan.

Xorazm amaliy bezak san’ati avloddan-avlodga o‘tib, asosan ustoz-shogird an’anasi orqali rivojlanib kelgan. Ustalar o‘z hunarini sir tutilgan tarzda o‘rgatgan, bu esa san’atning sof milliy uslubda saqlanib qolishiga yordam bergan. Ayniqsa, Ichan qal’adagi madrasa, masjid va minoralardagi yog‘och o‘ymakorligi, ganch naqshlari, rangli sirlangan koshinlar Xorazm maktabining o‘ziga xosligini yaqqol ko‘rsatadi [Qodirov S., Raxmonov A. 2015. -38].

Bugungi kunda bu meros ilmiy jihatdan o‘rganilib, xalqaro miqyosda ham qadrlanmoqda. Xorazmning me’moriy bezaklari UNESCOning “Butunjahon madaniy merosi” ro‘yxatiga kiritilgan.

Mustaqillik yillarida O‘zbekiston hukumati tomonidan milliy madaniyat va san’atni rivojlantirish masalasiga alohida e’tibor qaratildi. Xorazm amaliy bezak san’ati ham bu e’tibordan chetda qolmadi. Bugungi kunda davlat tomonidan bu sohani rivojlantirish, yosh avlodga o‘rgatish, ustalarni moddiy va ma’naviy qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha keng ko‘lamli ishlar amalga oshirilmoqda.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tashabbusi bilan qabul qilingan “Hunarmandchilikni rivojlantirish to‘g‘risida”gi qarorlar, “Hunarmand” uyushmasi faoliyati hamda Madaniyat va san’atni rivojlantirish jamg‘armasi orqali hunarmandlar uchun yangi imkoniyatlar yaratildi.

Xorazm viloyatida ayniqsa Xiva shahri milliy san’at markaziga aylangan. Bu yerda o‘nlab ustalar yog‘och o‘ymakorligi, kashtachilik, gilamdo‘zlik, misgarlik, zargarlik kabi hunarlar bilan shug‘ullanib, nafaqat ichki, balki xorijiy bozorlar uchun ham mahsulot tayyorlamoqda. Davlat tomonidan ularga imtiyozli kreditlar, o‘quv ustaxonalari va ko‘rgazma zallari ajratilgan.

Har yili o‘tkaziladigan “O‘zbekiston hunarmandlari festivali”, “Milliy liboslar haftaligi”, “Xorazm san’ati kunlari”, “Ichan qal’a – tirik tarix” kabi tadbirlar amaliy bezak san’atini targ‘ib etishda katta ahamiyat kasb etmoqda. Bu tadbirlar orqali nafaqat Xorazm ustalari, balki butun mamlakat hunarmandlari o‘z ijodlarini namoyish etish imkoniga ega bo‘lishmoqda.

Davlatning bu boradagi e’tibori nafaqat san’atni saqlash, balki iqtisodiy rivojlanishga ham turtki bo‘lmoqda. Chunki amaliy bezak san’ati turizm sohasida muhim o‘rin tutadi: xorijiy sayyohlar Xorazmga kelganda milliy hunarmandchilik mahsulotlariga katta qiziqish bildirishadi. Bu esa mintaqada yangi ish o‘rinlari yaratilishiga va iqtisodiy faollik oshishiga xizmat qilmoqda [Qodirov S., Raxmonov A. 2015.- 5]

Har qanday sohada bo‘lgani kabi, Xorazm amaliy bezak san’atida ham qator muammolar mavjud. Ulardan eng asosiysi – ayrim qadimiy hunar sirlarining asta-sekin unutilib borayotgani. Zamonaviy texnologiyalar va sanoat mahsulotlarining ko‘payishi natijasida qo‘l mehnati asosidagi buyumlar bozorda raqobatga bardosh bera olmayapti.

Yana bir muammo – yoshlarning bu soha bilan yetarli darajada qiziqmasligi. Ko‘pchilik zamonaviy kasblarga intilib, xalq hunarmandchiligini orqada qolgan soha deb hisoblaydi. Natijada ba’zi qadimiy kasb turlari, masalan, yog‘och o‘ymakorligi yoki ganchkorlik, ustozlar bilan birga yo‘qolish xavfiga duch kelmoqda. Shuningdek, Xorazm ustalarining xalqaro bozorlarga chiqish imkoniyati cheklangan. Ko‘plab hunarmandlar o‘z mahsulotlarini faqat ichki bozorda sotishga majbur. Bu esa ularning iqtisodiy barqarorligini pasaytiradi.

Bu muammolarni hal etish uchun quyidagi yo‘nalishlarda ish olib borish maqsadga muvofiq:

Ta’lim tizimini kuchaytirish: kasb-hunar maktablarida “amaliy bezak san’ati” yo‘nalishlarini kengaytirish, ustoz-shogird tizimini qo‘llab-quvvatlash [Matyoqubova Z. 2018. - 7]

Rag‘batlantirish: san’at ustalarini davlat mukofotlari, grantlar va ko‘rgazmalar orqali moddiy va ma’naviy jihatdan qo‘llab-quvvatlash.

Turizm bilan integratsiya: har bir tarixiy obida, masalan, Xiva, Urganch, Qiyot kabi shahar va tumanlarda milliy san’at markazlarini ochish.

Raqamlashtirish: Xorazm amaliy san’ati buyumlarini internet orqali (onlayn do‘konlarda) sotish tizimini yo‘lga qo‘yish.

Madaniy targ‘ibot: televizion ko‘rsatuvlar, hujjatli filmlar va ijtimoiy tarmoqlar orqali bu san’atni yoshlar orasida ommalashtirish. Agar ushbu yo‘nalishlarda ish olib borilsa, Xorazm amaliy bezak san’ati nafaqat o‘zbek xalqining faxri, balki jahon madaniyatining ajralmas qismiga aylanishi shubhasizdir.

Xorazm amaliy bezak san’ati o‘zbek xalqining qadimiy madaniyati va ma’naviy dunyosining yorqin ifodasi hisoblanadi. Bu san’at turi asrlar davomida xalqning hayot tarzi, urf-odatlari, e’tiqodi va estetik qarashlari bilan chambarchas bog‘liq holda rivojlanib kelgan. Xorazmlik ustalar yaratgan bezak va naqshlar nafaqat binolarni go‘zal qilish, balki u orqali xalqning ichki olami, hayotga bo‘lgan muhabbati va yaratuvchanlik ruhi ifoda etilgan.

Xorazm amaliy bezak san’atining ildizlari qadimiy davrlarga borib taqaladi. Xiva xonligi davrida bu san’at yuksak darajada rivojlanib, saroylar, madrasa, masjid va minoralarning devorlari, eshiklari hamda shiftlari ajoyib naqshlar bilan bezatilgan. Bu o‘ymakorlik va ganchkorlik asarlari o‘zining nafisligi, rang uyg‘unligi va ma’no boyligi bilan ajralib turgan. Xorazmning har bir hududida hunarmandchilik markazlari shakllanib, bu an’ana avloddan avlodga o‘tib kelgan.

Bugungi kunda mustaqil O‘zbekiston sharoitida bu san’atga davlat miqyosida e’tibor berilmoqda. Xalq amaliy san’atini rivojlantirish, uni asrab-avaylash va yosh avlodga

o‘rgatish maqsadida “Hunarmand” uyushmasi, madaniyat va san’at markazlari, muzeylar, kasb-hunar maktablari faoliyat yuritmoqda. Ayniqsa, Xiva shahrining YuNESKO tomonidan Jahon madaniy merosi ro‘yxatiga kiritilishi Xorazm amaliy san’atining xalqaro miqyosda tan olinishi uchun keng imkoniyat yaratdi [Yunusova N. 2022.- 9].

Shu bilan birga, zamonaviy texnologiyalar va dizayn yo‘nalishlarida milliy naqshlar va an’anaviy bezak elementlaridan foydalanish tendensiyasi ham kuchaymoqda. Bu esa Xorazm san’atini faqat tarixiy meros sifatida emas, balki bugungi zamonaviy madaniyatning bir bo‘lagi sifatida qayta tiklash imkonini bermoqda [Islomova M. 2019.]. Naqshlar va bezaklar bugun libos dizayni, me’morchilik, interyer bezaklari, hatto raqamli san’at va brending sohalarida ham keng qo‘llanilmoqda.

Biroq shuni ham ta’kidlash kerakki, amaliy bezak san’atida ayrim muammolar mavjud. Ularning eng asosiylaridan biri — yoshlarning ushbu soha bilan shug‘ullanishga bo‘lgan qiziqishining pasayib borishi, qadimiy uslublarning unutilish xavfi, ba’zi hududlarda ustoz-shogird tizimining yetarli darajada yo‘lga qo‘yilmaganligidir. Shu sababli davlat va jamoatchilik tomonidan bu sohani qo‘llab-quvvatlash, ustalar faoliyatini rag‘batlantirish, xalq amaliy san’atini o‘rganish uchun grant va tanlovlarni yanada kuchaytirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, Xorazm amaliy bezak san’ati nafaqat o‘tgan asrlarning yodgorligi, balki bugungi kunning ham boy ma’naviy manbai va kelajak avlod uchun ilhom manbai hisoblanadi. Uni o‘rganish, asrab-avaylash va rivojlantirish xalqimizning madaniy o‘zligini mustahkamlash, milliy qadriyatlarni tiklash va dunyo miqyosida O‘zbekiston san’atini targ‘ib etishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli bu merosni qadrlash har birimizning burchimizdir.

ADABIYOTLAR

1. Islomova M. “Xorazm xalq amaliy san’ati an’analari”. – Urganch: Xorazm nashriyoti, 2019.

2. Jo‘rayev U. “O‘zbekiston hududida xalq amaliy san’atining shakllanishi va rivojlanishi” // “Madaniyat va san’at” jurnali, №2, 2020.

3. Matyoqubova Z. “Xiva ustalari ijodida naqsh va bezaklarning ma’naviy mazmuni”. – Toshkent: O‘zRFA San’atshunoslik instituti, 2018.

4. Qodirov S., Raxmonov A. “O‘zbek xalq amaliy bezak san’ati tarixi”. – Toshkent: San’at, 2015.

5. Yunusova N. “O‘zbekiston xalq amaliy san’atining zamonaviy rivojlanish tendensiyalari” // “San’at va madaniyat” jurnali, №4, 2022.

QASHQAR RUBOBI – O‘ZBEK XALQINING BEBAHO MUSIQA MEROSI

Uralova F.U.
Shahrisabz davlat pedagogika instituti

O‘zbek xalqining milliy cholg‘ularidan biri bo‘lgan qashqar rubobi xalq ruhiyatiga chuqur singib borishi, uning takomillashib taraqqiy etib borishida yillar davomida o‘z o‘rnini topganligi bejiz emas. Bu jarayonda boy tajribaga ega bo‘lgan ustoz san’atkorlarimizning fidokorona mehnatlari, ularning mahorati va ijodiy izlanishlari rubob san’atining xalqimiz yuragidan mustahkam joy egallashiga sabab bo‘lgan. Shu bois, ushbu ustozlarimizning xizmatlarini yuksak qadrlash barchamizning burchimizdir. Shu o‘rinda shuni ta’kidlab o‘tishimiz kerakki hozirgi kunda Prezidentimiz Sh.Mirziyoyevning tashabbuslari bilan olib borilayotgan: «Madaniyat va san’at sohasini yanada rivojlantirishga doir qo‘shimcha chora tadbirlar to‘g‘risida” gi [PQ- 112-son lex. uz 27.10.2025] qarorida “Hayotimga hamrohdir cholg‘u” shiori ostida dutor, do‘mbira, doira, tanbur, rubob, g‘ijjak, nay cholg‘ularidan kamida bitta milliy cholg‘ularimizni ijro eta olishi kerakligi haqida aytib o‘tilgan va shu milliy cholg‘ularimizdan biri bo‘lmish rubob ya’ni qashqar rubobi haqida so‘z borar ekan uning har bir o‘quvchi yoshlar uchun qanchalar kerakligi musiqaga bo‘lgan qiziqishini yanada orttirish maqsadida yurtimizda bu ishlarning olib borilishi ham bejiz emas aslida. Shu kabi milliy cholg‘ularimizdan biri bo‘lgan – qashqar rubobi, o‘zining betakror ohangi va nafis tovushi bilan o‘zbek musiqasida alohida o‘rin tutadi.

Rubob cholg‘usining kelib chiqish tarixi qadimiy bo‘lib, u dastlab “rebab” nomi bilan arab va fors xalqlari orasida tarqalgan. “Xitoy tarixchilari tomonidan yozib qoldirilgan «Tan podsholigi davrining muhim bayonlari» kitobining 33 jildida «Qashqarlik besh torli rubob ustasi Pilol (Xitoyda uni Pey Shin Fu deb atashgan) rubobni mizrob bilan chaladi va keyinchalik uning bu xilda qadimgi chalish usuli hamma joylarga tarqalib ko‘plab xalqlar, mamlakatlar tomonidan qabul qilingan» degan fikrlar keltiriladi [Z.Najmiddinov, 2014.]. Qashqarda yashagan mashhur rubobchilardan Toshvoy rubobchi (1864 1898) qashqar rubobining ommalashishida katta hissa qo‘shgan. Uning ko‘plab shogirdlari yetishib chiqqan va «Toshvoy» degan musiqasi hozirgi kunda ham uyg‘ur sozandalari orasida mashhurdir” [Z.Najmiddinov, 2014]. Keyinchalik bu soz Markaziy Osiyo hududiga kirib kelgan va o‘zbek xalqining estetik didiga mos shakllantirilgan.

Qashqar rubobi nomining o‘zi uning kelib chiqishi uning geografik jihatdan Xitoyning Qashg‘ar vohasining Uyg‘ur qishlog‘ida yaratilganligini bildiradi. Ayrim manbalarda esa bu cholg‘u Farg‘ona vodiysining Shohimardon qishlog‘ida ilk bor xalq bayramlarida ishlatilganligi qayd etiladi. Buxorolik Shayx Shamsiy- Robboniy mashhur rubob cholg‘uci, mashhur sozanda sifatida tanilgan.Uning ijrosi tinglovchilarga shu qadar kuchli tasir qilganki hech bir kishini befarq qoldirmaydi.Rubobning ohangini eshitib betakror

ijrosidan hayratga tushgan odamlar chor atrofdan to‘planaverishgan ekan.Lekin bu asarlarda so‘z yurutilgan rubob cholg‘ulari aynan hozirgi rubob yoki boshqa ko‘rinishdagi qashqar rubobi ekanligi haqida aniq ma’lumotlar uchramaydi [O.Nazarov, 2008]. Har ikkala manba rubobning xalq orasida qadimdan mavjud bo‘lganini tasdiqlaydi. Bir necha rubob turlari haqida eshitganmizki lekin ularni o‘z ko‘zimiz bilan ko‘rmagan bo‘lsak ham nomlarini keltirib o‘tishni joiz deb bildimki bular “do‘lon rubobi”, “qashqar rubobi”, “buxoro rubobi” dir. Bu o‘rinda qadimiy rubobning tuzulishi hozirgi ruboblardan mutlaqo farq qilganligi va hozirgi mukammal darajaga yetib kelishida va uning oilasi yaratilishida professor Ashot Petrosyansni xizmatlari kattadir. Qashqar rubobining tuzilishi haqida so‘z olib boradigan bo‘lsak uning tanasi odatda yong‘oq yoki tut yog‘ochidan yasaladi, kosa qismi esa o‘yib ishlangan holda bo‘ladi va jarangdor va yorqin ovoz berishi uchun hayvonlarning yurak pardasi yokida baliq terisidan maxsus ishlov berib qoplanadi, uning uzun tovush qatorida pardalar soni 24 tani tashkil qiladi. Rubobning torlari qadimda ipakdan tortilgan lekin hozirgi vaqtda qayta rekonstruksiyadan so‘ng orkestr ijrosida baland sadolanishi uchun metall simlardan tortildi. Har bir torining sozlanishi haqida aytib o‘tadigan bo‘lsak; Qashqar rubobining birinchi juft torlari birinchi oktava Lya tovushiga, ikkinchi juft torlari birinchi oktava Mi tovushiga va eng so‘ngi beshinchi tori esa kichik oktava Lya yoki Si tovushlariga sozlanadi. Har bir juft torlarining orasi 0.5 mm ni tashkil qiladi.Yozilishiga nisbatan ovoz diapazoni bir oktava past eshitiladi yani nota yo‘lidagi birinchi oktava re notasi ijro etilganda, kichik oktava re tovushining ovozi eshitiladi. Qashqar rubob cholg‘usining rivojida Ari Boboxonov, Mustafo Bafoyev, Muhammadjon Mirzayev, Odil Nazarov va X.Nurmatov kabi mashhur ijrochilarning hissasi beqiyosdir. Ayniqsa, Feoktist Nikiforovich Vasilyev (1919-1987) O‘zbekistonda professional rubob ijrochiligi maktabini yaratgan sozandalardan biridir. U 1952-yilda konservatoriyani A.Petrosyans rahbarligida tamomlab, rubob yo‘nalishida birinchi diplomli mutaxassis bo‘lgan va uni ko‘plab shogirdlariga o‘rgatish orqali rubobning ommalashishiga sabab bo‘lgan albatta.

Bunga misol qilib 1940-yilda tavallud topgan rubobchi, dirijyor va o‘qituvchi Xamidulla Shamsiddinov Konservatoriyaning qashqar rubob mutaxassisligi bo‘yicha F.N.Vasilyevning shigirdi bo‘lganligini va 1951-yilda tug‘ilgan No‘monjon Sharipov rubobchi, dirijyor va o‘qituvchi asestentura stajirovkasini F.N.Vasilyev qo‘lida tamomlaganini ko‘ramiz [Odilov.A,1925]. F.N.Vasilyev bilan yana bir qatorda mashhur ustoz rubobchilardan S.M.Taxalov, shogirdlari Bobojon Sapayev1958- yilda tug‘ilgan mashhur rubobchi hamda Uzier Xojibekov nomli respublikalararo konkursning 3-mukofot sohibi. Xaim Tamayev 1948-yilda tavallud topgan mashhur rubobchi ham dirijyor M.Ashrafiy nomidagi Buxoro san’at bilim yurtining o‘qituvchisi hamda I respublika konkursing 3-mukofot sohibi [Odilov A.,1925] va V.Ya.Borisinkoni aytib o‘tishimiz mumkin. Ularning hozirgi qashqar rubobining rivojlanishi va taraqqiyotiga qo‘shgan hissalari beqiyosdir albatta. Bugungi kunda rubob chalish san’ati xalq ansambllari, musiqa maktablari va konservatoriyalarda o‘qitilmoqda. Qashqar rubobining musiqa maktablari

va ixtisoslashtirilgan san’at maktablaridan tashqari umumta’lim maktablarida ham ommalashtirish zarurdir. Nafaqat qashqar rubobini balki o‘zbek milliy cholg‘ularimizni ham ommalashtirishimiz ularning navosini, sadolarini ham oddiy xalq qulog‘iga, ongiga singdirib borishimiz va yosh avlodni ham milliy qadriyatlar ruhida yetuk farzandlar qilib tarbiyalashimiz zarurligi va buning uchun nafaqat musiqa o‘qituvchilarini balki barcha fan ustozlarini ham jalb qilgan holda ishlashimiz lozim. Zero musiqa barcha fanlarning yuragidir deb bemalol ayta olishimiz va har bir inson musiqani shunchaki emas balki yurakdan, qalbdan his qilgan holda eshitishi lozimligini yosh avlod ongiga singdirishimiz lozim.

Xulosa qilib aytganda qashqar rubobi o‘zbek xalqining eng qadimiy va milliy musiqiy merosida muhim o‘rin tutadigan cholg‘ularimizdan biridir. U nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki xalq ruhiyatini, estetik didini va milliy g‘ururni ifoda etuvchi san’at vositasidir. Mazkur cholg‘uni o‘rganish, yosh avlodga o‘rgatish va uni asrab-avaylash – milliy qadriyatlarimizni saqlashning eng muhim yo‘nalishlaridan biridir.

ADABIYOTLAR:

1. Abdullayev O. O‘zbek xalq cholg‘ulari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2015.
2. Karimov A. Sharq musiqasi tarixi. – Toshkent: Fan, 2010.
3. Najmiddinov Z. Mutaxassislik uslubiy qo‘llanma. – Namangan, 2014.
4. Nazarov O.F. Qashqar rubobida o‘qitish uslsbiyoti. – Toshkent, 2008.
5. O‘zbekiston musiqa madaniyati tarixi manbalari. – Toshkent: San’at, 2019.
6. Odilov A. O‘zbek xalq cholg‘ularida ijrochilik tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi,1995.
7. Raximov B. Musiqa asboblari tarixi
8. Tashmatova A. Ijrochilik san’ati tarixi. – Toshkent: Fan, 2005.
9. Zohidov M. O‘zbek xalq cholg‘ulari tarixi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1983.

ҚАРАҚАЛПАҚЛАРДА «САРПАЙ» БЕРИЎ ДӘСТҮРИ

Тажетдинова Б.Н.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академмияси Қорақалпоғистон бўлими Қорақалпоқ гуманитар фанлар илмий тадқиқот институти, Нукус шаҳри

Орайлық Азия халықлары турмысында саўға бериў қарым-қатнасық қуралы сыпатында баҳаланатуғын өз-ара сыйласық ҳәм мүнәсибетлерди беккемлеўши әҳмийетли дәстүр сыпатында көриледи. Бул дәстүрий әмелият халық арасында жақсы сақланып қалған болып, ол үлкенге ҳүрмет, кишиге иззет көринисинде тез-тезден тәкирарланатуғын турмыслық өз-ара ҳүрмет, әдеп-экрамлылық нормаларына сай қәлиплескен.

Бундай дәстүрий саўға бериў мәселелери қарақалпақлар турмысында шаңарақлық мәресимлерди атқарыўда ямаса қандай да бир жыйынларда өз-ара саўғаның ҳәр түрли усылларын ямаса оның тәртиплери, түрлери, қағыйдаларын ушыратамыз. Қарақалпақлардағы дәстүрий саўға бериў ҳаққында изертлеўлерден У.Кусекеев [**Кусекеев У.,** 1934], А.Бекмуратова [Бекмуратова А., 1969], Х.Есбергенов ҳәм Т.Атамуратов [Есбергенов Х., Атамуратов Т., 1975] мийнетлеринде қәде, сыбаға бериў, енши бериў, сарпай бериў сыяқлы түрлерин ушыратамыз. Ал, заманагөй изертлеўшилерден З.Курбанованың изертлеўлеринде күйеў тәрепинен келинге берилетуғын “бес кийим” саўғасына бағышланған мақаласында бул әмелияттың той дәстүрлеринен жерлеў дәстүрлерине айланыўы ҳаққында кең түрде пикир жүргизиледи. Сондай-ақ, келиншектиң күйеў шаңарағына таярлайтуғын “сарпай” деп аталыўшы саўғасы талқыланады [Курбанова З., 2020. –127]. З.Курбанова, И. Октябрская ҳәм З.Сурагановалардың биргеликтеги мийнетинде Орайлық Азиядағы түркий халықлардың көпшилигинде тоқымашылық өниминен пайдаланған ҳалда саўға алмасыў дәстүрий түрде көплеген социаллық әмелиятлар менен бирге алып барылғанлығы атап өтиледи [Курбанова З., 2024. 141-151].

Сарпай – күнделикли өз-ара қатнасықларда саўғалар топламын билдиреди. Бунда, экономикалық, социаллық ҳәттеки символикалық мәнилерди де өзинде жәмлейди. Халық арасында сарпайлап келди, сарпайлап жиберди сөзлери қолланылады ҳәм бул өз-ара ҳүрметти, итибарды билдиреди. Қуда-тамыр, жекжат қатнасықларында сарпай –ҳүрмет, абырой, теңлик, дәрежесинен келип шығып бериледи. Х.Есбергенов ҳәм Т.Атамуратовлардың изертлеўлеринде үйлениў тойларында өткерилетуғын «қуда шақырыў» мәресиминде қәрежет жүдә көп сарыпланылатуғынлығын келтиреди. Себеби, келин тәрептен келген ўәкиллердиң саны көп болып, олардың ҳәр бирине күйеў тәрептен арнаўлы саўға – сарпай ат, шапан, көйлек ҳәм басқада нәрселер берилген [Есбергенов Х., Атамуратов Т., 1975. –88]. Ал, өз гезегинде келин тәрепте алып келинген қыздың жүги, хожалық буйымлары менен бирге, күйеўдиң ата-анасы ҳәм туўысқанлары ушын саўғалар-сарпай таярлайды [Курбанова З., 2020. –127].

Сондай-ақ, сарпайды бериўде халық арасында сақланып қалған үрп-әдет мәресим түрлерине итибар қаратып ҳәр түрли көринисте береди. Мәселен:

1. **Үйлениў тойларында берилетуғын сарпайлардың түрлери;** тазадан түсип атырған келинге берилетуғын сарпайлар, кийим-кеншеклер. Күйеўдиң сарпайы, яғный күйеў бала ушын арнаўлы исленген кийим-кеншек басқада сарпайлар; Жақын туўысқанларына берилетуғын сарпайлар, келин яки күйеў тәрептиң ата-анасы, аға-иниси, қарындасы, ажапасы, апасы, дайы тәреплерине берилетуғын сарпайлар, жағалы кийимлер *(пальто, куртка, шуба, жемпер, жеңсиз)*.

2. **Бала туўылыўы менен берилетуғын саўғалар;** қайын ене тәрепинен жас босанған келинине беретуғын сарпайы *(заманагөй халат, жемпер, жеңсиз, орамал)*; Жаңа туўылған баланы ҳәм оның жас анасын көриўге келгенлерге берилетуғын сарпай *(таўар, орамал)*.

3. **Зыярат ҳәм саяхатларға шыққанда берилетуғын сарпайлар;** Бунда белгили уламаларға, мақсымларға, ҳажыларға зыярат етип барғанда берилетуғын сарпайлар *(шапан жабыў)*.

4. **Мийнет жетискенлиги, илимий атақ алғанлығы мүнәсибети менен берилетуғын сарпай;** үлкен лаўазымға тайынланғанында ямаса илмий атақлар, басқада елимизге белгили атақларды алғанында жақынлары тәрепинен берилетуғын сарпайлар *(ер адамларға шапан, ҳаял адамларға жемпер, жеңсиз, орамал)* сыяқлы көринислерде сарпай түрлери келтириледи.

Сарпай ҳәм оның берилиў тәртиби тийкарынан той ҳәм әҳмийетли мәресимлерди әмелге асырыўда итибар қаратылады. Мәселен:

Сарпай алдын ала таярланады; кимге берилиўи кереклиги анықланады *(келинге, күйеўге, қайын ата, қайын ене, туўысқанларына);* Ҳәр бир шахс ушын арнаўлы түрде сарпай таярланады*;* Сарпайды бериўши тәрептиң имканиятына қарап, оның баҳасы ҳәм сыпатына итибар қаратылады, сондай-ақ, сарпайды алыўшының социаллық орнына, мәресимниң әҳмийетине қарап бериледи.

Сарпайды бериў: үлкен тойларда сарпай мәресимниң ортасында, ҳәмме жыйналғанлардың гүўалығында, атпа-ат шақырылып ҳүрмет көрсетилип тапсырылады.

Сарпайды қайтарыў яғный жуўап сарпай да бар болып, бунда сарпай алыўшы сарпай бериўшиге жуўап сарпайын қайтарады. Бул процесс өз-ара мүнәсибетлерде даўам етилиўши социаллық байланыс көриниси сыпатында қабыл етиледи.

Жуўмақлап айтқанымызда, сарпай бериў Орта Азия халықларының дәстүрий той мәресимлерин өткериўдеги ең әҳмийетли әдетлеринен бири есапланады. Социаллық жақтан сарпай бериў еки тәрепти өз-ара байланыстырып ара қатнасықларын беккемлесе, мәдений жақтан бул мәселе айырым дәстүрлердиң әўладтан-әўладқа өтиўин тәмийнлеўши фактор деп баҳаланады. Қарақалпақларда сарпай бериў бул текғана материаллық ресурс емес, бәлким, жигит ҳәм қыз тәрептеги қудашылық институтын беккемлеўши символикалық белги сыпатында да хызмет етеди.

ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: Каракалпакия, 1969.

2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакстан, 1975.

3. Курбанова З.И. Семейная обрядность каракалпаков: обычай бес кийим в динамике трансформаций традиционной культуры. Археология, этнография и антропология Евразии, 48(3), 2020.

4. Курбанова З. И., Октябрьская И.В., Сураганова З.К. Текстиль как товар и символ: Ритуальный дарообмен у каракалпаков и его центральноазиатские параллели. Археология, этнография и антропология Евразии, 52(4), 2024. 141–151.

5. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль. Рукописный фонд Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз, инв. № 932. 1934.

ВЛИЯНИЕ ЗАПАДНОЙ КУЛЬТУРЫ НА СВАДЕБНЫЕ ТРАДИЦИИ КАРАКАЛПАКОВ.

Камалова Р.С.

Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан, Нукус

В последние десятилетия под влиянием глобализации и развития средств массовой информации в традиционную культуру многих народов происходят заметные изменения. Эти процессы особенно ярко проявляются в свадебных традициях, которые отражают не только личные отношения двух людей, но и культурные, общественные и духовные ценности народа.

Каракалпаки, как народ с богатым историческим и культурным наследием, издавна придавали большое значение брачным обрядам. Однако в современную эпоху в их свадебные традиции всё активнее проникают элементы западной культуры. Это проявляется в изменении формы проведения свадеб, внешнего оформления торжества и даже восприятия самого понятия «свадьба».

Цель данного исследования – рассмотреть, каким образом западная культура влияет на свадебные традиции каракалпаков, какие именно изменения происходят в их обрядах, и как при этом сохраняются национальные особенности и культурные ценности народа.

Свадебная церемония у каракалпаков издавна имела большое значение в жизни семьи и общины. Она включала в себя несколько этапов: сватовство (куда түсиў), передачу калыма (қалың мал), проводы невесты (қыз узатуў) и встречу невесты в доме жениха (келин түсириў). Каждый из этих этапов был наполнен определённым смыслом и символикой.

Сватовство означало установление родственных связей между двумя семьями. Обряд калыма символизировал уважение к семье невесты и ответственность жениха. Проводы девушки проходили с песнями, благословениями и пожеланиями счастливой жизни. Всё это сопровождалось богатым праздничным столом, национальными танцами, песнями и играми.

Свадьба выполняла не только семейную, но и общественную функцию. Это было событие, объединяющее родственников, соседей и друзей. Через свадебный обряд передавались нормы поведения, традиции гостеприимства и уважения к старшим.

В последние годы свадебная обрядность каракалпаков изменилась под влиянием западных представлений о празднике, красоты и комфорте. Эти изменения проявляются во многих аспектах – от места проведения до символики и оформления торжества.

1. Новые формы проведения. Если раньше свадьбы устраивали в домах или на открытом воздухе во дворе, то теперь чаще всего выбирают банкетные залы и

рестораны. Появился ведущий – тамада, готовится сценарий праздника, подбирается музыка и оформление. Таким образом, свадьба превращается в тщательно организованное мероприятие, а не только семейный обряд.

2. Современная эстетика и оформление. Под влиянием западного кино, интернета и социальных сетей усилилось внимание к внешней стороне праздника. Молодожёны заказывают профессиональную фотосъёмку, украшают зал по европейскому образцу, выбирают свадебное платье и костюм в западном стиле. Всё чаще звучат выражения вроде «свадьба мечты» или «идеальное торжество», что показывает стремление соответствовать современным мировым стандартам.

3. Изменение символики. Многие традиционные обряды теряют своё первоначальное значение, превращаясь скорее в красивую часть праздника. Например, обряд благословения старших или открытие лица невесты (беташар) проводится скорее ради традиции, чем из глубоких духовных соображений. Зато появляются новые элементы: обмен кольцами, свадебный торт, первый танец, бросание букета. Эти заимствования не вытесняют старые традиции, а соединяются с ними, создавая смешанную форму обряда.

4. Влияние цифровых технологий. Сегодня свадьба не ограничивается одним днём. Её активно показывают в интернете: публикуют фотографии, видеоролики, проводят прямые трансляции. Таким образом, свадьба становится не только семейным праздником, но и частью публичной жизни. Это отражает изменение восприятия традиции – теперь она служит не только для укрепления родственных связей, но и для выражения индивидуальности.

Сочетание традиций и современных элементов. Несмотря на сильное влияние западной культуры, каракалпакские свадьбы по-прежнему сохраняют свою самобытность. Многие семьи стремятся не утратить связь с традициями. Почётное место по-прежнему занимают старшие родственники, без их благословения праздник не начинается. На стол подаются национальные блюда – *бешбармак*, *сорпа*, звучат народные песни, исполняются каракалпакские танцы.

Такое сочетание старого и нового показывает, что народ не отказывается от своих корней, а лишь приспосабливает традиции к современным условиям. В этом проявляется способность культуры меняться, не теряя своей сути.

Можно сказать, что современная каракалпакская свадьба представляет собой соединение традиционных и современных элементов, где национальные обряды гармонично сочетаются с заимствованными западными формами.

Причины влияния западной культуры на свадебные традиции. Современные изменения в свадебной культуре каракалпаков нельзя рассматривать изолированно. Они связаны с общими процессами, происходящими в обществе: развитием средств массовой информации, распространением интернета, активными миграционными процессами и ростом уровня образования.

1. Средства массовой информации и интернет. Телевидение, социальные сети и видеоплатформы, такие как YouTube, TikTok и Instagram, стали важным источником представлений о «красивой» и «современной» свадьбе. Молодые пары часто ориентируются на западные образы – белое платье, торжественную регистрацию, фотосессию на природе, профессиональную видеосъёмку. Эти визуальные стандарты формируют новые ожидания и вкусы, которые постепенно вытесняют старые формы организации праздников.

2. Миграция и международные контакты. Многие каракалпаки учатся или работают за рубежом, а также в крупных городах Узбекистана и Казахстана. При этом они перенимают новые культурные привычки и переносят их в родную среду. После возвращения домой молодые пары часто стремятся провести свадьбу «по-новому», соединив традиции своего народа с элементами, увиденными за границей.

3. Изменение образа жизни и социального статуса. Современная городская молодёжь живёт иначе, чем предыдущее поколение. Если раньше свадьба была событием всей общины, то теперь она становится, прежде всего, личным праздником двух людей. Изменился и подход к финансированию свадьбы: значительную часть расходов берут на себя сами молодожёны, что даёт им больше свободы в выборе форм и стиля торжества.

Эти факторы приводят к тому, что свадьба постепенно перестаёт быть исключительно семейным делом и превращается в социальное событие, отражающее новые представления о престижности, успехе и современности.

Особую роль в изменении свадебных обрядов играет молодёжь. Именно молодое поколение становится основным носителем новых идей, но при этом стремится сохранить связь с традициями.

Для современных молодых людей свадьба – это не только выполнение долга перед родителями и обществом, но и способ самовыражения. Многие пары стараются сделать торжество индивидуальным, добавить к традиционным элементам что-то своё – необычное оформление, фотосессии в национальной одежде, оригинальные подарки. Это можно рассматривать как форму обновления традиции через творчество.

Вместе с тем молодёжь осознаёт ценность культурного наследия. Даже в урбанизированной среде сохраняются ключевые элементы каракалпакской свадьбы: благословение родителей, участие старейшин, национальные блюда, фольклорные песни и танцы. Таким образом, молодое поколение становится связующим звеном между старой и новой культурой, между традицией и современностью.

Влияние западной культуры проявляется по-разному в зависимости от места жительства и уровня благосостояния семьи.

В сельской местности свадебные обряды чаще сохраняют традиционный облик. Свадьбы проводятся в домах или на открытом воздухе, участвует вся община, музыка и угощения готовятся своими силами. Здесь основное внимание уделяется родственным отношениям и соблюдению обычаев предков.

В городах, напротив, наблюдается стремление к современным и престижным форматам. Проводятся торжества в банкетных залах, используются услуги дизайнеров, фотографов, диджеев. Зачастую свадьба становится показателем статуса семьи.

Тем не менее, даже в самых современных свадьбах можно увидеть элементы традиционной культуры – национальные костюмы, исполнение народных песен, благословение старших. Это подтверждает, что традиция не исчезает, а лишь приспосабливается к новым условия.

Даже при изменении формы и содержания свадебного обряда он по-прежнему остаётся важнейшим событием в жизни каракалпакского народа. Свадьба по-прежнему объединяет семьи, укрепляет родственные связи и подтверждает социальный статус молодых. Однако сегодня свадьба также выполняет новые функции:

становится способом самопрезентации семьи в обществе;

служит выражением материального положения и культурного уровня;

превращается в средство коммуникации между поколениями и культурами. Таким образом, свадебный обряд из чисто семейного события постепенно превращается в социальный и культурный феномен, отражающий общее направление развития общества.

Чтобы сохранить национальные особенности каракалпакской свадьбы, важно не только придерживаться старых обрядов, но и уметь адаптировать их к современности. Некоторые этнографы предлагают включать элементы традиционной культуры в современные формы праздника – например:

использовать национальные мотивы в оформлении зала и одежде;

исполнять народные песни и танцы наряду с современной музыкой;

проводить церемонию благословения старших даже в городских условиях;

сохранять блюда национальной кухни как центральную часть угощения.

Такое сочетание традиций и новшеств помогает молодым людям чувствовать свою принадлежность к народу и одновременно идти в ногу со временем.

Заключение

Подводя итоги, можно сказать, что влияние западной культуры на свадебные традиции каракалпаков проявляется прежде всего в изменении формы, стиля и восприятия обряда. Однако эти изменения не разрушают традицию, а делают её более гибкой и разнообразной.

Современная каракалпакская свадьба представляет собой пример сочетания традиции и современности. Она отражает духовные ценности народа, его стремление сохранять свои корни, но при этом открытость к новым культурным веяниям.

Такая трансформация традиций говорит о том, что культура каракалпаков остаётся живой и развивающейся. Она не отвергает внешние влияния, а перерабатывает

их, создавая новые формы, которые соответствуют духу времени, но сохраняют национальное содержание.

Проведённый анализ показывает, что влияние западной культуры на свадебные традиции каракалпаков носит не разрушительный, а преобразующий характер. Традиционные формы не исчезают, а приспосабливаются к новым условиям жизни.

Современные каракалпакские свадьбы сочетают в себе черты старинных обрядов и элементы современной культуры: уважение к старшим и семейные ценности сохраняются, но одновременно появляются новые формы празднования, ориентированные на комфорт, красоту и внешний эффект.

Такое развитие можно рассматривать как естественный процесс культурного обновления, когда народ сохраняет свою самобытность, но открыто принимает новые формы выражения традиций. Это свидетельствует о жизнеспособности каракалпакской культуры, её гибкости и способности меняться вместе с временем.

ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Атамуратов Т., Есбергенов Х., Традиции и их преобразования в городском быту каракалпаков. – Нукус, 1975

2. Абдуллаева, Г. А. Традиции и обычаи каракалпаков: этнографические очерки. – Нукус: Каракалпакстан, 2018.

3. Аманжолова, Д.К. Современные изменения семейно-бытовых обрядов народов Средней Азии. – Алматы: Қазақ университеті, 2020.

4. Бромлей, Ю. В. Этнос и этнография. – М.: Наука, 1983.

5. Гидденс, Э. Последствия модерности. – М.: Праксис, 2011.

6. Кушенов, Ж. Обычаи и обряды каракалпаков в прошлом и настоящем. – Нукус: Илим, 2015.

7. Лотман, Ю. М. Семиосфера: Культура и взрыв. – СПб.: Искусство, 2000.

8. Марков, Г. Е. Этнография народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Высшая школа, 1981.

9. Турсунов, А. Каракалпакская свадьба: традиции и современность. // Этнографическое обозрение, 2019. – № 4. с. 88–97.

10. Есенов, Р. Культура и быт каракалпаков: традиции и современность. – Нукус: Илим, 2019.

11. Назаров, А. Трансформация обрядов народов Центральной Азии в условиях глобализации. – Ташкент: Университет, 2021.

MAZMUNÍ

Ádebiyattanıw

Bekbergenova Z.U. – Nájim Dáwqaraevtıń ómiri hám dóretiwshilik iskerligi…… 3

Utambetova A.J. – N.Dáwqaraev qaraqalpaq prozasınıń tiykarın salıwshı ilimpaz..... 12

Bekbergenova A.U. – N.Dáwqaraev jaratqan ocherk janrınıń ózine tán kompoziciyası hám onıń ahmiyeti..... 16

Бегмуратова Г.А. – Н.Дәўқараевтың “Интернатта” гүрриңин оқытыўда сын пикирлеў ҳәм дөретиўшилик қәбилетлерин раўажландырыў усыллары 19

Nuratdiynova L. – Nájimatdiyin Saǵatdiyin ulı Dáwqaraevtıń «Ómir máwritleri hám miyrasları» haqqında..... 22

Bazarbaeva J. – Qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiya janrınıń qáliplesiwi (N.Dáwqaraev «Alpamıs» pesası)..... 25

Bekbergenova Z.U. – Házirgi povestlerdiń rawajlanıw baǵdarların belgilewde kompoziciyanıń áhmiyeti..... 27

Utambetova A.J. – Ǵárezsizlik dáwiri gúrrińlerinde sheberlik máselesi..... 32

Tleuniyazova G.B. – Lirikada hayal obrazınıń strukturalıq-germenevtikalıq talqını..... 37

Sayımbetov Sh.U. – Qaraqalpaq poemalarında ritorikalıq úndewlerdiń qollanılıwı hám kórkemlik xızmeti (I.Yusupovtıń «Dala ármanları», K.Raxmanovtıń «Shól dástanı», T.Mátmuratovtıń «Urıs dártleri» poemaları mısalında)..... 41

Jumaeva S.Ch. – Ikrom Otamurod she’riyatidagi yetakchi ijtimoiy motivlar..... 44

Қосимова Г.Б. – Япон болалар адабиётининг ривожида журналлар ҳамда газеталарнинг рни…… 48

Sattorova D.O. – “Devoni Sa’diy” manbalari tasnifi…….. 51

Ko‘chimov U.Q. – Amerika ilmiy fantastikasida texnologik taraqqiyot va insoniyat taqdiri masalasi tasviri……. 58

Khujaeva Sh. – “Hibat ul-haqoyiq” da dunyo obrazining badiiy-falsafiy ifodasi…..... 60

Musaev I.X. – Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining estetik va falsafiy talqini saidbek hasanov tadqiqotlari da……..... 65

Hámzeev Á. – Yassawiya tariqati hám Yassawiy izbasarları..... 67

Járimbetova T.Q. – Hùjjetli povestlerdiń janrlıq-stillik ózgeshelikleri..... 69

Мамбетниязова М. – Қарақалпақ балалар прозасында тәбият ҳәм экология темасы (Х.Сапаров гүрриңлери мысалында)..... 74

Мамутова Н.Х. – К.Рахмановтың «Булт ҳәм қуяш» поэмасының баянлаў композициясы..... 79

Rayxonova A.O. – Chingiz Aytmatovning “Asrga tatigulik kun” va “Oq kema” asarlarida folklorizmlar qo‘llanilishi..... 85

Jawlıbaeva N. – Sh.Seytov prozasınıń úyreniliw máseleleri..... 88

Orınbaeva J. – Qazı Máwlik shıǵarmaları tilinde atlıqtıń grammatikalıq kategoriyaları..... 90

Folklortanıw

Palımbetov K. – Salt-dástúr jırları Nájim Dáwqaraev kózqarasında..... 95

Қалендерова А.М. – Балалар салт-дәстүр жырлары Н.Дәўқараевтың изертлениўинде..... 99

Jumanazarova G. – N.Dáwqaraev folklorımızdaǵı epikalıq janrlar haqqında..... 102

Sarsenbaeva A.K. – Qabıl Maqsetov Nájim Dáwqaraev izi menen..... 105

Jiemuratova F.E. – N.Dáwqaraev izertlewlerinde naqıl-maqallardı klassifikaciyalaw máseleleri..... 109

Ордабаеа Р.Б., Пертаева Э.К. – Дәстүрлі айтыс өнерінің зерттелуі..... 112

Есебаев М.М. – Қарақалпақ миллий бақсышылық өнериниң қәлиплесиўи ҳәм раўажланыў жоллары..... 117

Нуратдинова Г.Қ. – Қарақалпақ, қазақ ҳәм өзбек жоқлаў қосықларының салыстырмалы сыпатламасы..... 122

Бекимбетов А.М. – Қарақалпақ әпсаналарың сюжетлери ҳәм мотивлер контаминациясы..... 127

Өтениязов П.Ж. – Қарақалпақ фольклорында той баслаў ҳәм беташардың тәрбиялық әҳмийети..... 131

Алламбергенов Ҳ.К. – Қорақалпоқ халқ эртакларида ғайритабиий образ бадиий талқини (Бўйи бир қарич, соқоли қирқ қарич образ мисолида)..... 136

Максетова Ф.А. – Балалар ойын фольклоры..... 141

Kulımbetova A.K. – “Yusip-Axmet” dástanında tús motiviniń qollanılıwı..... 146

Bekbauliev Q.O. – “Er Qosay” dástanında portretlik súwretlew..... 149

Fayzullayeva F.F. – Zarafshon vohasi nikoh to‘yi marosimlariga doir..... 153

Имомов Э.Т. – Ҳикояда ўлим мотивининг бадиий инъикоси ҳамда адабий таъсир масаласи..... 157

Qaraqalpaq til bilimi

Бекбергенов Қ.А. – Академик Ҳ.Ҳамидов..... 161

Идрисов А.Р. – Ҳусниддин Ҳамидов – қарақалпақлардың қолжазба мийрасын үйрениўдиң тийкарын салыўшы..... 167

Нажимов П.А. – Қарақалпақ тилинде сөз жасалыў мотивациясы..... 172

Бекбергенов Қ.А. – Қоспа сөзлердиң жасалыў усыллары..... 175

Karlıbaeva G.E. – Sociallıq lingvistikada gender variativlik..... 178

Khamrayeva Ch.N. – The linguocultural analysis of the concept “Loyalty” (“Sadoqat”) in karakalpak folk oral traditions..... 181

Ходжаниязова А.А. – Роль творческих заданий в формировании профессиональной рефлексии студентов-филологов..... 184

Rzamuratova Z.Q. – Túrkiy tiller terminologiyası tiller aralıq sáykeslik hám termin jasaw máseleleri..... 189

Yakupov M.Ó. – Túrkiy tíllerinde sózlerdiń leksika-síntaksislik usílda jasalíwína salístírmalí analiz (Qaraqalpaq hám ózbek tilleri mısalında)..... 191

Оразымбетова Э.Ш. – Сөз жасалыўда конверсия усылы..... 196

Asanova D.N. – Lingvokulturologiyada “koncept” túsinigi..... 199

Есбергенова Р.Б. – Диний түсиниклер ҳәм исенимлер менен байланыслы дәстүрий тағам атамалары..... 202

Mangitbaeva Z.U. – Kóp komponentli qospa gáplerde baylanısıw usıllarınıń strukturası hám ózara qatnası..... 205
Матжанова А.Ж. – Қарақалпақ тилинде сыпайылықтың *жан* аффиксоиды арқалы билдирилиўи..... 208
Utemuratova G. – Tekst lingvistikasınıń rawajlanıw tariyxı..... 210

Tariyx

Джумашев А. – Научное наследие профессора Янгибая Досумова…….. 215
Джумашев А. – Формирование межнациональных отношений в республике Каракалпакстан…… 217
Нуржанов С.У. – Тема межнационального согласия в периодической печати каракалпакстана в годы независимости…… 220
Муратбаева А.Б., Таджиева Р.С. – Қарақалпақстан республикасы қазақ миллий мәдений орайының улыўма миллий татыўлықты бекемлеўдеги роли.. 224
Сейдаметова Г.У. – Этнодемографические процессы и формирование межнациональных отношений в республике Каракалпакстан……..... 227
Сапарниязов А.Т. – Историография трудов английских путешественников и исследователей по истории средней азии и каракалпакстана XVIII в……. 229
Bekimbetov B.M. – Sociallıq-tábiyiy tariyx metodı haqqında……. 234
Алламуратов Г.С. – Қорақалпоғистонга иккинчи жаҳон уруши йилларида эвакуация ва депортация қилинган халқл ар……..……. 236
Абатов А.Р. – Академик Сабир Камаловнинг сиёсий ва жамоат фаолиятининг қорақалпоғистон тарихидаги ўрни…….. 241
Бекимбетов Қ.М. – Ғәрезсизликтиң дәслепки жылларында балықшылық хожалығындағы машқалалар……. 244
Идрисов А. – Кердерийге тийисли «Рад ал Манхул» китабының ҳанафий фиқҳындағы орны…… 247
Кунгратбаев А.А. – Қорақалпоғистонда биринчи тиббий муассасалар: ташкил этилиши ва фаолияти (XIX аср охири - XX аср бошлари)……. 251
Мамбетов И. – Коллективизация сельского хозяйства и демографические процессы в Каракалпакстане…… 255
Наубетов А.Т. – Нөкис районы аймағындағы зыярат орынларының жергиликли халықтың руўхый турмысындағы әҳмийети……... 258

Ниязов А. – Мойнақ районы тарийхын үйрениў мәселесине……. 261

Taspolatova G.E. – XIX asr qoraqalpoq xalqi tarixini Amudaryo ekspeditsiyasi hujjatlari asosida o‘rganishda arxiv hujjatlarining ahamiyati…… 264

Arxeologiya

Турғанов Б.Қ. – Профессор М.Мамбетуллаевтың қубла аралбойы археологиясы раўажланыўына қосқан илимий үлеси……. 270

Tursınbaeva A., Nuratdiynova L. – Aral boyi arxeologiyasin izertlegen Mirzamurat Mámbetullaevtiń ómir máwritlerihám ilimiy miyraslari haqqinda..... 276

Тореniязов А.Ж. – К вопросу истории изучения технологии изготовления керамических сосудов……..... 280

Бекбаулиев А.Т. – К классификации кердерских кувшинов из городища ток-кала……..... 283

Aytmuratova A.P. – Iqlim sharoitining arxeologik yodgorlikga ta’siri…….. 290

Jumaniyazova F.M. – Qoraqalpoqlarning XVII-XIX asrlardagi arxeologik yodgorliklari…… 297

Yangiboyeva M.R. – Xorazm arxeologik yodgorliklarning o’rganish tarixi…… 300

Мамедов А.Г. – Пуговицы средневекового хорезма: типология, форма и материал (XII – начало XIII вв.)……..... 304

Мадреймов Б.Дж. – Археологические исследования неолита на устюртском плато: проблемы и перспективы…… 308

Исаков Р. – Об этнографических исследованиях, связанных с традиционными жилищами каракалпакского народа (на основе материалов Хорезмской археолого-этнографической экспедиции)…… 312

Ходжалепесов И.М. – Земледельческие орудия и инструменты труда в средневековье в условиях Приаралья…… 320

Etnografiya hám kórkem óner

Курбанова З.И. – Культурные коды каракалпакской вышивки (на основе анализа работ А.Алламуратова)..... 325

Пирназарова А. – Илимпаздың қунлы мийраслары (Көркем өнер изертлеўшиси А.Алламуратовтың 90 жыллығына)..... 329

Курбанова З.И. – Қәбирстан атамалары қарақалпақ халқының дүньяға көзқарасының көриниси сыпатында..... 332

Уразимова Т.В. – Традиционная юрта каракалпакского народа..... 336

Давлетияров М. О некоторых родильных поверьях и обрядах у каракалпаков..... 339
Сейтмуратов О.С. – Халқымызды турмысында өнерментшиликтиң тутқан орны (ат тағалаў өнери мысалында)……..... 342
Xojaniyazova G.M. – Qoraqalpoqlarda pandemiya sharoyitida o‘zaro yordam an’anasi..... 346
Пахратдинов Ә. – “Ийт көйлек” баланың биринши кийими..... 348
Абсетерова У.К. – Қарақалпақлар турмысында суў менен байланыслы ырым-тыйымлар ҳәм олардың этномәдений әҳмийети..... 353
Жолдасбаева Г.А. – Юрта в каракалпакских героических эпосах…… 357
Жолдасбаева Г.Р. – Қарақалпақ халқының дәстүрий үй-руўызгер буйымлары……... 361
Ешмуратова М.О. – Қарақалпақларда дәстүрий дийханшылықта ҳаўа райын бақлаў тәжирейбеси……..... 366
Atanazarova O.Sh. – Xorazm xalqi ovqatlanish an’analari va ularning etnografik o‘rni..... 368
Otabekova Sh.D. – Xorazm viloyati xalqining san’ati: an’analari bugungi kun..... 372
Uralova F.U. – Qashqar rubobi – o‘zbek xalqining bebaho musiqa merosi..... 376
Тажетдинова Б.Н. – Қарақалпақларда «Сарпай» бериў дәстүри…….. 378
Камалова Р.С. – Влияние западной культуры на свадебные традиции каракалпаков…… 381

QARAQALPAQSTAN GUMANITAR ILIMLERINIŃ AKTUAL MÁSELELERI

atamasındaǵı f.i.d. N.Dawqaraevtıń, t.i.d. Y.Dosumovtıń 120 jıllıǵına, f.i.d., akademik H.Hamidovtıń, t.i.d., professor M.Mambetullaevtıń hám kórkem óner iliminiń kandidatı A.Allamuratovtıń 90 jıllıǵına baǵıshlanǵan
Republikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyası materialları

T O P L A M Í

NÓKIS– «NUR TURAN PRINT» – 2025

Redaktorı A. Tirkeshova
Kórk.redaktorı N. Djumabaev
Tex.Redaktorı N. Qaypbergenova

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 20.11.2025.
Formatı 84x108$^{1}/_{8}$. Tip «Times New Roman» Garniturası.
Kegl 14. Ofset qaǵazı. Ofset baspa usılında basıldı.
Kólemi 18.0 b.t. Nusqası 50 dana.
Bahası shártnama boyınsha.
Buyırtpa № /25.

Baspa licenziyası 940893. 25.01.2021. sánesinde dizimnen ótken.

«NUR TURAN PRINT» baspası, 230100,
Nókis qalası, Zıyalı kóshesi, 40 úy.

«NUR TURAN PRINT» tipografiyasında basıp shıǵarıldı.